

18175
АБДУСАТТОР МУХТОРОВ

PDF Compressor Free Version

**СОМОНИЁН:
ЗАМОН
ВА
МАҚОН**

АБДУСАТТОР МУХТОРОВ

PDF Compressor Free Version

СОМОНИЁН: замон ва макон

Душанбе — 1999
«Сурушан»

ББК—63.3 (2 тоҷик)
М—91

PDF Compressor Free Version

Ба китоб докторони илми таърих, профессорон М. Бобохонов, Р. Абулхасев, Н. Хотамов, номзадҳои илми таърих, досентон Х. Дӯстов, А. Раҳматуллоев тақриз навиштаанд.

Зери таҳрири доктори илми филология, профессор Асадуллоҳ Саъдуллоев.

АБДУСАТТОР МУХТОРОВ

СОМОНИЁН: Замон ва Мақон

Китоби мазкур маҳсули дастрасии солҳои тӯловии таърих-нависию дарсҳои муаллиф мебошад. Вай ба таъриби бон хеш онди омӯзиши таърихи халқи тоҷик таъмаз, асари мазкурро онди Оли Сомон барои доираҳои васеи хонандагон таълиф намудааст. Ӯ дар китоби худ нисбати назари муаллифони дигар ба таърихи пайдоиши инкишофи хонадони сомонӣ, саҳми онҳо дар тамаддуни ҷаҳонӣ, идоракунии давлат, сохтори он бештар диққат додааст. Китоб бо забони содаю оммафаҳм таълиф гаштааст.

© «Сурушан».

САРСУХАН

Таърих гувоҳ аст, ки хонадону сулолаҳои мухталиф дар дигаргунсозии тамаддуни дунявӣ саҳми муносиб гузоштаанд. Яке аз он хонадонҳои овозадори ҷаҳонӣ — оли Сомон мебошад, ки дар қарнҳои IX—X нашъу нумӯш карда, дар болоравии ҳаёти илмӣ фарҳангии гетӣ хизмати ҳосе намудааст.

Сомониён дар асрҳои миёна империяи бузургӣ ҳешро сомон доданд, ки имрӯз дар қаламрави он бештар аз ҳашт давлати мустақил арзи вуҷуд дорад. Онҳо ҳар яке худро пайравони оли Сомон пиндошта, тамоми сарзамини ин хонадонро ба ҳалқи ҳеш нисбат медиҳанд. Аммо инсоф ҷизе ҳуб аст, бояд иқро шавем, ки агар оли Сомон намебуд, имрӯз тамоми қаламрави Осиё ва ба ҳусус Осиёи Марказӣ мисли мамлакатҳои Африқои Шимоли аз забони модарӣ маҳрум гашта, забони аҷнабиёро ҷун забони асосии ҳеш мепазирӯфтанд ва аз қавму қабилаҳои дар ҳудуди ёдшуда нишонае намонд. Аҳсан ба Сомониён, ки бо ғазлу ҳикмати худ пешин роҳи ин селро гирифта, забон, урфу одати мулки ҳешро эмин нигоҳ дошта тавонистанд. Сомониён на танҳо худ, балки мардуми кучиро тағи қанот намуда, ба онҳо аз заминҳои ҳеш мулк дода, соҳибдават карданд.

Аммо бо таассуф қайд намудан лозим аст, ки дар бораи ин хонадони бузургӣ бағардон то кунун асарҳои шонестан замон наофародаем. Мо бо ин гуфтаи ҳеш қадру қиммати китобу мақола ва сарчашмаҳои оиди ин хонадон ҷопшударо паст задани нестем. Аз қарнҳои IX—X сар карда то рӯзҳои мо дар бораи оли Сомон асарҳои баландмазмуни таърихӣ иншо шудаанд. Вале дарки онҳо барои хонандаи қаторӣ ҳеле душвор аст. Олимони замони Шӯро китобу мақолаҳои илмиро доирӣ оли Сомон таълиф намуданд. Аммо онҳо ҳаман паҳлӯҳои давлати феодалии тоҷикро дар худ таҷассум намекунанд. Зарур аст, ки кӯшиш ба ҳарч дода, оиди ҳаман паҳлӯҳои ҳаёти Сомониён асар эҷод кард. Мо тасмим гирифтаем, ки ба асару сарчашмаҳои дар поён ёдоваршуда таъа намуда, барои

хонадагони сершумор нигоштаҳои соддан хешро онди оли
Сомон баён намоем.

PDF Compressor Free Version

Дар ин давр ҳамаи илмии осори ба ин мавзӯ таъби-
даро коста нахоҳад кард. Зеро ҳар як асари ҷопшуда ба ҳалли
муаммои ҳосан давраи мутазакира бахшида шуда, дар возеҳ
намудани ӯ он масъалаи муҳими давлатдорӣ сулолаи Со-
монӣ хизмати босазое мекунад.

Омӯзиши бештар аз ҷилсолаи таърихи халқи хеш ва дарс-
гуи бардавом онди мавзӯи мазкур моро водор сохт дар боран
нахустдавлати феодалии тоҷик асаре ҷишо намоем, ки он аз
доираи таърихи умумибашарӣ берун набуда, масъалаҳои ба
миёнгӯзаштаи сарҷашмаи асарҳои илмиро дарбар гирифта,
сазавори мутолиаи оммаи васеи хонадагон бошад.

Аҳамияти ин китобро дар он мебинем, ки имрӯз шумораи
донишҷадаҳои давлатию озоди ҷумҳурии афзуда истодааст. Бе-
шак, талаботи донишомӯзон ба адабиёти дарсӣ беш аз пеш
меафзояд. Дар кулли донишҷадаҳо ба масъалаи омӯзиши таъ-
рихи пайдоиш ва инкишофи хонадони Сомонӣ бештар диққат
медиханд. Онди он курсҳои махсус хонда, машғулиятҳои
амали мугузaronанд. Ин китоб ба донишҷӯи ҷун дастури асосӣ
онди омӯзиши таърихи оли Сомон хизмат хоҳад кард...

Истилои араб раванди ташаккулёбии нахустини давлатҳои
феодалиро дар Осиёи Миёна бештар аз дусад сол дур пар-
тофт. Зеро дар ин кишвар аллакай дар замони Хайтолиёну
Сосониён (асрҳои IV—VI милоди) раванди ташкил ёбии дав-
латҳои феодалӣ ба итмом расида, давраи болоравии онҳо сар
шуда буд. Дар замони раънақёбии давлати Сосониёну мулки
Осиёи Миёна гирифтори асорати истилогарони араб шуданд.
Арабҳо давлати бештар аз 400 сол арзи вуҷуд доштан Сосо-
ниро аз по афтонид, барои забти доманадори Осиёи
Миёна зиёда аз 50 сол омодагии диданд. Онҳо ба тариқи лаш-
каркашиҳои пинҳонӣ ва фиристодани ҷосусон онди вазъи
иқтисодӣ, сиёсӣ ва ҳарбии Осиёи Миёна маълумотҳои кофӣ
ба даст оварданд. Арабҳо то ба Осиёи Миёна сар даровардан
ва баъди он онди хонадонҳои бофазилати тоҷик маълумотҳо
ҷамъ намуданд.

Хилофати аббосиён аз истеълоди тоҷикони Хуросон, ки бо
номи Бармакиён машҳур буд, дар асрҳои VIII—IX истифода
бурд. Аммо заковати ин хонадони бузург боло гирифт. Мус-
тамликадорон тарсиданд, ки онҳо соҳиби ҳокимият мегарданд.
Аз ин рӯ халифони аббосӣ хонадони бармакиёро нобуд сох-
таид. Онҳо пиндоштаид, ки дар Хуросону Мовароуннаҳр дигар
ҷунин бузургон пайдо намешаванд. Вале хато карданд. Баъди
истилои онҳо дар Хуросону Мовароуннаҳр хирадмандони нав

кадам ба арсаи вучуд гузошта, кори саркардаи бармакиёро давом доданд.

Чуни хонадонҳои тоҷикӣ: Тоҳириён, Сафориён ва Сомониён буданд, ки мо дар китоби мазкур ба таври мухтасар дар бораи таърихи рағбони онҳо нақл намудем. Мо асару навиштаҷоти пешгузаштагонро дастгирӣ намуда, онҳоро ҳамаҷониба тавзеҳу ташреҳ додем. Он чи ки рӯи қоғаз ёвардем ҷамъбасти навиштаҷоти қадимаю навин буда, танҳо мо онҳоро аз нигоҳи имрӯз шарҳу эзоҳ додем.

Сараввал ба навиштаҷоти як гурӯҳи хурди муаллифон аризиш дода, сипас хонандаро ба таври мухтасар бо таърихи хонадонҳои тоҳириёну сафориён шинос намудем.

Яке аз масъалаҳои асосие, ки моро ба тавиш овардааст, масъалаи замон ва макони оли Сомон мебошад. То кунун дар адабиёти доираи Иттиҳоди Шӯравӣ ва берун аз он нашргардида масъалаи мазкур ҳалли асосии хешро наёфтааст. Ҳама дар он ақидаанд, ки тавлидҳои оли Сомон шаҳри Балх аст. Аммо ин ба ҳақиқат наҷандон наздик мебошад. Дар ин хусус бисёр муҳаққиқон низ ҳарф мезананд. Аммо ба гузориши масъала бояд аз нуқтаи назари нав иброи ақида кард. Ин масъала ба соҳаи пайдоиш ва фаношавии давлати Сомонӣ низ тааллуқ дорад. Бинобар ин муаллиф фикру ақидаҳои зиёдеро дар атрофи вай ҷамъбаст намуда, ба он ҷавоби сахт додааст.

Дигар он ки онди асосгузори давлати Сомонӣ низ бахсу мунозира ҳаст. Аксари қулли муаллифон Исмоилро сарсулолаи Сомонӣ меҳисобанд. Ибро таърих рад намекунад. Вай асосгузори давлати гул-гулшукуфидан тоҷик аст. Вале мо бояд ба ҷонбозиҳои бобою падару бародарони Исмоил онди суратгирини давлат (817—892), мустаҳкам намудани он, ташкили мустақилияти пурраро низ ба инбат гирем. Дар ин хусус ҳам ақиди мо ба гуфтаҳои аксари муаллифони пешгузашта рост намеояд.

Дар таърихи ҳалки тоҷик ва навиштаҷотҳои муаллифони алоҳида ба мақоми Исмоил бини Аҳмади Сомонӣ ва пешгузаштагони ӯ баҳои ҳақиқӣ дода нашудааст. Исмоил чун шохсӯтун барои устувории ҳокимияташ чӣ тадбирҳо андешид? Барои чӣ ӯ тавонист, ки гул-гулшукуфӣ империяи хешро таъмин намояд? Чаро ворисонаш таҷрибаи давлатдоринро ӯро то ба охир истифода накарда, ру ба парокандагӣ ниҳоданд? Чаро дар дохили оли Сомон масъалаҳои талоши мансаб, бародаркушӣ, нотиғӣ ба вуқӯъ пайваст? Чаро мақоми туркони бодиянишин дар замон ворисони Исмоилу Насри II боло гирифт?

Дар таърих усулҳои ҳосил идоракунии давлат мавҷуд аст. Он аз демократия оғоз шуда, ба диктатура ҷамъбаст меёфт.

Оё Исмоили Сомонӣ ва пайравони вай диктатураро пеш гирифта буданд ё демократияро? Оё усули давлатдории Сомониён махсули хоси онҳо буд ё қабули таҷрибаи идоракунии давлатҳои пешин? Мо кушиш намудем, ки ба кадрҳои имкон ба саволу масъалаҳои сарзада равшанӣ андозем.

Сомониён кишоварзони машҳури замони худ ба ҳисоб ме рафтанд. Махсули дастранҷи онҳо дастархони мардуми қаламравӣ хеш ва берун аз онро рангии месохт. Онҳо устодони ҳақиқии истехсоли пахта, ғалла, мева, маҳсулоти чорво буданд. Аммо дар асарҳои муаллифони қадимаву нав ба ин масъала аҳамияти дуҷумлараҷа додаанд. Оиди маибаҳои асосии кишоварзӣ: об, нахру корезҳо маълумотҳо хеле ториканд. Дар хусуси бо озуқа таъмин намудани мулки Сомониён низ далелҳо нест. Мо кушиш ба ҳарч додем, ки баробари рушани андохтан ба масъалаҳои ба миёнгӯзошта, инчунин дар хусуси мулку мулкдорӣ Сомониён, аҳволи деҳқонӣ маълумоти фасеҳ диҳем. Дар асарҳои таълифкардаи олимони ва навиштаҷотҳои муаллифони қадима ба ин масъалаҳо ҷавоби сазовор надидаанд.

Кишоварзӣ ба пешрафти хувармандию қосибчиғӣ роҳи васеъ кушод. Ин буд, ки дар натиҷаи зиёд шудани истехсоли пахта дар шаҳрҳо шумораи устухонаҳои бофандагӣю дӯзандагӣ меафзуд. Бозорҳо сермолу ҷиз мешуданд. Дар ин хусус низ дар асар факту рақамҳои муфасссал оварда шудаанд.

Дар асарҳои мавҷуда оиди содироту воридоти хазинаи Сомонӣ сухан меравад. Аммо муаллифони аз нишон додани сарчашмаҳои асосии пур намудани хазина худорӣ кардаанд. Дар як қатори онҳо рақамҳо бе таҳлил мондаанд. Оиди ин мавзӯ низ мо кушидем, ки нисбати муаллифони дигар зиёдтар ба масъалаи сарчашмаи андохҳо ва ҳарҷу хароҷоти он диққат диҳем.

Таърих гувоҳ аст, ки дар қарибҳои IX—X саноати кӯҳӣ хеле тараққӣ карда буд. Ба тӯфайли қордонии хонадони Сомониён дар ин давра қоркарди маъдан ба дараҷаи баланд рафта, истехсоли фулузӣ инкишоф ёфт. Он имконият дод, ки Сомониён дар даҳр ҷун устодони истехсоли тилло, нуқра, мис, кӯрғошим, сурма, оҳан, нафт ва ғайра ном бароранд. Дар атрофи ҳалли ин масъала олимони қўшишҳо ба ҳарч додаанд. Аммо то кунун оиди ин мавзӯ асарҳои шоиба вуҷуд надорад. Мо ба кадрҳои имкон қўшиш намудем, ки ба ин масъала диққат дола шумо, хонандаи азизро, бо усули кўҳканию маъданистехсолкунии бобоқалонҳоямон шинос намоем.

Асри IX—X замони болоравии маданияти классикии тоҷик мебошад. Нисбат ба дигар масъалаҳо муҳаққиқон ба ин соҳа диққати махсус додаанд. Қариб дар ҳамаи рисолаҳо ин мавзӯ

халли васеи худро ёфтааст. Дар адабиёти илмӣ, таълимӣ ва оммавие, ки дар Тоҷикистон, ҷумҳуриҳои собиқ Шӯравӣ, Афғонистону Эрон ба таъби расидаанд, ин масъала хеле васеъ таҳлил шудааст. Дар ин асрҳои олимони машҳури Осиё саҳмгузор мебошанд. Хусусан, навиштаҷотҳои Сзид Нафисӣ, Абдулгани Мирзоӣ, Холиқ Мирзозода ва дигарон ҷолиби диққатанд. Мо аз онҳо илҳом гирифта кӯшиш намудем, ки таърихи ташаккули илму фарҳанги тоҷикро ба таври оммафаҳм ба қалам дода, хонандаро бо адибон, олимон, навозандагон, оҳангсозон, раққосон, рассомон, мунаҷҷимон, муаллимон, меъмрон ва дигар саромадони маданият шинос намоем.

Замони Сомониён баробари ташаккули илму фарҳанг, иҷтимоӣ давран ба вучуд омадани ҷараёнҳои муҳталифи фалсафавӣ динӣ мебошад. Пажӯишгарони илми замони Сомонӣ дар баъзе лаҳзаҳо онҳоро ба қалам додаанд. Равияҳои фалсафии карматиён, суфия ва исмония дар пешрафти ҳаёти сиёсӣ адабии асрҳои IX—XI саҳми муносиб гузоштаанд. Зеро ҳамаи ин ҷараёнҳо ибтидои хешро аз асрҳои VIII—IX оғоз намуда, дар болоравии равияҳои динӣ фалсафии замони Сомониён мақоми хоса доштад. Дар китоби мазкур шумо бо таърихи пайдоиш ва инкишофи ин ҷараёнҳо шинос хоҳед шуд.

Давлат бе пояи муетаҳками ҳуқуқ, мактабу мадраса, муносибатҳои байналхалқӣ ва ғайра вучуд дошта наметавонад. Дар асрҳои олимони онди ин масъалаҳо гуфтан мумкин аст, ки қариб фикру ақидаҳо мавҷуд нестанд. Баъзе муаллифон аз сабаби дар ҳаёт надоштани факту рақамҳои зарурӣ аз инъикоси васеи масъала худдорӣ намудаанд. Аммо равшан намудани ин паҳлӯи масъала ба аҳамияти қалони илмӣ амалӣ молик аст. Мо кӯшиш намудем, ки ба таври ночиз бошад ҳам, шумо, хонандаи ғиромиро бо ҳолати ҳуқуқ, мактабу мадраса, муносибатҳои байналмилалӣ, муассисаҳои динии замони Сомониён шинос намоем.

Яке аз масъалаҳои баҳсталаби давлатдорин Сомонӣ — масъалаи ҳудуди ҷуғрофӣ он мебошад. Дар атрофи ин масъала баҳсу мунозира ва қашмақашҳои беёнот мавҷуданд. Дар қисми Мовароуннаҳри ин давлати бузург ҷумҳуриҳои мустақили тоҷикӣ, узбакӣ, туркманӣ, қирғизӣ ва қисман қазокӣ арзи вучуд доранд. Замини Хуросонини Сомониён бошад, қисми Шарқини давлати исломии Эрон ва Шимолу Ғарбини давлати Афғонистонро ташкил медиҳад. Имрӯз ҳамаи пажӯишгарони таърихи Сомонӣ чӣ дар хориҷа ва чӣ дар ҳудуди Осиёи Миёна худро тарисонии асосии Сомониён ҳисобида, шаҳрҳои қадимаи тоҷикон Бухоро, Самарқанд, Тирмиз, Балх, Хирот, Машҳад, Нишопур, Марв, Кеш, Насаф ва ғайраро пойтахти халқи худ ва мулки

хосаи хеш мепиндоранд. Мо дар боби аввали рисолаи мазкур ба саволи ба кадом халқ тазлуқ доштани шаҳрҳои номбурда ҷа

Дар атрофи сабабҳои аз байн рафтани сулолаи Сомониён низ дар байни муҳаққиқон фикру мулоҳизаҳо якхела нестанд. Бинобар ин мо кушиш ба ҳарч додем, ки ба ин масъала низ аз нуқтаи назари илмӣ баҳо диҳем.

Дар нишон китоб ва саҳҳеҳу равшан баромадани масъалаҳои баҳсталаб мо бо устодони варзидаи соҳаҳои муҳталифи илм, муаррихону файласуфон, кимёгарону табиатшиносон сӯҳбатҳои хоса намуда, фикру ақидаҳои онҳо оиди ҳалли ин ё он мавзӯ истифода бурдем. Ҳангоми таълифи рисола академикҳо Ш. Мирсаидов, Ю. Носиров, профессорон А. Афсаҳзод, Н. Баҳриддинов, Р. Назиева, Ш. Пулодов, дотсентон Қ. Бобоев, А. Қодиров, Н. Ҳакимов, М. Исоматов ва дигарон бо фикру мулоҳизаҳои тозаи хеш ба асар ҳусни тоза зам намуданд.

Дар фурувард ҳамиро гуфтани ҳастем, ки ин асар кушиши нахустини муаллиф аст. Он албатта, аз нуқсе камбудӣҳо ҳолӣ нест. Зеро оиди давлатдорӣ оли Сомон мумкин аст, ки асарҳои ҳаҷман калонӣ 10-12 ҷилда эҷод кард. Аммо ба тӯмони мо бо вучуди камбудии норасоияш ҳар асар метавонад баъзе саҳифаҳои поравишани ҳаёти Сомониёро рушан гардонад.

Пеш аз ҳама мо ин асарро мувофиқи талабу дарҳости донишҷӯи сершумор, омӯзгорони донишқадаҳои олию миёнаи махсус, мактабҳои таълими умумӣ ба қалам додем. Умедворем, ки он барои эшон ҳамчун маводи таълимӣ оиди таърихи оли Сомон хизмат хоҳад кард.

Мо аминем, ки фикру ақидаҳои тозаи шумо ҳонандагонӣ нуктасанҷ дар нашрҳои минбаъда ба асари мо ҳусни тоза мебахшанд.

БОБИ 1

АЗ ТАЪРИХИ ОМУХТА ШУДАНИ ОЛИ СОМОН

Дар қарнҳои мухталиф баъди пароканда шудани давлати гул-гулшукуфтаи тоҷик — Сомониён онди он асарҳои калонҳаҷму мақолаҳои бешумор таълиф гаштанд, ки мо дар рафти ҳондани китоби мазкур бо баъзе аз онҳо шинос хоҳем шуд. Харчанд ки дар бораи давлатдорӣи Сомониён асарҳои зиёд офарида шудаанд, аммо онҳо то кунун ҳонандаро пурра қонез ғардониди наметавонанд. Зеро мавҷудияти нахустдавлати тоҷик, ки он дар замони болоравии соҳти феодалӣ пайдо шуда, дар тамаддуни ҷаҳонӣ саҳми муносиб ғузоштааст, то кунун ҳаматарафа таҳлилу тадқиқи ҳешро наёфтааст. Замона талаб мекунад, ки доир ба пешомадҳои ташкили давлат, онди соҳтори сиёсӣи усули давлатдорӣ, таракқиёти иқтисодӣи кишоварзӣ, ташкили қорхонаҳои саноатӣи ҳунармандӣ, тичорату муносибатҳои байналхалқӣ, илму фарҳанг, ўрдуи миллий ва ғайра асарҳои алоҳида эҷод намудан аз манфиат ҳолӣ нахоҳад буд.

Яке аз он муаррихони варзида, ки ба таърихи ҳонадонӣи Сомониён даст задааст, В. В. Бартольд мебошад, ки дар охири қарни XIX ва ибтидои қарни XX ба омухтани таърихи Осиёи Марказӣ бештар диққат дода, онди он асару мақолаҳои зиёде ишшо намудааст. Мақолаи машҳури ў онди Сомониён дар китоби «Таърихи Туркистон» тахти сарлавҳаи «Забтқорни арабҳо ва Туркистон дар аҳди Сомониён» нашр шудааст. Дар таърихшигориҳои шӯравӣи асар нахустин қори тадқиқотӣи онди сулолаи Сомониён ба шумор мерафт. Дар он ба таври мушаххас забтқорни ҳилофати араб, нест қарда шудани ҳонадонӣи бармакиён, ба сари қудрат омадани тоҳириён, сафғориён, сомониён, пешрафти иқтисодӣи, ҳоҷагии халқ, фарҳанг таҳлил гаштааст. Асари В. Бартольд барои муҳаққиқони ояндаи таърихи Сомониён раҳкушо гашт.

Иичунин дар асарҳои дигари ӯ — «Туркистон дар замонҳои истилои мугулоҳ», «Таҳлили таърихи —ҷуғрофии Эрон», «Таърихи Туркистон», «Тоҷикон», (очерки таърихи) ва ғайра онди давлати Сомониён, ҳудуди ҷойгиршавии он, ташаккули ҳалқияти тоҷик маълумотҳо дода шудааст. Номбурда дар навиштаҷотҳои хеш Сомониёро наҷотдиҳандаи мардуми Мовароуннаҳр Хуросон ва ҳимоятгари забони дарӣ, тасвир намудааст. Ӯ қайд менамояд, ки оли Сомон ҷун тарғиботчи ислом дар Осиёи Миёна баромад карда, муносибати мардуми ин сарзаминро бо ҳилофати араб қави ниғаҳ дошт, сомониён, — мегӯяд ӯ, — байраки суннизмо баланд афрохта, ба оромии тамкии роҳ кушодад.

Баъдтар шарқшиноси машҳури Шӯро А. А. Семёнов ба тадқиқи сулолаи Сомонӣ машғул гашт. Ӯ дар мақолаи пурмазмунӣ хеш «Оид ба масъалаи пайдоиши давлати Сомониён» ба бисёр саволҳои нофаҳмо онди ин хонадон ҷавоб дод. Вай дар он ақида буд, ки баромади оли Сомон Осиёи Миёна мебошад. Сомониён сугдиёну бохтариёни ҳақиқӣ буда, бо ташикл намудани давлати хеш дар дигаргузашани тамаллуи ҳаётии ҳиссан муносиб гузаштаанд. Ӯ исбот менамояд, ки Сомониён мулкдорони ҳақиқии Осиёи Миёна буданд. Онҳо таъвонистанд, ки дар қарни IX давлати пуриктидори хешро сомон дода, дар болоравии забон, илму фарҳанг, иқтисодиёту тичорати Хуросону Мовароуннаҳр сармугзор бошанд.

Дар таърих, шарҳи баёни ин маъзуи хизмати муаррихи номин тоҷик Бобочон Ғафуров хеле бузург аст. Зеро ӯ аз байни наҷуҳишгарони миллии мардуми Осиёи Миёна нахустин шахсест, ки аз душворӣ наҳаросида, ба омӯзиши доманаздори таърихи қадимтарин, қадима, асрҳои миёна ва навини ҳалқҳои кишвар қарар баст. Ба қалами ӯ асарҳои зиёде тааллуқ доранд, ки қисми қудди онҳо ба оли Сомон бахшида шудаанд. Баробари мақолаҳои алоҳида, иичунин ӯ доир ба Сомониён бобҳои махсусро дар асарҳои қалонҳаҷмаш «Таърихи муҳтасари ҳалқи тоҷик», «Тоҷикон...», «Сабабҳои болоравӣ ва барҳамхурии Сомониён» ва ғайра ҷой додааст. Б. Ғафуров таъвонистааст, ки замонҳои Сомониёро хеле хуб таҳлил намуда, ба бисёр масъалаҳои номафҳум рушҳои андозад.

Хизмати бузурги академик Б. Ғафуров дар он зоҳир мешавад, ки вай баробари эҷод намудани асарҳои баландмазмунӣ, иичунин дар машвараҳои байналҳалқӣ баромад карда, ҳаётиёро бо таърихи рангини оли Сомон шинос намуд. Натиҷаи саъю кушишҳои ӯ буд, ки оламиён дар борҳои давлати пуриктидори феодалии тоҷик маълумотҳои кофӣ гирифта, замонҳои ҳуҷмронии хонадони Сомониёро асри тиллоии болоравии илму фарҳанг ҳисобиданд. Б. Ғафуров исбот намуд, ки маҳз

оли Сомон дар симои Исмоил, Насри II ва дигарон начотдихандагони миллатро ба олами ҳастӣ овард. Онҳо тавонистанд, ки заминҳои Хуросону Мовароуннахрро бо ҳам пайваста, истиклолияти ҳақиқии сокинони ин мулкхоро таъмин намуда, ба бодияи ҷаҳон зарба зада, барои пешрафти кишоварзӣ, ҳунармандӣ, иқтисодиёт, саноати кӯҳӣ роҳи васеъ кушода, гул-гулшукуфӣи илму фарҳангро дар асрҳои IX—X таъмин намоянд. Б. Гафуров дар мақолаи калони илмӣ хеш «Сабабҳои болоравӣ ва барҳамхӯрии давлати Сомониён» дар шарҳу баёни ин масоил хизмати бузурге намудааст. Вай ба асарҳои зиёди илмӣ ва сарчашмаҳо таъя намуда, натиҷаҳои пуршукӯҳшавӣи ва фаногардӣи оли Сомонро аз нуқтаи назари илмӣ асоснок кардааст.

Мероси бон адабию илмӣи замони Сомониёро бисёр олимони мавриди тадқиқ қарор доданд. Дар қатори муаррихон ба ин масъала инчунин адабиётшиносон низ даст заданд. Яке аз онҳо Абдулғанӣ Мирзоев мебошад, ки дар тадқиқи таърихи адабиёти классикии тоҷик ҳиссаи муносиб гузоштааст. Асари барҷастаи тадқиқотӣи ӯ таърихи адабиёти асрҳои IX—X мебошад, ки дар китоби ӯ «Абуабдулло Рӯдакӣ» ҷойгир аст. Ин асар ба 1100-солагии зодрӯзи шоир бахшида шудааст. Муаллиф дар қатори баҳо додан ба ҳаёт ва фаъолияти эҷодии Рӯдакӣ, инчунин замони зиндагии ӯро хеле хуб таҳлил намуда, ба саҳми сомониён дар тамаддуни фарҳанги асрҳои IX—X баҳон сазовор додааст. Муҳаққиқ дар қатори Рӯдакӣ, инчунин ба эҷодиёти ҳамзамонону шогирдонии шоир низ дахл намудааст.

Дар омӯзиши таърихи илму фарҳанги асрҳои миёнаи тоҷик хизмати Х. Мирзозода аз дигарон кам нест. Вай дар асари дучилдан хеш «Таърихи адабиёти тоҷик» ба масъалаи давлатдорӣи Сомонӣ ва саҳми он дар инкишофи илму фарҳанг бештар диққат додааст. Ӯ тавонистааст, ки тамоми паҳлӯҳои ҷараёнҳои адабии замони Сомониёро таҳлилу тадқиқ намуда, ба саҳми ин хонадон дар ташаккули илму адабиёти асрҳои IX—X диққат диҳад.

Хизмати адабиётшиносони рус, ки ба таърихи илму фарҳанги Шарқ, рӯ оварда буданд, дар омӯзиши ҳаёти адабию сиёсии давлатдорӣи Сомониён низ мақоми хос дорад. Аксари қуллӣ муҳаққиқони шарқшинос, ки таърихи илму фарҳанги асрҳои IX—X-ро омӯхтаанд, албатта, ба таърихи хонадони Сомонӣ низ дахлат намудаанд. Яке аз онҳо Е. Бертельс мебошад. Вай дар асари машҳури хеш «Рӯдакӣ ва қарматиҳо» бевоҳита ба ҳаёти сиёсӣи адабии ҷаҳон якуми асри X дахл намуда, мавқеи Насри II, Нӯҳ бини Насрро инсбати қар-

матиён таҳлил намуда, муносибати Рӯдакиро ба ин ҷараён нишон додааст.

Ёдовар шудем, онди давлатдорин Сомониён асарҳои калонҳаҷм ҷӣ дар дохили Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ҷӣ берун аз ҳудуди он низ ҷоп шуда, дастраси хонадагонӣ таърихдӯстон гашт. Дар ин роҳ хизмати яке аз муҳаққиқони сомонишиносӣ тоҷик Н. Нейматов калон аст. Вай ба устодон, аз ҷумла Б. Ғафуров пайрави намуда, китоби хешро таҳти унвони «Давлати Сомониён» пешкаши хонадагон намуд. Асарӣ муаллиф рисолаи илмӣ буда бисёр паҳлуҳои таърихи хонадони Сомониёро равшан ғардондааст. Вай ба сарчашмаҳои таърихӣ, материалҳои ҳафриётҳои бостоншиносӣ, адабиёти ҷопшуда тақя намуда, таъониствааст, ки муборизаи Сомониёро барои таъкил додани давлат, усули идоракунии он, таъкили лашкар, пешрафти иқтисодиёту илму адабро таҳлил намоад. Ҷиҳати фарқкунандаи китоби Н. Нейматов аз дигарон дар он аст, ки муаллиф тамоми таърихи рангини Сомониёро ба шакли китоби алоҳида пешкаши хонада намуудааст.

Н. Нейматов дар баробари китоб, инчунин онди Сомониён мақолаҳои зиёде ҷоп намуда, ба донишҷӯёни мактабҳои оли курси махсуси сомонидониро хондааст.

Дар роҳи таҳлили масъалаи таъаккулёбии халқияти тоҷик, ки ба замони Сомониён рост меояд, хизмати олимӣ варзида Ю. Якубов калон аст. Вай дар китоби нодири «Тоҷикон» ба масъалаи таъаккулёбии халқи хеш бештар диққат дода, баробари он ба таърихи хонадони Сомониён низ дахл намуудааст.

Дар омӯзиши таъриху бостоншиносӣ, синккашиносӣ мардумшиносӣ оли Сомон олимони варзидаи Иттиҳоди Шӯравӣ Е. А. Давидович, Б. А. Литвинский, А. М. Белецкий, Б. Маршак, О. Г. Большаков, Т. И. Зеймал ва дигарон хизмати калон намулданд. Онҳо дар равшан намулдани ин ё он паҳлуи таърихи оли Сомон ҳисса гузоштаанд.

Е. А. Давидович яке аз таъғзишиносони барҷастан илмӣ Шӯравӣ ба шумор меравад. Вай дар таъқиқи таъғҳои қадима ва омӯзиши ислохотҳои пулию молини давлатҳои алоҳидаи Осиён Миёна хизмати калон намулдааст. Яке аз он кашфиётҳои, ки олима ба ҳарч додааст, омӯзиши таърихи таъғҳои замони Сомониён мебошад. Ибро вай дар асари хеш «Муомилоти пулини Мовароуннаҳр дар замони Сомониён» хеле равшан собит намулдааст.

Сомониён дар роҳи инкишофи савоати кӯҳӣ ном бароварда буданд. Сарчашмаҳои қадима онро таъғи номбар кардаанд. Таъғи дар замони Шӯравӣ ба ин масъала аҳамияти аввалиндараҷа дода шуд. Дар ин ҷода акадeмик Б. А. Литвинский хизмати арзанда намулд. У қонҳои замони Сомониёро таъқиқ на-

муда, сахми ин хонадонро дар ташкили саноати кӯҳӣ ва металл-коркунии асрҳои IX—X нишон дод. «Гадкиқотҳои чақид дар қонҳои қадиман Қарамазор», «Аз таърихи истеҳсоли кӯрғошим дар Ўзбекистон» ва ғайра аз қабилҳои таққиқотҳои ӯ онд ба саноати металлкоркунии қадимонӣ бахшонидааст.

PDF Compressor Free Version

Замони сомониён даврани болоравии кишоварзӣ ва инкишофи обёрӣ мебошад. Дар ин ҷода низ аз тарафи муҳаққиқон қорҳои шоён ба сомон расиданд. Пажӯҳишгар Т. И. Зеймал ба ин масъала дар асари хеш «Қаналҳои кӯҳна ва асри миёнагии водии Вахш» бахон сазовор додааст.

А. М. Беленицкий яке аз шогирдону ҳамсафони А. Ю. Якубовский ба шумор меравад. Устоду шогирд дар пажӯҳиши таърихи қадимтарин, қадима ва асрҳои миёнаи халқҳои Осиёи Марказӣ хизмати қалон намудаанд. Асарҳои нотақрори А. Якубовский «Маҳмуди Ғазнави», «Шӯрӯши Муқаннаъ — ҳаракати одамони сафедпӯш», «Масъалаҳои даврандари таърихи Осиёи Марказӣ дар асрҳои Миёна» ва ғайра мебошад. Муаллиф дар ин ҷақидаҳои ҳамаи хеш ба таърихи хонадони Сомонӣ низ дахл кардааст.

Шоҳӣ ва шоҳибобӣ таърихи дуру дароз дорад. Дар байни муҳаққиқон онди мекани он бахсу мунозира аст. Хангоми таҳлили асарҳои А. М. Беленицкий шумо бо таърихи пайдоиш ва инкишофи саноати шоҳибобии замони Сомониён шинос мегардед.

О. Г. Болзакков дар асари хеш «Қайдҳои доир ба ҳудуди таърихи водии Зарафшон дар асрҳои IX—X» ба маркази қалони иқтисодию иҷтимоӣ будани шаҳрҳои Бухоро, Самарқанд, Панҷакент ва ғайра баҳо дода, хизмати хонадони Сомониёро дар ободии онҳо қайд намудааст.

Мо ба таърихи ҳеле муҳтасар бо баъзе аз адабиёти илмӣ-оммавии ба сулолаи Сомонӣ бахшидашуда ошно гаштем. Асосан ҳаман асарҳои дар боло ёдоваршуда дар асоси сарчашмаҳои қадиман ба ҳуруфоти арабиасос нишоқардан муаллифони муҳталиф ба қалам дода шудаанд. Зеро онҳо манбаҳои аввала доир ба омӯختани таърихи қадиман халқи тоҷик ва дигар мардуми даризабон ба шумор мераванд. Хангоми ба қалам додани китоби мазкур мо низ кӯшиш намудем, ки аз онҳо баҳра барем.

Пеш аз ҳама, ҷаҳд намудем ба сарчашмаҳои рӯ оварем, ки онон дар замони дар сари қудрат будани оли Сомон китобат шудаанд. Зеро чунин сарчашмаҳои қӯшиш ба ҳарч доданд, ки дар асарҳои хеш ҳақиқати замонро баён кунанд.

Яке аз чунин забардастон таърихшиносии арабиабони тоҷик Абубакр Муҳаммад бини Ҷаъфар Наршаҳӣ мебошад, ки дар асари олам бо асари ҷовидонаи хеш «Таърихи Бухоро»

машхур гаштааст. Абубакри Наршаҳӣ худ шоҳиди воқеаҳои таърихӣи замони ҳукмиронии Исмоил, Аҳмад, Насри II ва Нӯҳ мебошад. Вай ба таҳлили доманадорӣи воқеот дар солҳои 943—**PDF Compressor Free Version** Нӯҳ бини Насри II ва тугён ёфтани муборизаҳои дохили камар бастааст. Ӯ дар ин асарӣи нотакрорӣи хеш таърихӣи халқӣи тоҷикро аз истилои араб то ҳукмиронии Нӯҳ бини Насри II (943—954) ба қалам додааст. Аз ин сарчашмаи нодир бисёр факту далолатҳои онди давлатдорӣи Сомонӣ, худудӣи ҷойгиршавӣи олии Сомонро истифода намудем. Пеш аз ҳама муаллифи сарчашма ба таърихӣи сари қудрат омадани амири Сомонӣ Исмоил бини Аҳмад бештар диққат додааст. Ин китоб соли 1128 аз тарафи мутарҷим Абунасер Аҳмад бини Муҳаммад бини Наср аз-Кубавӣ ба забони тоҷикӣ гардонида шудааст. Шакли пурраи асар дар соли 1363 дар ҷонхонаи шаҳри Туси Эрон ба таъъи расидааст. Шакли мухтасари онро дар зери таҳрири профессор Аҳрор Мухторов таърихшинос Н. Косимов ба ҳуруфоти кирилӣ (соли 1979) ҷон намуд.

Донр ба омӯзиши рӯзгори олии Сомон аз «Таърихӣи Бухоро»-и Наршаҳӣи дила асарӣи комилтар нест. Зеро муаллиф шоҳиди зиндаи замони гул-гулшукӯфӣи давлатдорӣи Сомонӣи мебошад. Бинобар ин шарҳу эҷоди Наршаҳӣи онди ин ҳонадон ба ҳақиқати ҳол хеле наздик мебошад. Ғайр аз ин «Таърихӣи Бухоро»-и Наршаҳӣи доир ба мавзӯи дастаздани мо сарчашмаи асосӣ ва аввалин мебошад. Сарчашмаҳои, ки баъди он китобат шудаанд, ғайрон вайро ба таъри хеш шарҳ додаанд.

Дар қатори Наршаҳӣи, инчунин асарҳои зиёд онди таърихӣи халқҳои эроннажод ҷон шудаанд. Яке аз онҳо асарӣи беэволи Муҳаммад бини Ҷарири Табарӣи мебошад. Ин муаллиф китоби таърихӣи пайдоиши дунё ва инкишофи сохти ғуломлорӣи ибтидои феодалиро дар ҳаҷми 15 ҷилд ба таъъи расонидааст. Ин асар ба забони арабӣ була, онро дар даври замони мухталиф ба забони форсӣ низ тарҷума кардаанд. Ҷилди понздаҳуми асар ба даври арсаи сӯсатмадорӣи баромадани замонадони ҳоналони Сомонӣирав тавзеҳ менамояд. Он то ибтидои солҳои ҳукмиронии Насри II бини Аҳмад (914—943)-ро дарбар мегирад. Ин ҷилдро Абулқосими Поянда ба забони форсӣ тарҷима намудааст ва онро ҷонхонаи Асотирӣи Эрон ба таъъи расонидааст.

Муаррихӣи варзидани асриинибагини тоҷик Мирхона ба шумор меравад. Ӯ инз онди давлатдорӣи олии Сомон асар эҷод намудааст. Дар асари машхури вӣи «Равзат-ус-сафо» боби махсус ба олии Сомон бахшида шудааст. Асари маъкур таърихӣи сӯсӣи олии Сомонро аз замони Сомон-худот то заволи империяи Сомонӣи дарбар мегирад. Он онди талошҳои олии Сомон баҳри

ташкили давлат, гул-гулшукуфни сулолаи Сомониён дар замони Исмоилу Насри II, дар аморати Сомонӣ баланд шудани қудрати туркҳо, кушишҳои охирии Абуиброҳими Мунтасир баҳри аз нав эҳё намудани давлатдорӣи Сомониён ва ғайра сухан мегӯянд.

«Сиёсатнома»-и Хоҷа Низомулмулк яке аз асарҳои бебаҳо онди усули идоракунии давлат аст. Муаллиф ҳамчун марди донишманд, дар идора намудани давлати Салҷуқӣи ҳиссаи босазои хешро гузоштааст. Вай таҷрибаи давлатдорӣи асри миёнагии тоҷиконро дар идора намудани мулкҳои мухталифи Мовароуннаҳру Хуросон ба қалам додааст. Онди баёни фасли «Усули давлатдорӣи Сомонӣ» аз асари номбурда истифода бурда шуд.

Дар асарҳои сарчашмаи вазисони таърих муноқишаҳои байни Исмоилӣ Сомонӣ ва Амр Лайси Саффорӣ наҷандон равшан тасвир шудааст. Танҳо Низомулмулк тавонистааст, ки дар «Сиёсатнома»-и хеш ба ин масъала рушнӣ андозад. Дар фасли «Андар мазолим нишастани подшоҳ ва аҳли сирати некӯ варзидан»-и китоби хеш муборизаи байни ду амирро хеле хуб ва бо обурзиги бадеӣ тасвир намудааст.

Хизмати дигари Низомулмулк дар он энҷр меёбад, ки вай ба замони ҳукмронӣи амирони Нӯҳ бини Насри II, Абдумалик бини Нӯҳ ва Мансур бини Нӯҳ дахл намуда, баланд шудани таъсири ғуломони туркҳо ба оли Сомон дар симои Алптегин ва домодани Сабуктегин хуб таҳлил намудааст. Дар ҳамаи ҷо ӯ муборизаи ғуломони Мансур бини Нӯҳро бо Алптегин ақс намуда, инчунин ба қобилияти қудрати амирони Исмоил бини Аҳмад баҳои шоида медиҳад.

Яке аз сарчашмаҳои муҳиме, ки онди оли Сомон дар бадали асарҳои XI—XIII ишро шудааст — «Таърихи Синстон» мебошад. Он дар боран соҳибқудрат шудани хонадонҳои сомонӣ тохирӣ баҳс мекунад. Муаллифи асар бештар ба талошҳои Исмоил бини Аҳмад барои тамаркузи давлат, аз таърифи ӯ сарқуб шудани Амри Саффорӣ, сабаби марги Аҳмад бини Исмоил, ба тахт нишастани Насри II бини Аҳмад ва авҷ гирифтани муборизаи дохилии хонадони Сомониён диққат додааст.

Сарчашмаи нисбатан пурра онди давлатдорӣи Сомониён ба қалами таърихнависи асри XI Маҳмуди Гардезӣ тааллуқ дорад. Асари вай, ки «Зайи-ул-ахбор» ном дорад, ба муборизаҳои Исмоилу ворисони барои мустаҳкам намудани оли Сомон, ба қушишҳои Исмоилу набераиаш Насри II барои мустаҳкам гаштани сарҳадҳои давлат, ободии шаҳрҳо, дар боран сар бардоштани саркардагонии гвардияи туркии Сомониён маълумотҳои аниқе гирд овардааст.

қашмаҳо ёдовар мешаванд, ки Хондамир хоҳарзодан муаррихи забардасти асри XV тоҷик Мирхонд мебошад. Бешак завқи таърихнигориро дар замири ӯ тағояш бедор намудааст. Аз ин руъйи вай онди таърихи асрҳои миёнаи тоҷик, алаҳхусус Сомониён асарҳои «Қиссат-ул-фараиди», «Ҷабиб-ус-сиёр», «Маосир-ул-мулк», «Хулосат-ул-ахбор», «Дастур-ул-вузаро» ва ғайра аз кабили асарҳои машхури ӯ мебошад. Муаллиф кушиш ба ҳарч дода, таърихи хонадони Сомониёро нисбати муаллифони пешгузаштаи ҳеш ҳеле равшан кардааст.

Қисми кулли таърихнависони қадима ба инъикоси ҳаёти сиёсии давлатдории Сомониён даст задаанд. Қози Аҳмади Қосбиён бошад, ба Низомии Арузии Самарқандӣ пайравӣ карда, онди таърихи фарҳангии олии Сомон таҳти унвони «Таърихи ниғористон» асаре таълиф кардааст. Ӯ бо назм давран ҳукмронии амиронро чунин баён намудааст:

Нух таи буданд з-оли Сомон машхур,
Хар як ба ҳукумати Хуросон мағрур;
Исмоилу Аҳмаду Насре,
Ду Нуху ду Абдумалику ду Мансур.

Дар бораи хонадони Сомониён, дар катори сарчашмаҳои он, нисбатан дар ҳоҷати мулкӣ мо низ асарҳо эҷод шудаанд. Яке аз онҳо китоби тозаи пажухишгари эронӣ Ҷаводи Ҳиравӣ мебошад, ки зери сарлавҳаи «Ирон дар замонҳои Сомониён» дастраси хонадони ӯ шудааст. Муаллиф тавонидааст, ки таърихи салтанати хонадони Сомониёро аз рӯи сарчашмаҳои маҳаллӣ ва умумиҷаҳонӣ ба қалам диҳад. Хизмати ӯ дар ин ҳода пеш аз ҳама дар он зикр меёбад, ки муаллиф сабабҳои асосии сарқудрат омадани олии Сомонро таҳлил намудааст. Вай, асосан ба «Таърихи Бухоро»-и Наршахӣ, ки ваҳустсарчашма онди Сомониён аст, таъия намуда, дар китоби аввали ҳеш қудрати олии Сомонро то замонҳои ҳукмронии Аҳмад бини Исмоил таҳлил намудааст. Ҷуғрофияи ҷойгиршавии олии Сомонро нишон дода, муносибати ин хонадонро бо ҳилофати аббосӣ ба таҳлил гирифтааст.

Дар ҳусуси қай ба сари қудрат омадани Сомониён баҳс намуда, Ҷ. Ҳиравӣ чунин навиштааст: «...Сомониён ҳатто пеш аз Тоҳириён ба қудрат расида буданд» (с. 43). Ин нуқтаи назари маълум аст. Аммо Ҳиравӣ онро шарҳ надидааст, ки чаро арабҳо Сомониёро дар ибтидои соҳибқудрат шуданашон нарасониданд, ба Тоҳириён рӯ оварданд. Сомониён паҳнкунандаи ислом буданд. Вале муаллиф сабабҳои ба ислом рӯ овардани Сомонхудогу писараш Асадро накушодааст. Шояд Сомонхудо аз куштор, хонасӯзии ва ҷаллолии арабҳо ба ҳарос афтада,

халқи хешро ҳидоят намуда бошад, ки исломиро қабул кунад. Чихати ба худ хоси асари Ҷ. Хираӣ дар он аст, ки муаллиф бештар ба муборизаи Исмоили Сомонӣ барои истиқлолият ва ғозиб омадан аз болои Амр бини Лайси Саффорӣ диққат дода, дар асоси ғуфтаҳои Наршахию Низомулмулк онро шарҳ додааст.

Таърих ғувоҳ аст, ки оли Сомон дар ҷаҳон бо номи аввалин давлати феодалии тоҷик ёловар мешавад. Ҳарчанд ки дар ҳоки собики он давлатҳои ироузи Осиёи Марказӣ, Афғонистон, Эронӣ Шарқӣ, Хитон Ғарбӣ ва ғайра арзи вучуд доранд, аммо он давлати тоҷик буд. Ҷ. Хираӣ бошад, онро сифр моли Эрон медонад. Мо ба ин ақидан ӯ зид нестем. Тоҷику эронӣ мewan як дарахтанд. Вале бояд ҳақ ба ҳақдор қарор гирад. Ҳар як ҷизро бояд бо номи худ ном гирифт. Мо маданияти иғона дорем, ки сарчашмаи аз як манбаъ аст. Хангоми таҳқиқи он меғуем, ки ин маданият азони халқҳои тоҷику форс мебошад. Вале мо давлатҳои ҳахоманишиҳо, сасаниён, сафавиён ва ғайраро, ки дар қаламрави Эронӣ Осиёи Марказӣ арзи вучуд доштанд, сифр моли тоҷики намеғуем-ку?

Барои мусулмонон олат шудааст, ки ҳар шаҳру мулки хушрамо моли худ доништан мехоҳанд. Дар атрофи шаҳрҳои кӯҳани мулки мо — Самарқанду Бухоро ҷуни даъвоҳои давом доранд. Таърих шоҳид аст, ки ин шаҳрҳои қадиман тоҷикон мебошанд. Аммо тақдир онҳоро ба ҳайати давлати дигар ҳавола кард. Дигарон низ даъвои Самарқанду Бухоро доранд. Аз ҷумла Ҷ. Хираӣ ҷуни навиштааст: «Бухоро дар қарни саввум ва ҷоруми ҳиҷрӣ ба эътибори маркази Эрон буд, ки дар ҳеш бузургтарин олимони ва донишмандонро ҷамъ карда буд ва ин саргоҳи як таҳаввул ғашт. Махсусан Бухоро маркази эҳён тамаддун ва фарҳанги эронӣ ғашта буд ва умарои Сомонӣ низ дар ин роҳ аз баҳри ҳеҷ кӯшиш дареғ инварзида, бадии хотир Бухоро лақабҳои кӯбли ислом дар билади Шарқро ёфт ва бо Бағдод куш баробар мезад» (с. 292—294). Дар ин ҷо ҳам Ҷ. Хираӣ аз «моли даридабонҳо» будани шаҳрҳои Бухорою Самарқанд худдорӣ намуда, онҳоро танҳо ба Эрон мансуб меандад. Ин рафтор рӯнрофт таҳриф намудани таърих аст. Бояд пажӯҳишгар ба ҳақиқати амалӣ баҳо доданро аз хотир фаромӯш накунад.

Таҳлил ва ақидан Ҷ. Хираӣ худ ба худ муқобилият мекунад. Вай қайд менамояд, ки баъди сари Исмоил писараш Аҳмад ҷун ҷавони ҷолок дар пешрафти оли Сомон ҳиссагузор шуд. Эро таъриф менамояд, ки аз баҳри ислом шуда, ба таври рӯякӣ ба забони арабӣ майл намуд. Аммо сарчашмаҳои шоҳиданд, ки Аҳмад ба таври ҷиддӣ ба ислом рӯ оварда буд. Азбаски забони аҷнаби барои ақсари дарбориёну гвардияи

туркӣ бегона буд аз ин рӯ бар зидди подшоҳ сар бардоштанд. Инро ҳатто ҳуди Ч. Хирави тасдиқ намуда, чунин навиштааст: «...У забони дин ва мазҳабро ҳоким бар авомир ва навоҳии хеш гардонд ва ҳамаи маврид яке аз авомили норозиятӣ аз ӯ ва дар поён мунҷар ба қатлаш низ гардид» (с. 241).

Дар мулки Эрон муаррихони варзида хеле зиёданд, ки ба омӯхтани оли Сомон камар бастаанд. Онҳо дар асарҳои хоса ва таърихи мамолики хеш ба ин масъала рӯ овардаанд. Пажӯҳишгарони «Қуллнети таърихи Эрон» боби сеюми асарро ба ҳонадонҳои тоҷикии Сомонӣ, тохирӣ ва саффорӣ бахшидаанд.

Пажӯҳишгарон оли Сомонро таҳлили чуқур накарда, бо номбаркунии амирон маҳлуд шудаанд.

Таърихнависи шинохтаи Эрон Ғуломирзо Инсофпур дар роҳи тадқиқи таърихи асримиёнагии кишвари хеш хизмати басо бузург намудааст. Бештари асарҳои ӯ ба сахми зан дар болоравии ҷомеа мебошад. Баробари ин ӯ ба равшан намудани таърихи асримиёнагии Эрон машғул аст. Асари калонҳаҷми ӯ «Соҳтори давлат дар Эрон» (аз ислом то юриши муғул) мебошад. Дар ин асар баробари нишон додани муборизаи форсизабонҳо бар зидди истилои араб, ничунин оиди хонаводаҳои тоҷикии бармакиён, сомониён, тохирону саффорӣ, ки дар болоравии соҳтори давлатдории Эрон саҳми муносиб гузошта буданд, маълумоте ирсол намудааст.

Хулоса оиди давлатдории Сомониён дар дохили мамлакат ва берун аз он асарҳои зиёде ҷоп шудаанд. Ҳарчанд қисми зиёди асару сарчашмаҳо яқдигарро такрор мекунанд, вале дар равшан намудани баъзе саҳифаҳои номаълуми таърихи халқи тоҷик дар замони Сомониён (асрҳои IX—X) бебаҳо мебошанд.

БОБИ 2

ПОЕНЕБИИ ЗУЛМИ МУСТАМЛИКАВИ БА БА САРИ
КУДРАТ ОМАДАНИ ХОНАДОНҲОИ МАҲАЛЛИ

§ 1. Пурзӯршавии муборизаи дохилӣ

Хилофати араб бо берахмона паҳш намудани шӯриши Муқаннаъ хост, ки пеши роҳи баромадҳои халқиро дар қаламрави мустамликаи хеш гирад. Бо ин ният кӯшишҳои зиёде ба харҷ дод. Аммо ба мақсад нарасид. Даре нагузашта бо сардорони яке аз сарлашкарони исёнгарии араб Рофеъ ибни Лайс шӯриши (806—810) қалъони халқӣ сар зад. Ба шӯриш на танҳо таърифдорону наздикони Рофеъ, балки халқи аз зулми мустамликавӣ азияткашида низ ҳамроҳ шуд. Шӯришгарон талабҳои ба миён гузоштаи Муқаннаъро аз нав зинда карда, шиори асосӣ хеш намуданд. Даставвал мавҷи шӯриш водихои Зарафшону Қашқадарёро фаро гирифт. Дар давраи балоравии ҳаракат ба он мардумони Чоқ, Истаравшан, Хучанд, Тахористон, Хатлон низ ҳамроҳ шуданд. Ба шӯришгарон муяссар гардид, ки дар давраи аввали ҳаракати хеш ҳокими Самарқандро кушта, шаҳро ба дисти худ гиранд.

Сабаби асосии ба ҳаракати Рофеъ ибни Лайс рӯ овардани мардум дар он зикр меёфт, ки бобои вай Наср ибни Сайёб (739—749) ҳокими мулкӣ Хуросон буд. Аз ин рӯ аксари қудди халқ набераи вайро шинохта, ӯро дастгирӣ намуд. Даре нагузашта шӯриш тамоми Мовароуннахрро фаро гирифт. Ба гуфтаи Наршахӣ аҳолии шаҳрҳои Бухоро, Кеш, Насаф, ки аввалин шуда бо роҳи зӯрӣ исломо қабул намуда буданд, ба шӯришгарон ҳамроҳ шуданд. Додари Рофеъ Башир ибни Лайс, ки мисли бародар аз сиеъати хилофат норозӣ буд, дар шаҳри Бухоро роҳбарии шӯришро ба ӯҳда гирифт. Шӯриш торафт пайравони зиёд пайдо менамуд. Аз он хилофати араб дар симои халиф Хорунррашид (785—809) ба ҳарос омад. Халиф

PDF Compressor Free Version

тамоми чорахоро дид, ки пеши роҳи исёнгаронро гирад. Писари Хорунарашид Маъмун, ки ҳокими Хуросон буд, ба назди Рофеъ ибни Лайс писарони Асад бини Сомонхудодро фиристода, ба сулҳ таклиф намуд. Аммо Рофеъ аз он рӯ гардонд. Сипас Маъмун тахти сарпарастии Харсама ба Мовароуннаҳр лашкар кашида, шӯришро пахш кард ва бародарон Рофеъу Башир ибни Лайсро ба қатл расонд. Бо ҳамин оташи шӯриши саркардан Рофеъ хомӯш гашт. Ин шӯриш ба муқобили зулми мустамликавии арабҳо ва бедодгарӣҳои ҳокимони маҳаллӣ нигаронида шуда буд. Бо вуқуди пахш гаштани шӯриш он ба хилофат таъсир расонд. Феодалони калон мачбур шуданд, ки минбаъд ба баромадҳои халқӣ ʼэтибори ҷиддӣ диҳанд. Бинобар ин андози заминро то 25 ғоз кам намуданд.

Арабҳо дар аввали футуҳи ислом дар кишварҳои ғайриисломӣ шиорҳои ағомфиребонаи бародарӣ, баробарӣ, дӯстӣро рафокатро ба миён гузошта, диққати оммаро ба худ ҷалб намуданд. Аммо баъди ба сари қудрат омадани Умавиён дар хилофат сиёсати бадбинии халқу қавмҳои дигар боло гирифт. Онҳо тамоми қомебиҳои илму фарҳанги мардуми ғайримусулмонро ба худ мансуб доништа, ғайри қавми араб дигар мардумро наменвисандиданд. Ин таҳқири арабҳо мардуми тоҷикро, ки таъриху маданияти қудан доштанд, ба таҳлуқа овард ва бонси ба вуқӯъ пайвастанӣ шӯришҳои нави халқӣ гардид. Яке аз онҳо шӯриши Абӯмуслим буд. Аз ин ҳаракат тарафдорони хилофати Аббосӣ (750—1258) истифода бурданд. Онҳо бо роҳи ағомфиребӣ Абӯмуслихро ба доми худ кашида, аз қувваю истеълоди вай дар ҷангҳои ҷиддӣ Умавиён истифода бурда, соли 750 ба ҳокимияти онҳо хотима гузоштанд. Абӯмуслим бошад, аз макри Аббосиён пай набурда, соли 751 ба лашкари пуркуввати хитонҳо, дар соҳили дарёи Талас (наздикии Чамбул) зарба зад. Аббосиён аз истеълоди ғавқулуддан ҷангии вай тарсиданд, ки рӯзе мерасаду ӯ хилофатро нест мекунад. Бо ҳамин ният, онҳо аз паси қуштори Абӯмуслим шуданд. Соли 755 халиф Абучаъфар-ал-Мансур (754—775) Абӯмуслихро ба даргоҳи худ хонда, ӯро ваҳшиёна қатл намуд.

Арабҳо бо ин қори хеш ба иззати нафси тоҷикон, ки яке аз халқҳои қадимаи Аҷам ба шумор мераванд, расиданд. Бинобар ин бар ҷидди ақидҳои бефарҳангии ҳаракати ғалсафавии «Шуубия» таъсис ёфт. Он ҳаракати адабӣ, илмӣ, фарҳангӣ ва ифтихор ба гузаштагон ном гирифт. Тарафдорони «Шуубия» ба ғуқаҳои дин даъво намуданд, ки ислом баробарӣ, бародарӣ, дӯстӣро рафокатро тарғиб менамояд. Шумо бошед ғурури қабилавӣ ва миллиро талқин мекунад. Тарафдорони «Шуубия»

ба васеъ тарғиб намудани маданияти тоҷику форс камар баста, бештар китобхоро дастраси бефарҳангон намуданд.

Ҷиҳати ба худ ҳоси ҳаракати «Шуубия» дар он зикр меёфт, ки тарафдорони он дар назди ҳилофати Аббосиён масъулаи дар қорҳои идора намудани мулкҳо иштироки васеа аҳолӣ маҳаллиро ба рузнома гузоштанд. Ин тақдирро ҳилофат қабул кард.

Ҳаракати «Шуубия» Хорунашрашидро маҷбур намуд, ки ба роҳи муроҷиатӣ гузашта, дар идора намудани ҳилофат аз қувваи одамони донишманду бонуфузи маҳаллӣ — аз ҷумлаи тоҷикон истифода барад. Баробари ин Хорунашрашид ба суҳанони ҳамсараи — духтари бефарҳанги тоҷику форс Зубайда гӯш медод. Зубайда аз ақлу заковати бисёр одамони дилер огоҳ буд. Бинобар ин бо тавсияи вай мустамлиқадорон одамони маҳаллиро ба сари қудрат оварданд.

Яке аз он ҳонадонҳои машҳури тоҷикӣ — ҳонадони Бармакиён Балх буд, ки онҳо дар ташаккули давлатдорӣ пешрафти илму фарҳанг ба арабҳо муаллим гаштанд. Дар замонҳои Хорунашрашид яке аз ҷуниб мутафаккирон Фазл бини Яҳё ба шумор мерафт, ки ӯ дар ҳаёти фарҳангии сиёсатмадорӣ халифа нақши нотакрори хешро гузоштааст. Дар фаслҳои миқбалаи ин китоб бо ин марди наҷиб муфасссалтар ошно ҳоҳем шуд. Пайваста бо бармакиён, инчунин арабҳо маҷбур шуданд, ки ба ҳонадонҳои Сомониён, Тоҳирӣ ва Саффарӣ дар идора кардани кишвар роҳи васеъ кушоянд.

§ 2. Бармакиён

Пазирӣши ислом аз ҷониби мардуми эронинажод, тасаллут ёфтани арабҳо бар ин навоҳӣ ва ҳукумати миллатгароёнаи Уманиҳо рӯҳияи ватандӯстиву истиқлолҳои мардуми моро нашикаст.

Аббосиён тамоми кӯшишро ба ҳарч доданд, ки дар идоракунии мустамлиқаҳо аз қувваи мардуми Аҷам истифода набаранд. Аммо ба он муваффақ нашуданд. Сипас маҷбур гаштанд, ки пешин хираду заковати ҳонадонҳои тоҷикӣ сар ҳам кунанд. Онҳо даставвал ба ҳонадони Бармакиёни Балх рӯ оварданд. Зеро ин ҳонадони бонуфуз ҳанӯз дар замонҳои давлатдорӣ Сосониён машҳури маълум гашта буд. Сарсулолаи ин авлод Бармак аз илми фалсафа, кучум бохабар буда, дар замонҳои Сосониён истеълоди баланди сиёсатмадорӣ хешро ифшо намуд. Вай вазирӣ дарбори Ардашери Бобакон буд. Баъди он ки арабҳо Хуросро тасхир намуданд ва давлати овозадори

Сосонӣ аз по афтод, он тоҳ дар идоракунии давлати хеш аз истеъдоди Бармакиён истифода бурданд. Кабл аз ҳама ба ҷо ба ҷо раши ҳодимони давлатно динӣ эътибор дода мешуд. Махбубияти Ҳолид дар байни мардум бошад, аз одамияти ӯ буд. Халқ вайро хеле дӯст медошт ва ӯ низ авомро меписандид. Аз ҷумла, вақте ки корғузори мулки Фореро ба дӯш гирифт, хирочи андозро як дараҷа кам намуда, аҳволи мардумро сабук намуд. Халиф Мансур (754—775) кордонии уро ба назари эътибор гирифт. Баъди ҷанде писараш Яхёро ҳокими мулки Озарбойҷон таъин намуд. Зеро Яхё дар ақлу заковат аз падар мондани надошт. Аз ин рӯ халиф Махди ба писараш Хорунарашид васият намуда буд, ки вай бояд эҳтироми ин хонадони бузургро ба ҷо орад. Хорун низ дар асоси инди падар амал кард. Махз кордонии Бармакиён буд, ки хилофати Аббосиён дар замони Хорунарашид хеле нашъу нумӯш кард. Болоравӣ ва ба иззату икромии ҳоса сазовор шудани Бармакиён рашики арабҳоро ба мён меовард. Онҳо қушиш менамуданд ба Хорунарашид ҳалал расонанд, то ки вай намояндагии Бармакиёро аз сари қудрат дур кунад.

Яхё марди фозилу илмдӯст ба шумор мерафт. Инро ба назар гирифта халиф Махди аз ӯ хоҳиш намуда буд, ки сарпарастии писараш Хоруно ба ӯҳда гирифта, уро аз илмҳои замона бохабар намояд. Яхё васияти дӯсташро ба ҷо овард. Ба Хорун на ин ки дарси илму адаб, таълими давлатдориро сиёсатмадориро низ омӯзонид.

Дар пешии назари Яхё Хорун ҳамчун марди сиёсатмадору ботамкии камол ёфт. Ҳамин сифати хуби кордонӣ буд, ки баъди ғавти падар ба тахти хилофат нишаст. Чи хеле ки гуфтем, ӯ тавонист, ки бо кӯмаки вазирони оқилу доно дар идоракунии хилофат аз падар пеш гузарад. Замони ҳукмронии Хорунарашид (785—809) даврани болоравии ҳаёти сиёсӣ, иқтисодӣ ва байналхалқии хилофат гашт.

Вақте ки Хорунарашид ба тахт нишаст, Яхёро назди худ ҳонда, гуфт:

— Ман кори раёсатро ба ту воғузор мекунам ва онро аз дӯши худ бар гардани ту ниҳодам. Хар қисм, ки дозим медонӣ ҳукм бикун ва хар қасро, ки меҳохӣ баргузини ва хар қиро нахӯҳӣ барқанор кун. Ба хар қас, ки медони ҳамроҳӣ бикун ва хар қиро салоҳи медонӣ, беруи бикун. Ман дар ҳеч кори ту назорат намекунам....

Яхё бо ду писараш — Фаза ва Чаъфар бо мардум хуш муомила карда, аз пазируфтани онҳо вақтро дарег намекарданд. Дар ривочи шеърӯ шойрӣ ва таъмини моддаи аҳли фазл ин хонадон саҳми бағоят бузург дорад. Лусин Будо мегӯяд: «Дар давроне, ки Бармакиён садорат доштанд, халифро унвоне беш

набуд». Тамоми мақому назоратҳо бо салоҳиди ин хонадон таъйин мегаштанд. Ҳамаи ривоятҳои хикоятро таҳлил карда, Ибни Халдуни ба хулосае меояд, ки Бармакиён зимомии ихтиёрооти кишварро дар даст доштанд ва даромади хазинаро моли худ медонистанд ва ҳар тавре, ки мехостанд, онро сарф мекарданд. Ҳатто хароҷоти халифиро муайян мекарданд.

Дар бахшишу саховатмандии Фазли Бармакии ниҳоят маъруф буда, забонзади ҳосу ом гашта буд. Фазилати ин хонадон чунон боло гирифта буд, ки мулкҳои бехтарини мустамлакаи хилофатро дар ихтиёр дошт. Ҳамин тавр заминҳои шарқин Эрон дар як вақт аз ҷониби писари Яҳё Фазл идора мегашт.

Ба ин хонадон бисёре аз ашрофони арабу аҷам ҳасодат меварзиданд. Абузюби Мурёӣ, Яъқуб бини Дошуд аз маъруфтарини чехраҳои он рӯза аз ин қабил буданд.

Даврони назорати Ҷаъфарӣ Бармакии бешак авҷи қудрати ин хонадон ба ҳисоб мерафт. Хорунаҳалифа ӯро моҳи фахри дарбори худ медонист. Дар раиятнавозӣ Ҷаъфар саъй намуда, аз ин рӯ маҳбуби ин табақа гашта буд. Ҳамаи шахсони хоҷатманд ба ӯ муроҷиат менамуданд. Дар донишу хиралмандӣ ҳам Ҷаъфар маҳорат нишон медод ва бино бар гуфтан муаррихон вақтҳои ҳоли худ ба мутолиаи фалсафа ва нучум мепардохт. Бо ташаббуси ҳамин хонадон буд, ки пойтахти хилофат аз Димишқ ба Бағдод интиқол ёфт.

Бахшишу саховатмандии Бармакиён то ҷое расида буд, ки бино бар қавли донишманди ҳиндӣ Конпури замон мардони араб ва бисёре аз бодиянишинон аз роҳҳои дур омада, дар Бағдод ашғоре месуруданд ва аз Ҷаъфар ҷоида дарёфт мекарданд.

Ониҳон қабл аз исломии тоҷикон, аз ҷумла «Наврӯз» ва «Меҳргон» маҳтуб ташаббуси ин хонадон эҳё гашта, ба авҷи худ расиданд. То ҷое, ки рӯзи баргузории ин ҷашнҳо ба халифа ҳадя медоданд. Дар даврони Бармакиён ҳатто арабҳо ҳам «Наврӯз»-ро ҷашн мегирiftанд.

Бидуни ҳеҷ тартид хонадони Бармакиёро оғозгари таҷдиди суннатҳои қадимии мардуми мо метавон номид. Кореро, ки Сомониён ривож дода ба худ ному маҳбубият кашф оғоз намуданд, аз ҷониби ин хонадон тарҳрезӣ шуд. Ҳатто ба сари қудрат расидани Сомониён низ аз самараҳои қори ин хонадон буд. Наҳзати «Шуубия», ки дар зиндаи мондани китобҳои зиёде то исломии мо хидмати бағоят бузург карда буд, аз ҷониби Бармакиён ҳимоят мегашт.

Ониҳо қушиш менамуданд, ки ғанҷинҳои бош мероси хаттии аҷлодон нобуд наштавад. Аз ин рӯ пешии роҳи фарҳангбозории арабхоро мегирiftанд.

Бармакиён ҷун мардуми бофазилат дар паҳи намулдани ис-

лом барои хилофати араб хизмати хуб карданд. Онҳо кӯшиш намуданд, ки дини ислом бе куштору сӯхтор қорӣ гардад. Зеро арабҳо дар ибтидои забткориҳои хеш мардумонро, ки исломро намунаи мудра, шаҳру деҳотро оташ мезаданд. Ба ин ваҳшонияти арабҳо харобаҳои шаҳри Панҷакент ва Бунҷекати Истаравшан (Шахристон) мисол шуда метавонанд.

Барои рух наодани чунин ҳодисаи ноговор Фазл бини Яхён Бармакӣ дар рафти солҳои 770—771 дар шаҳри Бухоро масҷиди намози ҷумъа бино кард. Наршаҳӣ мегӯяд, ки чунин масҷиди бузург дар қаламрави Мовароуннаҳр набуд. Бо ташаббуси Фазл бини Яхё дар давраи моҳи рамазон дар доҳили масҷид қандилҳо фурузон меистоданд.

Болоравии қудрати Бармакиён ба ҷаҳми душманони ин хонадон чун хор ҳалид. Онҳо аз ҷаҳи нест намудани ин мардонии номбардор шуданд. Ва охирулаир ба он муваффақ гардиданд, ки ба дилу дилан Хорунарашид қой шуда, ӯро мачбур созанд ба куштор даст занад. Ин буд, ки бо амри Хорунарашид 29 январи соли 803 Ҷаъфарӣ Бармакӣ қатл гардид. Яхё ва писаронаш Фазл, Муҳаммад ва Мӯсо дар шаҳри Рақиқа зиндон карда шуданд, ки дар он ҷо ҷон ба ҳақ супориданд.

Дере нагузашта Хорунарашид аз қори қардаш саҳт пушаймон гашт. Зеро бе Бармакиён идорақунии дарбор мушкил шуд. Шахсонаи сифлау ноӯхдабаро ба ҷон Бармакиён по гӯзошта, аз ӯҳдан қор набаромаданд. Он гоҳ Хорунарашид «во дареге оли Бармак» гуфт.

Вале қатли ваҳшиёнаи хонадоии Бармакиёни Балх пеши роҳи хонадонҳои дигари тоҷикро гирифта натавонист. Арабҳо бе онҳо дарахти бесамар буданд. Аз ин рӯ мачбур шуданд, ки қори сарқардаи Бармакиёно ба хонадонҳои сомониён, тоҳириён ва саффорӣён вогузор намоанд.

§ 3. Тоҳириён

Шӯришҳои халқии асри VIII ва асри IX шуури сиёсии оммаи меҳнатқашонро бедор қарда, дар онҳо муборизан озоди-хоҳиро тарбия намуданд. Бо вучуди ин дар он замон, инчунин ашхосе ҳам буданд, ки сарват ҷамъ қарданро шӯғли асосӣ ва дар доираҳои ҳукмрон буданро ифтиҳор мебуданд. Халифаҳои аббосӣ ин гуна ашрофони маҳаллиро ба идорақунии давлат ҷалб менамуданд. Бо ин қор аббосиён меҳостанд, ки бо ёрии аристократии маҳаллӣ пеши роҳи ҳаракатҳои халқии зидди истилогарони арабро гиранд.

Дар рафти шӯриши Рофеъ ибни Лайс Тоҳир ибни Хусейн, ки яке аз одамони бонуфузи маҳаллӣ буд, ба тарафи арабҳо гузашт. Баъди мағлубияти шӯриш ҷағҳои байни бародарон

Амину Маъмур сар шуд. Дар ин мубориза ӯ тарафи Маъмурро гирифт. Сипас соли 821 Маъмур байро ҳокими мулки чудоғона таъин кард.

PDF Compressor Free Version

Тоҳир, ки ин ҷо ба ҷои Бушанчи Хирот буда, дар назди ҳидофат обро ва ҷаъбибори қадон дошт. Вай сарфармондеҳи лашкари халиф Маъмур ва сардори Ҷевони андозхон модияӣ буд. Ӯ мустақилияти Хуросон ва Мовароуннаҳро таъмин намуд, ҳатто соли 822 фармон дод, ки дар намоз номи халиф дигар гирифта нашавад. Вале дере нагузашта Тоҳир ногаҳон вафот кард. Сабаби марги Тоҳир маълум нест. Баъзе сарчашмаҳо хабар медиҳанд, ки гӯё бо фармони халиф Тоҳирро қатил кардан дар вақти ҳоб заҳр дола, куштааст. Халифа Маъмур ба ҷои Тоҳир писари ӯ Талҳаро (822—828) ҳоким таъин кард. Баъд аз Талҳа дар давраи ҳукмронии бародараш Абдуллоҳ ибни Тоҳир (828—844) Хуросону Мовароуннаҳр давлатҳои тамомаи мустақил шуданд. Дар замони Тоҳирӣ II ибни Абдуллоҳ (844—862) ва охири ҷаъбибори тоҳирӣ Муҳаммад ибни Тоҳир (862—873) ин давлат ба як чанд муваффақиятҳои сиёсӣ, иқтисодӣ ва маданий ноил гардид. Вале ки сулола соли 873, дар натиҷаи зарбан сулолаи Сафориён аз байн рафт.

Пойтахти давлати Тоҳирӣ шаҳри Нишопур буд. Тоҳирӣ ҳудуди мамлакати худро аз ҳисоби мулкҳои Осиён Миёна ва заминҳои ғузуҳо як қалар васеъ карданд.

Тоҳирӣ, ҳарчанд мустақилияти мамлакатро таъмин карда бошанд ҳам, ифодакунандаи маънавияти заҳматкашон набуданд. Бо вучуди он ташкил намудани ҳокимияти мустақам ва осоиштагии муваққатӣ имконият дод, ки ҳоҷагии кишлоқ тараққӣ кунад ва муносибати феодалону арбобон нисбат ба деҳқонон муътадил гардад.

Дар замони Тоҳирӣ доир ба дуруст истифода кардани обу замин ва сохтмони иншоотҳои обёриваранда якчанд чораҳои зарурӣ андешида шуд. Онҳо тартиботи беҳтар истифода бурдани обро қарор карданд. Мувофиқи супориши Абдуллоҳ қонун ва қондаи истифодабарии обро эҷод намуданд, ки он муддати дусад сол дар ҳалли мувоҳида ва мочарои соҳан об ва обёрӣ ҳамаҷун дастур хизмат кард. Ин амалиёти онҳо ба маънавияти синфҳои ҳукмронӣ бойшавии ҳазинаи давлатӣ нигаронида шуда буд. Ахволи халқи меҳнаткаш ниҳоят бад буд ва вай барои ба даст овардани ғнаму рӯзи хеш бо истисморкунандагон муборизаи тан ба тан мебард.

Абдуллоҳ ибни Тоҳир барои тараққиёти барзгарии Осиён Миёна хизмати қалоне кардааст. Ҷаъбибори ки дар боло ёдовар шудем, ӯ онди иншоот ва батартиб овардани усули обёрӣ қонуннома тартиб дод. Дар асоси нақшаҳои шахсии ӯ нахру қорезҳо қанда шуд. Инчунин ӯ тавонист, ки дар истифодаи

окилонан замин ба баъзе комёбиҳо сохиб шавад. Аммо хоҳу ноҳоҳ ӯ маъфияти синфҳои доро ва рӯҳониёни исломоро ҳимоя мекард. Дар замони Тоҳириён вазъи аҳоли, алаҳхусус барзгарион хеле вазнин буд. Онҳоро заминдорони калону феодалон саҳт истифода мекарданд. Баробари ин аз барзгарион андози калон ситонида мешуд. Масалан, соли 844 маблағи умумии андоз ба хазина қамъ кардаи Тоҳириён 48 миллион дирҳамро ташкил меод. Натиҷаи беадолатии амалдорон буд, ки дар Синстон мавҷи шӯришҳои халқӣ ҳомӯш намешуд.

Харҷанд, ки ҳуди Тоҳир барои мустақилияти пурра аз арабҳо мубориза карда бошад ҳам, аммо ворисони вай гуломи халқабаргӯши мустамликадорон буданд. Аз ин рӯ онҳо чун паҳнқунандагонии ислом баромад мекарданд. Ҳатто дар аҳди Талха бини Тоҳир дар Истаравшан ба зӯри ба ҷои онни зардуштии дини исломо роҷӣ намуданд.

Давлати Тоҳириён ба арбобони босавод эҳтиёҷ дошт. Аз ин рӯ Абдуллоҳ барои довишомӯзӣ шаронтох фароҳам меовард. Ӯ низ мисли падар шоир буд. Фарзандонашро дар рӯҳи илмдӯстӣ тарбия менамуд. Аммо ҷорӣ шудани забояи арабӣ пешни роҳи тараққиёти маорифпарварии Тоҳириёро боз дошт. Ин вазифаро намояндагонии сулолаи дигар — хонадони Саффорӣ, ки давомдиҳандаи қори Тоҳириён буданд, иҷро намуданд.

§ 4. Саффорӣён

Рӯзгори оли Саффорӣ мисли бармақиёну тоҳириён аҷоиб аст. Падари сулола Лайс марди ҳунарманд ба шумор мерафт. Вай дар байни мардум бо касби рӯйгарӣ (саффорӣ) машҳур буд. Ӯ мисгарию аз бобою падар пеша намуда, бо ҳунари волои ҳеш на ин ки дар Синстон, балки беруя аз он маълум шуд. Харҷанд, ки Лайс ҳунарманди номӣ буд, аммо рӯзгори ҳоксориона дошт. Вай соҳиби се писар: Яъқуб, Амр ва Алӣ буд. Писари калонӣ—Яъқуб дастӣ дарози падар гашт. Яъқуб, ки инсбати падар ҷавони ҷолоку қордон буд, бештар ҳунараварӣ намуда, пули зиёд ба даст меовард. Бо ин роҳ падару писар аҳли хонаводаро бо ҳӯроқа таъмин мекарданд.

Дар нимаи дуюми асри IX дар Хуросон ҳаракати ғозӣён боло гирифт. Ба ин ҳаракат гурӯҳҳои муҳталиф ҳамроҳ гаштанд. Аз он бародарон Яъқуб, Амр ва Алӣ низ истифода бурданд. Яъқуб соли 861 сарварии гурӯҳи мусаллаҳи ғозӣёро ба зимма гирифта, дар Синстон нуфузи ҳешро баланд намуд. Сипас ба ӯ муяссар шуд, ки тарафдорони зиёд пайдо карда, аз болои волои Синстон Солеҳ бини Наср ғалаба намуда, худ ҳокими он ҷо гардад.

Баъди ин зафарҳо ва соҳиб шудан ба маркази Синистон шаҳри Заранҷ обрӯ ва нуфузи Яъқуб боло рафта гирифт. Пайваста бо Синистон мулкҳои Синд, Мехрон, Хирот, Фушанҷ, Қирмон ва ғузаштана. Ин болоравин нуфузи Яъқуб хилофати арабро ба тахлука андохт. Яъқуб аз дуғу пӯнисан халиф ҷатарсид ба сӯи Шероз лашкар кашид. Он чор забт кард. Баъд бо волин Форс харбу зарб намуда, ин мулкро низ тахти тасарруфи худ гирифт. Барои ба дили халиф ҷой шудан чора ҷуст. Аз мулкҳои забткардааш бонгарини энедери ҷамъ намуда, қорвоне тартиб дода, ба Бағдод ба халиф тӯхфан қалон равон намуд. Бо ин Яъқуб вонамуд кард, ки тобеяни халифатро эътироф мекунад. Аммо ӯ ба таври ӯякӣ тарзфдори хилофат буда, дар асл нишондоди халифакхоро иҷро намекард. Ҳокими шаҳри Шерозро асир намуда, ҳамроҳи хеш ба Заранҷ бурд.

Яъқуб марди ҷанговари пуртобу тоқат буд. Нисбат ба тобеянаш сарталабиро сахтгирӣ мекард. Дар ҷангҳо худӣ ӯ ибрати шахсӣ нишон дода, доимо дар сафи пешӣ лашкар меистод. Аз ҷароҳату яралоршавӣ наметарсид. Боре дар яке аз мухорибаҳо шамшерӣ душман ӯро даҳони ӯро пора кард. Қариб як моҳ бистарӣ шуда, ба воситаи найча хӯрок мехӯрд. Баъди сикхатӣ аз нав омодаи харбу зарб шуд.

Аз забтқориҳои Яъқуб халиф Муътамид (халифани понздаҳуми аббосӣ, ки солҳои 870—892 ҳукумат ронда буд) ба ваҳм афтада хост, ки пешӣ роҳи ӯро гирад. Бинобар ин Муътамид ба воситаи наздиконаш Яъқубро огоҳ намуд, ки аз мулки Форс равад. Бародари халиф Муваффақ, ки ҳокими ин мулк буд, пайғоми Муътаמידро ба ӯ расонд. Ба ивази он халиф соли 871 заминҳои Балху Тахористонро ба мулки Синистон пайваста, ҳукумронииро ба зимми Яъқуб погузор кард.

Яъқуб ба таъминоти сарбоаҳо бештар диққат мелод. Вай сипас сӯи Қобул лашкар кашида, ҳокими он чор асир намуд. Баъди он барои аз по афтонидани давлати Тоҳирӣ камар баст. Соли 873 аввал Хирот ва баъд Нишопуро гирифта, номанидан охириини ин ҳонадон — Муҳаммад ибни Тоҳирро бо саду панҷоҳ нафар наздиконаш асир гирифт.

Асоси кӯшуни ӯро «ихтиёриён» ташкил мелоданд. Онҳо аз байни деҳқонони камзамину бебизоат интихоб мешуданд ва мисли пешвои хеш дар роҳи ҳимояи Ватан содиқ мемонданд.

Ғалабаҳои пай дар ҳам обрӯ ва нуфузи Яъқубро баланд намуданд. Дастававал ӯ тарафдорони иҷоз дошт. Дар ибтидои харбу зарбҳои ӯро 2—3 ҳазор ихтиёриён дастгирӣ мекарданд. Баъди зафарҳои навбатӣ шуморан урдун ӯ чандқарата афзуд. Дар рафти мухорибаҳои солҳои 874—875 Яъқубро бештар аз 15 ҳазор ҷангиён дунболгирӣ мекарданд.

Лашкар хеле боинтизом буд. Касе ҳад надошт, ки аз речан кашидан сардор берун равад. Зеро вайронкунадагони тартибот аз ҷаҳазҳои интизомӣ ва таъминоти ҳамагон саҳт мегирифтанд. Ҳатто, онҳоро катл мекард. Аз ин рӯ касе ҷуръат надошт, ки интизомро вайрон кунад.

Ҷудӣ сафҳои бо мошинҳои деворшикану филҳои ҷангӣ низ мусаллаҳ буд. Дар вақти ҷангҳо мошинаҳои филҳо ба лашкари ҷаҳазҳои найзазанони савора роҳ мекушоданд.

Ҷаҳид ба таъминоти сарбозҳо бештар диққат меод. Вай ҷӯиш менамуд, ки ҳар як ҷангӣ саривақт бо маошу сару либос таъмин бошад. Инчунин барои қорнамонҳои ҷангӣ ба навқарони ҳеш ғуҳфаҳо низ меод. Мувофиқи анъана ҷангиёни давлати Сафҳориён сое як маротиба маҳорати ҳарбии ҳешро намоиш меоданд. Дар рӯзи иди Наврӯз азназаргузаронии қушун ба амал меомад. Сарбозу сардорон аспу силоҳу сару либоси ҷангии ҳешро намоиш дода, сипас пулу мол ҳадя мегирифтанд.

Ҷаҳид ҳислати аҷоиб дошт. Дар одамшиносӣ малакаиш бой буд. Вай қорафтагонро хуб ҳолпурсӣ мекард. Аз рӯзгори онҳо боҳабар мешуд. Сипас онди маҳорати ҷангиашон саводу ҷавоб намуда, баъд ба як ҳулосаи аниқ меомад. Агар он шахс малакаи ҷангӣ дошта бошад, ба ӯ ҳусни таваҷҷуҳаш хеле баланд мегардад. Ӯро аз санҷиш гузаронида, пас амр меод, ки вайро ба сафи лашкар қабул намуда, барояш тамоми шароитҳоро фароҳам оранд. Бо амри Ҷаҳид ба ӯ яқсола ҳурука, сару либос меоданд. Агар баъди ин ҳам он шахс аз речан интизоми ҳарбӣ берун равад, он гаҳ фавран вайро аз сафҳои ҳеш дур намуда, тамоми ҷизу чоран гирифтаашро бармегардонданд. Аз ин ҳислатҳои подшоҳ қариб ҳамаи мардум, ҳуссан аҳли фуқаро огоҳ буданд. Бинобар ин пеш аз он ки ба даргоҳи Ҷаҳид қадам ниҳанд, хеле фикр карда, пас ба қабули ӯ ҳозир мешуданд. Аз ин рӯ лашкари вай хеле муташаққилу боинтизом буд.

Ҷаҳид марди оддӣ ва ҳоким буд. Дабдабаҳои ҳангомаҳо ба ӯ меод. Ҳаёти ҳокимона дошт. Тамоми умр дар болои қуръаи болишт хоб наарафтааст. Дониш ҷилди асп қуръаи шамшеру зин болишти ӯ буд. Дар даргоҳи вай рӯзе биш ғуҳфанд сар зада, дар панҷ деҳ ҳуруқ мепохтанд. Бо амри Ҷаҳид аввал ба ғуломон, сипас ба лашкару сарлашкарон ва дар охир барон ӯ ҳуруқ мекашиданд.

Ҷаҳид бар инди дуздону торонгарон муборизаи беамон мебуд. Ҳар киро, ки моли мардум медадид ва ё зини мекард, ба катл мерасонид. Агар душман роҳи ғуҳро пеш гирад, сипаси ӯро таъкиб намекарданд ва ба моли мулкаш

даст намезадана. Зеро медонистанд, ки подшоҳ онҳоро ҷазо медиҳад. Аз ин рӯ дар байни лашкариёни ӯ дуздӯ роҳзанҳо набуданд.

Дисанги дамидаи Яъқуб дар он энкр меёфт, ки вай лашкариёни хешро ҷун фарзанд дӯст медонист. Кушиш менамуд, ки лашкариёни бо аҳли оилаи хеш хуб зинадагӣ кунанд. Бо ин мақсад, сару либос ва дигар чизҳои заруриро барои онҳо сари вақт пайдо менамуд. Ин ғамхорию нақун ӯ шумораи лашкариёни содиқро зиёд мекард.

Яъқуб мустақилимтро меписандид. Вай дар он ақида буд, ки бояд истилогарон ба Ватани хеш баргардад. Бинои ӯ то охири умр аз муборизаи рӯнроғт зидди хилофат даст накашид. Ӯ пеш аз марг ба мулкҳои Хуросон ва Табаристону Форс соҳиб гашт. Пас аз ин юриши Бағдод намуд. Аз ин халифа Муътамин огоҳ ёфт ва барои гирифтани пешни роҳи ӯ бародараш Мунаффақро ба ҷанги зиди Яъқуб омода гардонид. Пеш аз он назди Яъқуб сафир фиристода, талаб намуд, ки вай аз роҳаш гардад. Аммо Яъқуб ба гуфтаи халиф ғуш надида, бо бародари ӯ ҷангила, дастболо шуд ва роҳи хешро ба сӯи Бағдод мунаввар сохт.

Ҳарчанд, ки халиф ба Яъқуб бини Лайс гуфт ва назди ӯ расули хешро фиристод, ки аз нияташ баргардад, аммо ӯ сар нафуровард. Дар охир халиф Муътамин бузургонро ба дарбори хеш гирд оварда, бо онҳо маслиҳат кард.

— Чунон гумон мебарам, ки Яъқуб бини Лайс сар аз ҷанбари тоати мо, — ба ҳозирин рӯ овард ва суҳанаширо идома дод халиф, — беруи бурдаасту ба хиёнат ин ҷо меояд, охир ӯро нафармудем, ки ба даргоҳи мо ояд ва мефармоям, ки бозгард, бознамегардад. Ва ба ҳама ҳол дар дил хиёнате дорад ва чунон пиндорам, ки дар байъати ботинийи шудааст ва то бад-ин ҷо нарасад, наҳор накунад, моро аз эҳтиёт гофил набояд буд!

Ҳозирин ба халиф Муътамин маслиҳат доданд, ки ба муқобили Яъқуб лашкар омода сохта, худаш як мудаат Бағдодро тарк кунад. Хамин тавр ҳам кард. Ба муқобили лашкари Яъқуб ҷангиёни хешро ба ҳарб омода сохт. Халиф ба марди овози баланд дошта фармуд, ки аз баланди барномада, ба ҳозирин ҷуниб гуял:

— Бидонед, ки Яъқуб осӣ шуд ва бад-он омад, то хонадоии албосиёи барканад ва муқолифи ӯро аз Ҷамидия бигирад ва ба ҷои ӯ бишӯнонад ва бидъат ошкоро кунад.

Яъқуб ин суҳанонро шунавида дар ғазаб шуд. Байни лаш-

кариёни ӯ ва халиф харб созмон ёфт. Яъқуб барон талафот на-
додан ақибнишини кард. Халиф ба ӯ нома фиристонд, ки дар
мулкҳои Хуросону Ироқ қарор гирад.

Нома **PDF Compressor Free Version** хонду пушаймон нашуд. Сипас
ба хидматиён фармуд, ки назди расули халиф дар табаки чӯ-
бин нони чаву пиёзу моҳӣ ҳозир кунанд. Пас аз он ба расул
гуфт:

— Бирав халифаро бигӯй, ки ман марди рӯйгарзодаам ва
аз падар рӯйгарӣ омӯхтаам ва хӯрдани ман нони чавину моҳӣ
ва пиёзу тара будааст. Ва ин подшоҳию ганҷу хостаро аз сари
айёри гирифта ва аз роҳи марди ба даст овардаам, на аз
падар мерос ва на аз ту дорам. Аз пой нанишинам, то са-
ри туро ба ҳадя нафиристам ва ҳонаводаи туро вайрон накунам.

Ин суҳанони волисан Яъқуб буданд. Вай гирифтори қасалии
кулаич (дарди рӯда) шуд. Табибон ба ӯ фармуданд, ки ҳукна
(клизма) кунад. Аммо вай ба ин рози нашуда, чунин ҷавоб гуфт:
«Марг бар ман осонтар аз эҳтиқот (ҳукна кардан) аст».

Яъқуб муддати тӯлонӣ бистарӣ гашт. Аммо аз нияти худ
даст накашид. Вай ба назди халиф Муътамид қосид фиристо-
да, ба ӯ нома ирсол кард, ки аз аҳдаш намегардад. Дар нома
чунин омадааст: «... Ман хастаам агар бимирам ту аз дасти
ман ҳалос шуда бошӣ ва ҳам ман аз ту ва згар зинда монам,
миёни ману ту ин шамшер аст, мезанам то он руз, ки ғолиб
шавам ва коми худ биронам. Ва агар ту ғолиб омади, ман бо ин
нони хушк ва пиёз бисозам ва тарки ҳукумат кунам».

Аммо, то элчӣ бозгашт, ки Яъқуб аз дорулбако ба дорул-
фано реҳлат кард. Аз ин рӯ нақшаҳои ӯ то ба охир чоман
амал напӯшиданд. Вай ёздаҳ сол (873—884) ҳукм ронда, дар
пайдоршавии давлати Савфориён ҳиссаи муносиб гузошт.

Харчанд ки Яъқуб бар зидди ҳилофати араб муборизаи бе-
амон бурд, аммо аҳволи вазинии аҳли заҳматро бехтар карда
натавонист. Вай ҳудро тарафдори барзгарону камбағалон ҳисо-
бида бошад ҳам, аммо дар мулкҳои забткардааш танҳо ба
заминдорон ва табақаҳои миёнаи аҳоли таъя намулда, бенавоён-
ро аз худ дур сохт. Ӯ кӯшишу ғайрати зиёдеро ба харҷ дода
бошад ҳам, аммо дар мулкҳои зердаст кардааш тартиботи
навро ҷорӣ карда натавонист. Мисли пештара усули идораку-
нии арабӣ ҳукифармо буд.

Дигар он ки ӯ аз қувваи ҳарбии сипоҳиёни хеш мағрурӣ ме-
кард. Хангоми ба сӯи Ироқ лашкар кашиданиаш ба ӯ муборизи
зидди мустамликадорон Алӣ ибни Муҳаммад Бурқан дасти
қўмак дароз кард. Аммо Яъқуб аз ёри рӯ тофт. Вале бо вучуди
ин камбудихо Яъқуб дар таърихи халқи тоҷик номи худро чун

марди далеру шучоъ абади гардонд. Корбарии қобилияти ҷангин ӯ барои наслҳои минбаъда дарси ибрат шуд...

PDF Compressor Free Version

Амр ба ӯ фаргузашт, тоҷи даълат насиби бародарш амр гашт. Амр нисбати бародараш марди бузидлу тарсончак баромад. Баробари ба тахт нишастан худро тобон ғрабҳо пиндошта, фармонбардори халифа шуд. Вай аввалин шуда хилъати халифро пушида, ба хушомоди эшон гузашт.

Амр дусташро бо бародари Муътазим Муваффақ хеле қавӣ гардонд. Баъди вориди Шероз гаштан (884) ӯ ба Муваффақ сесада ҳазор дивор, панҷоҳ ман мушк, панҷоҳ ман анбар, дусада ман ӯд, сесада ҷомаи зарин, дар сесада зарф тиллову нуқра ва сесада сар ҷорво фиристод.

Амр нисбат ба бародараш Яъқуб марди тангназар буд. Ба аҳли фуқаро ҷаззандон гузаштҳо мекард. Аз ин рафтори вай аҳли Хуросон ба дод омад, соли 885 ба халиф ара намуданд, ки Амрро аз ин мулк ронад. Ин тақлифро халиф писвидида, барзидди Амр тахти сарпарастии Саъид ибни Муҳаллид лашкар фиристод. Байни онон ҷарбу зарб шуд. Муҳаллид зафар ёфт. Амр ибни Лайс аз қароргоҳаш ронда шуд. Ҷангиёни бағдодӣ бо ғанимати зиёд роҳи Ватанро пеш гирифтанд.

Амр ба мулки Форс рафт. Овози шикасти вай ба гӯши Муваффақ расид. Амр аз роҳи Шероз ба тарафи Кирмон ҳаракат намуда, худро озими Сингон гардонд. Ҷанд вақт дар ин мулк қарор гирифт. Баъд боз сӯи Хуросон лашкар кашид. Дар он ҷо байни ӯ ва Рофеъ ибни Харсама ҷарбу зарб рух дод. Дар он Амр дастболо шуд. Амр Рофеъро асир карда, сарашро аз тан ҷудо намуда, ба халиф ба Бағдод фиристод. Сипас ба боварии халиф даромад.

Амр тобиёти халифро пурра қабул намуд. Хар қоре, ки халифа ба ӯ мефармуд, онро аз тахти дил иҷро мекард. Ҳамин тавр худро ғуломи ҳалқабаргӯши халиф намуд.

Халифи шонадахуми аббосиён Муътазим (892—902) аз болавлани оли Сомон ва шучоати Исмоил дар ҳарос афтод. Барзидди вай ба мубориза омода мешуд. Худро ба Амр наздик сохт. Соли 897 бо маслиҳати хоҷаи Хуросон фармон баровард, ки мулки Хуросону Мовароуннаҳр ва Форсу Кирмону Сингон зморати Амр ибни Лайс аст. Бо ин роҳ дасту дили Амрро ба оянда гарм намуд ва ҳост, ки бо қувваи ӯ Исмоилро нобуд созад.

Дар боби оянда дар бораи талошҳои Амр баҳри нигоҳ доштани тахти Саффорӣён нақла хоҳем кард.

Давлати Саффорӣён тақрибан сӣ сол арзи вуҷуд намуд. Дар ин муддат подшоҳони он бародарон Яъқуб ва Амр умри хешро дар ҷангро сипарӣ карданд. Барои устувории пояи иқтисодӣ, хоҷагӣ ва фарҳангии он хизмати хеле кам намуданд.

Ин буд, ки дар кулли мулки истилокардан оғои мардум ҳаёти кашшоқонаю бенавоёна мегузаронд. Чангҳои тӯлонӣ пеш роҳи кишоварзӣ, хунзмандӣ, косибчиӣ ва болоравии илму фарҳангро гирифта

PDF Compressor Free Version

Яъқуб ва Амр сарлашкар ва пешвои камбалагон будани худро собит карда бошанд ҳам, аммо халқро аз кашшоқию бенавоӣ бароварда натавонистанд. Инчунин шакли идоракунии арабии давлатро тағйир надованд. Хусусан, Амр ҳаёти хешро ба мустамликадорон бахшида, тамоми боигарии мулкро барои айшу ишрати онҳо сарф намуд.

БОБИ 3

РЎЗГОРИ ОЛИ СОМОН (817—999)

§ 1. Фикру мулоҳизаҳо дар атрофи пайдоиш ва ташаккули оли Сомон

Дар таърихи халки тоҷик мавзӯи «Ташкилѐбии давлати Сомониѐн» мақоми хосе дорад. Ҳатто онро сармавзӯи таърихи қуҳани халқ тоҷик гӯем, иштибоҳ намешавад.

Ҳарчанд ки муҳаққиқони зиѐде ба ин мавзӯѐ даст зада бошанд ҳам, то кунун таърихи салтанати сулолаи Сомониѐн пурра омӯхта нашудааст. Инъикоси таърихи Сомониѐн дар давраи арзи вучуд доштани давлати Шӯро, ба ақидаи баъзе аз торикфикрон ин тарғиби замони тираи феодалӣ ба шумор мерафт. Аз ин рӯ, мавзӯи давлатдории Сомониѐн аз мадди назари пажӯҳишгарони таърихи қадимаи халқи тоҷик дур монда буд.

Ба қадри имкон баъзе аз мавзӯѐҳои давлатдории Сомониѐн ба қалам дода шудааст. Аммо то кунун бисѐре аз паҳлӯҳои фаъолияти давлатдорони он замон мавриди баҳс қарор нагирифтааст. Зеро, чи хеле ки дар боло ѐдовар шудем, то ҳоло ҳам мавзӯѐҳои ба Сомониѐн бахшидашуда ба худ ҷавоби сахт наѐфтаанд. Аз ҷумла санаи оғози салтанат ва макони Сомониѐн боиси баҳс қарор дорад. То рӯзҳои мо дар байни пажӯҳишгарон оиди муайян намудани макони Сомониѐн ақидаҳои якхела нестанд. Аксари кулли муҳаққиқон тарафдори он фикранд, ки макни қомѐбии қонадони Сомониѐн Балх аст. Ба дурустии ин фарзия мо шубҳа надорем. Зеро мувофиқи сарчашмаҳо Балх зодгоҳи Сомонхудо аст, ки ӯ таҳминан дар нимаи дуюми асри VIII дар он ҷо ба дунѐ омадааст. Дар овони ҷавонӣ Сомонхудо Балхро тарк намуда, ба Марв меояд. Чи хеле ки Наршаҳӣ дар «Таъриҳи Бухоро»-и

хеш ёдовар шудааст, сарнасли Сомониён Сомонхудо дар атрофи Марв деҳае бунёд намуда, онро Сомон ном кардааст. У ба Бухорои қадимӣ намуна, ба худ унвони Сомонхудо ҷи муносиб дояст. Аз ин ҷост, ки давран ҷавонӣ ва камолёбии ӯ ба деҳаи Сомон ва шаҳрҳои Марву Бухорою Самарқанд зич алоқаманд мебошад.

Азбаски Сомонхудо ҷавони дидадарову кордон буд, бинобар ин ӯ ба ҳокими Хуросон Асад ибни Абдуллоҳ писанд омада ва ӯро ба Марв хонд. Дар Марв ӯ хонадор шуда, соҳиби фарзанд гашт.

Пас мувофиқи акидан Наршаҳӣ маълум мегардад, ки Асад бини Сомонхудо дар шаҳри Марв ба дунё омада, соҳиби фарзандони шарафманд гардида аст. Баъди вафоти падар обрӯи вай дар назди хилофати араб нигоҳ дошта шуд. Асад мисли падар дар идора намудани мулкҳои Шарқии хилофат ҷун машваратчи асосӣ баромад мекард. Аз обрӯи ӯ истифода бурда, хилофати араб писаронашро ҳокимони мулкҳои алоҳидани Осиёи Миёна таъин намуд.

Дар ин ҷо суоле ба миён меояд: агар хонадони Сомониён аз Балх мебуд, оё онҳо соҳиби мулкҳои Осиёи Миёна мешуданд? Ба ин савол пажӯҳишгарони таърихи салтанати хонадони Сомониён ҷавоби аниқ надодаанд. Таиҳо академик А. Семёнов ба акидан Наршаҳӣ таъия намуна, баромади оли Сомонро ба Бухоро ва атрофи он мансуб медиҳад. У дар он акида буд, ки баромади оли Сомон аз шаҳри Тирмиз аст.

Дар ин хусусе мо фикри А. Семёновро тақвият дода, ҳаминро илова менамоем, ки баромади оли Сомон аз Бухоро ва атрофи он мебошад. Атрофи Бухоро гуфта шаҳрҳои Тирмиз, Насаф, Кеш, Марв, Хирот, Самарқандро дар назар дорем. Фарз кардем, агар баромад ва ташаккулёбии оли Сомон ба шаҳри Балх тааллуқ медошт, он гоҳ ворисони Сомонхудо Асад — Нӯҳ, Аҳмад, Яхё ва Илёс дар шаҳрҳои Осиёи Миёна ҳокими кулл шуданашон номумкин буд. Инчунин бояд хотирнишон кард, ки онҳо дар Хуросон зиндагӣ карда, дар Мовароуннаҳр ба ҷунин обрӯ сазовор гаштанашон аз ҷикон беруи мебуд.

Дар роҳи исботи макони Сомониён ҳаминро бояд хотирнишон кард, ки таълиди сарсулолаи онҳо вилоти Балх буда, аммо ташаккулёбии ҳақиқии сулола аз давлатдорӣ Сомониён бевосита ба Осиёи Миёна ва марказҳои тамаддуни он вобаста аст. Мо дар он акидаем, ки маркази асосии ташаккулёбии давлатдорӣ ва болоравии нуфузи оли Сомон шаҳрҳои бостонии Бухорою Самарқанд мебошанд. Зеро Сомониён баъди аз зери ӯги зулми мустанлиқавии араб озод шуданашон дар роҳи аз нав эҳё намудани маданияти бостонӣ ва таърихи кӯҳани халқи

хеш сэхмгузор гаштанд. Бо ин Сомониён собит намуда буданд, ки онҳо мардуми муқимии кишвари Моғароуннахру Хуросон буда, дар роҳи таъзиқоти давлатдориро соҳиби маданият гаштанд, ҳақиқатан аҷиб, ки ба мурури замон вориди Осиёи Миёна гаштанд, ҳисса гузоштанд.

Дар натиҷаи тадқиқ ва таҷрибаи ҷаҳднисолан ҳорин хеш мо ба ҳулосае омадем, ки санаи таърихи ташкилёбии давлати Сомониён низ ба ҳақиқат наздик нест. Зеро бисёр муҳаққиқони таърихи замони Сомониён дар як ақида мебошанд. Онҳо солҳои 874 ё 875-ро соли ҳақиқии тавлиди давлати Сомониёнро ба он тасдиқ менамоянд, ки соли 875 халиф Муътамид Абӯнасер бини Аҳмади Сомониро ҳамчун сардори сулола эътироф карда, ба ӯ ҳуҷҷати соҳибхотиёри супорида бошад. Ин дуруст аст. Аммо мо бояд ба давран аввали соҳибмансаб гаштани намоёндагони хонадони Сомониён ингарем. Ақидаи болоро академик Б. Ғафуров дастгирӣ намуфта, чунин навиштааст: «Бародари аз ҳама калон Нӯҳ мақоми махсус дошт. Дар робитаҳои хориҷӣ ҳамчун сардори хонадон баромад менард. Муаррихон ба ин ҷиҳати масъала кам аҳамият доданд. Таҳқиқи сиккаҳо нишон медиҳад, ки дар давраҳои аввал бародарон худро на ҳамчун молиқони алоҳида, балки ҳамчун аъзон як хонадон ҳисоб мекарданд, ки дар сари он Нӯҳ қарор гирифта будааст. Бесабаб нест, ки аввалин пулҳои мисии сомониёро ба номи ӯ сикка заданд. Хусусан яке аз ин пулҳо, ки дар мулки Яхё Бинқент бароварда шудаанд, ҷолиби диққат аст: дар он на номи соҳиби мулк, балки номи Нӯҳ сабт гардида аст. Бинобар ин чунин ҳулоса боварибахш аст, ки набараҳои Сомон аз қадамҳои аввал дар сар фикри ваҳдати хонадонро парварида, онро яке аз шартҳои таъсири сулолаи муктадире медонистанд, ки истиқлолияти Осиёи Миёнаро аз ҳилофати араб таъмин карда метавониста бошад»¹.

Дар ин ҷо ҳақ ба ҷониби Б. Ғафуров аст, зеро муаррихон танҳо ба соли 875 айл бастан, ба санаҳои қадиман ба сари қудрат омадани сулолаи Сомониён эътибор надидаанд. Хаминро бояд хотирнишон созем, ки пул баровардани яке аз нишонаҳои асосии мустақилияти давлатдорӣ мебошад. Аз ин рӯ ба номи Нӯҳ бини Асад таиға сикка задан шояди он мебошад, ки пули сомонӣ дар Моғароуннахру Хуросон ба қор мерафт. Бинобар ин бародарон шаҳри Самарқандро маркази давлат ва Нӯхро сарпарастии асосии хеш ҳисобиданд. Агар муттаҳидии давлати Сомонӣ наменшуд, мумкин буд, ки ҳар яке аз бародарон худро мустақил дониста, ба номи худ пул мебароварданд. Ин гуфта-

1. Б. Ғафуров. Тоҷикон, ҷилди I.—С. 450.

хо бори дигар исбот менамоянд, ки давлатдории Сомонӣ оғози хешро на аз солҳои 70-уми асри IX, балки аз ибтидои солҳои 20-уми асри IX сар кардааст. Зеро дар ин давра — Аҳмад, Яхё ва Ҳасан бародари калонӣ Нӯҳ муттаҳид шуда, барои мустақилияти тоҷикон ва дигар қавмҳои Осиёи Миёна ба муборили мустамликадорони мубориза бурдаанд.

Дар ин мавзӯ мо қонибдори ақидаҳои Абӯбакр Муҳаммад бини Чаъфар Наршаҳӣ ҳастем, ки ӯ дар тӯли солҳои 943—944 китоби «Таърихи Бухоро»-ро бо супориши Абӯмуҳаммад Нӯҳ бини Насри II бини Аҳмад бини Исмоили Сомонӣ навиштааст. Вай шӯҳиди воқеаҳои таърихӣ ва иштирокчи бевоситаи он мебошад. Ӯ менависад, ки амири писарони Асад бини Сомонхунд ба соли дусаду ду (817—818) рост меояд.

Ҳарчанд, ки Сомониён нисбати тоҳириён пештар пайдо шуда бошанд ҳам, аммо ҳусни тавачҷӯи хилофати араб нисбати оли Сомон ба хонадони дигари тоҷикон — Тоҳириён зиёд буд. Зеро амирон, ки баъди Тоҳир (822) ба сари тахти ин давлат нишастанд, фармонбардорони халқабаргӯи хилофат буданд. Аз ин рӯ, хилофат Тоҳириёно чун давлати мустақили маҳаллӣ эътироф менамуд. Аммо дар ҳалли масъалаҳои ба миёномада бо ҳарду хонадон баробар машварат мекард. Баъди дар соли 873 аз тарафи Саффорӣ сарқуб шудани Тоҳириён муносибати хилофат ба хонадони Сомониён қавитар гашт.

Мо бояд ҳамин фикрро тақвият диҳем, ки дар сари гаҳворан истиқлолияти халқи тоҷик Нӯҳ, Аҳмад ва доларонашон истода буданд. Онҳо баробари падару бобои хеш сарсулолаи Сомониён ба шумор мераванд. Сомониён дар муборизаҳои дохилию хориҷӣ тавонистанд, ки мустақилияти халқи хешро таъмин намуда, онро аз ҳаёти мустамликавӣ озод кунанд. Минбаъд қори неки саркардан онҳоро Исмоил давом дод. Ӯ мисли падару амакони хеш марди заки ва боирода буда, нақшаи пешгузаштагонашро пура анҷом дода, гул-гулшукуфии давлатдорин тоҷикро таъмин намуд.

Аз гуфтаҳои боло чунин ҳулоса кардан мумкин аст, ки замони ба сари қудрат омадан ва фано шудани сулолаи Сомониёно ба се давра тақсим кардан мумкин аст:

Давраи якум аз соли 817 оғоз шуда, соли 874 анҷом меёбад. Ин муддат ибтидои муборизаи халқи тоҷик барои истиқлолият ва ташкили давлати мутамарказонидашуда мебошад. Намояндагони ин давра Нӯҳ, Аҳмад ва бародаронашон мебошанд, ки дар натиҷаи қордоии ва ташкилотчигӣ тавонистанд дар хилофати араб обрӯ пайдо намуда, барои озодии халқи хеш замина тайёр кунанд.

Давраи дуюми ҳукмронии хонадони Сомониён аз соли 875 оғоз ёфта, дар ибтидои солҳои 60-уми асри X ба охир мерасад.

Аниқтар ин давра солҳои 875—960-ро дарбар мегирад. Намояндагони барҷастан ин давра Исмоил ва Насри II ба ҳисоб мераванд.

PDF Compressor Free Version
Ин ҳаёти хонадони Сомониён ба солҳои 961—999 рост меояд. Ин замоне буд, ки амирони Сомонӣ ба саргармӣ дола шуда, бо ду дасти адаб лашкар ва идоракунии оиро ба ихтиёри ғуломони хеш доданд. Хулоса, дар ин муддат туркон соҳибмансаб шуда, давлати овозадори Сомониро, ки бештар аз 180 сол арзи вучуд дошт, аз байн бурданд.

§ 2. Оғози салтанати Сомониён

Дар таърихи башар тоҷик чун қавми бомаҳорату диалчӯӣ ёд мешавад. Ояхо, ки худро бо ин ном муаррифӣ мекарданд, аз мардумони нексирништу пок буда, истеъдоди баланди ҳунарий зоҳир менамуданд. Аз ин рӯ сарчашмаи аввалини қадима ба ин қавм баҳои ҳаққонӣ дода, тоҷикро устои аввалини қаломӣ бадеъ меҳисобанд. Муаррихони бостонӣ итминон доранд, ки тоҷикон устодони аввалини назм ба шумор мераванд ва ин халқ асосгузори шеърӣ дарӣ мебошад. Бобои назми қадима Баҳроми Чӯбини аст. Мувофиқи гуфтан сарчашмаҳо вай бобокалони Сомонхудои ба шумор меравад.

Баҳроми Чӯбини сарлашқари шучоъи Сосониён буд. Вай муддати тӯлонӣ бар зидди туркони бодиянишин ҷангида, аз болон оғзо (588) ғалаба ба даст овард. Аз қорнамони Баҳром шоҳи Сосониён Хурмузи IV (579—590) ба харос афтад. Вай тарсид, ки Баҳром соҳиби тоҷу тахти шоҳигарӣ мешавад. Бинобар ин бар зидди Баҳром баромад. Барои руҳ надодани ҷангу ҷидоли дохилӣ Баҳром соли 590 милодӣ ба Ватани бобой — Мовароуннаҳр баргашта, боқимондан умрашро дар ин ҷо сипарӣ намуд.

Аммо дар боран ҳаёти минбаъдаи зиндагии ӯ маълумотҳо хеле ҳираанд. Бисёре аз муҳаққиқони қадима ўро чун бобокалони тоҷикон ёдовар мешаванд. Аммо ин ақида то ҷи андоза ба ҳақиқат наздик аст, қасе ҷавоби саҳеҳ надодаст.

Баробари ин шарҳи рӯзгори худӣ Сомонхудои низ норавшан мебошад. То кунун давраи дар кучо қамолёбии ӯ маълум нест. Баъзе муаллифони қайд менамоянд, ки вай дар зодгоҳаш шаҳри Балх қамол ёфта, бо қонимақони Хуросон Асад ибни Абдуллоҳи Кушайрӣ дӯстию рафокат пайдо намуда бошад. Идаи дигари муаллифони дар он ақидаанд, ки Сомонхудои дар Балх ба дунё омада, айёми тифлӣ он чоро тарк намуда, ба шаҳри Марв меояд. Дар ин ҷо ба қамол расида, соҳиби иззату икромӣ Асад ибни Абдуллоҳ мегардад. Шояд назари дуюм ба ҳақиқат наздик бошад. Зеро Марв пойтахти аввалини мустам-

лона иштирок менамуданд. Ин рафтори онҳо ба халиф писарид омад ва ӯ ба ҳокими Мовароуннахру Хуросон Ғисон ибни Ибод амр кард, ки писарони Асадро соҳибмулк гардонад. Ин фармони халифро Ибод пазируфт. Нӯҳ — ҳокими Самарқанд, Аҳмад — ҳокими Фарғона, Яҳё — ҳокими Чочу Истаравшан, Илос — ҳокими Хирот шуданд.

То амири Самарқанд тани шудани Нӯҳ бини Асад дар он ҷо Лайс бини Саъд ҳоким буд. Аммо Ғисон ибни Ибод ӯро аз тахт воҷгон сохта, Нӯҳро соҳибқудрат намуд. Нӯҳ, ки фарзанди калони Асад буд, дар фазилату қорбонӣ ба падар пайравӣ менамуд. Вайро вориси ҳақиқии Асад медонистанд.

Харчанд ки Нӯҳ дар даст руҳсатномаи ҳукмронии мустақилонро аз ҳилофат надошт, вале қушиш менамуд, ки ҷун сарвар ба додаронаш маслиҳатҳои муфид дода, онҳоро ба қорн хайр ҳидоят намояд. Вай ҳар сари вақт додаронро ба Самарқанд ҳонда, ба онҳо дастурҳои меҳод. Натиҷаи ҳамаи ғазвташ буд, ки додарон ӯро ҷун сарвари ягонаи ҳеш эътироф карда, ба номаш тағз сикка мелағанд ва дар ҳамаи масъалаҳои душвор вайро назди халиф ва амалдоронаш мефиристо-данд.

Писари дуюми Асад Аҳмад дар фазилату қордонӣ, фарҳангдустиву сиёсатшиносӣ аз падару бародари калонаш камӣ надошт. Дар идора намудани мулкҳои Фарғона ба қомебиҳо воқил шуд. Дустону душманони зиёди пайдо намуд. Наздиқон ӯро дар душвории дастгирӣ меҳарданд. Барои амали таштани нақшаҳои давлатдорӣ инсонпарваронаш ба вай дастӣ кумак дароз менамуданд. Аммо душманони ислом — қучиён пешӣ роҳи ӯро мегирифтанд. Ба муқобилаш сунъид ташкил мекарданд. Рақибон Аҳмад бини Асадро баъди як соли ҳоким тани шуданаш (819) аз мансаб дур карданд. Ӯ маҷбур шуд, ки ба қаноҳи Нӯҳ ба Самарқанд ояд.

Муқобилони исоси ӯ туркони болиянишан буданд, ки дар шимоли Фарғона ба қорводрой машғул шуда, аз қабули ислом ва додани бочу хироч ро мепоштанд. Бо тавсияи халиф Маъмун намояндаи ҳилофат Аҳмади Абдуҳалид ба Хуросону Мовароуннахр омада, дар қорн ба низоми даровардани тартибот ҳокимони маҳаллии тохириву сомонӣ мададгор шуд. Аз қумла Аҳмади Абдуҳалид алайҳи душманони ҳонадони Сомониён дар Фарғона бархост. Вай амалдорони маҳалливу туркнро маҷбур намуд, ки ба қонуниятҳои ҳилофат итлоф намоянд. Бо дастгирӣ ӯ Аҳмад бини Асад аз нав соҳиби мулк гашт.

Аз омадани Аҳмади Абдуҳалид муҳолифини Яҳё дар Чочу Истаравшан ба қорос афтада, маҷбур шуданд, ки мувофиқи иншондоҳон шарияти ислом амал намоянд.

Ибтидои ҳокимиятдорӣи Сомониёнро дар Хирот Илос бини

Асад мустаҳкам намуд. Агарчӣ аз марказ (Самарқанд) дур буд, вале фармонбардори Нӯҳ ба шумор мерафт. Хар сари вақт ба пойтахт омада аз бародари бузург маслиҳат гирифта, аз ҷанг амали намудани нақшаҳои ӯ мешуд.

Хамид таърифи ҳукуматдорони Сомониён дар Мовароуннаҳр кавитар мегардад. Онҳоро обрӯ ва нуфуз боло мерафт. Мулкҳои ҳоса дар атрофи ҳокимиятҳои Сомониён муттаҳид мешуданд. Айёми болоравии ҷамъият Нӯҳ бини Асад (842) бо дунёи рӯшноӣ падруд гуфт. Азбаски ҳокими Фарғона Аҳмад бини Асад дар фазилат аз ӯ мондани надошт, бинобар ин бо дастгирии хилофат ҷои бародарро гирифт. Чӣ хеле, ки Наршаҳӣ мегӯяд, «...Аҳмад бини Асад марде буд олим ва порсо ва ба Самарқанд мебуд, то аз дунё бирафт».

Аҳмад баъди қабули мансаби олии ба мустаҳкам намудани мулкҳои Сомонӣ камар баст. Пеш аз ҳама ба ташкили урдуи дарборӣ аҳамият дод. Баъди он ислоҳоти пулӣ гузаронид. Агар соли 819 дар Самарқанд ба номи Нӯҳ бини Асад тангаҳо сикка зада бошанд, пас дар рафти солҳои 858—859 дар заробхонаҳои Самарқанд дар болои тангаҳо номи Аҳмад бини Асадро сикка заданд. Бо ин роҳ ӯ ба пешрафти иқтисодӣ муваффақ шуда, қудрати оли Сомонро дар Мовароуннаҳр боло бурд. Баробари ин ба ободии Самарқанд диққати ҳоса дод.

Соли 855 ҳокими Чочу Истаравшан Яҳё вафот кард. Сипас Аҳмад мулки доларашро ба заминҳои ҳеш муттаҳид намуда, идоракунии Ҳиротро баъди сари Илёс (856) ба бародарзодааш Иброҳим бини Илёс воғузор кард.

Аҳмад марди серфарзанде буд. Абунасер, Абӯюсуф Яъқуб, Абузакриё Яҳё, Абулшаъс Асад, Абулброҳим Исмоил, Абуғоним Хамид ва Исҳоқ бини Аҳмад писарони ғаюри ӯ буданд. Хар яке дар замони салтанати падар соҳибмансаб шуданд. Писарони қалони ӯ мулкҳои алоҳидаро идора менамуданд.

Абунасерро Аҳмад бини Асад дар вақти кайди ҳаёт буданаш валиҳадӣ худ хонда буд. Бинобар ин Аҳмад ӯро дар қорҳои пешбарии давлат месанҷид. Ба ӯ супоришҳои ҳоса дода, вайро аз мактаби ҳокимиятдорӣ бохабар менамуд. Хангоми ҳукмронии падар вай бо пастиқ баландии қор ошно шуда, низоми давлатдориро омӯхт.

Сарчашмаҳо ёдовар мешаванд, ки Абунасер бини Аҳмади Сомонӣ марди хирадманд, фозил, диндор буда, аз шеърӣ шоирӣ низ хабар дошт. Дар байни амирони Сомонӣ ӯро чун адиби фозил ном мебарданд.

Баробари ин Абунасер дар азбар намудани илмҳои замонаш низ талош дошт. Бо имдоди падар ба ӯ ва бародаронаш беҳтарин суҳанварону олимони дарс мегуфтанд. Барои қоромӯзӣ

падар ўро ба маҷлисҳои дарбор мебуд. Гох-гоҳ ӯ дар ҷамъомадҳои дарбориён шеър мехонд. Бинобар ин вай то марги падар (соли 864) ҳамчун шайхонадорони қомил, устоди суҳан, сарлашкар ва доно ба падар расид ва баъди даргузаштани Аҳмад бини Асад вазифаи амирини оли Сомонро ба душ гирифт.

Замони ҳукмронии Абӯнаسر бини Аҳмад давраи навтарини муборизаҳои дохилӣ гашт. Зеро пайнаста бо оли Сомон давлати Тоҳириён арзи вуҷуд дошт. Аммо Абӯнаسر танҳо ба мустақкамкунии сарҳадҳо камар баста, бо Тоҳириён ҷангҳои тулонӣ накардааст. Ҳарчанд, ки давлати Сомонӣ ташаккул меёфт, дар он таъсири ҳилофат пурзӯр мешуд. Биноин Абӯнаسر бештар ба ислом этиқодманд шуда, дар роҳи паҳн намудани он шайхонманд буд. Гайр аз ин ӯ барои ободии пойтахт ва ба маркази илму фарҳанг табдил додани он мубориза мебуд. Дар Самарканд широкӣ олимони зиёд гирд омада, дар роҳи баланд шудани илму фарҳанг ба оли Сомон дастӣ кумак дароз менамуданд.

Ҳонадони Сомониён худ деҳқонзода буданд. Бинобар ин Абӯнаسر барои ниқшофи кишоварзиро обёрӣ чораҳо дид. Вай барои обёрӣ намулдани заминҳои водии Зарафшон талош намуд. Ин буд, ки дар замони ҳукуматдорини ӯ дар ноҳияҳои алоҳидаи Зарафшону Сирдарё қаналаҳо қанди шуданд. Дар водии Зарафшон рудҳои Ҳарканруд, Оби Хатфар, Самҷун, Байқонруд, Кайфур, Зар, Нафар ва ғайра ҷираён доштанд.

Ҳаман руду қорезҳои номбаршуда дар натиҷаи заҳмати халқи меҳнатқаш ва ғуломони сохта шудаанд. Дар ин ҳусус Абӯбакри Наршаҳи чунин гуфтааст: «Ва ҳар руде, ки ёд кардем рустохон бисёр дорад ва оби бисёр дорад. Ва чунин овардаанд, ки ҳама рудҳоро мардумон қанданд, магар руди Оби Хатфарро, ки об худ қандиаст бе заҳмати халқи он мавзъе ва ҳоло Бухориён руди Нафар қондаанд»¹.

Абӯнаسر ва додаронини ӯ тавонистанд, ки усули хуби обёриро ба роҳ монда, кишоварзиро тараққӣ диҳанд. Хизмати Абӯнаسر бини Аҳмад дар устуворшавии оли Сомон ва мустақилияти он ҳеле халос аст. Вай дар рафти даҳ соли аввали амирини ҳеш (865—875) тавонист, ки пойдевори мустақамии давлатдорини оли Сомонро таъмин намояд. Болоранин обро ба нуфузи ӯ буд, ки оли Тоҳир (873) аз байн рафта, мулкҳои он ба Сомониён пайваст шуд. Вай тавонист, ки бо Яъқуби Саффорӣ наздик шуда, муборизаи муттаҳидан мардуми форсзабонро бар анди мустамликадорон ташкил намула, соҳиби эътирофи ҳосан ҳилофати араб гардад.

¹ Таърихи Бухоро.—С. 30.

Кори неки саркардан бародарро Исмоил бини Аҳмади Сомонӣ давом дод.

§ 3. Талошҳои Исмоил барои тамаркузи ҳокимият

PDF Compressor Free Version

Дар боло ёдовар шуда будем, ки Аҳмад бини Асади Сомонӣ дорони ҳафт писар буд, ки онҳо баробари падар дар ҳаёти сиёсӣ ва иқтисодии Мовароуннаҳру Хуросон сахм мегузоштанд. Писарон аз падару амакҳои хеш дарси адабу давлатдориро омӯхта буданд. Дар катори Абунасер Абуноброҳим Исмоил бини Аҳмади Сомонӣ, ки фарзанди панҷуми падар ба шумор мерафт, чун ҷавони ҳассосу зирак, қордону дилдарёб, сиёсатмадору инсондӯст ба қамол расид. Ҳамин ҳислатҳои ҳамида буд, ки дар охир ӯ чун асосгузори давлати овозадори тоҷикон ном баровард.

Мувофиқи ахбори кулли сарчашмаҳо зодгоҳи Исмоил шаҳри Фарғона ба шумор меравад. Зеро падараш Аҳмад бини Асад солиёни зиёд ҳокимии ин мулки пурфайзро ба ӯҳда дошт. Дар замони ӯ Фарғона хеле пеш рафт ва дар роҳи мустақкам намулдани дини ислом Аҳмад ба қомебиҳо ноил гашт. Бехуда нест, ки ҳилофати Араб баъди вафоти бародари калонӣ Нӯҳ бини Асад (842) Аҳмадро волиаҳди ӯ таъин намуда, тахту тоҷи Сомониёнро дар Самарқанд насби ӯ гардонид.

Аммо Аҳмад бини Асад баъди амири Самарқанд таъин шуданиш яқубора ба Самарқанд наомадааст. Вай чун ҳокими Фарғона он чорро дӯст медошт. Аз ин рӯ, тӯлонӣ дар байни Самарқанду Фарғона рафтуомад дошт. Баъди устувории хеш дар ин мулкҳо ва аз олам даргузаштани ҳокими Чочу Истаравшан бародараш — Яҳё (855) ихтиёри Самарқанд намуда, он чорро пойтахти хонадони хеш қарор дод.

Исмоил дар айёми болоравии нуфузи хонадони Сомониён дар Мовароуннаҳр, дар онлаи ҷунин марди зақӣ — Аҳмади Сомонӣ ба дунё омад. Ӯ хеле ки аз сарчашмаҳо маълум аст, Исмоил дар ибтидои моҳи марти соли 849 ба олами ҳастӣ ҳашиш во намудааст. Овоми тифлии ӯ дар шаҳри Фарғона ва давраи ҷавонии қамолёбии вай дар Самарқанд сипарӣ шудааст. Самарқанд, ки маркази Мовароуннаҳру давлати Сомониён ба шумор мерафт, дар ташаккули ҷаҳонбинии Исмоилу ворисонаш сахми муносиб гузошт.

Аҳмад бини Асади Сомонӣ марди фозилу фарҳангдӯст буд. Аз ин рӯ қўшиш менамуд, ки дар Самарқанд аз дигар шаҳрҳои тобеи Сомониён бехтарин олимону мутафаккиронро гирд оварда, аз донишу заковати онҳо халқи хеш, аз ҷумла фарзандонашро баҳраманд намояд. Ҳамин буд, ки писаронаш дар назди мураббӣну омӯзгорони бофазилат тарбия ёфта,

чун донишмандони соҳибкирон ба камол расиданд. Мухити
илмию фарҳангии шаҳри Самарқанд ба Исмоил бетаъсир на-
монд. Ба ҷунуни бағоятширо Абӯнасер, Яхё, Яъқуб, Асад таъли-
ми хуб гирифта буд.

Баъзе сарчашмаҳо ахбор медиҳанд, ки худи Аҳмад ба таъ-
лими фарзандон бештар диққат меод. Ин гуфтаҳоро Наршаҳи
тавқият дода, қайд менамояд, ки Аҳмад баробари марди сиё-
сатмадор буданиаш, ичунини олим аст. Махз ҳамин олимонаш
буд, ки ӯ нисбати фарзандон хеле серталабу ғамхор шуд.

Хусну таваҷҷуҳи ҳилофати араб нисбати Сомониён хуб ме-
шуд. Зеро онҳо дар симои Асад, Нӯҳ, Аҳмад, Яхё, Илос таш-
виқотиҷиғии исломро медиданд. Онҳо барои сохтани масҷиду
мадрасаҳо дар шаҳрҳои зердасти худ хисса гузоштанд. Ин кор-
ро ворисонаш — Абӯнасеру Исмоил низ идома доданд.

Чӣ хеле, ки ёд кардем Аҳмад бини Асади Сомонӣ ҳоло
ҳангоми дар қайди ҳаёт буданиаш Абӯнасерро ба худ валиаҳд
хонда, идоракунии давлатро ба ӯ бовар намуд. Натиҷаи ҳамин
аст, ки дар вақти сари қудрат будани Аҳмад дарбориён Абӯ-
насерро чун вориси арзандан тоҷу тахти Сомонӣ эътироф ме-
карданд. Наршаҳи менависад, ки Аҳмади Сомонӣ пеш аз мар-
гаши Абӯнасерро ба ҷои «хеш халиф кард».

Соли 864 Аҳмад бини Асади Сомонӣ аз олам даргузашт ва
ҳокимият ба дасти Абӯнасер гузашт. Абӯнасер ҳарчанд, ки ҷавон
буд, аммо дар зери сояи падар дар қори идоракунии давлат
малака ҳосил намуда буд. Бинобар ин ба пастию баландии рӯз-
гор оқилона сарфаҳм мерафт ва қарорҳои одилона қабул ме-
кард. Аз ин рӯ, баъди ба ҷои падар амир шудан, ба худ вориси
арзанда кофт.

Зеро ӯ бай медонист, ки бояд баъди саранг давлатро шахси ӯх-
дабаро идора кунад. Дар байни додарики ҷағраш хурд буд, аммо
худо чун ҷавони ботамкии, ҳассос, зирак ва қордон вонамуд
мекард. Биноан Абӯнасер ӯро валиаҳди хеш хонд.

Абӯнасер беҳуда Исмоилро валиаҳди худ нахонда буд. Ӯ ис-
теъдоди ғавқулоддан ташкилотчиғии додараширо медонист.
Дар байни шаш додар ӯро пайравӣ сазовор меҳисобид.

Абӯнасер бародараш Абӯнброҳим Исмоилро дар қорҳои дав-
латдорӣ санҷид. Ба ӯ супоришҳои хоса дода, аз рафтору кир-
дораш қаиқатманд мешуд, бовариаш нисбати Исмоил қавитар
мегашт. Исмоил ҷавони баркамол буд, ки падараш Аҳмад аз
олам даргузашт. Ӯ ҳангоми реҳлати бузургвор шонздаҳ-
сола буд ва мулкҳои Фарғонагии падарро идора мекард. Дар қор-
барӣ, ҳатто ба Абӯнасер кӯмак расонда, ба ӯ маслиҳатҳои муфид
медод. Аз қордоғию роҳбарии Исмоил дасту дили Абӯнасер ғарм
шуд. Бинобар ин иҷрои вазифаҳои душвори давлатро ба ӯ ҳаво-

ла мекард. Баробари ин Исмоилро ба ҳалли муаммоҳои сарбаста равона карда, аз натиҷааш қаноатманд мешуд. Бисёр вақтҳо Исмоил дар сарқуб намудани душманони хориҷи, аз ҷумлаи туркони бодиянишин ба зафарҳо ноил мегашт. Бо ҳамин роҳ ӯ ин сарлашқару марди ҷангӣ дар тамоми Мовароуннаҳр ном баровард. Аз ин қобилияти фавқуллоддан ӯ халифони араб низ огоҳ буданд.

Сомониён соҳиби шаҳрҳои бузурги Осиёи Миёна буданд. Танҳо шаҳри Бухоро аз итлоати онҳо берун менестод. Баъди сарбардоштани Саффорӣён Бухоро то ҳама дар дасти онҳо ва то ҳама дар паноҳи Тоҳирӣён менестод. Дар натиҷаи аз даст ба даст гузариши шаҳр ҳеле ҳаробу абгор гашт. Баъдтар он ба итлоати Саффорӣён гузашт. Азбаски пойтахти онҳо аз Бухоро дур буд, бинобар он шаҳр дучори тохтутаъзи ачинабиён мешуд.

Соли 874 шаҳри Бухоро гирифтори ҳуҷуми ҳокими Хоразм Ҳусайн бини Тоҳир Ат-Тоӣ гашт. Тоҳир бо тайёрии пухта ба муҳосираи Бухоро шурӯъ кард. Ҳарчанд, ки ҳуҷуми ӯ барои шаҳриён ногаҳон буд, вале онҳо баробари шунидани хавфи ҷанг ба ҳимояи шаҳри ҳеш ба по ҳестанд. Душманӣ мударри панҷ шабонарӯз мубориза карда, пас ба он мушарраф шуд, ки озими Бухоро гардад. Азбаски шаҳриён нисбати ғосибон мусаллаҳ набуданд, бинобар ин талафоти калон доданд. Ҷангиёни хоразмӣ шаҳро горат карданд. Дуздӣю одамқушӣ ба авҷи аъло расид. Мардуми Бухоро сарчамъ шуда, зидди золимон мубориза намуданд. Аз ду ҷониб одами бисёре кушта шуд. Ҳусайн бини Тоҳир аз фавҷи ҳаракати мардум тарсида, як муддат аз одамқушӣ худдорӣ кард. Аз фурсати истифода намуда шаҳриён барои наҷот ёфтан ба ҳар сӯ пош хӯрданд. Ҳусайн баъди ҷанге боз ба ҳарбу зарб омода шуд. Лашқари бухориён ночиз буд. Бинобар ин Ҳусайн одами зиёдро аз дами тег гузаронида, сарват ғун кард. Ҳалқро маҷбур сохт, ки хирочи Бухороро ҷамъ намоянд. Ҳамин тавр ҳам шуд. Ҳусайн ғанимати зиёд ҷамъ кард. Чӣ ҳеле ки Наршахӣ менависад: «Ва хирочи Бухоро битамом гирифта буд, ҳама дирами «гитрифӣ» ва дар миёни сарой рехта буд ва мехост, ки ба нуқра сарф кунад, замони наёфт ва он шаб деворро сӯроҳ кард ва бигрехт...»¹. Ҳусайн пинҳонӣ ҳамроҳи наздиконаш шаҳрро тарк намуд. Лашқари гуруснаву бораҳиан ӯ низ ба ҳар сӯ пош хӯрд. Мардуми Бухоро аз ин авзоъ воқиф гашта, ҷизу чораи ҷамъкардан золимонро байни худ тақсим карданд.

Ҳусайн бини Тоҳир беруи аз Бухоро рафт. Аммо дар шаҳр миш-миш шуд, ки ӯ ба ҳуҷуми навбати омодагӣ дорад. Биноан барои дуқумбора ба асорати вай дучор нашудан шаҳриён худро

¹ Таърихи Бухоро, С. 67.

ба муборизан зидди истилогарон тайёр намурад. Мардон меҳанпараст ва фазилатманд халкро ба оромӣ даъват менамуданд. Ойхо медонистанд, ки душман дигар дар Бухоро бетартибӣ карда наметавонад. Сарварони мубориза назди писари Хоҷа Абдуллоҳ ба Ҷаҳонқӯш Абдуллоҳ ал-Фақеҳ, ки яке аз уламон обурӯмаи Бухоро ба ҳисоб мерафт, гирд омада, тадбир чустанд. Машиараташон тӯлонӣ гашт. Пас ба ҳуҷусе омаданд, ки инсоби Саффорӣи Сомонӣи дар давлатдорӣ таҷрибаи бой доранд ва аз ин рӯ бояд сарпарастии ин хонадонро қабул намуд. Ниро феодалону тоҷирон ва амалдорони бонуфузи Бухоро назирӯфтанд ва тамоми нақластро ба Абдуллоҳ ал-Фақеҳ вогузор карданд.

Абдуллоҳ ҳамчун фарзанди шахси муътабар дар байни халқ обрӯю нуфузи калон дошт ва аз давлатдорӣю инсондӯстии хонадони Сомонӣи воқиф буд. Хатто намоинадогони бонуфузи ин авлодро хуб мешинохт. Алаҳқусус дар бораи Абӯиброҳим Исмоил бини Аҳмади Сомонӣ, ки ҳокими Фарғона буд, маълумоти тоза дошт.

Абдуллоҳ баъди таҳаввули тӯлонӣ ба ҳуҷусе омад, ки ба уивони амири Сомонӣ Абӯнасор бини Аҳмад ба Самарқанд нома ирсол кунад. Ҳамин тавр ҳам шуд. Вай назди Абӯнасор қосид фиристода аз ӯ хоҳиш намурад, ки мулки Бухороро ба ҳайати давлати ҳеш ҳамроҳ карда, сарпарастивастро ба Исмоил бини Аҳмад вогузор кунад.

Абӯнасор номаро гирифт. Дар атрофи он ҳеле фикру андеша намурад, ки чаро Абдуллоҳ Исмоилро ба ҳокимии Бухоро пешбарӣ намуздаасту бародарони аз ӯ бузургро не? Ба ҳуҷусе омад, ки бухориён аз қорнамоиҳои Исмоил дар Фарғона воқиф шудаанд ва бинобар ин ӯро талаб доранд. Қосидони бухориёро ҷавоби нек дода гуфт, ки роҷеъ ба ин масъала фикр мекунам.

Аммо аз Исмоил дида ҳусни тавачҷӯхӣ Абӯнасро дар ин амр ба додари сеюмиш Яҳё зиёд буд. Ӯ меҳост Яҳёро, ки инсоби Исмоил қалонсол буд, ба Бухоро фириштад. Вале фикр мекард, ки Яҳё инсоби Исмоил часур набуд. Аз ин рӯ, ночор ба талаби бухориён розӣ шуда, ба номи Абдуллоҳ ал-Фақеҳ номаи шодбонӣ фириштад ва баъд дод, ки Исмоил дар аҳтҳои ҳеле наздик оғили Бухоро ҳоҳад шуд.

Сипас Исмоилро аз Фарғона ба Самарқанд хонд. Ба ӯ талаби бухориёнро ифшо нахуд. Исмоил ҳеле ба фикр ғутта рафта, баъд ба Абӯнасор рӯ овард:

— Хизмат бародари бузургвор?

— Бухориён ба назди ман қосид фириристода, талаб доранд, ки ту ҳокими мулкашон шавӣ.

— Чаро ман? — дар тавҷҷуб шуда нурсид Исмоил.

— Намедонам, аз афташ корбарно муборизаҳои зидди туркиат ба онҳо писанд омадааст, — гуфт Абӯнасер.

Исмоил дарак ёфта буд, ки Абӯнасер зоҳиран ӯро дастгирӣ кунад, **PDF Compressor Free Version** аммо ӯ додар кина дорад. Бинобар ин ҳост, ки Абӯнасерро бори дигар санҷад.

— Ту чӣ ҷавоб доди? — пурсид Исмоил.

— Ман зид не. Ба Абдуллоҳ ал-Фақеҳ розигиамро додам, — гуфт Абӯнасер.

— Набошад фотиҳа дех, — ба бародар рӯ овард Исмоил.

— Роҳат сафед! Лашкаро ба сафар омода соз...

Исмоил мувофиқи амри Абӯнасер амал кард. Чанд муддат дар Самарканд истода, лашкар интиҳоб намуд. Чапғиёнашро аз ҳисоби самаркандиҳо фарғонагӣҳо пурра гардонд. Баъди дилпур шудан ба сӯи Бухоро ҳаракат намуд. Пеш аз озими шаҳр шудан чанд муддат дар Кармина қарор гирифт ва авзои Бухороро омӯхт. Зеро вай медонист, ки шаҳр дар зери тасарруфи Яъқуб ибни Лайси саффорӣ аст. Барои рӯҳ наодани чангу ҷидол ба волии Бухоро Хусайн бини Муҳаммад ал-Хориҷӣ зару зевар ва моли зиёд фиристода, розигии ӯро гирифт.

Дар ин ҳусус Наршаҳӣ чунин навиштааст: Амир Исмоил аз омадан ба Бухоро пушаймон шуда буд, аз он ки бо вай ҳашамаи бисёр набуд ва Бухоро шӯрида буд ва ғавго бархоста буд ва маълум набудани, ки аҳли Бухоро дил ба вай ҷиғунанд. Чун Абдуллоҳ берун омад ва ба Кармина бирафт, дили вай қавӣ шуд...

Абдуллоҳ озими Кармина шуда, Исмоилро хуш пазируфт ва таклифи шаҳр кард. Пас Исмоил дилпур шуд, ки дар Бухоро ӯро ҳатар нест. Онҳо ҳамроҳ озими мулки хуррам гаштанд. Баробари кудуми мубораки Исмоил ба шаҳр (874) халиф Мӯтаамид (869—892) мулки Бухороро аз номи Яъқуб бини Лайс бароварда, ба унвони Абӯнасер бини Аҳмади Сомонӣ хутба хонд. Пас аз ҳамаи лаҳза сар карда Бухоро мулки ҳосан Сомон гашт.

Ҳамин тавр, 23 июли соли 874 ҳамчун рӯзи нек ба тақдир Исмоили Сомонӣ дохил гашт. Исмоил ба тахт нишастан замон аз пан мустаҳкам намудани Бухоро қамар баст. Ин иқдом ба ӯ имконият дод, ки дар атрофаш одамони зиёдро ғирд оварда, дӯстро аз душман фарқ кунад. Ӯ баъди пурқудрат шудан бо-варӣ ҳосил намуд, ки акнун барои сарқуб намудани душманони хориҷию дохилий қуввааш кофӣ аст.

Исмоил марди сиёсатмадору зирак буд. Вай медонист, ки имрӯз не, пагоҳ собиқ мансабдорони Бухоро бар зидди вай ҳуруҷ мекунанд. Бинобар ин барои сар назадани чунин ҳодиса чораҷӯӣ кард. Пеш аз ҳама ба таври махфӣ зидди собиқ бухорхудо Хусайн ал-Хориҷӣ қор бурда, аз дили ӯ огоҳ шуд.

Хусайн вақти кулай понда зидди Исмоил ба ҳарб тайёри ме-
дид. Бинобар ин Исмоил пешдасти намуда, уро ба ҳабс гирифт.
Ин воқеа дар шахру деҳог овоза шуд. Душманоии дигари
вай ба ӯ ҳақонӣ гузашта. Бо ҳасрат неши роҳи душма-
ноии дигари ҳешро гирифт. Аз фурсат истифода бурда, дарбор-
ро аз шахсони кӯрдил тоза намуд.

Аммо ин рафтори Исмоил ба бародараш Абӯнасер писанд
набуд. Ҳарчанд, ки Исмоил барои шукӯҳи Бухоро кӯшиш ба
ҳарч меод, онро амир намеписандид. Дарбориёну бародарони
бузург аз болоравии қудрати Исмоил рашк мебуданд. Онҳо
муносибати вайро бо амир сард мекарданд. Абӯнасер ба гуфта-
ҳои онҳо гӯш меандоخت. Ҳамин буд, ки дере нагузашта Исмоил-
ро ба Самарқанд хонд. Исмоил аз мақсади бародар огоҳ на-
буд. Тақлифи вайро хуб назаруфт.

Абӯнасер баъди аз Бухоро беруи рафтани Исмоил уро аз
пайи сабукдӯш намуда, ба ҷойи бародараш Абӯзакир Яхё
бини Аҳмадро ҳокими он ҷо танин намуд. Исмоил баробари
озими Самарқанд шудан аз рафтори Абӯнасер саҳт ранҷур шуд,
аммо аз ақидааш нагашифт.

Абӯнасер аз омадани Исмоил огоҳ шуда, дарбориёро фар-
муд, ки уро зун истиқбол кунанд. Вале худаш ба дикторбинӣ
набаромад. Исмоил аз рафтори ногаҳонии бародараш дар та-
ҷҷуб шуд. Ғалабаи омад. Хост, ки ба Бухоро баргардаду
миллатро зидди Яхё ҳезонад. Вале ҳеле фикр карда аз аспи
ҷаҳл фуруд омад. Муллоти тӯлонӣ дар Самарқанд истод, аммо
вайро Абӯнасер қабул накард. Баъд бо наздиконаш, аз ҷумла
амакбачааш Муҳаммад бини Нух суҳбат намуда, ба ҳулола
омаданд, ки коре карда ба салони Абӯнасер мушарраф гарданд.
Муҳаммад бо ҷанд тани наздиқони Абӯнасер суҳбатҳои хоса
намуда, аз онҳо хоҳиш намуд, ки ба Исмоил дастӣ кумак да-
рон кунанд.

Муҳаммад дар охир ба он муваффақ шуд, ки ҷанд тани
фозилонро, ки бо Абӯнасер наздиқӣ доштанд, розӣ намуда, ҳа-
роҳи назди амир рафтанд. Абӯнасер дӯстиро хуб назаруфт. Ба
суҳанонашон гӯш дод. Суҳбат дар атрофи қори Исмоил тӯлонӣ
шуд. Абӯнасер меомист, ки Исмоил ҷавони дилдаррою қор-
омуд аст. Вале инсбати бародару додарон худписанд. Ин
сирро ба наздиконаш ифшо накуд. Онҳо бо суҳанони хуб уро
диллур намуданд, ки Исмоил дигар шудааст. Пас Абӯнасер но-
ҷор тани дӯстиро рад накарда, Яхёро аз Бухоро боз хонд ва
Исмоил аз ин соҳиби мулк гардид.

Абӯнасер ба амакбачааш Муҳаммад ва дӯсташ Аблҷаббор
фаҳмонд, ки Исмоил қайсар аст. Вай танҳо тапи худро тап
мегӯяд. Аммо шохидон амирро бовар қунонданд, ки Исмоил
дигар аз гуфтаи амир беруи нахоҳад рафт.

Абунаер ба наздикон фаҳмонд, ки барои рух надодани носозихо ӯ ду-се тан наздикони худро ҳамроҳи Исмоил ба Бухоро мефиристад, то ки онҳо ба вай ёвар шаванд. Ҳамин тавр амир Исмоил бини аш-Шайбаниро вазир ва Фазл бини Аҳмад ал-Марвазиро дабир (котиб-мушовир) тани намуда, ба Бухоро фириристод.

Ҳарчанд ки Абунаер такроран Исмоилро соҳиби тоҷу тахти Бухоро намуда бошад ҳам, аммо аз рафтори долар норозӣ буд. Ба гуфтаи Наршаҳи Абунаер ба Абдучаббор рӯ оварда мегуяд: — Андар чашмҳо ва шамоли вай хилоф ва исён ҳамебин-нам....

Пас аз анҷоми сӯҳбатҳо Исмоилу Абунаер бо ҳам вохӯрданд. Бародари бузург ӯро хеле сарзаниш кард ва фаҳмонд, ки ба сахлқорӣ роҳ надиҳад. Исмоил такроран аз ӯ узн пурсид ва пас ғотиҳа гирифта, рӯ ба Бухоро ниҳод....

Овози аз нав озими Бухоро шудани Исмоил дар дили шаҳриён нисбати вай эҳтиромро баланд намуд. Ҳама бесаброна интизори мекашиданд. Инак он рӯз ҳам фаро расид. Охири соли 875 Исмоил ба пойтахти тоҷикон омад. Ҳарчанд ки аксари кулли мардуми Бухоро Исмоилро дастгирӣ мекарданд, аммо одамони ёфт мешуданд, ки бо ҳар баҳона пеши роҳи ӯро мегирфтанд.

«Амир Исмоил чун ба Бухоро расид, аҳли Бухоро истикбол карданд ва ба эъҷози тамои ӯро ба шаҳр дароварданд, — навиштааст Абубакри Наршаҳи. — ва яке аз дуздон халқро ба худ гирд карда буд ва аз зӯбшон ва риндони русто ҷаҳор ҳазор мард ҷамъ шуда буданд ва ҳама дар миёни Ромитан ва Барқад роҳ мезаданд ва наздик буд, ки қасди шаҳр кунанд»¹. Исмоил баробари вориди шаҳр шудан барои пешгирӣ намудани шӯриш чораҷӯӣ кард. Вай аз қувваи феодалони бонуфуз истифода бурда, кӯшиш намуд, ки мавҷи шӯриш паҳн нагардад.

Исмоил барои то ба Бухоро нарасидани дуздону роҳзанон тадбире қуст. Фармонбардорони ҳеш Хусайн бини ал-Алоъ ва Қун Алоъро ба ҳарбу зарби зидди дуздон равона кард. Онҳо зафар ёфтанд. Саркардаи дуздонро қатл намуда, наздиконашонро асир гирифтанд ва пеши Исмоил оварданд. Исмоил бошад, онҳоро ба Самарқанд фириристода, ҷазояшонро ба Абунаер ҳавола кард.

Ҳамин ки муборизан зидди дуздону роҳзанҳо анҷом ёфт, Исмоил ҳамроҳи наздиконаш ба ободонию некӯаҳвалии Бухоро камар баст. Вале дар ҳамин айём хабари ҳучум навбатии Хусайн бини Тохир паҳн гашт. 9 феврал ба халқ рӯ

¹ Таърихи Бухоро, с. 70.

оварда, лашкар чамъ намуда, ба харбу зарби навбати омодаги гирифт. Пеш аз ба чанги зидди Хусайн рафтан ба ӯ қосидонаш хабар расониданд, ки лашкари душман бештар аз ду хазина, аллакай оби Чайхунро убур кардааст. Исмоил ба сун душман шитофт. Дар соҳили Чайхун задухӯрд ба ӯкӯъ пайваست. Аз ду тараф талафоти калон шуд. Исмоил аз болон Хусайн бини Тоҳир ғолиб омад. Хусайн бини Тоҳир ба Марв гурехт. Ҳафтод нафар марди чанги асири Сомониён гаштанд. Исмоил онҳоро ба лагери худ овард, назату иқром намуд. Асирон дар тарс буданд, ки Исмоил онҳоро сар мезанад. Аммо амри одил ин тавр рафтор накард. ӯ инсбати асирон инсонисти зоҳир намуда, чоман қарбоси пушонила, ба хонахоншон ҷавоб дод.

Баъди сарқуб шудани душман мавқеи Исмоил дар Бухоро мустаҳкам мешуд. Вале харчанд рӯхониёну феодалони олимартабан Бухоро зоҳиран ӯро тарафдорӣ қуwand ҳам, аммо пинҳони бар зидди вай қор мебуданд. Баъзеи онҳо ба қорҳои дарбори даҳлат қарда, идорақунии мулкро ҳалал мерасониданд. Исмоил барон онҳоро аз худ дур сохтан чораҳо ҷуст. Вай пештар бо бародараш амир Абӯнасер маслиҳат намуда, аз ҳисоби бухоронени обрӯманд як дастаи вақилоиро сомон дод. Бухоронени медонистанд, ки баъди воқеаҳои солҳои охир муносибати бародарон наҷандон хуб аст. Инро Исмоил дарқ мекард аз ин рӯ пеш аз сафари Самарқанд ба ҳайати бонуфуз чунали иброз қард: «Аз баҳри ман ба Самарқанд равед ва пеш амир Абӯнасер бигӯед ва ӯро аз ман бихоҳед».¹

Вақидон ин таълифи Исмоилро пазируфтанд ва аз ӯ чанд рӯз муҳлат пурсида, омодаи сафар гаштанд.

Харчанд, ки ҳайати бонуфуз ба Исмоил сар фурувард, аммо дар тахти дил зидди ӯ қор мебуд. Яке аз онҳо собиқ бухорхулот Абӯмуҳаммад буд, ки соли 874 хангоми ба Бухоро омадани Исмоил муқобилияти сахт нишон дод. Дигараш бои калони Бухоро Абӯхотани Ясори буд, ки аз сабаби сарватманди калон буданиаш ба подшоҳ сар намефурувард. Барои гирифтани пеш роҳи онҳо Исмоил тadbирҳои ғайри андешид.

Маҳсади асосии Исмоил дар он эҷор мебошт, ки бо фиришодани ҳайати бонуфуз ба Самарқанд, вақт ёфта қорҳои давлатиро сомон диҳад. Зеро бою рӯхониёни калон дар ин чола садди роҳи ӯ мешуданд. Бинобар он ба бародараш Абӯнасер мақтуби махфӣ баъишта, аз вай хоҳиш намуд, ки бойҳоро як муддат ҳабе намояд.

Чун ҳайати бонуфуз ба Самарқанд расид, Абӯнасер онҳоро

¹ Таърихи Бухоро, с. 70.

даронаш ба Бухоро ба тарафи Фароб рафт. Абӯнаسر уро дар Бухоро наёфта, ба Байканд (Пайканд) омад. Сокинони шаҳр уро хуб истикбол карда, иззату иқромашро ба ҷо оварданд ва бо ӯро ба Самарканд муҳоҷимонашро ба Самарканд гуселониданд.

Исмоил аз нақшаи бародаронаш пурра огоҳ шуд. Ақнуи ҳама аз он раҳоебиро ҷуст. Сабаб дар он буд, ки худӣ вай ганҳо буд. Дигар бародарҳояш Абӯнасро думболи мекарданд. Исмоил медонист, ки ин муноқиша бо тинҷӣ анҷом намеёбад. Бинобар ин ӯро ба пеш аз вукӯъ гуён, ба муборизаи оянда омодагӣ гирифт.

Рофеъ бини Ҳарсама, ки ҳокими Хуросон буд, бо Исмоил дӯстӣ бародарӣ дошт. Исмоил хост, ки дар муборизаи зидди бародарон аз қувваи ӯ истифода барад. Бинобар ин Исмоил ба номи вай мактуб навишта, кӯмак пурсид. Рофеъ бини Ҳарсама таклифи Исмоилро пазируфт. Баъди андаке бо лашкари калон руди Чайхуиро, ки саҳт ях карда буд, убур намуда, озими Мовароуннаҳр гашт.

Аз воридаи мулки Бухоро шудани Рофеъ бини Ҳарсама зиди Абӯнаسر ба тақому афтод. Исмоилу Рофеъ аҳд карданд, ки бо ҳар роҳ Самаркандро аз худ мекунанд. Бо ин ният сӯи биёбон рафта, роҳи Самаркандро пеш гирифтанд. Азбаски кишлоқҳои атрофи Бухоро дар ихтиёри Абӯнаسر буд, бинобар ин лашкари муттаҳидан Исмоилу Рофеъро деҳотиён ҳориҷӣ гуён, ба онҳо нон надовданд. Баробари ин аз сабаби хушксолӣ дар мамлакат қаҳтӣ шуд ва дар бозорҳо нарху наво хеле боло рафт. Дар натиҷаи гуруснагии лашкари Исмоилу Рофеъ талаф ёфт.

Абӯнаسر бошад тайёрии ғайри мундид. Аз Кармина истода ба номи писараш Аҳмад мактуб ирсол намуд, ки аҳолии Самарканд ва ғозӣро ба ҷанги зидди амакони омода созад. Вазъият ногувор шуд.

Одлови хайрхоҳе ёфт шуданд, ки пешни роҳи ҷангро гиранд. Онҳо ба Рофеъ бини Ҳарсама фаҳмониданд, ки ба ҷанҷоли байни бародарон шарик нашавад. Агар Абӯнасру Исмоил бо ҳам созиш кунанд, он гоҳ ӯ аз мулкҳои ҳеш маҳрум мегардад. Ин панд ба Рофеъ писанд омад. Баъд ӯ бо Абӯнаسر бини Аҳмад сулҳ карда, ба Хуросон баргашт. Мувофиқи сулҳнома Исмоил ӯхдадор шуд, ки аз муҳлат дер накарда, ҳар сол ба бародараш хироҷ медиҳад. Бо ин роҳ қариб якуним сол муноқишаҳои байни бародарон ҳамаҷам гашт.

Аз сулҳнома понздаҳ моҳ сипарӣ шуд. Аммо Исмоил ба аҳдаш вафо накард. Хироҷи Бухороро аз худ намуд. Ин рафтори ӯ қаҳру ғазаби амир Абӯнасро зидд кард. Сипас ба унвои Рофеъ бини Ҳарсама ба Хуросон нома навишта, ӯро аз аҳдшикани Исмоил бори дигар огоҳ намуд. Дар навбати худ

Рофеъ ба Исмоил мактуб кард, ўро таъкид намуд, ки ваъда-хилофиро бас кунад. Аммо Исмоил на ба дўги Абунасеру на ба номан Рофеъ диққат надода, худро омодаи муборизаи зидди бародар намуд.

Абунасер нисбати Исмоил бештар лашкари зиёд чамъ кард. Қариб тамоми сипохиёни Мовароуннахрро ҳамроҳи додараш Абулашъас Асад ба по хезонида, рӯ ба сун Бухоро овард. Абунасер ба Кармина расид. Аз он Исмоил воқиф шуда бо ҷангиёни хеш ба Тавоис омад. Даставвал Исмоил дар ҷанг бо додари хурдиаш Исҳоқ бини Аҳмад рӯ ба рӯ шуд. Исҳоқ дар муборизаи зидди Исмоил тоб наоварда ба тарафи Фароб фирор кард ва минбаъд тарафи Исмоилро гирифт. Исмоил баъди ин ғалаба руҳбаланд шуда ба ҷангиёни Фарғона, ки ба онҳо бародараш Абулашъас Асад сардори мекард, ҳамла оварда, маҷбур намуд, ки ба Самарканд ақиб нишинанд. Абулашъас Асад ба Самарканд нарасида, ўро Абунасер аз роҳ гардонд. Вай аз нав ба ҷанг зидди Исмоил баромад. Исмоил ин дафъа сарлашқари Абунасер Аҳмад бини Мусо Мазрукро дар ноҳияи Рабинҷан асир карда, ба Бухоро фиристод. Дар ҷанг худи Исмоил низ талафоти калон дод. Бисёре ба ӯ хиёнат карда гурехтанд. Тарафдоронаш хеле кам монданд. Исмоил чораи фаври ҷуст. Вай бародараш Исҳоқ бини Аҳмадро аз Фароб даъват намуд. Баробари ин аз ҳисоби ғозиёни Бухоро ду ҳазор лашқар созмон дод. Исмоил тамоми кўшиширо ба ҳарч дод, ки лашқар ба ӯ содиқ бошад.

Амир Абунасер аз лашқари зердасташ дилпур буд. Дар баҳори соли 888 дар деҳан Вазбандин ҳарбу зарби бародарон сурат гирифт. Даставвал Исмоил ба лашқари Фарғона, ки сарпарасташ Абулашъас Асад буд, рӯ ба рӯ шуд. Дар қорзор лашқари фарғонаги ба ҳарбу зарби ҷангиёни Исмоил тоб наоварда рӯ ба гурез ниҳод. Амир Абунасер бо лашқар ночиз дар ихотан ҷангиёни Исмоил монд. Исмоил аз болон Абунасер ғалаба кард. Аммо мувофиқи шарияти мусулмонӣ бо бародар мушт ба гирифтн нашуд.

Исмоил нисбати Абунасер хурд буд. Бинобар ин дар назди ӯ худро гунаҳгор пиндошт. Аз асп фуруд омада рикоби ўро бўсида, аз вай узр пурсид. Дар ин ҳусус Абубакри Наршаҳи чунин навиштааст: — Амир Исмоил бирасид ва ҳештан аз асп биандоخت ва пеш омад ва ниҳолинро бўса дод ва гуфт: — Ӯ амир! Хукми худой ин буд, ки маро бар ту берун овард. Мо имрӯз ба ҷашми хеш мебинем ин кори бадии азимеро...

Амир Абунасер гуфт: — Мо мутааҷҷибем бадин қор, ки ту овардӣ, ки тоати амири худ надошти ва ту авлитари ба фазл, ки ин гуноҳи бузург аз ман даргузаронӣ ва авф кун...

Исмоил гуфт: — Ӯ амир! Ман муқаррам ки хато кардам ва

гуноҳ хама марост ва ту авлитарӣ ба фазл, ки ин гуноҳи бузург аз ман даргузарони ва авф кунӣ!...

Чанги бародарон поён ёфт. Харду пушаймон буданд. Исмоил додани Исмоилро ба кард, ки бояд одами аз худ калонро хурмат намуд. Баъди суханони Исмоил Исроҳ зуд аз асп фурумада, худро пеши пои Абӯнасер партофта, аз ӯ бахшиш хост.

Исмоил ва Исроҳ аз рикоби зини аспи Абӯнасер дошта, ӯро тасалло меоданд ва илтиҷо менамуд, ки аз гуноҳашон гузарад. Дар чашмони Абӯнасер ашк ҳалқа зада, ба бодон зин ва аз он ҷо ба замин мерехт. Ин ашкӣ шодию ашкӣ пушаймонӣ буд. Абӯнасер нӯҳор менамуд, ки беҳудаю баҳуда ҳуни ҳазорон бе-гуноҳ рехта шуд...

Додарон сулҳ карданд. Амири кулли Сомон Абӯнасер монд. Исмоилу Исроҳ худро ворисони ӯ ҳисобида ба хидмат пардохтанд. Абӯнасер фазилатмандию оламдустиро пеша намуда, ба ободонии оли Сомон ва пешрафти илму маърифат камар баст. Аммо дере нагузашта, соли 892 аз олам даргузашт. Сабаби асосии фавти ӯ муборизаҳои тӯлонии бародарон барои тоҷу тахти подшоҳӣ буд. Абӯнасер чун марди фозилу, илмдӯст ба кашмакашиҳои дохили тоб наовард. Қори саркардаи вайро додараи Исмоил ба сомон расонд.

§ 4. Исмоил ва шукӯҳи оли Сомон

Вафоти Абӯнасер бини Аҳмад бини Асади Сомонӣ ба кашмакашиҳои дохили дарборӣ хотима гузошт. Исмоил худро ҳокими мутлақ эълон намуд. Ба Самарқанд омад. Аммо ин чоро пойтахт интиҳоб накард. Вай Бухороро маркази давлати тоҷик эълон намуда, идоракунии Самарқандро ба ўхдаи бародарзодаи Аҳмад бини Абӯнасер вогузор кард.

Исмоил баъди ба Бухоро омаданиаш дигар ёли Самарқанд ва подшоҳи шаҳри Фарғона накард, ҳарчанд Самарқанд нисбати Бухорову дигар шаҳрҳои Мовароуннаҳр ободу зебо буд. Чаро?

Исмоил мехост, ки дар қаламрави давлаташ мисли Самарқанд шаҳрҳои зиёди обод пайдо шаванд. Ҳарчанд ки Бухоро дар натиҷаи ҷангҳои бемавқеъ вайрон шуда буд, аммо Исмоил камар баст, ки онро обод намуда, ба маркази дини ислом табдил диҳад. Сабаби дигар дар он буд, ки Исмоил ба молу мулк дар Бухоро доштаи хеш дилкашолӣ менамуд. Вай дар солҳои аввали волини Бухоро шуданиаш замин ва молу мулкҳои собиқ

1. Таърихи Бухоро, с. 73.

Бухорхудот Абӯисҳоқ бини Иброҳимро ба маблағи 20 миллион дирхам харида, васиқа намуда буд.

Исмоил баъди амири умум шудан ба масъалаҳои баланд бардоштани иқтисодиёт, инкишофи кишоварзӣ, пешрафти саноати кӯҳӣ, ҳунармандию косибичигӣ, ободонии шаҳрҳо, болоравии тичорат, маданият, илму фарҳанги тоҷикон машғул гашт.

Барои амалӣ гардонидани чунин нақшаҳо оромию осудагӣ зарур буд. Харчанд ки муборизаи дохили ҳонадони Сомонӣ барои тоҷу тахт анҷом пазируфта бошад ҳам, вале амнияти берунии давлат таъмин набуд. Зеро аз тамоми қанорҳои мамлакат бодиянишинон барои аз по афтонидани ҳонадони Сомонӣ мубориза мекарданд. Исмоил аз ин ҳодисаҳо хуб бохабар буд. Дар давраи воли Бухоро буданаш ӯ борҳо бар зидди ғузҳо, ва дигар қабилаҳои бодиянишини туркӣ мубориза карда, таъсири хешро ба онҳо гузаронида, пеши роҳи забткориҳои кӯчиёро гирифт. Дар рафти ин муборизаҳои кӯтоҳ ӯ бо созмони лашкар, аслиҳаю силоҳи ҷангии онҳо шинос шуд.

Баъди амири Сомонӣ шудан дар назди ӯ вазифаи хеле мураккаб меистад. Баробари ба эътидол даровардани вазъи дохилию берунии кишвар, инчунин масъалаи дуруст намуздани муносибат бо хилофати араб дар мадди аввал баромад. Вай дар замоне соҳибхитиёр шуд, ки халифи араб Муътазид (892-902) ба тахт нишаст, Муътазид низ мисли пешгузаштагонӣ хеш меҳост, ки таъсири хилофатро ба мустамликаҳои собиқ пурзур намояд. Исмоил чун сиёсатмадори оқил аз ин сир бохабар буд. Бинобар он хеле оқилона рафтори карда, дили дӯсту душманро ба даст меовард. Бо роҳи муроҷиати бисёр масъалаҳои душворро ба фойдаи хеш ҳал менамуд.

Ба хилофат нишон меод, ки ӯ паҳнқунандаи ислом аст. Дар ҳақиқат дар ин ҷода ӯ қорҳои зиёдеро ба сомон расонд. Бо баҳонаи тағибӣ ислом аз болон кӯчиҳо зафарҳо мекард.

Туркони бодиянишин зуд-зуд ба шаҳрҳои Осиёи Миёна ҳуҷум намуда, халқро ғорат мекарданд. Исмоил бошад барои гирифтани пеши роҳи чунин ғоратгариҳо чора ҷуст. Баъди амири Сомонӣ гаштан ӯ дар соли 893 ба Тироз лашкар кашида, ба туркҳо таъсири хешро гузаронд. Мувофиқи ахбори Наршахӣ юриши аввалини Исмоил ба Шимол душвориҳои зиёдеро садди роҳи ӯ гардонд. Аммо вай бо лашкари хеле қавӣ ба Шимол ҳаракат намуда, дар байни кӯчиён онди қабули ислом қорҳои зиёдеро анҷом дод. Вай дар шаҳри Тироз масҷиди ҷомеъ сохта, онро ба унвони халиф Муътазид номгузорӣ кард. Дар рафти ҷангҳо аз болон подшоҳи туркҳо ғалаба карда, падару модари ӯро асир гирифта, ба Самарқанд овард. Лашкаркашии Исмоил ба Тироз обрӯ ва эътибори вайро дар Шимолу Шарқии Осиёи

Миёна, хусусан дар байни туркҳо баланд намуд. Бо ҳамин ӯ ба ҳучумҳои ногаҳонии кучиёни Шимол хотима гузошт.

Аммо Исмоил аз юриши шимол бо ғанимати калон баргашт. Вай баробари бонгарӣ, илҷулин рамаҳои гӯсфанду буз, ғалаи аспу уштурҳо овард. Дар катори он завонони зиёда туркро асир намуда, гулом кард ва аз қувваи онҳо дар кишоварзӣю бинокорӣ, оберию чорводорӣ истифода бурд.

Аммо ин фотеҳии Исмоил ба ҳилофат маъқул набуд. Халифҳо Исмоилро рӯякӣ дастгирӣ кунанд ҳам, аммо тахти дил уро бад медиданд. Бо ҳар роҳ кушиш менамуданд, ки иқтидори уро сӯст гардонанд. Бинобар ин кушиш менамуданд, ки вайро ба ҷангҳои дохилии андармон кунанд.

Дар ин роҳ Муътазим, ки бисту се сол (869—892) халиф буд, таҷрибаи кофӣ дошт. Ӯ кушиш менамуд, ки дар дохили мустамлика оромӣ набошад. Биноан индиёти вай бо Яъқуб бини Лайс хеле боло гирифт. Аммо Яъқуб ба ӯ сар нафуронавард.

Баъда сари Яъқуб додараи Амр бини Лайс ба тахт нишаст. Халиф гумон дошт, ки Амр итоати уро қабул мекунд. Вале вай низ қори саркардаи бародари Яъқубро идона дод. Он гоҳ ҳилофат бар зидди ӯ баромада тоҷикро ба тоҷик ҷанг андохт.

Халиф Муътазим сабабгори ҷанги байни Исмоилу Амри Саффорӣ гашт. Дар ин бора Абӯалӣ Ҳасан ибни Алиш Тӯсӣ, машҳур ба Низомулмулк дар китоби «Сийасатнома»-и хеш менависад, ки халиф Муътазим аз худсарихон Амр дар Хуросон ба ҳарос афтада, ба Бухоро нази Исмоил қосид фиристод, то ки ӯ ба муқобили Амр лашкар кашада, мулки вайро зеру забар намояд. Исмоил ба гуфтаи халиф гӯш дод. «Пас суҳбатони халиф дар дили ӯ кор кард ва аз ӯ дуруст гардонид, ки бо Амри Лайс муҳолифат кунад ва лашкар, ки дошт, — ёловар шудааст. Низомулмулк, — ҳамаро гирд карду аз Ҷайхун бигузашт ва ба сар тазмина бишумурд, даҳ ҳазор баромад, чунон ки бештар аз лашкари ӯ Ҷайхонҳои қўбӣи доштанд ва аз ҳар даҳ тан яке сипар дошту аз ҳар бист тан яке ҷавшан ва аз ҳар панҷох якеро найза буд ва мард буд, ки аз бесутури ҷавшан бар фитрок баста. Ва чунин лашкар аз Омӯй бардошт ва ба Марв омад ва хабар ба Амри Лайс бурданд, ки Исмоил ибни Аҳмад аз Ҷайхун бигузашт ва ба шаҳри Марв омад ва шаҳнаи Марв бигрехт ва талаби мамлакат мекунад. Амри Лайс дар Нишопур буд. Ҳафтаи ҳазор савор арз дод»¹. Баъзе сарчашмаҳои дигар дар он ақиданд, ки Амри Саффорӣ бар зидди Ис-

¹ Низомулмулк. Сийасатнома, С. 21.

моили Сомонӣ ба ҷанг омодагӣ мегирифт. Аз он ҷарабҳо устод-корона истифода бурданд.

Исмоил ҳам марди андешапарваре буд, пеш аз он ки бо Амр ҳаро кунад, вай лашкари хешро кавӣ намурад. Баробари ин аз байни душманони Саффорӣ дӯстони пайдо кард. Яке аз онҳо подшоҳи мулки Форс Алӣ бини Хусайн буд, ки дар рафти солҳои 869—871 бо Яъқуб бини Лайс ҷангида, мағлуб шуд. Аз ин рӯ нисбати Саффорӣён кина дошт. Бинобар ин Исмоил уро ба ҷанги якҷояи зидди Амр даъват намурад. Алӣ бини Хусайн бошад таклифи Исмоилро хуб қабул кард ва лашкарашро омодаи ҷанг намурад. Алӣ бини Хусайн дар охири соли 896 Ҷайхунро ӯбур карда, вориди Мовароуннаҳр гашт. Баъди ҷанде озими Бухоро шуд. Вайро амир Исмоил хуб пешвоз гирифт ва баъди андаке таваққуф ба шаҳри Фароб фиристод, то ин ки ӯ дар он ҷо ба мубориза тайёр шавад. Аммо баъди сездҳ моҳи дар Фароб будан Алӣ бини Хусайнро писараш шаҳид намурад.

Амр ба дӯстони худ — Абудовуд — ҳокими Балх ва Аҳмад бини Фаригун, ки амири Гузғонӣён буд, нома ирсол карда, онҳоро наздаш хонд. Чунин номаро ба унвони Исмоил низ фиристод. Амр аз Исмоил хоҳиш намурад, ки бо ӯ ҳам дӯст бошанд. Исмоил оғро рад намурад ва ба қосиди Амр чунин ҷавоб кард: — Худо-ваиди ту бадон нолонест, ки маро бо ишён яке мекунад ва ишён маро банданд. Ҷавоби ман шамшеру тир аст ва миёни ман ва ӯ ҷуз ҳарб нест, бозгард ва уро хабар деҳ, то асбоби ҳарб соз кунад...!

Амр то баргаштани қосид дар он ақида буд, ки Исмоил таклифи вайро қабул менамояд. Вақто ки қосид ҷавоби номаро ба Амр расонд, авзон вай дигар шуд. Тамомӣ бузургонро гирд оварда, маслиҳати ба даст даровардани дили Исмоилро кард. Аз онҳо гуруҳи бонуфуз созон дода, назди ӯ фиристод. Дар номаи навбати ба Исмоил фахмонд, ки бояд дӯстона зиндагӣ кунанд. Вақто ки одамони муътабари Нишопур ба сӯи Бухоро роҳ паймуданд, аз он Исмоил огоҳ шуда, аз Ҷайхун гузаштан намонд. Чизу чоран овардаашонро қабул накард. Харчанд ки мардони маъруфи Нишопур уро зорӣ намуданд, аммо Исмоил ғалашро ду накард.

Ин воқеаҳои Исмоил ҳашму ғазаби Амрро овард. Вай фавран ба ҷанг омодагӣ гирифт. Ба сипахсолораш Алӣ бини Суруш супориш дод, ки лашкаро ба ҳолати ҷангӣ қарор дода, ватизори фармон шавад. Ба сипахсолори дигараш Муҳаммад бини Лайс чунин амр дод: — Бо Алӣ бини Суруш талбир кунед ва сипоҳро бидоред ва ҳар кӣ аз он ҷо ба амон ояд, амён

1. Таърихи Бухоро, С. 75.

дихед ва некӯ доред ва киштиҳо сохта кунед ва ҷосусон фиристед...

Амр Ҷайхун равои кард. Шабонгаҳ бист ҳазор ҷангиёни Исмоил дарёро убур крданд. Дар Балх ҷанги шадид ба амал омад. Аз ду тараф талафот калон шуд. Бештар ҷангиёни Амр ғуб-д гаштанд. Алай бини Суруш, писари Амр ва маъруфони Нишогур низ кушта шуданд. Исмоил асиру ғанимати зиёд гирифт. Қисми аз ҷанг осеб надидаи лашкари саффорӣ худро ба ғаниҳи Амр бурд. Исмоил асиронро хуҷук дода, сару либоси нави пушонид, ба хонаҳои ҷавоб дод. Аз ин рафтори Исмоил сарлашкаронаш норозӣ шуданд. Он гоҳ ӯ чунин гуфт:

— Ҷӣ хоҳед аз ин бечорагон, бимонед то ба мулкӣ кеш бираванд. Ишон ҳаргиз ба ҳарби шумо боз наоянд ва дигаронро дил табоҳ кунанд...

Исмоил сарвати ғункардаашро ба Бухоро оварда, барои ободонии шаҳр сарф намуд. Сипас омодагии хешро барои мустаҳкам наҷудани сарҳадҳои давлат дод. Аммо дере нагузашта боз Амр сар бардошт. Вай барои гирифтани қассоси писару сарлашкар Алай бини Суруш баъди як сол бар зидди Исмоил ба ҷанг хест. Исмоил ҳамроҳи Мансуру Қаротегин ва Поре Байқандӣ ва 50 ҳазор ихтиёриёни Туркистону Фарғона ба ҷанг ҳозир шуданд. 21 нойбри соли 900 Исмоил сарлашкар Муҳаммад бини Хорунро ба сафи пеш фиристода, худаш рӯзи дигар аз оби Ҷайхун гузашт. Ба Исмоил аз Хоразм, Самарқанд, Ҷоҳ, Фарғона ва дигар мулкҳои кӯмак расид. Дар як муддати хеле кӯтоҳ лашкари Исмоил дучанд афзуд. Қувваи асосии Исмоил ва Амр дар Балх гирд омад. Исмоил пеш аз огози ҷанг сарлашкар Алай бини Аҳмадро ба Фароб фиристод, то ки наздикии Амрро нест карда, ба ғанимат бар гардад.

Амр тамоми лашкарашро дар қалъаи Балх гирд овард. Исмоил низ муддати се рӯз дар он ҷо омодагӣ гирифт. Сипас ҷанг оғоз шуд. Лашкари Исмоил нисбати ҷангиёни Амр таъбири пухта дошт. Бинобар ин дар рӯзи якуми задухӯра сипоҳиёни Амр шикаст хӯрданд.

Исмоил Амрро асир намуд. Аммо Амр асло таслим шудан намехост. Зеро чунин мепиндошт, ки Исмоил боигарии ӯро гирифта, вайро ҷавоб медиҳад. Вале ин тавр нашуд. Исмоил дар ҷанг дастболо гардид. Амр дар ҳарбу зарб аз қуш рафт. Ӯ ёдоӣ намешавад, ки баъди мағлубият дар болон сараш танҳо ду ғуломони меҳрубони хешро медид, ки онҳо ба вай нигоҳубин мекарданд. Баъди се рӯз дар байни анбӯхи одамон қашмаш ба

Исмоил мерасад: «Ва дар ин миён амир Исмоилро дилам аз дур хостам, ки фуруд оям ба ҷон ва сари хеш савганд додам, ки фурумоия дили ман қарор гирифт ва маро ба саронарда фуруд овард. Инас Амир Исмоил наздики ман андаромад ва маро бинавохт ва аҳд кард, ки туро накушам»¹.

Исмоил нисбати Амир ғамхори намуд. Ба хизматгорионаш бифармуд, ки ўро хуроқ диҳанд. Дарбориён фармони подшоҳро ба ҷо оварданд. Сипас Амрро ба Самарқанд бурданд.

Дар ин хусус Низомулмулк чунин навиштааст: «...Амри Лайс дар Нишопур буд. Хафтод ҳазор савор арз дод, ҳама баргустувондор ба силоҳ ва иддати тамом рӯ ба Балх ниҳод. Ва чун ба якдигар расиданд, масоф карданд. Иттифок чунон афтод, ки Амри Лайс шикаст шуду хафтод ҳазор савор ҳама ҳазимат рафтанд, чунон ки як танро ҷароҳате нарасид ва на касе асир гашт, ило аз миёни ҳама Амри Лайс гирифтोर шуд ва чун ўро пеши Исмоил бурданд, бифармуд, то ўро ба рӯзбонон супурданд...»²

Амр аз қори қардаш пушаймон шуд. Вале дигар пушаймонӣ суд надошт. Бинобар ин аз Исмоил хоҳиш намуд, ки ў ва аҳли оилаашро некӯ ниғаҳ дорад. Ба назди Исмоил одам фиристода, хоҳиш намуд, ки таклифашро ба вай расонанд:

— Ту Исмоилро бигўй, маро на ту шикастӣ, балки диёнату сирату некӯ ва эътиқоди софи ва нохушнудни амиралмуъминин шикаст ва ин мамлакатро худон таоло аз ман биситод ва ба ту дод ва ту бад ин некӯ арзонию сазоворӣ. Ва ман мувофиқати худон таоло қардам ва туро ҷуз нек нахоҳам ва ту дар ин ҳол мулк нав гирифтаӣ, валекин хизона ва истизхоре надорӣ. Маро ва бародари маро ганҷҳо ва дафинаҳост бисёр ва нусхати ҷумла бо ман аст. Ман он ҳамро ба ту арзонӣ доштам, то ту бад-он мустазҳар ва қавихол шавӣ ва олати иддат сози...»³

Амр ба қосид қалиди хазинаро дод, ки ба амир Исмоил супорад. Баробари ин номгӯи ганҷхоро хост, ки ба ў диҳад. Ин рафтори Амр қаҳру ғазаби Исмоилро овард. Вай ганҷномаи фиристодаи Амрро назди қосид гузошту гуфт:

— Инро бад ў боздеҳ ва бигўй, ки азбаски ҷалдӣ меҳохӣ, ки аз сари ҳама берун ҷаҳӣ. Туро ва бародари туро ганҷ аз қучо омад, ки падари шумо марди рӯйғар буд ва шуморо рӯйғарӣ омӯхт? Аз иттифоқи осмонӣ мулк ба тағаллуб фуру гирифтед ва ба таҳаввур қори шумо баромад ва ин ганҷҳо ва

¹ Таърихи Бухоро, С. 78.

² Сийёсатинома.—С. 21—22.

³ Дар ҳамон ҷо.

дираму динор, ҳама он аст, ки аз мардум ба таваллум ва ноҳақ ситоднад, бақои ресмони гандапирон ва моли ғарибону ятимон ва заифон аст. Ва ҷавоби ҳама фардо пешн худон таоло шумораи баъди он баъди ӯ подош ҷашидан. Ту ҷалди меҳохи, ки маалларо дар гардани ман кунӣ, то чун фардо ба қиёмат ҳасмон шуморо бигиранд, ки моли мо ба ноҳақ аз мо ситодаед, боздихед ва тӯед: «Хар ҷӣ ситодаем, ба Исмонл додем. Аз ӯ талаб кунед», ки ман тоқати ҷавоби ҳасмон надорам!...

Исмонл марди худотаре буд. Аз хӯрдани ҳаққи мардумон худро қанор меҳашид. Харчи меёфт, онро пешкаши бенавоён мекард. Аз ин рӯ аз гирифтани ҷизу чоран Амр бини Лайси Саффорӣ худдорӣ намурад. Зеро он моли кас буд. Исмонл чун бандан худо мезоист, ки моли аз роҳзанӣ ба даст омада, ба кас қудрат нахоҳад кард.

Исмонл баъди асир шудани Амр ӯро як муддат дар маҳкама нигоҳ дошт. Вайро катл накард. Дар ин ҷода андеша намурад. Пас ӯро соли 901 ба ихтиёри халиф ба шаҳри Бағдод фиристод. Харчанд, ки Амр ба халиф Муътазид илтиҷо намурад, аммо ӯ аз қунаш нагузашт ва дар соли 902 вайро ба катл расонд. Бо ҳамин хонадони Саффорӣ низ аз байн рафт. Тамоми заминҳо роҳ карда шуд.

Пас аз ғалаба аз болои Амр обрӯ ва куфузи Исмонл дар хилофат боло рафт. Сарҳади давлат ҳеле васеъ шуд. Хуросон, Мовароуннаҳр, Мовандарон, Райю Исфаҳон, Туркистон, Силу Гургон ва ғайра мулки ҳосан Сомониён гардид.

Ақнуи муносибати халиф Муътазид нисбати амир Исмонл хуб шуд. Халиф ба шарафи ғалаба ба Исмонл хилъати зар ва дигар инъомҳои қимат фиристод. Баробари ин 700 ҳазор дирҳам тӯхфа дод.

Хилофат ҷазон ҳокимони саркашро ба Исмонл ҳавола менамуд. Ин буд, ки воли Табаристон Муҳаммад бини Зайди Алавӣ аз нишонҳои халифу Исмонл берун рафт. Исмонл назди ӯ кас фиристода насихат кард. Аммо насихат ба ӯ рост наомад. Пас Исмонл сарлашқари ҳеш Муҳаммад бини Хоруиро ба сарқуб намуздани Алавӣ фиристод. Муҳаммад Хорун ӯро шикаст дод. Дар ҷангло Алавӣ заҳмин шуда, баъди андаке вафот ёфт.

Исмонл бошад дилсӯзӣ намулда, сарлашқараш Муҳаммад бини Хоруиро ҳокими мулкҳои Ҷурҷону Табаристон тани кард. Баъди ҷанле Исмонл ӯро ба дарбор хонд. Аммо Муҳаммад бини Хорун аз Исмонл рӯ тофт ва мардуми Райро эъди вай ба исён ҳелонд. Дар рафти шӯриш намоёнҳои халиф бо бародарону писаронаш кушта шуд.

Аз ин воқеа халиф огоҳ гашт. Вай назди Исмоил қосид фирстод, ки ба Рай рафта, пеши роҳи Муҳаммад бини Хорунро гирад. Исмоил лашкар омода сохт ва баъди андаке озими Рай шуд. Муҳаммад бини Хорун аз омадани Исмоил хабар ёфта, ба тарафи Қазвину Занҷон рафт ва аз он ҷо ба Табаристон гурехт. Исмоил бошад, Райро ба зери тасарруфи худ гирифта, баъд ба забти Қазвин камар баст.

Дар ин бора Мирхонд менависад, ки амир Исмоил ҳукумати Райро ба бародарзодани худ — Абдусалоҳ Мансур бини Исҳоқ дод. Ғабиб Муҳаммад бини Закарӣи Розӣ муддати шаш моҳ ба ӯ мушовир шуд.

Исмоил пас аз шикасти Муҳаммад бини Хорун ба Бухоро баргашт ва ба қорҳои мустаҳкамкунии давлат камар баст. Аммо дере нагузашта туркони ҷунбиш даромаданд. Исмоил дар соли 904 ба Туркистон лашкар кашида, мавқеаширо дар Шимолу Шарқи мамлакат устувортар намуд.

Як муддат ҷангро басанда шуданд. Мардум рӯ ба некӯию фароғат ниҳоданд. Аҳли Бухоро барон дастнорасии пойтахт камар бастанд. Барон аз душманон эмин нигоҳ доштани шаҳр аз подшоҳ хоҳиш карданд, ки дар атрофи Бухоро девор созад. Дар ин ҳусус подшоҳ дар як маҷлиси бошукӯҳи шаҳриён чунин иброз намуд:

«То вақте ки зиндаам, қалъаи Бухоро ман ҳастам». Зеро Исмоил медонист, ки девор ҳарчу ҳарҷогони зиёдро талаб мекард. Аз ин рӯ ҳасури карда, ҳудро чун девори қасноғузар тавсиф намуд ва қотеона ҳимояи шаҳро давлатро ба ўҳдан ҳеш гирифт.

Исмоил сиёсатмадори тавонон замони худ буд. Ҳар як душворииро, ки сар мезад, мустақилона ҳал мекард. «...Ҳеҷ кас аз оли Сомон босиёсаттар аз вай набуд» — гуфтааст Наршахӣ. Аз ин ру дар замони амирии ӯ давлатдории Сомонӣ ба дараҷаи баланди таракқиёти ҳеш расид. Вай тавонист, ки ба муборизаҳои дохилии ҳотима зада, аз болон душманони хориҷӣ ғалаба карда, мулкро васеъ намояд ва амнияти давлатро таъмин кунад. Ғалабаи Исмоили Сомонӣ аз болон туркони болиянишин ва подшоҳи Сафориён Амор бини Лайс бори дигар шохиди сарлашқари тавоно будани ӯ мебошад.

Исмоили Сомонӣ барон боз ҳам мустаҳкам шудани иқтисоди давлат, дастнорас будани сарҳадҳои он барон хориҷиён, устувори дәрбори амирий, ташкили гвардияи боинтизом ва ғайра ислохотҳо гузарондааст. Баробари ин ӯ каму беш барон инкишофи илм роҳ кушод, ки минбаъд ворисонаш шаҳрҳои Бухоро, Самарқанд, Хирот, Марв, Кеш, Насафро ба марказҳои инкишофи илми асримиёнагии тоҷик табдил доданд.

Ҳамаи чорачӯиҳое ки Исмоили Сомонӣ дар роҳи мустақилӣ ва дастиорасии давлат кард, ба минбаъда пеш рафтани иқтисодӣ, ҳаёатии кинилоқ, ҳунармандӣ, тичорат, ҳустучӯи маъдан, шахрсозӣ, маданият ва ғайра роҳ кушод. Вале мо бо ин исбот қардани нестем, ки бобоқалони миллат Исмоили Сомонӣ ғамхори ҳамаи табақаҳои ҷамъият буд. Харғиз ин таърифе. У худ, ки аз табақаҳои феодалони калон буд, бешубҳа тарафи заминдорони бузург, рӯхониён, феодалони мансабдор, савдогарону судхӯронро меғирифт. Дар замони у ва ворисонаш халқи заҳматкаш бераҳмона истисмор қарда мешуд.

Ҳизмати бузурги Абуиброҳим Исмоил бини Аҳмад нисбати пешгузаштагонаш дар он анҳр меёбад, ки вай тавонист сарҷамъии ҳақиқату давлати тоҷикро ба итмом расонад. У Саффорӣро аз байн бурда, туркҳои бодияниширо таслим намуда, таъсири хешро аз болои хилофати араб гузаронд. Дигар халифони араб ба давлати Сомони ҳамаҷун мустақиллик не, балки ҳамаҷун оли мустақил муносибат менамуданд. Бехуда нест, ки халифони Муътазид, Муътазид ва дигарон дар сарқуб намудани душманони хориҷии хеш аз қувваи Исмоили Сомонӣ ва ворисони вай истифода мебаранд.

Қишваркушонҳои Исмоил шаъну шӯҳрати ӯро баланд менамуданд. У дар айни камолоти давлатдориро лашкаркашӣ буд.

Олимону таърихдӯстони зиёде ба мақоми Исмоил дар ӯс-тувор шудани давлатдорин Сомониён баҳо доданд. Аз ҷумла академик Б. Гафуров ҷуни менависад: «Исмоили Сомонӣ аз муборизаи оммаи халқ барои истиқлолият истифода бурда, нахустин бор пас аз истилои араб сарзамини дар натиҷаи задухурдаҳои дохилӣ парешонгардида ба ҳам муттаҳид намуд ва давлати бузург мустақиле ба вуҷуд овард. Вай дар баробари барҳам додани ҳукумати Саффорӣ ҳокимияти худро на танҳо дар Мовароуннаҳр ва Хуросон мустақил қард, балки ба як қатор вилоятҳои Шарқӣ ва Шимолии Эрон соҳиб гардида, истиқлолияти ҳақиқии давлати ташкилқардаи худро нисбат ба хилофати Араб таъмин намуд»¹.

Исмоили Сомонӣ дар айёми болоравии соҳти феодалӣ давлати ӯваздори тоҷикро сарқари намуд. Вай тавонист, ки шаъну шӯҳрати тоҷикро дар асрҳои миёна боло барад. У дар ин ҷода нақшаҳои амиқ дошт. Аммо афсӯс, ки марг даста налод. Исмоил дар синни 58-солагӣ, 25 ноябри соли 907 дар деҳаи Зармони атрофи Бухоро аз олам дар гузашт. Қори некӯи сарқарданро ба ворисонаш ҳавола намуд.

¹ Б. Гафуров. Тоҷикон, ҷ. I.—С. 453—454.

§ 5. Сирати Исмоил

Дар таърихнигории кӯҳану навии чехраи Исмоил пурра кушода нашудааст. Кисми кулли пажӯишгарон муборизаи ӯро барои таърихи давлати Сомониён нишон дода, баъзе лаҳзаҳои Наршахи дар «Таърихи Бухоро» ва Низомулмулк дар «Сиясатнома» овардаанд.

— Амирони одил аз ҷумлаи Сомониён яке будааст, ки ӯро Исмоил ибни Аҳмад гуфтанди, — қайд менамояд Низомулмулк, саҳт одил будааст ва ӯро сиратҳои неқӯ бисёр будааст, бо худон таоло эътиқоди софе дошт ва дарвешбахшое буд ва аз сияри ӯ бознамудаанд...!

Пеш аз он ки мо дар атрофи сирату одамияти Исмоил гап занем, бояд аввал ба чехраи сиёсатмадорини ӯ равшанӣ андозем. Пас мо собит созем, ки Исмоил асосгузори давлати Сомонӣ буд ё бобою падару амакону бародари ӯ? Бинобар ин мо замони сиёсатмадорини ӯро ба ду давра тақсим намуда, сипас ба саволҳои гузаштаи ҳеш ҷавоб меҷуем.

Давраи аввал ба солҳои 874—892 рост меояд. Дар ин фасл Исмоил қадамҳои устувори ҳешро барои ҳокимият гузошта, дар рафти солҳои 875—888, ки ӯ барои давлат талошҳо дошт, сиёсатмадоринашро ифшо намуд. Баъди он ки дар Бухоро қудрат пайдо менамояд ва ба эътирофи умум соҳиб мешавад, он гоҳ нуфузи сиёсатмадори вай боло мегирад.

Аммо бояд ҳамин нуктаро таъкият дод, ки бо вучуди обрӯманди гаштани Исмоил ҳилофат ӯро чун амири Сомонӣ эътироф накарда буд. Азбаски тамоми Монроуниахрро аз номи ҳилофат Абӯнаسر бини Аҳмад роҳбарӣ мекард ва аз ин рӯ соли 874 халиф маншур фиристод то ба унвони ӯ хутба хонда шавад. Биноан Абӯнаسر дар роҳи устуворшавии мавқеи ҳеш ҷанбозиро қард.

Азбаски Абӯнаسر бини Аҳмад марди фозилу адаби маъруф буд, бинобар ин кӯшиш менамуд, ки худро ба муноқишаҳо шарик накунад. Аммо Исмоил илбати вай ҳасуртару сиёсатмадортар буд. Аз ин рӯ дар ҳалли масъалаҳо ҷобукдастӣ менамуд. Танҳо баъди воқеаҳои соли 888 Исмоил ҳоксори зоҳир қарда, худро аз бародари бузургаш Абӯнаسر ҷаст гирифт. Исмоил ба Абӯнаسر ҷунии иброз намуд:

— Е амир! Ман мукаррам, ки хато қардам ва гуноҳ ҳама марост ва ту аилитарӣ ба ғазл, ки ин гуноҳи бузург аз ман даргузаронӣ ва авф кунӣ...

Баъди ин пушаймонӣ Абӯнаسر Исмоилро чун вориси ҳеш эътироф намуд. Агар ӯро бародари бузург ворис эълон намекард, он гоҳ яқин буд, ки баъди вафоти Абӯнаسر писараш Ах-

⁹ Сиясатнома. — С. 17—18.

мад талоши тоҷу тахт мекард. Он гоҳ тахти амири ба Исмоил насиб намекард.

PDF Compressor Free Version

Дар таъин ва таъсис сабабгор шуд, ки Исмоил ба рохбарии ошкорои давлатдори даст зада, аз таҷрибаи сиёсатмалории бародар каму беш баҳраманд шавад. Ақиқи Исмоил сазовори боварии кулли Абунасер гашт.

Муноқишаи байни хонадони Сомонӣ ва воқеаҳои соли 888 обрӯ ва нуфузи Исмоилро дар эрсон олам боло бурданд. Ақиқи сиёсатмалориии дигар ба Исмоил на ин ки чун воли Бухоро, балки ҳамчун ҳокими Мовароуннаҳр муроҷиат мекардаги шуданд. Абунасер бошад дар ҳалли масъалаҳои душвор албатта, аз маслиҳати Исмоил баҳраманда мешуд.

Давраи дуавуმი сиёсатмалории Исмоил (892—907) ба замони мустақилияти вай рост меояд. Дар ин давра Исмоил ҳамчун муттаҳидкунадан мулкҳои Сомониён дар Хуросону Мовароуннаҳр назмдор мешавад. Зеро баъди вафоти Абунасер бини Аҳмад (892) у кори бародарро давом медиҳад ва ҳамчун сиёсатмалории пураур на ин ки дар Мовароуннаҳр, балки дар Хуросону мулкҳои дигар маъруф мегардад. Шаҳомати вай хилофати арабро ба ларза меорад. Халифҳо ба тахлуқаи афтода, барои наст намудани қудрати давлатдорони ӯ чораҳои махфӣ меандешанд. Замони воли Бухоро бузург Исмоил ба давраи ҳукмронии халиф Муътазид (869—892) ва ибтидои муттаҳидгии вай ба рӯзгори халифони Муътазид (892—902) ва Муътакиф (902—908) рост меояд.

Дар ин давра халиф Муътазид аз болоравии ду хонадони тоҷикӣ — Сомонию Саффорӣ — дар симои Исмоил ва Амр бини Лайс турсида, онҳоро байни худ ҷанг меандозад. Бо ин халиф мақсад гузошта буд, ки яке аз хонадонҳоро аз байн бурда, иқтидори дигареро суст намуда, таъсири хешро нигоҳ дорад. Барои амалӣ шудани ҳамин мақсад дар байни хонадонҳои номбурда нотифоқӣ ҳезонида, онҳоро ба ҷанги бародаркӯш кашид. Он имконият дод, ки хонадони Саффорӣ аз байн равад. Баръакси ҷашмдошти халиф баъди ин воқеа обрӯ ва нуфузи хонадони Сомонӣ боло гирифт.

Зафархон Исмоил аз болон Саффорӣён, туркони бадинишӣ обрӯ ва қудрати найро боло бурд. Ӯ тавонист, ки новобастагии пурраи Сомониёро аз хилофати араб таъмин намояд. Ин имконият дод, ки Исмоил бини Аҳмад поягузор ва ташаккулчадан давлати гул-гулшукӯфтаи Сомонӣ гардад ва чун асосгузори давлати ташаккулчафта ном барорад.

Мумкин аст, саволе ба зиеб ояд, ки чунин қудратро дар вақташ падару бародари Исмоил: Аҳмаду Абунасер низ сохид буданд. Чаро онҳоро асосгузори давлати муктадир нашуморем? Чунин савол бемаъниқ нест. Аммо набояд фаромӯш кард, ки

Ахмаду Абӯнасро тоърих чун амирони тоҳирӣ ёд мекунад. Зеро хилофати араб Тоҳириёро ҳамчун хонадони мустақил эътироф намуда буд. Биноан то сарқуб шудани Тоҳириён Сомониёро тобеи онон мешумориданд. Ниро хилофат чунин эътироф мекард. Вале хонадони Сомонӣ нисбати тоҳирӣ пештар арзи вуҷуд дошт. Агар Сомониён, ба гуфтаи Наршахӣ солҳои 817—818 соҳиби Мовароуннаҳр шуда бошанд, пас Тоҳириён ба ин қудрат соли 821 соҳиб гаштанд. Харчаи ки баъзе аз сарчашмаҳо ба Тоҳириён тобеъ будани Сомониёро ёд кунанд ҳам, аммо онҳо аморати хосан хешро тахти сарпарастии Нӯх бини Асади Сомонӣ дар ибтидои солҳои 20-уми асри IX созмон дода буданд ва он барои Исмоил мактаби таълим гардид. Вай аз таърихи гузаштаи хеш хуб огоҳӣ ёфта, ҷиҳатҳои неқун ҳокимиятдорӣ бобоёро азхуд намуд.

Ҳамин ибрат буд, ки вай ҳамчун амири одил, марди адолатпараст, сиёсатмадори қавӣ, заковатпеша ва шучоатманд ба қамол расид. Қўшиш менамуд, ки дар тамоми давлатдорӣ адолатпарастӣ ва неқўхоҳиро пеша намояд.

Адолати ӯ ба қадде буд, ки онди он ривоятҳо сохтаю бофта мешуданд. Аз ҷумла, қисса мекунанд, ки Исмоил боре аз ҷунин воқеа огоҳӣ ёфт: дар Рай санги зарри хироҷ нисбати ченаки давлатӣ вазнин будааст. Ин хабар уро ба ташвиш монанд. Фавран ҷора ҷуст. Намояндаи ҳазина Ҷир-Элчиро ба Рай фиристод, то сангҳоро мўҳр зада ба Бухоро орад. Хангоме ки Ҷир-Элчӣ озими Рай шуд, мардум дар таре афтоданд, ки ӯ гунаҳкороиро ҷазо медиҳад. Аммо вай мувофиқи супориши Исмоил амал карда, дарҳои девонхонаро мўҳр намуда, арбобони девонро аз қор дур кард. Пас сангҳоро ба Бухоро бурд. Ҳазинадорон онҳоро чен намуда, овозаро тасдиқ карданд. Сонӣ бо амри подшоҳ сангҳои навро, ки ба ченаки муқаррарӣ баробар буданд, ба Рай фиристодад. Исмоил амр дод, ки тамои даромади ғайриқонунии ҳазинаро ҳисоб кунанд ва онро аз ҳазинадор ситонда, ба соҳибонаш баргардонанд.

Исмоил наснхатҳои падарро дар ғўш дошт. Зеро падараш Аҳмад бини Асад дар вақти сўхбатҳои хоса бо писаронаш онҳоро ба ҳоксорию дидадарои ҳидоят мекард. Мефаҳмонд, ки мансаб ҷирӣ даст аст. Барои инсон аз ҳама воло одамият мебошад. Ин панди падар дар замири Исмоил маскани абадӣ пайдо намуд. Дар тамоми умри хеш пеш аз даст задан ба қоре аввал панди падари бузургворро пешӣ назар мекард. Аҳмад ба писаронаш васият намуда буд, ки дар интиҳоби дўст, ба қор таъин намудани ин ё он шахс, набояд ба шитобқори роҳ дод, зеро шитобқорӣ пушаймонӣ меорад, охираш суд надорад.

Сарчашманависон ҳикоят мекунанд, ки баъди сари Абӯнасор бини Аҳмад Исмоил подшоҳи қулли давлати Сомонӣ шуд. Он

гоҳ бисёриҳо пиндоштанд, ки ӯ бузург шулу нисбати зердастону дўстону муносибаташро тағйир медихад. Боре ба ӯ суол бардоштанд: Шеро, чаро бузург шудеду чаро муносибататон ба дўстонатон мисли пештара монд. Ӯ чунин ҷавоб дод:

— Ин мартабаю сарватро ба мо худо ато кардааст. Мо амир шудем гуён аз дўстону рӯ наметобем, худро аз онон баланд намегирем. Зеро мо ҳама банди худо ҳастем...

Исмоил чун марди худотарс бештар ба дин тақия менамуд. Ӯ «Қуръон»-ро хуб аз бар карда буд. Дар қадом шароите набошад, намози худро меҳонд. Аз ӯ ибрат гирифта, тамоми дарбориёну сипоҳиён суннатҳои исломро ба ҷо меоварданд. Исмоил барои сохтани масҷидҳои намози ҷумъаҳои бештар диққат меод. Дар Бухоро соли 713 аввалин чунин масҷидро Қутайба ибни Муслим сохта буд. Чӣ ҳеле ки муаллифи китоби «Ал-бадъ-таърих» Мақсадӣ менависад, Исмоил дар Бухоро масҷиди нави намози ҷумъаҳои бунёд кард.

Баробари ин Исмоили Сомонӣ марди одлӣ ва дилсӯзи бенавоён буд. Вай кӯшиш менамуд, ки дар қаламрави мулкаш бенавоёнро бепарасторон кам бошанд. Ба сари мулк баромада, кӯшиш менамуд, ки ба муҳтоҷон дастӣ кумак дароз кунад. Аз сарчашмаҳо бар меояд, ки Исмоил аз одамон манзилҳои харобшударо харида, онҳоро таъмир намуда, пешкаши муҳтоҷон мекарданд.

Исмоил амири ҳеле одил буд. Аммо нисбати дуздону дурӯзгӯён ҷораҳои сазовор медид. Вай ба зердастонаш супоришҳо дода, аз болон иҷроиши онҳо назорати ҳоса мебурд. Агар қасе хабари бардурӯз меовард, ӯро ғавран аз мансаб меронд.

Вай рӯзҳои барфу борон ба кӯчаҳои Бухоро мебаромад ва арзи фуқароро гуш мекард. Ба қадри имкон ба дармондагон кумак мерасонд. Муаллифи китоби «Зинат-ул-маҷолис» онди ҳоксорию инсондўстии амир Исмоил чунин навиштааст: «Гуянд, ки амир Исмоили Сомонӣ, ки подшоҳи аввал аст аз мулуки бани Сомон дар рӯзҳои барфу борон савор шуда ба майдон рафта то агар қасе ҳоҷате ба ӯ арз кунад. Ва чун аз майдон берун омадӣ гирди маҳаллот баромада мардумро садақа дод. Навбате бад-ӯ гуфтанд, ки салотин дар ин рӯзҳо аз ҳона берун намеоянд, сабаб чист, ки амир иртиқоби машаққати чунин намонд? Ҷавоб дод, ки дар чунин рӯзҳо ғарибон ва ситамраандагон парешонтар мебошанд, чун дар он ҳолат муҳими эшон сохта ғарад шояд, ки дуъое бо асар дар бораи ман содир гардад...».

Исмоил кӯшиш менамуд, ки худ шахсан аз аҳволи шахру шаҳрдорӣ бохабар бошад. Бинобар ин ҳар сари чанд вақт бадали либоси амири намуда, чун қаламдар дар кӯчаҳои Бухоро

мегашт. Бо ҷашмони хеш аз авзои шаҳру бозорҳо хабардор мешуд. Синас дар асоси мушоҳидаҳои шахси онди ин ё он масъала роҳи набавардан. Бо ин пешни роҳи дурустгӯю бухтончиёро мегирифт...

Амир Исмоил нисбати тарбияи фарзанд хеле марди сахтигир буд. Кушиш менамуд, ки фарзандонаш дар руҳияи росткавию инсондустӣ ба камол расанд.

Соҳиби очерки таърихӣ «Сомониён» Мирхонд менависад, ки амир Исмоил дар тарбияи писараш Аҳмад кушиши зиёде ба ҳарч долааст. Азбаски Аҳмад фарзанди калонии ӯ буд, бинобар ин ба таълиму тарбияи вай диққати асосӣ меод. Бехтарин омӯзгоронро ба дарбор меҳонд, ки ба вай дарс гуянд. Аммо Аҳмад ҷавобан ба ғамхориҳои падар хуб дарсхоро азбар намекард. Рузе муаллим аз рафтору кирдори Аҳмад ба ҳашм омада, ба ӯ мегӯяд: «баракат диҳад худон туро ва оиро, ки ту аз вай пайдо шудӣ». Исмоил, ки дар хонаи дигар маҷлис мекард, аз суханони муаллим гӯшовоз шуда, назди Аҳмад меояд. Фарзандашро саҳт сарзаниш мекунад. Муаллим дар ҳарос монда, аз подшоҳ уэр меपुरеад. Аммо Исмоил ба ӯ ру оварда мегӯяд:

— Ташаккур ба Шумо....

Исмоил баъди ба хона омадани Аҳмадро танбех медиҳад. Синас ба наздиконаш мефармояд, ки инзу ҷора гирифта, ба хонаи устоди Аҳмад рафта, аз номи падар аз ӯ уэр пурсанд.

Амир Исмоил нисбати сарлашкарону сипоҳиён низ серталаб буд. ӯ кушиш ба ҳарч меод, ки лашкараш боинтизому машаққаткаш бошад. Хар ғоҳ, ки лашкар ба юриши навбати омодагӣ мегирифт, ӯ ҳозиринро таъкид менамуд, ки нисбати молу мулки мардум парҳезкор бошанд.

Боре лашкари вай озими шаҳри Рай мегардад. Роҳ аз байни боғу тоқзорҳо мегузафт. Исмоил синаҳсолорро огоҳ намуд, ки сипоҳиён ба дуздӣ даст назананд. Аммо ду тан аз онҳо гурусначашми карда, чанд дона себро аз боғе дуздиданд. Подшоҳ аз ин ҳодиса ӯкиф шуд. Он ду танро ёфт. Бо амри вай дастӣ ростанон бурнда шуд. Синаҳсолор бошад, аз вазифа сабукдӯш гашт.

Ин тadbири ӯ барои дигарон дарси ибрат шуд. Дигар лашкар ба торочгари роҳ намедод. Аз ин мардуми шаҳру деҳот ба сипоҳиёни Сомониён — ҷун муҳофизонашон дил бастанд.

Сиратҳои Исмоил бепоёнанд. Муаллифи китоби «Зиннат-ул-маҷалис» менависад, ки Исмоил сайру шиқорро дӯст меод. Боре дар атрофи шаҳри Марв ба шиқор машғул буд, ки ноҳост назараш ба шутуре афтод. Дид, ки он шутур ба шутури амир шабоҳат дорад. Пешхизматро фармуд, ки доғи шутурро бинял. Вай шутури амир буданашро небот кард. Сорбон савганд хурд.

ки вай ба ҷустуҷӯи шутур баромадааст. Пас Исмоил аз ӯ пурсон шуд, ки: шутури ман дар киштзори мусулмонон чӣ кор мекунад? Сорбон Ҷаҳмонд, ки шутур аз тала берун омадааст ва ӯ аз паси баргардонидани вай мебошад, Амир узри ӯро қабул намуду пас ба Соҳибон киштзор рӯ оварда гуфт: — Нуксони онро баён кун...

Соҳибмудк даступо хурд. Ба амир ҷавоб дод, ки шутур ба киштзори вай зараре наовардааст. Аммо подшоҳ ӯро ба ин ҳол намонда, як миқдор пуле, ки деҳқон ба забон овард, онро ба вай дод...

Исмоил заковатмандтарини подшоҳи Сомониён буд, вай бештар ба илму фарҳанг рӯ оварда, дар Бухорою Самарқанд донишмандони овозадори замонро ҷамъ кард. Бо ин роҳ ӯ тавонист, ки дар замири халқи ҳеш тухми илму маърифатро кишт намояд. Исмоил дар он ақида буд, ки ҳар изғигарие дар пойтахти ҳилофат — шаҳри Бағдод рухдода ҳарчи зудтар дар Бухорою Самарқанд инз ҷорӣ шавад. Натиҷаи кушишҳои ҳосаи вай буд, ки шаҳрҳои азими Осиёи Миёна ибтидои ободии хешро дар замони сари қудрат будани ӯ сар карданд.

Хулоса, Исмоил ба ворисонаш сирати нотақрори хешро мерос гузошт, ки он дар симони набераваш Насри II бини Аҳмад таҷассум ёфт.

§ 6. Насри II ва авҷи ӯли Сомон

Амир Исмоил ҳангоми дар қайди ҳаёт буданаш писараш Аҳмадро вориси тоҷу тахт эълон намуд. Ба вай васият намуда буд, ки низоми давлатдорӣ падарро дигар накунад. Баъди 25 ноябри соли 907 бо ба ҳокм супоридани Исмоил Аҳмад қулоҳи амириро ба сар гузошт. Пас аз ҷанде ба дигаргунсозии сохторҳои тартиботи дарбор даст зад. Бе маслиҳати вазирону удабон дарбор ислохот гузаронд. Пеш аз ҳама, худро ба ҳилофати араб ширин намуда, қорғузори дарборро ба забони аҷнабиён созон дод. Шаҳсонеро, ки забони арабиро намендонистанд ё сиро наменвисандиданд, аз қор ронд. Ҳамин тавр, вай дар симони дарбориёну гвардияи туркӣ душман пайдо намуд.

Азбаски замони ҳукмронии Аҳмад бини Исмоил (907—914) давран ҳеле қўтоҳ буд, бинобар ин дар сарҷамшаҳо онди ҳукмронии ӯ маълумотҳо хира мебошанд. Онди амирии ӯ Наршахӣ нақли ҳеле қўтоҳ намуда, як лаҳза лашкаркашии вайро ёд мекунад. Дар замони Исмоил тамоми вилоятҳо дар зери дастии ӯли Сомон муттаҳид буданд. Аммо баъди марги ӯ баъзе аз навоҳии Хуросон аз ҷиҳати ба Сомониён рӯ тофтанд. Бинобар ин Аҳмад дар назди ҳеш мақсад гузошт, ки таъсири худро ба

он чохо расонад. Инчунин дар Мовароуннаҳр низ вазъи давлат
начандон хуб буд. Амаки Аҳмад Исроқ бар зидди хонадони
Сомонӣ хеста, кӯшиш менамуд, ки Самаркандро дар зери та-
сарруфи худ нигоҳ дорад. Агар Аҳмад пеши роҳи амакашро
намегирифт, ҷумлаи он буд, ки Исроқ дар ғайби бародарзодааш
табаддулоти дарбори гузаронида, худро амири кулли Сомонӣ
эълон намояд. Ба ҳамин хотир ӯ аз бармаҳал лашкар каши-
дан ба Хуросон худдорӣ намуд.

Иброҳими Зайд, ки мушовири дабири ӯ буд, ба Аҳмад бини
Исмоил фаҳмонд, ки бояд даставвал ба Исроқ чора ҳаст. Иб-
роҳимро ба Самарканд фиристод. Косид ба он ҷо рафта, ба
Исроқ фаҳмонд, ки ӯро Аҳмад ба Бухоро меҳонад. Исроқ ба
воқеияти номаи бародарзодааш бовар карда ба Бухоро омад.
Аҳмад бошад амакро ба ҳаёс гирифт ва ақун дилаш пур шуд,
ки ақибгоҳаш мустаҳкам гардид. Сипас ба мулкҳои Хуросонии
ҳеш сафарҳо созон дод.

Аҳмад бини Исмоил озими Нишопур гашт. Аз омадани вай
ҳокими мулки Чурҷон Борас Алкабир тарсида, бо молу чизу
чораи зиёде роҳи Бағдодро пеш гирифт ва хост, ки дар зери
қаноати халиф Муқтафӣ паноҳ ёбад. Сабаби тарси Борас дар
он буд, ки вай аз Рай, Табаристон ва Чурҷон хирочи зиёде
ҷамъ намуда, онро ба хазинаи аморати Сомонӣ ирсол накард.
Ӯ ба андозаи ҳаштод ҳазор зару зеварро бо худ бурд.

Борас Алкабир ханӯз хангоми дар қайди ҳаёт будани амир
Исмоил хирочи ҷамъкардашро ба шутурҳо бор карда, ба Бу-
хоро равон шуда буд. Аммо дар роҳ аз марги амир огоҳ ёфта,
боз ба Чурҷон баргашт. Ин сабаби бар зидди ӯ лашкар каши-
дани Аҳмад бини Исмоил шуд.

Баъди бозгашт ба Бухоро Аҳмад ба корҳои дарбор андар-
мон мешуд. Хар боре, ки кор душворӣ менамуд, вай роҳи ши-
корро пеш мегирифт. Баҳори соли 910 ӯ ба соҳили Чайхун раф-
та, як муддат машғули шикор гашт. Баъди чанде ба Бухоро
баргашта, аз ҳокими Табаристон Абулаббос нома гирифт. Ӯ
амир Аҳмадро огоҳ намуд, ки Хусайн ибни Алоъ хуруҷ кар-
да, вилоятҳои Гургону Табаристонро соҳиб шудааст. Аз ин
хабар Аҳмад ҳеле дилтанг шуд. Сабаб дар он буд, ки вилоят-
ҳои Гургону Табаристон мулки пурфайз ба шумор мерафтанд.
Аз даст рафтани онҳо барон подшоҳ ба марг баробар буд. Зеро
қисми кулли даромади хазинаро ин мулкҳо мелоданд. Дар ин
хусус Наршаҳӣ аз номи Аҳмад чунин навиштааст: «Бор худоё!
Агар ин мулк аз ман хоҳад рафт, маро марг деҳ...»

Аҳмад бини Исмоил тамоми чораҳоро ҳаст, ки мулкҳои
номбурдари аз даст надихад. Яке аз тадбирҳои асосии ӯ он
гардид, ки Алптегини туркҳо, ки дар лашкаркашӣ ҳамто на-
дошт, ба худ ошно кард. Баробари ӯ, инчунин ба сардорони

дигари лашкараш Аҳмад бини Саҳл, Муҳаммад бини Саҳл, Муҳаммад бини Музаффар, Симҷурии Давоқӣ ва Хусайн бини Алиш Марварудӣ ва дигарон тақӣ намуда, онҳоро ба Сиистон гуселонид.

Лашкари Сомонӣ озими Сиистон гашт. Мардум аз омадани сипоҳиёни Сомонӣ хушнуд буданд. Зеро медокистанд, ки ҷангиёни ин хонадон мардонӣ боводлат мебошанд. Лашкари зиёди душман ба шаҳри Буст тахти сарпарастиш Муҳаммад бини Али гирд омад. Аммо Муҳаммад бини Али таҷрибаи кофӣ ҷангӣ надошт. Аз ин рӯ ба ҷарби сипоҳиёни Сомонӣ тоб наоварда, мағлуб шуд. Пас аз он тамоми каламрави Сиистон дар зери ҳокимияти Сомониён боз монд.

Чӣ хеле ки дар боло гуфтем, дар таърихи хонадони Сомонӣ давраи ҳукмронии амир Аҳмад бини Исмоил тира мебошад. Музрихон ва сарчашманависон ин давроро наҷандон равшан баён кардаанд. У муддати хеле кӯтоҳ дар сари қудрат буд биноан мумкин аст, ки давраи кӯтоҳи ҳокимиятдорӣи вай аз назари пажӯхишгарон дур монда бошад. Аз тарафи дигар, давраи ӯ дар байни амирони соҳибтаҷрибаву соҳибқудрат Исмоил ва Насри II сипарӣ мегардад, ки онҳо дар таърих нақши нотақрори хешро гузоштаанд. Мумкин аст, ки олимоне бештар ба онҳо диққат дода, ба замони Аҳмад кам аҳамият додаанд.

Баробари ин таърихи қушта шудани Аҳмад низ баҳсинок мебошад. Чӣ хеле ки дар боло гуфтем, зиддияти ӯ бо аҳли дарбор ва ғвардияи туркӣ мумкин аст, сабаби қушта шудани амир бошад. Азбаски Аҳмад шикорро дӯст медошт мумкин аст, ки дар саҳро ба ҷони вай қасд карда бошанд. Зеро Наршахӣ ёдовар мешавад, ки «ӯро ба Бухоро оварданд ва дар гӯрхонаи навқанда ниҳоданд...» Аз ин бармеояд, ки Аҳмад берун аз Бухоро қушта шудааст. Баъзе сарчашмаҳо таърихи замони Аҳмадро ёд карда, қайд менамоянд, ки вай дар хонааш, дар шаҳри Бухоро ба шаходат расида бошад.

Аз ҳама сарчашман аниқ асари Наршахӣ «Таърихи Бухоро» мебошад. Гуфтагон ин муаллиф ба ҳақиқат хеле наздиканд. Вай қайд менамояд, ки Аҳмад аз ташкили сӯиқасд ба ҷонаш хеле барвақт огоҳ буд. Аз ин рӯ посбононро ба низоми андохта, тартиботро хеле саҳт намуд. Ҳатто барон ба амир наздик нашудани душман дар дари ӯ шери гурӯнро мебастанд, ки бо наърааш бонги хатар мезад. Вале душман-душмани қард. Қотилон ғуломони дарбори амирро хариданд ва онҳо шаби 12 январӣ соли 914 шерро ба дари амир набастанд. Аз ҳамин истифода карда, гурӯҳи мусаллаҳ ба хонаи амир даромада, ӯро дар ҷойгаҳи шаҳид намуданд.

Чӣ хеле ки ёд кардем сабаби қушта шудани Аҳмад номалум мондааст. Иддае аз муҳаққиқон, аз ҷумла муаллифони

«Таърихи Табарӣ» ва «Таърихи Бухоро» дар он ақидаанд, ки ўро ғуломони турк куштаанд. Сардори посбонони амир Абулхасанро дар Бухоро ба қарор кашиданд. Ва он ғуломонро, ки кушта буданд, — менависад Наршахӣ, — баъзе ёфтанд ва бикуштанд ва баъзе ба Туркистон бигрехтанд¹.

Аҳмадро ба ҳок супориданду масъалаи амири нав ба рӯзнома омад. Аҳмад хеле ҷавон аз ҳаёт ҷашм пушидаю ҳануз ў аз пай интиҳоби ворис набуд. Умед дошт, ки пир мешаваду сипас Наср ё писари диғарашро валиаҳди ҳеш меҳонад. Аммо душманон пеш роҳи амалӣ гаштани орзуҳои вай шуданд.

Писараш Наср ҳамагӣ ҳаштсола буд. Ҳокими шаҳри Бухоро Аҳмад бини Муҳаммад дар ин роҳ ҷонбози кард. Вай бо тамоми ҳастӣ кӯшиш намуд, ки писари Аҳмад Насри II-ро соҳибтоҷ гардонад.

Субҳи 13 январӣ соли 914 Аҳмад бини Муҳаммад Насри II-ро ба сари китф бардошта, сӯи маҷлисоҳ равон шуд. Нохост кудак шӯрид: — Маро сар диҳед, меҳоҳед, ки чун падарам бикушед?

— Не, мо тӯро ба ҷон падар, ба тахти амири мешинонем. Натарс, — ҷавоб дод Аҳмад бини Муҳаммад.

Ҳамин тавр бо дастгирии аҳли дарбор Насри II амир эълон шуд. Аммо вай тифл буд. Барои ўро ба камол расонидан одами донишманду хирадпеша лозим шуд. Дар дарбори Сомониён чунин заковатмандон хеле зиёд буданд. Абуабдуллоҳ бини Аҳмад Чайхонӣ марди фозилу олими нотақрор ва мураббӣи ғамхор менамуд. Чайхонӣ олими забардасти соҳан ҷуғрофия, фалсафа ва мунаҷҷими асри X тоҷик ба шумор меравад. Ҷумла мутафаккирон номзадҳои ўро дастгири намуданд. Чайхонӣ вазирӣ кулли Сомонӣ шуд.

Аммо ба ғайр аз аҳли Бухоро, мардуми диғар ноҳияҳои аморат аз подшоҳии Насри II норозӣ шуданд. Онҳо дар он ақида буданд, ки марди солору заки Исҳоқ бини Аҳмад амир шавад. Иброҳим Исҳоқ орзу мекард. Вай хабари кушта шудани Аҳмад ва ба тахт нишастани Насри II-ро фаҳмида, барои соҳиб шудан ба мансаби амири ба сӯи Бухоро лашкар кашид. Аз он Чайхонӣ огоҳ шуда, сарлашкар Ҳамуяро ба ҷанги зидди Исҳоқ равона кард. Лашкари амир нисбати сипоҳиёни Исҳоқ тақрибан хуби ҷанги дошт. Дар рӯзи аввали ҳарбу зарб Исҳоқ шикаст хурда, ба Самарқанд ақибнишинӣ кард.

Исҳоқ аз марғубият панд вағирифта, бори дуюм бар зидди амири ҷавон ба ҷанг омодагӣ гирифт. Дар Самарқанд аз нав лашкари зиёде гирд намуда, боз ба сӯи Бухоро роҳ паймуд. Амир Наср бо маслиҳати дарбориён боз Ҳамуяро ба ҷанги зид-

¹ Таърихи Бухоро. — С. 80—81.

ди Исҳоқ фиристод. Ин дафъа Ҳамуя ба Исҳоқ зарбаи ҳалокатар расонд. Исҳоқ лашкари зиёдеро талаф дода, худаш ба Самарқанд гурехт. Сипоҳиени амир Самарқандро ғасб намуданд. Исҳоқ ба Самарқанд пинҳон шуду писараш Илос ба Фарғона гурехт. Ҳамуя шахро муҳосира намуд, то ки Исҳоқ аз Самарқанд берун яравад. Дар охир ўро дастгир карданд. Исҳоқ аз Ҳамуя амон хост. Аммо Ҳамуя ба он рози нашуда, Исҳоқро асир карда, ба Бухоро фиристод. Бо фармони Насри II Исҳоқ ба ҳабе гирифта шуд ва дар он ҷо вафот кард.

Аммо бо ин муборизаҳои дохилии хонадони Сомониён ҳомӯш нашуд. Амир Насри II бо дастгирини мутафаккирон баҳри он кӯшиш, ки ба ин норасоихо хотима бахшад. Ин буд, ки дар охири соли 914 ва ибтидои соли 915 Мансур бини Исҳоқ аз ноботиғии подшоҳ истифода бурда, дар Самарқанд исён бардошт.

Дар замони сари қудрат будани Аҳмад бини Исмоил Ҳусайн бини Алии Марвудӣ ду маврибӣ ба Синстон лашкар қашид, он мулкро талаб кард. Аммо Аҳмад ба талаби вай розӣ нашуда Симҷури Давокро ҳокими Синстон таъин намуд. Ин ғазабӣ Ҳусайнро овард. Синас ӯ бар зидди амир Наср ба мубориза омода шуд. Вай бо Мансур бини Исҳоқ наздик гашт. Бо дастгирини вай Мансур дар Ҳироту Нишопур бар зидди Насри II аҳолиро ба исён ҳезонд. Баъзатар ҳокими Бухоро Муҳаммад бини Ҷунайд, ки гапаш бо амир Наср гурехта буд, ба Ҳусайн бини Алии Марвудӣ пайнаст шуд. Синас бо дастгирини Ҳусайн бародари Мансур ҳокими Ҳирот тани гашт. Аз ҳодиса Насри II ва аҳли дарбор огоҳ ёфтанд ва Аҳмад бини Саҳл, ки яке аз бузургони дарбор ба шумор мерафт, ба ҳарбу зарби зидди душманон фиристоданд. Аҳмад бини Саҳл ба Ҳиросон омад. Дар байни ӯ ва лашкари муттаҳидан Алии Марвудӣ ва Муҳаммад Ҷунайд задухӯрди сахт рух дод. Онҳо шикаст хӯрданд. Пас Аҳмад бини Саҳл Ҳусайн бини Алии Марвудӣ ва Муҳаммад Ҷунайдиро асир карда, ба Бухоро овард. Бо фармони амир Наср Муҳаммад бини Ҷунайд ба Хоразм фиристода шуд, ки дере нагузашта дар он ҷо вафот кард. Марвудиро дар Бухоро ба ҳабе гирифтанд. Ба ивази ин хизмат Насри II дар дарбори хеш ба Аҳмад бини Саҳл вазифа ваъда намуд. Аммо подшоҳ ваъдаиҳои қарда, дӯстро душман гардонд. Ин буд, ки Аҳмад бини Саҳл назди халифи аббосиён Муктадир (908—932) рафта, аз ӯ кӯмак пурсид. Соғӣ дар Нишопур қувват гирифта, аз болон ҳокими Ҷурҷон Қаротегин голиб омада, мулкӣ ўро гирифт. Баъди зиёд намулани тарафдорони хеш ба шаҳри Марв омада, ҳудро ба қанғи зидди Насри II омода сохт. Бо супориши Насри II сарлашқари ҳасури Сомониён Ҳамуя ба ҳарби зидди Аҳмад бини Саҳл

баромада, ўро асир гирифта, дар Бухоро зиндонӣ намуд. Баъди чанде ӯ дар он ҷо вафот кард. Пас аз ӯ Лайли ибни Нуъмон сар бардошт. Лайли Хуросонро гирифт ва қувваи зиёде ҳам намуда, ба юриши Мовароуннаҳр тайёри дид. Аз ин вазъ Насри II огоҳ шуд. Вай Ҳамуяро ба мухориба равона кард. Аммо қувваи ӯ кофи набуд. Дар охир сарфармондеҳиро вазир Муҳаммад ибни Абдуллоҳи Балъамӣ, сарлашкар Абуҷаъфар Саълук ба ўҳда гирифтанд. Азбаски қувваи душман зиёд буд, Насри II барои ёри ба Хоразмшоҳ муроҷиат намуд. Қувваҳои муттаҳида тавонистанд, ки дар атрофи Тус лашкари Лайлиро шикаст диҳанд. Баъди он ҳудди Лайли ибни Нуъмон дастгир ва қатл карда шуд. Дар рафти солҳои 925—929 ҳокимони вилоятҳои алоҳидаи Хуросон ба муқобили ҳукумати марказии Сомониён ҳуруҷҳо намуда, бо дастгирии хилофати араб ба ҷудоандозии мулкҳо даст заданд. Аммо амир Насри II тавонист, ки ҳуруҷҳоро сари вақт фуру нишонда, барои никишофи давлат замина тайёр кунад. Дар солҳои охири ҳаёти хеш ӯ ҳокимиятро дар Нишопури Рай ва дигар мулкҳои Хуросон мустақкам намуд.

Чӣ хеле ки сарчашмаҳо ёдовар мешаванд, тамоми ҳислатҳои одамгари ва ҳокимии бобояш Исмоил бини Аҳмад дар Насри II таҷассум ёфта буданд. «...У аз падари хеш одилтар буд» — қайд мекунад Наршахи. Вай дар ҳалли масъалаҳои муҳталиф ба саросемакорӣ роҳ навода, ҳама тарафа вазъиятро омӯхта, таҳлил намуда, сипас қарор қабул мекард. Ҳарчанд ки дар мухорибаҳои ҷангӣ ширкат варзида, таҷриба ҳосил намуда бошад ҳам, вале саросемавор ва худсарона дастур намедод. Даставвал масъаларо шахсан омӯхта, сипас бо кӯмаки сарлашкарони санҷидашуда онди он фармон мебаровард. Нисбат ба аҳли дарбор, умуман фуқаро одами раҳмдил буд. Ҳамаи ин ҳислатҳои ҳуби инсониро вай аз вазирони оқилу донои Сомониён Абдуллоҳи Чайхонӣ ва Абулфазли Балъамӣ мерос гирифт. Ойиҳо баробари сарпарастӣ ба ӯ дарси одаму одамгариро омӯзониданд.

Вакте вай кулли ҳислатҳои ҳамидаро омӯхт ва дар умури давлатдори баладият ёфт, ба амир Наср лозим омад, ки мустиқлони масъалаҳоро ҳал намояд. Ҳамзамон вай кӯшиш ба ҳарч метод, ки дар ҳалли масъалаҳои ҷангу сулҳ аз маслиҳати вазирони оқил низ бебаҳра намонад. Дар соли 925 Фотак ном гуломи Юсуф ибни Абулхайёҷ шаҳри Райро ишғол кард. Аз он халиф Муқтадир огоҳ ёфта, фавран назди амир Наср ба Бухоро қосид фиристод, то ки ӯ пеш роҳи ин гуломо гирад. Амир Наср баъди гирифтани пайгоми халиф озими Рай гашт. Аммо Фотак ба ӯ муқобилият накарда, ҷангон шуд. Наср муд-

дати ду моҳ дар Рай монд. Баъд Райро ба Симчурни Давокӣ дода, худ ба Хуросуи Мовароуннахр омад.

Дар нагузаштаи 928-и ҳиҷриӣ Наср Мухаммад ибни Саълук ба ҷои Симчурни Давокӣ ҳоким шуд. Соли 928 Саълук бемор гашт. Дар давраи ранҷурии Саълук Ҳасан ибни Қосим Моқон ибни Қосимро аз Табаристон даъват намуда, хоҳиш кард, ки Райро ба зери тасарруфаш дарорад. Аммо тираш ҳок ҳурд. Баъди вафоти Мухаммад ибни Саълук Исфор ибни Ширӯз, ки бо хонадони Сомониён наздик буд, дар қори ба зери тасарруфи Насри II гузаштани Рай, Табаристон, Қазвин, Қум ва Ларқучак дастӣ ёри дароз кард. Амир Наср Исфорро ҳокими Рай тани кард. Исфор дере нагузашта, аз мансаб сӯистеъмоал намуд. Вай ба мардумозорӣ даст зид. Мазлумон ба халиф арзу шикоят намуданд, ки пешин роҳи Исфорро гирад. Халиф ин корро ба ӯҳдан амир Наср хавола намуд. Пас Исфори дӯст душмани Наср шуд.

Наср баҳори соли 929 аз Бухоро берун шуда, ба Рай омад. Исфор ба Нишопур гурехта, бар зидди Наср ба ҷанг омодагии мегирифт. Аммо наздикони Исфор ба ӯ фаҳмонданд, ки дар ҷанг шикаст меҳӯрад. Исфор роҳи муросоқориро пеш гирифт. Пас бо вазири хеш Мухаммад ибни Чурҷонӣ маслиҳат намуда, назди Насри II расул фиристод. Наср қосиди Исфорро бодикқат гуш карда, баъд сухан оғоз намуд:

— Ҷанг хуб аст ё сулҳ? Албатта, сулҳ. Зеро сулҳ ба мардум амният мебахшад. Ман ба тақлифи Исфор розӣ, бигузӯр мулкӣ. Рай дар ихтиёри ӯ мондаду бетаъхир хирҷашро ба ҳазина ирсол кунад...

Исфор пешниҳоди амир Насрро маъқуд донист. Вай қўшиш намуд, ки хирҷи Райро саривақт ба ҳазина равои кунад.

Амир Наср машғули ҷангҳои берун бахри нигоҳ доштани оли Сомон буд. Дар дохили мамлакат ғотинчи шуд. Душманоии подшоҳ додарови ӯро ба доми хеш дароварда, ташвиқот намуданд, ки бар зидди подшоҳ исён қўянд. Аммо ба мақсад нарасиданд. Баъди ба Бухоро баргаштани ӯ ҷангу ҷидолҳо хотима ёфтанд.

Дар атрофи қорнамоиҳои Насри II бини Аҳмад онди пурқидор гардонидани оли Сомон батафсил сухан роидаи мумкин аст. Вале бояд ҳамиро тазаққур дод, ки Наср бини Аҳмад ҳамчун амири сеюми давраи болоравии оли Сомон дар устуворшавии давлатдорӣи тоҷик нақши нотакрори хешро гузошт. Вай тавонист, ки мактаби давлатдорӣи инсондустии бобояш — Исмоилро аз нав зинда карда, ба ҷаҳониён собит намоад, ки тоҷик қудрати бузурги давлатдорӣ дорад.

Ҷиҳати ба худ ҳоси ҳокимиятдорӣи Насри II дар он зикр меёбад, ки вай инсбати падару бобо ба пояи баъдан инкишоф

ёфтани илму фарҳанги тоҷик роҳ кушод. Агар бобояш Исмоили Сомонӣ устувории давлатдорӣ тоҷикро асос гузошта бошад, пас Насри II саравлоди таҷлиди маданияти классикии тоҷик шуд.

Ҳарчанд ки Исмоило марди соддафеъл мегуфтанд, аммо дар қорбарӣ ғайр аз Насри II, дигар кас ба ӯ баробар наmeshуд. Вай марди ростқавл, дар гуфти хеш устувор, инсондуст, мушоҳидакор, доно ва қавиҷирода буд. Ҳар як супорише, ки ба зердастон меод, албатта, аз болон он назорат мебурад. Вакт ёфта мардумро ба ҳузур мепазируфт. Ба арзи фуқаро гӯш меод. Нисбати лашқару лашқариён дилсӯз буд.

Амир Насри II бини Аҳмад марди худотарс ва хурофотнараст буд. Биноан дар таърих бо лақаби «Амири Саъид» ёд мешавад. Сабаб дар он аст, ки вай қори саркардаи бобояшро идома дод. Қушиш намул, ки дар қаламрави мулки хеш ба ислом роҳ кушояд. Қореро, ки Исмоил дар роҳи устувории ислом ба субот нарасонд, онро Наср анҷом дод.

Амир Наср II бештар сайёҳату истироҳатро дӯст медошт. Муддатҳои тӯлонӣ ба сайёҳат мерафт. Шикор мекард. Аз ҳама хислати хубаш дар он зикр меёфт, ки ӯ бештар вақт ёфта бо олимони, шоирони ҳамсӯхбат мешуд. Худаш шеър иншо накардаст, аммо шеърӯ шоирро дӯст медошт. Бехуда нест, ки бо дастгирӣи вай Абуабдуллоҳ Рӯдакӣ дар дарбори Сомониён роҳ ёфта, ҳамчун «Маликушшуарро» ном баровард, ки онди он дар фаслҳои оянда суҳан меравад...

Дар замони ҳукмронии Насри II чараёнҳои муҳталиф сурат гирифтанд. Яке аз онҳо ҳаракати «Қарматия» ба шумор мерафт. Ин ҳаракат дар ибтидои пайдоишаш ҳаракати инсонпарварӣ буд, барои ҳимояи ҳуқуқҳои мардум мубориза мекард. Аз ин ҷост, ки он аз тарафи аҳли илму адаб эътироф карда мешуд. Бисёре аз саромадони илму маърифати тоҷик — аз қабилҳои Рӯдакӣ, Беруни, Фирдавси, Ибни Сино ва дигарон худро пайравони ин чараён шумӯрияда буданд. Ҳатто подшоҳ Насри II бини Аҳмад низ ба ин ҳаракат дода шуд. Исломпарастиҳои ашаддӣ аз болоравии ин ҳаракат ба тахлуқа афтоданд. Онҳо пиндоштад, ки ин ҳаракат тарафдорони зиёд пайдо карда, ҷои исломо мегирад. Бинобар ин қушиш ба ҳарч доданд, ки пешин роҳи ин чараёро тиранд. Оҳиста-оҳиста бар зидди қарматихо дастаҳои қасосгирӣ созмон доданд. Қушиш намулданд, намоёндагонии машҳури онро дар симои Насри II ба ҳалокат расонд. Зеро аз ба ҳаракати қарматия рӯ овардани Насри II бини Аҳмад туркони дарбори ва гвардияи подшоҳӣ розӣ набуданд.

— Туркони ва сарлашқаронро нохуш омад, ки подшоҳ қарматӣ шуд ва аз он рӯзгор ҳар кӣ дар ин мазҳаб шуд, ӯро «қар-

матӣ» хондандӣ, — ёдовар шудааст Низомудмулк. — Пас, олимонӯ қозибӣи шаҳру навоҳӣ гирд омаданд ва ҷумла пешӣи сипа **PDF Compressor Free Version** рафтанду гуфтанд: — Дарёбед, ки му- сулмонӣ аз Мовароуннаҳр рафт ва ин мардаки Нахшабӣ под- шохро аз роҳ бурд ва қармати қард, инак қорӣ ӯ ба ҷое расид, ки даъват ошқоро қард ва беш аз ин хомӯш натавонем будан...¹

Сипаҳсолор подшоҳро огоҳонид, ки аз роҳи пешгирифтааш баргардад, аммо Наср розӣ нашуд. Вай дӯстию наздикии хеш- ро бо қарматиён идома дод.

Яке аз пешвоёни ин ҳаракат ханӯз дар солҳои ҳуҷумронии Насри I ба муқобили ҳукумати марказӣ баромада, дар Бухоро ба ҳабе гирифта шуда буд. Вай бо номи Хусайн бини Алиш Марварудӣ (Марвазӣ) машҳур буд, ки дар ҳаёбхона вафот ёфт. Сипас тарғибкунандаи назарияи ӯ Нахшабӣ худро ба амир хеле наздик намуд. Насри II ба суҳанони вай гӯш меодагӣ шуд. Хар талабе, ки ба мӯи меовард, онро албатта иҷро менамуд. Боре Нахшабӣ аз амир Наср хоҳиш намуд, ки барои хуни Марвазӣ, ки дар ҳаёбхонаи Бухоро ҷон ба шаҳодат супорида буд, ба андозаи 119 ҳазор динар пул диҳад. Бе маслиҳат бо вазирон Наср ин талаби Нахшабиро ба ҷо овард. Нахшабӣ ваъда дод, ки пулро ба хазинаи халиф ба Бағдод ирсол мекунад. Ин рафтори Наср ба ахли дин писанд наомад. Онҳо аз подшоҳ норозӣ шуданд. Он гоҳ ба ӯ сӯиқасд тайёр намуданд. Хостанд, ки вақти кулай ёфта, Насрро мисли падар шаҳид гардонанд. Қуштани Насрро бо маслиҳати сипоҳии сол- хӯрда Талли Лавкон сипаҳсолори дарбор ба ўҳда гирифт. Он- хо барои дӯстон зиёфат орошта, аз Наср чизу ҷоран зиёд тала- бида, вақти куллан қуштаниашро пинданд. Аммо тарафдорони Наср аз ин сӯиқасд воқиф шуда, ўро саривақт хабардор қарданд. Пеш аз ҳама писараш Нух аз ин ҳодиса падарро огоҳонид. Душманои меҳостанд, ки баъди қайфу сафо подшоҳро дар ха- рамхонааш ба шаҳодат расонанд. Як рӯз пеш аз зиёфат сипаҳ- солорро ба дарбор хонданд. Вай шод шуд, ки бо амир боз наздик мешавал. Сирашон фош намегардад. Бо хурсандӣ вориди даргоҳ гашт. Амир худро ба нодони заде, вайро хуб назирuft, сӯҳбати хоса намуд. Пас аз он ҷаллодро даъват намуда, амр дод, ки сарашро аз таи ҷудо қарда, дар ҳалта ҷой кунад. Амири подшоҳ вочиб гашт ...

Мувофиқи аъъана подшоҳон пеш аз шикору набард рафтан дар даргоҳ баъз созмон дода, наздикони худро ба хурсандӣ даъват менамуданд. Насри II низ ҷунии аъъанаро идома ме- дод. Вай инсбати бобою падараш бештар ба шикор шуга дошт. Хар вақт пеш аз шикорравӣ, баъдӣ аъъомӣ он ва зафар-

¹. Сиясатнома. — С. 153.

хо аз болои душман хурсандӣ карда, базмҳои калон ташкил ме-
намуд. Ин даъфа ҳам ба базми ҷамъшӯи тайёрии пухта дид.
Дӯстони зиёдеро даъват намуд. Базм дар саҳни даргоҳ сурат
гирифт. Мисли пештара дар маҷлисҳои суханронӣҳо нашуд.
Аҳли дарбор дар базмҳои оташ афрӯхтаид, ҳамма интизори ома-
дани подшоҳ шуданд. Соати омадани ӯ фаро расид. Аввал пи-
сараш Нӯҳ озими базмгӯ шуд. Сипас Наср дар ихтоси дӯстон
бо чеҳраи хандон вориди маҷлис гашт. Ҳозирин ӯро бо кафкӯ-
бӣ истиқбол карданд. Таъби подшоҳ ҷунон болида буд, ки
дарбориён ҳеҷ гоҳ ӯро ҷунон хандон надида буданд. Ба пеш
баромад. Бо ишораи сар ба аҳли маҷлис салом доду сипас
сухан кард:

— Бидонед, ки аз он ҷи Шумо дар ҳаққи ман андешидаед,
маро ҳабар шуд, ки қасди ман хостед кардан. Дили шумо
бар ман бад шуд ва дили ман бар шумо. Дар миёни мо рӯи
эминӣ дигар намондааст. Агар ман аз роҳи суннат бирафтаму
мазҳаби бад гирифтам, дилҳои шумо аз ин сабаб бад шуд.
Нӯҳро, ки писари ман аст, дар ӯ ҳеҷ айб ҳаст? ...Ӯро валиаҳди
хеш кардам. Подшоҳи шумо акнун ӯст. Агар ҳато қардаму агар
савоб, баъд аз ин ба узру тавба машғул шавам ва мағфират
аз худон таоло мецоҳам, ки магар худон таоло тавбаи маро
қабул кунад. Ва он қас, ки шуморо бар ин дошт, ҷазои хеш
ефт...¹

Наср аз минбар дур шуда фармуд, ки сари буридаи сипах-
солорро зеро по партоянд. Ба он ишора намуда фармонд, ки
ҳар қасе қасди ҷони подшоҳ кунад, ҳолаш ҳамин мешавад. Бо
ишораи сар Нӯҳро ба назди хеш даъват намуда, соҳибтоҷ гар-
донид. Худ ба маҷлиси нирон рафта, машғули тоату ибодат
гашт. Сипас Нӯҳ бо иҷозати падар ба сухан оғоз кард:

— Ман дар ҳамма маонӣ Нӯҳам, на Наср. Ҳар ҷи рафт,
рафт. Ман ин ҳатти шумо ба сад савоб бардоштам ва муродҳои
шумо ҳамма аз ман ҳосил аст. Гуш ба фармони ман доред ва
бар сари айши хеш бошед...²

Нӯҳ хурсанд ва тахти дил оташии буд. Ҳозиринро ба зиё-
фат таклиф намуд. Суханронии падару писар ҳамаро ба ҳай-
рат монид. Ҳозирин байни яқдигар бо ишора гуфтугӯ мена-
муданд. Гурӯҳе ба Нӯҳ изҳор карданд, ки ин кори сипахсолор
аст, онҳо фармонбардор мебошанд. Шахсоне, ки аз сӯи қасди
подшоҳ оғох буданд, охиста маҷлисро тарк намуда, ба хилват
рафтанд.

Нӯҳ хангоми зиёфат худро ба даст гирифта, боз дар назди
ҷамъомадагон сухан намуд.

¹ Сийёсатнома.—С. 156—157.

² Дар ҳамон ҷо.

— Агар сипахсолор дар ҳаққи мо андешаи бад кард, қазои хеш ёфт ва агар падарам аз роҳи суннат биафтод, сазои хеш мебинад...¹

PDF Compressor Free Version намуд, ки бар зидди душманони ислом муборизани беамон баранд. Хар ки ба ҳаракати қарматия алоқа дошт, уро сар буранд. Ҳамин тавр куштору ҷазоҳои сар шуд.

Нӯҳ бо ин дӯғу пуписа бисёр тарафдорони ҳаракати қарматиро гурезонд. Дар байни онҳо одамони дилсузи давлат низ буданд. Онҳо аз ҷаллоди Нӯҳ ба тарс афтода, худро ба ҳар су заданд. Ин тadbири пешгирифтаи Нӯҳ бини Наср ба парокандагии сиёсии давлати Сомониён замина тайёр кард.

Нӯҳ баъди ба тахт (10 апрели соли 943) нишастан ба дигаргунсозии қорн дарбор камар баст. Даставвал ба муқобили тарафдорони ҳаракати қарматия баромад. Вай тарафдорони ғайбӣ ба ҳаракатро ба қатл расонд. Пас аз ором намудани дарбор ба масъалаи ташкили қатл яке аз пешвоёни ин ҳаракат Нахшаби машғул гашт. Вай Нахшабиро ба дарбор хонда, аз ӯ хоҳиш намуд, ки дар назди рӯхонӣҳои ислом дурустии фикри хешро исбот намояд. Дар мунозираи тӯлонӣ ӯ фаҳовон ислом ғолиб омаданд. Пас сирри Нахшаби фаш гашт. Зеро вай аз ҳисоби 119 ҳазор динори ба ивази хуни Хусайн бини Алии Марвази ҷудо намудани Насри II 40 ҳазорашро ба фондани хеш истифода намуда буд. Аз ин рӯ Нӯҳ бини Насри II ҳукм баровард, ки вай дар майлони Регистони Бухоро ба дор кашида шавад. Ҳукми подшоҳ вочиб гашт. Нахшабиро ба дор кашиданд. Ҷасадаш як шабонарӯз дар дор кашол истод. Тарафдоронаш вақти кулай пайда, ҷасадро дуддиданд. Аммо дар кучо ба ҳок супорида шудани ҷасади вай номӯълум монд.

Наср бини Аҳмад ханӯз дар замони сариқудрат буданиаш писари қалониаш Исмоило валнаҳди худ хонда буд. Аммо Исмоил то он рӯз назиста, аз олам даргузашт. Пас тоҷу тахт насби Нӯҳ гашт. Нӯҳ аз сарнарастии Абуфазл ибни Аҳмади Ҳамуя, ки яке аз наздикони Насри II буд, рӯ тофт. Бинобар ин Абуфазли Ҳамуя аз рафтори Нӯҳ ранҷида, баъди вафоти Насри II дарбори Сомониёро тарк намуд. Ӯ ба Омӯл рафт. Абуфазл дар байни мардум таъсири қалон дошт. Аз ин подшоҳ тарсида, пас аз чанде Нӯҳ уро ба Бухоро хонда, идоракунии Самарқандро ба вай воғузор намуд. Аммо бо ин роҳ ба муборизаҳои дохилии давлат хотима гузошта натавонист.

Мисли пештара баробари муборизани зидди душманони хориҷӣ, ичунини задухӯрди дарборӣ хотима наёфт. Дар дохили дарбор инроғромӣ ҳукмфармо гашт. Амаки подшоҳ Иброҳим бини

¹ Сӯбхатнома.—С. 157.

Ахмад ба табаддулоти дохилин дарбори омодаги мегирифт. Бо ин мақсад вай бо феодали калони Чағонӣи Абӯалии Чағонӣ унс гирифта, зидди додарзодааш Нӯҳ баромад. Ойхо мохи январӣ ба ӯ ба ӯ ҳам зӯри як карда, бар зидди Нӯҳ исён бардоштанд. Абӯалии Чағонӣ Иброҳими Сомониро ба он тала меод, ки ба Бухоро соҳиб шавад, он гоҳ зери даст намудани дигар мулкҳо осон мегардад. «Ба Бухоро рав ва мулк бигир, — мегуфт Абӯалии Чағонӣ ба Иброҳим бини Ахмад. — Чун ман бо ту бошам, амир бо ту муқобила натавон кардан»¹. Хамин тавр ҳам шуд. Абӯалии Чағонӣ ва Иброҳим бини Ахмад аз норозигии гвардияи дарбори истифода бурда, Бухороро гирифтанд. Он гоҳ Нӯҳ мачбур шуд, ки ба Самарқанд равад. Абӯали баъди забти Бухоро Нӯҳро мачбур намуд, ки онро мулки хосаи Иброҳим донад. Аммо дере нагузашта Абӯали аз Иброҳим ҷудо шуда, ба Туркистон рафт. Душманон дар байни Иброҳиму Абӯали ҷудозандои намуданд. Баъди рафтани Абӯали Иброҳим дар Бухоро танҳо монд.

Мансури Каратегин, ки дӯсти хонадони Сомониён буд, бо амри Абӯалии Чағонӣ дар Нишопур банди шуд. Дар вақти аз Нишопур берун шудани Абӯали ӯ роҳи халосиро ҷуст. Дар охир Мансур бо ҷиллаву найранг аз ҳаё гузехт, ба Самарқанд омада, паноҳ ёфт.

Иброҳим танҳо монд. Вай дар он ақида буд, ки ба Нӯҳ сарлашкар шавалу яқоя бар зидди Абӯалии Чағонӣ ҷанганд. Мардуми Бухоро низ дар ин ақида буданд.

Аммо амир Нӯҳ ба ин фикр розӣ нашуд. Сонӣ Абӯали ба Бухоро баргашт. Нӯҳ аз вориди Бухоро ғаштани Абӯали тарсида, дар кӯҳ пинҳон шуд. Абӯали ба мардуми Бухоро ситам карда хост, ки шаҳрро оташ занад, аммо халқ бародари Нӯҳ Абӯҷаъфар Муҳаммад бини Насрро даъват намуд, ки пеши роҳи ин беадолатихоро гирад. Чунин созиш шуд. Абӯҷаъфар ҳокими Бухоро гардида ба баъди созиш Абӯали бо баҳонаи ба Самарқанд рафтани аз Бухоро берун омада, озими Чағонӣиён ғашт. Аммо бо ин муборизаи байни Нӯҳ ва Абӯалии Чағонӣ хотима наёфт. Нӯҳ солҳои охири умри хешро дар муборизаҳои зидди Абӯали гузаронд. Вале дар охир мачбур шуд, ки бо ӯ муросокорӣ кунад. Вай дар соли 952 Абӯалии Чағониро ҳокими мулкҳои Сомониён дар Хуросон таъин намуд.

Нӯҳ баъди муросокорӣ бо Абӯали ба Бухоро баргашт. Сипас хост, ки ба муборизаи дохили хонадони хеш хотима бахшад. Бо ин ният ба ҷашмони амакаш Иброҳим ва додаронаш Абӯҷаъфару Ахмад мил кашида, онҳоро кӯр кард.

¹ Наршахи. Таърихи Бухоро. — С. 83.

Давраи ҳукмронии амир Нӯҳ бини Насри II (943—954) оғози ба бӯҳрони иқтисодӣ ва сиёсӣ гирифтор шудани давлати Сомониён буд. Сабаби он ҷангҳои тӯлонии байни феодалонӣ мансабдорост ва ғорозҳои лашкар мебошад. Ибтидои ин бӯҳрон ханӯз дар соли охири ҳукмронии худи Насри II, яъне соли 942 сар зада буд, ки барои пур намудани хазина аз халқ дар як сол ду маротиба андоз ҷамъ карда буданд. Нӯҳ оиди пешгирии намудани бӯҳрони иқтисодӣ ва ҷангу ҷидолҳои дохилӣ чораҷӯии зиёде кارد. Хатто дар ин роҳ вазирӣ хешро ба қатл расонд. Вале аз он фоидае набуд.

Сиёсати дар ибтидои фаъолиятҳои пеш гирифтаи амир Нӯҳ ашрофони баландшӯро писанд набуд. Аз ин рӯ вай кӯшиш менамуд, ки бо баъзеашон муроҷиат карда, қорӣ пеш барад. Аммо ғуруҳҳои низ ёфт мешуданд, ки бар зидди сиёсати амир баромада, дар ҳалли масъалаҳои давлатӣ ба ӯ ҳалал мерасониданд. Яке аз онҳо Алий бини Муҳаммад ал-Қазвинӣ буд, ки аз Марв истода, ба муқобили Нӯҳ наён сомонӣ мебуд. Инро Нӯҳ зуд дарк намуда, сипаҳсолори хеш Мансури Қаротегинро ба Марв фиристод, ҳост, ки пешро роҳи Қазвинро бигирад. Мансури Қаротегин аз болои ӯ ғолиб омада, вайро асир карда ба Бухоро оварда, зиндонӣ намуд. Ҳамин тавр, Нӯҳ бо роҳи зӯрӣ ва зиракӣ аз болои душманоии хеш дастболо мешуд. Аммо ӯ медонист, ки бо ин роҳ тамоми душманонро маҳв кардан аз имкон берун аст. Биноан бо баъзе онҳо муроҷиат карда, дар рафти солҳои 952—953 ба болоравии зиддияти дохилии мулк хотима гузошт. Харҷанд, ки Нӯҳ амонии дохилии давлатро таъмин кард, вале марг ба ӯ даст наод, ки қори оғозкардаашро сомон диҳад. Ҷ 12 августи соли 954 аз олам даргузашту қори саркардаашро ба писари ноболиғаш Абдумалик мерос гузошт.

§ 7. Рӯ ба инқироз кардани оли Сомон.

Вазироти Нӯҳ ба вазъияти дохилӣ ва хориҷии давлати Сомониён таъсири ҳосе нарасонд. Мисли пештара парокандагии феодалӣ ва мубориза барои соҳиб шудан ба мулкҳои алоҳидаи Сомонӣ идома дошт. Бзробоари ин саркардагонӣ гвардияи дарбор низ талоши мансаб намуда, аз нтоат ба ҳукумати марказӣ саркашӣ менамуданд. Дар ҳамин шароити вазини тоҷу тахти давлати Сомониён вазир Абдумалик бини Нӯҳ (954—961) тахт. Азбаски Абдумалик ҳеле ҷавон буд, аз ин рӯ як муддат идоракунии ҳокимиятро шахси бонуфузи дарбор Абубакр ибни Малик ба зимма гирифт. Баъди он ки Абдумалик дар қори идоракунии давлат малака ҳосил намуд,

сони Абубакр ибни Малик ба Хуросон рафт. Дар замони Абдумалик таъсири туркон дар дарбор боло гирифт. Охиста-охиста фаношавии оли Сомон назаррас мешуд. Туркон дар тамоми чабхаҳои сӯи сиёночи имониёт ва хоҷагию байналхалқии давлати Сомонӣ нуфуз пайдо карданд. Дар тамоми соҳаҳо реша давониданд. Онҳо қувваи асосӣ ва ҳалқунандаи дарборро ташкил медоданд. Подшоҳ бе розигии хоҷиби бузург Алптегин масъаларо ҳал намекард. Хатто кор ба ҷое расида, ки бе рӯхсати ӯ ягон шахсро аз мансаб гирифта, ба мансаб таъин карда наметавонист. Ҳамин буд, ки дар муддати панҷ сол (954—959) чор маротиба вазирони Сомонӣ иваз шуданд. Абуалии Балъамӣ яке аз бузургони асри X ба шумор мерафт. Вай дар дарбори Сомониён ба камол расида, ба туфайли вазирии падараш Абулфазл Балъамӣ дар назди шохони Сомонӣ ба обрӯ ва нуфузи ҳоса соҳиб буд. Аммо дар замони Нӯҳ ва Абдумалик охиста аз дарбор дур шуда, бо туркон унс гирифт. Хусусан, дӯстии ӯ бо сипаҳсолори бузург Алптегин хеле қави шуд. Бо кӯмаки ӯ Балъамӣ соҳибмансаб гашт. Дар охир бо вазир таъин шудани дӯсти Алптегин Балъамӣ ҷо ба ҷо гузориш ҳокимон хотима дода шуд. Чӣ хеле ки сарчашмаҳо шаҳодат медиҳанд Алптегин ва Абуалии Балъамӣ аҳд карда буданд, ки бе маслихати якдигар кор намекунанд.

Марги ногаҳонии Абдумалик бини Нӯҳ боиси кашмакашиҳои дохилию норозигии умум гашт. 20 ноябри соли 961 ҳангоми бузқашӣ Абдумалик шаҳид шуд. Бо талаби Алптегин писари хурдсоли вай Насри III-ро ба тахт шинонданд. Вале подшоҳии ӯ ҳамагӣ як рӯз давом кард. Зеро подшоҳ таъин намудани кӯдак ба Алптегин имконият медод, ки пурра давлатдории Сомониро дар иттиҳоди ҳеш дароварда, ҳокими мутлақ гардад. Аммо феодалони калон ба ин розӣ нашуда, бародари Абдумалик Мансур бини Нӯхро (961—976) ба тахт шинонданд. Алптегин аз ин норозӣ буд. Зеро медонист, ки Мансур ба ғалқҳои ӯ наҷандон гӯш медиҳад. Бинобар ин Алптегин ба Хуросон рафт. Мансур аз паси вай қосид фиристода, ба дарбор баргаштаниро талаб намуд. Вале ӯ рӯ тофта, ба Ғазна рафта, худро мустақил шуморид. Алптегин аз ғулумии Сомониён то ба дараҷаи хоҷиби бузург сабзида расид. Ҳангоме, ки Мансур бини Нӯҳ ба тахт нишаст, аллакай ӯ мазди солхӯрда буд. Вай ба подшоҳи ҷавон имконият наметод, ки озодона амал кунад. Биноан дарбориён Мансурро ёд доланд, ки Алптегини пирро ба Бухоро хонда, сарашро аз тан ҷудо намоёнд, он гоҳ қораш омад мекунад. Расул номан Мансурро ба ӯ супорид. Вай хеле андеша намуда, қосидро ҷавоб дод ва ӯро бовар қунонд, ки ҳулаш ба Бухоро меравад. Пас бо наздикон машварат кард. Онҳо ба вай фаҳмониданд, ки Мансур ӯро ҷун падар, барои

маслиҳат даъват намудааст. Вале пири ботадбир гуфтаи дӯстони рад намуд.

ПДФ Компрессор Free Version
Барон куштан ба Бухоро даъват намудааст, — гуфт ӯ.

Наздикон ба вай маслиҳат доданд, ки бар зидди Мансур бини Нӯҳ ба ҳарб омодагӣ гирад. Бояд ба вай фаҳмонд, ки агар дар Мовароуннаҳр қарор нагирад, он гоҳ Самарқанду Бухоро низ аз дасташ меравад.

Дӯстон Алптегинро бардор менамуданд, ки Хоразму Хуросон, Нимрӯзу Ғазна мулки туст. Боз Мансур чи меҳохад? Хатман бар зидди ӯ ба ҷанг омода шав.

Сипаҳсолори пир ба гапи дӯстон гӯш дода, ба омодагии лашкар даст зад. Дар муддати кӯтоҳ сӣ ҳазор ҷангиёнро ба ҳарбу зарб тайёр намуд.

Алптегин пеш аз он ки ба мубориза барояд, хеле андеша намуд. Пирони рӯзгордида, ҳамяроқон, дӯстон ва неххоҳони худро ба ҳузур пазируфта, аз онҳо маслиҳат пурсид. Нисбати Мансур сухан яброз намуд, ки вай кӯдак аст, аз даҳонаш бӯи шир меояд. Ҷро бадхоҳони хонадони Сомонӣ ба ин беақлӣ бурдаанд.

— Ман метавонам, ки аз ӯ мулк биситонам, ё худ ба дасти худ гирам, валекин меандешам, ки ҷавон гӯяд:

— Алптегин шаст сол хонадони Сомониёнро, ки худованди ӯ буданд, нигоҳ дошт ва ба оқибат, ки умраш ба ҳаштод расид, бар худовандодагон ба набард берун омад ва ба шамшер мулк аз эшон ситоянду ба ҷои худовандони ҳеш нишаст ва қуфрони неъмат кард, — дар сари ғзаб шуда суханашро идома дод сипаҳсолори пир. — Умрам ба неқмонӣ гузоштаам. Ақиқ, ки ба лаби гӯр расидам, нахоҳам коре кунам, ки зинтвом шавам ва ҳарчанд маълум аст, ки гуноҳ аз ҷониби амир Мансур аст, лекин ҳама мардум ин маънӣ надонанд....¹

Алптегин аз амир Мансур не, балки аз дарбориёни Сомонӣ хеле малул гашт. Вай ҳуб медонист, ки бар зиддаш на амир, балки атрофиёнаш ба ҷанг омодагӣ медиданд. Аз ин рӯ дӯстон ва сарлашқаронро ба назди ҳеш хонда, бо онҳо андоҳ менамуд. Алптегин бо баҳонаи қаҳр роҳи Хиндустонро пеш гирифтаи меҳост, ки дӯстро аз душман фарқ кунад. Бо ин ният дар атрофи худ бехтарини қувваҳои ҷангии Сомониёнро муттаҳид намуд.

Аммо бисёриҳо ба ин найбзиги Алптегин боварӣ надоштанд. Зеро вай дар Хуросону Мовароуннаҳр соҳиби иззату иқдоми баланду сармояи зиёд буд. Бо хуросониён хайру хуш намуда, рӯзи дигар қуч баст ва тарки манзил намуда, роҳи Балхро

¹ Нисбатнома.—С. 89—90.

пеш гирифт ва ният кард, ки як-ду моҳ дар он ҷо истода, сипас нақшан навро мекашад. Вай, ки озими Балх гашт, аз Мовароуннахр Тохористон ҷангиёни зиёде гирд омада, ўро дар сафар думболи кардаид.

Умарои Сомонӣ дар атрофи амир Мансур муттаҳид гаштанд. Қисми солорашон аз рафтани Алптегин афсус меҳўрданд. Аммо онҳое, ки бо вай зид буданд, хурсанди намуда, худро дар зери қайоти амири ҷавон ҷой менамуданд. Бадхоҳони дарбор бо ҳар роҳ меҳостанд, ки Мансур бар зидди Алптегин ба ҷанг барояд. «Вай гурғи пир аст, аз ӯ эмин натавон буд», — меғуфтанд онҳо.

Насихати душманони дарбор амир Мансурро писанд омад. Вай фавран лашкар ҷамъ намуда, аз думболи Алптегин шуд. Лашкари даҳхазора созмон дода, оиро ба набарди зидди сипаҳсолор ба Балх фиристод. Вакте, ки лашкари амир ба шаҳри Тирмиз расиду Ҷайхуро убури кард, Алптегин берун аз Балх дар мавзеи Халам қарор гирифт. Халам даран танг буд. Бо фармони Алптегин ҷангиёнаш дар он ҷо камин гирифта, омадани аскарони амирро интизор мешуданд. Лашкари амир ба Балх омада Алптегину наздиконашро пайдо накард. Сипас сун Халам роҳ паймуда, ба задхўрди шадид рӯ ба рӯ шуданд. Азбаски лашкари Алптегин мавзёро хуб аз худ намуда буд, аз ин рӯ ба дастан амир зарбаи ҳалокатовар расонд. Ҷи хеле, ки Низомулмулк дар «Сиясатнома» ёдовар шудааст, дар ин ҷанги бемаъни Сомониён ҷаҳор ҳазору ҳафтсаду панҷ марди ҷангӣ ва ғанимати зиёдеро талаф додаид.

Дар ҷангҳои тарафи Алптегин домодаш — собиқ ғуломи Сомониён Сабуктегин низ қорнамони бемислу монанд нишон дод. Ҳаман ду ҳазор ғуломи шамшерзани Сомонӣ ўро думболи намуда, дар дара ва ҳамвори Халам ҷангиёни амир Мансурро нобуд сохтанд.

Мағлубияти амир Мансур дар Балх ба суштавини пояи сиёсӣ иқтисодии давлати Сомониён сабаб гашта, барои минбаъд соҳабтоҷ шудани ғуломони турк роҳи васеъ кушод. Маҳз дар ин салтанати Мансур бини Нўх (961—976) оғози замони ғуруравии оли Сомон ба шумор меравад. Зеро вай ғайравӣ карда, ба муборизаи шадиди Алптегину Сабуктегин нурра омода нашуд.

Амир Мансур роҳи наҷотдиҳии оли Сомонро дар иваз намудани сипаҳсолор дид. Вай дар ғайби Алптегин ба ҷои ӯ Абулхусайн Симҷуриро ҳочибӣ бузург таъин намуд. Аммо дере нагузашта сипаҳсолори солиқи Сомониён Алптегин дар Ғазна бағот кард. Мансур фавран ба он ҷо лашкар фиристода аз нав Ғазнаро ба зери тасарруфи худ гирифт.

Мансур бини Нўх инсбати Алптегин, ки бештар аз 60 соли

умри хешро дар роҳи пойдору устувор намудани оли Сомон сипари намуда буд, беҳурмати кард. Ба сари Алптегин шамшер бардоштан ба он баробар буд, ки Сомониён ба решаи худ теша заданд. Дар ин ҳурусу ғизомулмулк чунин навиштааст: «...Бояд, ки эътиمود зиёдат гардад, ки хонадонҳою шахрҳо ба ҳар вақте ба марде бозбаста бошад, ки чун ўро аз ҷое бармегиранд, хонадонҳо ва шахрҳо вайрон мешавад ва он мулк зеру забар мебошад. Чунон, ки Алптегин, ки банди нек буд ва Сомониён бад ў устувор буданд, қадри ў надонистанд ва қасди ў карданд. Чун ў бирафт, давлат аз хонадони Сомонӣ бирафт»¹.

Дар ҳақиқат Алптегин дар роҳи устувори давлати Сомонӣ ҷонбозиҳо намуда буд. Сомониён, ки дар пири ҳурмати ўро надоштанд, пас ворисони вай барон такрор нашудани чунин ҳолат Сомониёро дастгирӣ накарда, ба пора намудани мулкҳои онҳо даст заданд.

Мисли пештара мулкҳои Хуросони Сомониён дар иттиҳоди собиқ сарлашқару ҳокимони онҳо буд. Харчанд ки Мансур бини Нӯҳ понздаҳ сол дар сари тахворан давлатдорин Сомониён истод, аммо оташи муборизаҳои дохилро хомуш карда натавонист.

Пас аз олам даргузаштани Мансур (25 сентябри соли 976) ба тахт писараш Нӯҳи II бини Мансур (976—997) нишаст. Баъди огози амирии Нӯҳи II феодалони қалон маслиҳат намуда, Абӯабдуллоҳ Муҳаммад бини Аҳмад аз-Ҷайхониро аз нав вазирин Сомониён иттиҳод карданд. Сабаб дар он ки Ҷайхонӣ шахси озмудашуда буд ва мебонист, ки аз таҷрибаи ў подшоҳи ҷавон баҳраманд мегардид. Аммо аз сабаби пирии ў ин вазифаро адо карда натавонист. Вазирин нав Абдуллоҳ ибни Азиз таҷрибаи бой надошт. Вай мисли подшоҳ аз сиёсати сиёсатмадорӣ дур менстод. Аз ин рӯ барон рафъ намудани масъалаҳои душвор наметавонист, ки маслиҳатҳои муфид диҳад. Пас давраи ҳукмронии Нӯҳи II боиси пастравии давлатдорин Сомонӣ шуд. Замони ҳукмронии ў сабаби боз ҳам болоравии ҷангу ҷидолҳои дохилӣ ва пурзӯр шудани нуфузи туркони ғашт. Ин норозигии элдизтарҳои дохилӣ давлатро аз ҷиҳати иқтисодӣ ва ҳарбӣ тамомаъ камқувват намуд. Аз заифшавии давлат душманони хориҷӣ, аз ҷумла туркони бодиянишини вокиф буданд. Онҳо вақт понда дар соли 992 ба давлати Сомониён ҳуҷуми аввалин намуданд. Қабилаҳои турк аз шимоли Хафтруд ворида Мовароуннаҳр ғашта, дар иттиҳоди қабилаҳои Қароҳониён муттаҳид шуданд. Қароҳониён аз парокандагии феодалин давлати Сомониён хуб истифода бурда, дар ибтидои солҳои 90-уми асри

¹. Сиёсатнома.—С. 96—97.

Х ба мулкҳои Хафрудӣ ва Туркистони Шарқии (Кашқар) Сомониён соҳиб шуданд.

Нӯҳи II Сини Сирдарё барои пешгирӣ намудани муборизаи мусаллаҳонан кучманчиён тадбирҳои ҳарбӣ андешид. Аммо онҳо суд набахшиданд. Зеро лашкари дарбор дар дасти одамони нопоку кӯрдил қарор дошт. Онҳо ба ҷои Ҳимояи Ватан, онро фурухта, ба тарафи душман гузаштанд. Яке аз онҳо қонмақомӣ хӯросонии Сомониён Абӯалӣ ибни Абӯлҳасани Симҷурӣ буд. Хонадони Сомониён нисбати ӯ эҳтиром доштанд. Бинобар ин ба ӯ идоракунии мулкҳои ҳосаро вобаста намуданд. Аммо ӯ кӯрнамакӣ намуд. Бо душманони Сомониён ошноӣ кард. Ӯ ба таври махфӣ бо Бӯғроҳони қарахонӣ иттифок баста, ҳангоми аз тарафи туркон истило шудани Мовароуннаҳр лашкарашро ба Ҳимояи Ватан нафиристод. Дар баробари вай сарлашқари Сомониён Абӯлҳасани Фоиқ низ ҳини қарда, бо ҷангиёни хеш ба тарафи Бӯғроҳон гузашта, яққоя ба Бухоро ҳуҷум намуданд. Дар натиҷа қарахониҳо Бухороро ишғол карданд ва Нӯҳи II маҷбуран ба Омӯл гурехт.

Нӯҳ баъди аз пойтахт фирор қардан боз ба Симҷурии туркдил баст. Вай аз сирри пинҳонии ӯ вокиф набуд. Бинобар ин ба Симҷурӣ мурочиат намуд, ки ҳамроҳ бар зидди Бӯғроҳон ҷанганд. Симҷурӣ сирашро фоиқ нақарда, иззатталабӣ намуд. Аз Нӯҳ хоҳиш кард, ба ӯ лақаби «Амир алмуминин»-ро, ки ба хонадони ҳудӣ Сомониён ҳос буд, муносиб донанд. Амир Нӯҳ барои наҷоти давлат наҷор ба ин тақлиф розӣ шуд. Даре нагузашта боду ҳавои Бухоро ба Бӯғроҳон намефоранд ва ӯ шаҳрро тарк намуд ва пас аз ҷанде вафот кард. Қарахониҳо шаҳрҳои Сомониёро ғорат қарда, бо ғанимати бисёр ба мулкҳои хеш бармегарданд.

Сипас Нӯҳ ба Бухоро баргашт. Аз ин ҳодиса Абӯалӣ Симҷурӣ вокиф шуда, молу чизӣ зиёде тайёр қарда ҳос, ки ба Бухоро рафта, аз Нӯҳ узр пурсад. Дар ҳамин асно Фоиқ ҷазди Симҷурӣ омада, ӯро аз роҳ баронард ва ҳарду зидди Нӯҳ иттифок бастанд. Онҳо соли 992 дар Балх бар зидди Сомониён исён бардоштанд.

Марги Бӯғроҳон ва ақиб гаштани лашқари қарахониён ба Нӯҳи II шароит фароҳам овард, ки аз нав ба муборизаи зидди душманони дохилию хориҷӣ омода шавад. Вай вазъиятро омӯхта, ба ҳуҷум омад, ки бо қувваи лашқари Сомонӣ ба муваффақият соҳиб гаштан душвор аст. Аз ин рӯ маҷбур шуд, ки ба собиқ ғуломи бобояш ҳокими Ғазна Сабуктегин, ки истеъдоди фавқуллоддан ҷангӣ дошт, мурочиат намуда, бо ҳамин аз Бухорон барояд. Сабуктегин дар гвардияи туркии Сомониён хизмат қарда, малакаи ҳуби ҷангию сарлашқарӣ дошт. Илова ба ин вай домоди Алитегин буд. Бо вучуди ин Сабуктегин ба Со-

монӣён содиқ набуд. Вай зоҳиран тоҷиконро дастгирӣ мекарда бошад ҳам, аммо тахти дил онҳоро бад меид. Ҷ дар он ақида буд, ки Алптегини ҳор мегардад. Аммо ниро Нӯҳ ва дигар дарбориён дарк намекарданд. Ҷ тақлифи Сомониёнро пазируфт. Зеро худӣ Сабуктегин дар ин орзу буд. Вай аз парокандагии дохилии давлати Сомони кайҳо огоҳ буда, вақти куллан эҳти ёлоятҳои алоҳидан онро мешид.

Алптегин вафот кард. Аммо ғайр аз Сабуктегин дигар вориси яраанда надонист. Аз ин ру наадикон аз ӯ хоҳиш намураданд, ки соҳибтоҷ шавад. Аммо вай худдорӣ менамуд. Вале тахти дил дар орзуи давлат буд. Бо имлоии феодалон соҳибмулк шуд. Баъди он сайёнда хурд, ки ҳар кас, ки ба ӯ хиснат мекунад, сарашро аз тан ҷудо хоҳад кард. Вай, пас аз соҳиб шудан ба мулки Ғазна ба замини ҳамсонҳо ҳуҷум намура, таъсири хешро гузаронд. Дар соли 964 ба Зобулистон лашкар кашида, он ҷоро тасхир кард. Пас духтари ҳокими Зобулистонро ба зани гирифт, ки аз вай вориси тоҷу тахташ Маҳмуд ба дунё омад. Маҳмуд бузург шуд. Аз таҷрибаҳои ҷағири падар баҳраманда гашт. Зеро Сабуктегин ӯро ҳамроҳи худ ба муҳорибаҳо бурда, дарси ҷағири мемузонд.

Сабуктегини писараш Маҳмуд ба таври рӯякӣ ба Сомониён иттило мекарданд. Вале дар тахти дил душмани ғаддори ин хонадони буданд. Онҳо зоҳиран ҳуҷро тарафдори Нӯҳи II нишон медоданд. Аз ин ру Нӯҳ дар муборизаи энди душманони хориҷӣ ба онҳо бовари мекард. Нӯҳ аз падару писар хоҳиш намура, ки дар муборизаи энди душманон ӯро дастгирӣ намоёнд. Сабуктегин тақлифи Нӯҳи II-ро бо мамнуният пазируфт ва фаран бо лашкари 20 ҳазорнафара ба Мовароуннаҳр омад. Ҷ даставвал ба Насаф (Қарши) расид. Аз ин амир Нӯҳи II воқиф шуда Сабуктегинро дар Кеш (Шахрисабз) истиқбол кард. Сипас ба муборизаи якҷоя бар энди Абӯали Симҷурӣ ва Абӯлхасани Фоиқ омодагашт, онҳоро торумор намураданд. Баъди ин ҷағист Абӯали ба Фоиқ ба Гургон гурехта. Нӯҳ аз қорламони Сабуктегин ба ваҷд омада, ба ӯ лақаби «Носир-уд-дин и-ад-давла» («ҳокими дину давлат») -ро дод. Ба писараш Маҳмуд, лақаби «Сайф-уд- давла» («шамшери давлат») -ро мунофиқ доида, мулкҳои Хуросонини хешро, ки ба Абӯали Симҷурӣ тааллуқ доштанд, ба онҳо дод. Ин амалиёти Нӯҳ II ба таалли давлати аввалини туркон — ғазнавиён роҳ кушод. Сабуктегин ва писараш Маҳмуд ҳуҷро дар Хуросон ҳокими мутлақ ҳисоб намураданд. Баъди ин амалиёти якҷоя таиҳо Мовароуннаҳр дар ихтиёри Сомониён монду ҳалос.

Солҳои 995—996 инз давраи муборизаҳои дохили буд. Дар натиҷаи ҳамин ҷағмакашиҳои давлат тамоман истиқлолиятро аз даст дод. Аз ин парешонҳои хонадони Сомониён исти-

фода бурда, ҳокимони мулкҳои алоҳида, бо дастгирии туркони қароқўлӣ бар зидди Сомониён ҷангу ҷиддоиро оғоз намуданд. Ин буд, ки боғ Нӯҳи II ба кумаки Сабуктегин мӯҳтоҷ гашт. Нӯҳ ночор ба ӯ муроҷиат намуд. Бо ёрии ғазнавиён исёнхоро паҳш намуда, аз ҳучуми қароқўлиён Бухороро эмин нигоҳ дошт. Бо вучуди ин ноҳияҳои шимолу шарқии давлати Сомониёро туркони қароқўлӣ аз даст надоданд.

Иттифоқи соли 992 бастан Симчурию Фоиқ дер давом накард. Ин буд, ки онҳоро Сомониён шикаст доданд. Дар натиҷа дустон ба ҳам душман гаштанд. Абуалин Симчури асир гардид ва бо амри Нӯҳ соли 997 ба қатл расонида шуд. Фоиқ бошад, худро ба паиҳои Илехон гирифт. Илехон низ барои мулкҳои Сомониён талош дошт. Вай дар сарҳади онҳо қарор дошт. Нӯҳ аз он воқиф шуда, ба Сабуктегин нома карда, аз ӯ хоҳиш намуд, ки пеши роҳи Илехонро гирад. Дар навбати худ Илехон ба Сабуктегин мактуб навишта, амалиёти яққояи зидди Сомониёро талаб кард. Аммо Сабуктегин онро рад намуд.

Вазири Сомониён Абдуллоҳи Ғарир буд. Вай ба Нӯҳ хизнат кард. Он гоҳ бо тавсияи Сабуктегин Абӯнасор Бини Абӯзайя вазири Сомониён таъин гашт. Аммо ӯ тӯлонӣ қор накарда, баъди панҷ моҳ аз дасти ғуломаш кушта шуд. Пас Абӯмузаффарӣ Бағғашӣ вазир эълон шуд. Вай дар дарбори Сомониён зиёд қор накарда, Нӯҳ ва Сабуктегин паи ҳам вафот карданд.

Писари Нӯҳ Мансур (997—999) ба тахт нишаст. Мухаббати Мансур нисбати Фоиқ боло шуд. Ӯ душмани оли Сомонро ба дарбор хонд. Фоиқ тақлифи амирро қабул кард, ба вазифаи вазири охири хонадони Сомонӣ Абулқосим Бармакиро тавсия намуданд. Аммо Фоиқ тахти дил душмани Сомониён буд. Тоҷу тахти Сомониён насиби писари Нӯҳ Мансури II ва Ғазна аз он Маҳмуди турк гашт. Таъсири Маҳмуди Ғазнавий дар давлатдории Сомонӣ боло гирифт. Аз ин наздикии Сомониёну Ғазнавий ҳокими Нишопур Бектузун ва дӯшташ Фоиқ ба ташвиш афтада, роҳи қатли Мансури II-ро меҷустанд. Ниҳоят онҳо ба мақсад расиданд. Дар моҳи январӣ соли 999 дар Сараҳс ба қашмони Мансури II бини Нӯҳ мил қашиданд. Бо ҳамин алам аввали моҳи февралӣ ҳамон сол Мансур аз олам даргузашт. Бектузуно Фоиқ аз қори қардан хеш пушаймон шуда, аз тарси Маҳмуди Ғазнавий зуд бародари хурди Мансур Абдулалики II бини Нӯхро (феврал-октябри соли 999) ба тахт шинонданд. Аз бесарусомонии дохилии давлати овозадори Сомонӣ истифода бурда, Маҳмуди ғазнавий ба ноҳияҳои Шимолӣ Афғонистон соҳиб шуд ва сипас тамоми Хуросонро ба зери таърифу хеш даровард.

Аз муноқишаҳои дохилии дарбори Сомониён душманони хо-

ричию дохили истифода бурданд. Пеш аз ҳама, туркони қарахонӣ дар орзун соҳиб шудан ба мулкҳои нозанин буданд. Азбаски мардуми кӯчӣ ҳунари шаҳрсозӣ надоштанд, бинобар ин кӯшиш ба ҳарч меоданд, ки ҳарч зудтар соҳиби мулкҳои пурфайзу шаҳрҳои обод шаванд. Бо ҳамин мақсад вақт мепоиданд. Онҳо аз бетачрибагии амири ҷавону бесару сомони дар охири асри X руҳдода истифода намуда, кӯшиш ба ҳарч меоданд, ки ҳарч зудтар соҳиби Бухоро шаванд. Бо ҳамин мақсад Илехони қарахонӣ моҳи октябр соли 999 аз Қашқар, оғими Бухоро гашт. Вайро дар атрофи Бухоро душманони дохилии Сомониён Бетузуи, Янолтегин ва дигарон хуш истикбол карда, сипас дарвозаҳои шаҳро ба рӯи ӯ кушоданд. Ҷанги саҳт ба амал омад, вале лашкари Сомониён ба он тоб наовард. Гуфтан мумкин аст, ки Сомониён аллақай лашкари содиқи хешро надоштанд. Лашкари кироии туркӣ худро фуруҳт. Амир сару калобашро гум кард. Аз даҳшати ҷанг тарсида бистарӣ гашта, худро пинҳон кард. Илехон шаҳро тороҷ карда, Абдумаликро дастгир намуда, ҳамроҳи аҳли оилааш ба зиндони Узгенд фиристод.

Ҳамин таъри, давлати бештар аз 180 сол арзи вуҷуд доштан тоҷикон — Сомониён дар натиҷаи зарбаҳои туркони бодиянишин 23 октябри соли 999 аз байн рафт. Ба ҷои давлати Сомониён — давлатҳои туркӣ дар Мовароуннахру Хуросон ташкил шуданд. Дарёго оми Сомон!

§ 8. Сомониён ва ислом

Кишваркушоии арабҳо баъди сари Муҳаммад (632) авҷ гирифт. Онҳо роҳи усули ҳосан забткорӣ мамлакатҳои ҳамсояро азбар намуданд. Пеш аз ҳама ба мулкҳои сар медавораданд, ки дар он ҷойҳо муборизаи синфӣ ба киём расида буд. Арабҳо ҷун ҳайрҳои кӯшиш менамуданд, ки ба мазлумони ин ё он кишвари ба шӯр омада дастӣ «кӯмак» дароз кунанд. Бо ин роҳ оғиёста-оғиёста он сарзаминро ба мустамликаҳои хеш табдил меоданд.

Усули дигари муборизаи ҳосаҳои дар он зикр меёфт, ки ба мамлакатҳои ҳамсоя бо роҳи наздикназавӣ таъсири исломро мегузарониданд. Одатан дар ябтидон футуҳот шиорҳои иномфиребонаи баробарӣ, бародарӣ, дӯстӣ, ҳамкорӣ, сулҳ ва ғайраро ба миён гузошта, диққати умумиро ба худ ҷалб мекарданд. Аз ин лабдабаҳои ҳоли ҳалқҳои дар зер азоби шикаста буди ин ё он мамлақати ҳамсоя ба вачд омада, баҳри он мекушиданд, ки дар зер байраки ислом бошанд.

Онҳо дар шароите ба ҳамсояи шимолнашён — давлати Со-

сониён рӯ ба рӯ шуданд, ки дар замони ҳукмронии намоёндаи охирии ин сулола Язигурди III (632—651) мамлакатро норозигии умум фаро гирифта буд. Ахволи иҷтимоии мардум хароб гашт. Косаи сабри онҳо лабрез шуд. Барон аз бӯхрон баровардан дар мамлакат шароит набуд. Иброҷосусони араб ҳуҷуми медонистанд. Аз ин рӯ аз пай аз по афтонидани давлати овозадор шуданд. Тақдирӣ давлатро мухорибаҳои Қуддусия (636) ба Наҳованд (642) ҳал намуданд.

Баъди он саросари мулкҳо бенизоми фаро гирифт. Язигурди III ҷун лухтак аз адои вазифа набаромад. Рафтори ӯ ба арабҳо имконият дод, ки то соли 651 тамоми Эронро забт карда, Марвро ба пойтахти Хуросонии ҳеш табдил диҳанд.

Арабҳо пас аз забти Эрон рӯ ба Осиёи Миёна ниҳоланд. Пиндошанд, ки ин мулкҳо ба осонӣ тасхир мекунанд. Аммо ин тавр нашуд. Агар Эронро дар зарфи даҳ сол мутеъ карда бошанд, пас барон ба Мовароуннаҳр сар даровардан зиёда аз 50 сол талош намуданд. Ҳуҷуми дар замони ҳилофати бани Умайён (661—750) ба он муваффақ гаштанд.

Арабҳо баъди соҳибқудрат шудан ширҳои ағомфиребонаи худро фаромӯш карда, ба таҳқири халқҳои соҳибмаърифат даст заданд. Бо ин онҳо аз илму фарҳанг дур будани ҳешро собит карданд. Аммо халқ онҳоро ба ҳоли худ нагузошт. Пай дар пай шӯришҳо сар заданд. Далерони замон Абумуслим, Сумбол, Бобак, Муқаниз халқро ба муборизаи зидди мустамликадорон ҳезониданд. Ин ҳаракатҳо як дараҷа пеш рахти ҳаҳолатпарастии онҳоро гирифт. Ҳилофатҳо, аз ҷумла Аббосиён (750—1258) маҷбур шуданд, ки ҳақиқати ҳолро ба инобат гиранд.

Чӣ ҳеле ки дар боло ёдовар шудем, акнун мустамликадорон барон дигар сар назадани муборизаҳои дохилӣ бо ҳонадонҳои бонуфузи маҳаллӣ унс мегирифтанд. Даставвал аз қувваи Бармакиён, сипас Сомониёну Тоҳириёну Саффориён истифода карданд.

Бояд ҳамин нуктаи назарро тазаққур дод, ки ҳалифони араб ҳонадонҳои номбурдари ба манфиатҳои шахсии ҳеш истифода мекарданд. Масалан, ҳонадонҳои Сомонию Тоҳирӣ дар фуру нишондани шӯриши Рофеъ ибни Лайс (806—810) ба Ҳорунашрашид кӯмак расониданд. Тоҳир бошад, дар муборизаҳои писарони Ҳорунашрашид Амину Маъмун (811—813) иштирок карда, галабаи Маъмунро таъмин намуд. Бинобар ин ҳусни тавачҷуҳи ҳалифони аббосӣ нисбати Сомониён ба Тоҳириён зиёд гашт. Аз ин рӯ, то аз байн рафтани Тоҳириён (873) онҳоро соҳибдавлат шуморида, супоришҳои ҳосари ба номи амирони Тоҳирӣ меод.

Аммо мо бо ин гуфтаи нестем, ки Сомониён дастнигари

Тоҳириён буданд. Харғиз ин тавр не. Ин ду хонаводаи баро-
бархукуки тоҷики яке дар Хуросону дигаре дар Мовароуннаҳр
таъсир доштанд. Азбаски Нишопур нисбати Самарқанд ба пой-
тахти хилофат (Бағдод) наздик буд, аз ин рӯ бештар хабарҳои
нодир аввал дастраси Тоҳириён мешуд.

Арабҳо дар ибтидои ғуҷухоти худ пиндоштанд, ки исломро
дар кишварҳои зердасташон ба таври зурӣ қорӣ мекунанд. Ҳат-
то чунин роҳро пеш гирифтанд, ки халқи муқими роҳи базури
дар хонаҳои хеш иҷоранишини қарда, лашкариёну қорчиёни
исломро соҳибхона мегардониданд. Бо ин роҳ меҳостанд, ки
исломро дар майнаи онҳо қорӣ кунанд. Мардум ба таври зоҳири
онҳоро дастгирӣ менамуданд, аммо тахти дил бад медиданд.
«Ислом ба забон овардаанд ва ба дил ба ҳамаи қорӣ хеш маш-
ғулан», ёловар шудааст Наршаҳи. Вале ин найраиғҳо фоида
надод. Синас маҷбур шуданд, ки роҳи дигарро қорӣ.

Мумкин аст, ки ҳамин сабабҳо Сомонхудо ва Асад ибни
Абдуллоҳро бо ҳам наздик сохта бошад. Ӯ худ Сомонхудо аз
қуштор ва ваҳшиёнагии содиркардан арабҳо тарсида, халқро
ба он ҳидоят намуда бошад, ки исломро қабул намуда, пешин
роҳи ҳунрезихоро гиранд. Вай валонгоршавин шаҳро деҳот,
сӯхтору қатли омиро дид, ба ворисонаш васият намуда бошад,
ки аз барон наҷоти халқ шуда, талаботи мустамликадоронро
беамоният қабул кунанд. Аз ин рӯ, вай аввалин шуда ислом-
ро пазируфт ва қорчии асосии он гашт. Ин ба хонадони Сомо-
ниён имконият дод, ки пешин роҳи саросар арабикунонии мар-
думи маҳаллиро гирифта, забони тоҷикиро дар қаламрави фор-
сӣгӯён эмин нигоҳ дорад.

Ворисони Сомонхудо — набераҳои Нӯх, Аҳмад, Яҳё ва
Илёс чун тарғиботчиёни аввалини ислом баромад қарда, дар
роҳи устуворшавин он дар кишварҳои хеш хизмати босазое на-
муданд. Онҳо тавонишанд, ки баробари тоҷикон, инчунин
туркони бодиянишинро низ ба имон оранд. Қорӣ хеле ки дар боло
қайд намудем, дар роҳи ташаккули дини ислом дар сарза-
минҳои тоҷикишини Аҳмаду Яҳё хизмати босазое намуданд.
Мулки онҳо ки бо бодиянишинон ҳамсарҳад буд, бинобар ин
бештар қушиш ба қарч доданд, ки қуввиро аз қондаю қонун-
ҳои ислом баҳраманда намоёнд.

Бисёре аз сарчашмаҳо Исмонро чун пахнқунада ва бай-
ракбардори ислом дар Осиёи Миёна ёд мекунанд. Онҳо қайд
менамоянд, ки агар тарғиботҳои ӯ дар роҳи паҳн намудани ис-
лом ба халифани Аббосӣ Муътазид маълум намебуд, он тоҳ
яқин, ки мустамликадор ӯро ба чунин мартаба пешбарӣ наме-
кард. Дар ин ҳола Наршаҳи чунин гуфтааст: «Исмон пайвасти
халифари ғолиб намуд. Ва дар умри хеш як соат бар халифа
осӣ набуд ва фармони ӯро бағоят устувор дошт».

Зеро Сомониён аз рӯзҳои аввали ба сари қудрат омадан ба ҳимояи халқ гузашта, ваҳдатро пеш гирифтанд. Аз ин рӯ, барои наҷоти миллату мазҳаб шуда бо ҳилофат иртиботи наздик барқарор намуданд. Ин ҳилофат ба он ҳадаф, ки халифҳои араб пештар аз мақсади Сомониён боҳабар гашта, ба қорҳои дохилии онҳо даҳлат накуянд. Ин рафтори оли Сомон обрӯ ва нуфузи тоҷикон ва умуман даризабонҳоро дар назди ҳилофати Аббосӣ боло бурд.

Аз гуфтаҳои боло бар меояд, ки агар Сомониён дар симои Исмоил ба ҳилофат гӯш наметоданд, дар Шарқ ба чунин қудрату ҳашамат намерасиданд. Иброҳим Исмоил, ки марди дошманду зирак буд, ҳеле барвақт пайҳас кард. Зеро медонист, ки ҳилофат дар тамоми Эрону Хуросон таъсири хешро гузаронида аст. Аз ин рӯ метавонист, ки бо роҳи ҳунрезӣҳои тулонӣ таъсири худро дар Осиёи Миёна низ баланд намояд. Исмоил барои руҳ надодани чунин ҳодиса пешдасти намуд. Ғайр аз ин Исмоил медонист, ки тамоми мардуми Эрону Хуросон ба ислом дода шуда, онро хуб назируфта буданд, аз ин рӯ ӯ қушиш намуд, ки дар ин роҳ ба онҳо пайваст гардад. Баъд соҳибқудрат шуданиш бо ҳилофат ҳеле наздик шуда, дар роҳи болоравии ислом дар Мовароуннаҳр ва тамоми Шарқ қушиш зиёде ба ҳарч доддаст.

Баъди сарнагун сохтани оли Саффорӣ боварии ҳилофат нисбати Исмоил қавитар шуд. Ақиқати ҳақиқат дар ҳар як муҳоризаи душвор аз қувваҳои қудрати вай ва ворисонаш истифода мебарданд. Исмоил бештар ба сарқуб назмудани бодияишишон эътибор дода, дар рафти кишварқушониҳои ба тарғиботи ислом машғул мешуд. Ҳангоми юришҳои зиддитуркӣ ба он муваффақ мегашт, ки пайваста бо гирифтани ғанимат, инчунин дар байни халқиятҳои ғайритоҷикӣ тарғиботи исломӣ барад.

Ҳар як юриши вай мақсаднок буд. Дар рафти он баробари тарғиби ислом, инчунин сарҳадҳои хешро мустаҳкам менамуд. Яке аз чунин юришҳои соли 893 ба Шимоли руҳ дода буд. Ба пушти В. Бартольд ӯ таъинист, ки дар роҳи тарғиби ислом дар байни туркони муваффақиятҳои ноил гардад. Баробари ба ислом рӯ овардани қавмҳои ғайримусулмон, барои онҳо шароитҳои фароҳам менамуд. Масҷидҳои сохта, донадағони бектариин забони арабию дини исломро ба мулкҳои зердасткардаи хеш намоида мефиристад.

Ин кори саркардаи Исмоил ва ворисони вай писанди ҳилофат гашта, боварии мустамликадорони нисбати ҳокимони Сомониён қавитар мешуд. Бинобар ин ҳар талаботе, ки амирони Сомонӣ дар назди ҳилофат мегузоштанд, беамоният ҳал мешуд. Дар натиҷаи худ ҳилофат дар сарқуб назмудани душма-

иони дохилию хоричи аз оли Сомон пуштибони меида. Ба ки нобуд сохтани хонадони Сафориён, аз байн бурдани тохт-тоз PDF Compressor Free Version ни, юришҳои Исмоил ба Исфандибу Тироз, Узғанд ва ғайра мисол шуда метавонанд.

Роҳи пешгирифтаи Исмоилу ворисонаш дар устуворшавии ислом писанди хилофат буд. Арабҳо минбаъд кушиш ба ҳарч доданд, ки ба воситаи Сомониён таъсири хешро ба мулкҳои берун аз Осиёи Миёна низ расонанд. Ақиқун сайёҳону сафирони худро ба мулкҳои дигар ба воситаи Кавказ не, балки бо роҳи Бухоро мефиристоданд. Дар замони ҳукмронии Насри II муносибати оли Сомон бо Поволжье кавитар гашт. Арабҳо ниро ба ҷиҳат гирифта, савдогарону сайёҳони хешро ба давлати Рус ба воситаи Бухорою Хоразм мефиристоданд. Сафари яке аз чунин ҳайатҳои вакилони бонуфуз солҳои 921—922 ба Поволжье қурат гирифта буд. Ҳайати вакилон 21 июни соли 921 аз Бағдод ба роҳ баромад. 12 май соли 922 ба соҳили Волга расид. Дар рафти ин сафари арабҳо намояндагони хонадони Сомониён низ роҳбалади намуданд. Мувофиқи гуфтаи Аҳмади Фазлон ин сафарҳо дар роҳи паҳи намудани ислом дар байни халқҳои соҳили Волга ҳисса гузоштаанд.

Дар ҳусуси қабули ислом аз тарафи мардуми Шимоли Аҳмади Фазлон дар китоби хеш «Сафарнома» хеле ҳуб навиштааст. Зеро вай яке аз шохидони ҳақиқии сафорати соли 921 ба соҳили Волга мебошад. Дар бораи аз тарафи қабилҳои гузҳо пазируфтани ислом ӯ чунин ёдовар шудааст: «Аз онҳо (гузҳо — А. М.) шундаам, ки мегуфтанд: «Ой илоҳа иллоллоҳу Муҳаммадун Расулulloҳ». Албатта, ин каломро на аз рӯи ақида, балки барои наздик шудан ба мусулмононе, ки наздашон ме-раванд, ба забон меоранд».

Дар натиҷаи сафоратҳои зиёди мусулмонону омадани қорвоиҳои тоҷирони арабу форсу тоҷик гузҳо охишта-охишта ба ислом рӯ оварданд. Бинобар ин дар рафти муборизаи Мунтасир (999—1005) барои аз нав яҷот додани давлати Сомониён, гузҳо ӯро думболи намуданд.

Ҳамин тавр, Сомониён дар қатори кишваркушониҳои хеш тавонистанд, ки ҷуғрофияи мусулмониро васеъ намуда, халку қабилҳои мухталифро ба ислом даъват кунанд.

Ҳарчанд, ки Насри II-ро хайрҳои ҳаракати қарматия ме-номанд, вале ӯ дар роҳи паҳи ва устуворшавии ислом дар давлати Сомониён ва берун аз ҳудудҳои он саҳм гузоштааст. Ҳамаи сафару қорвоиҳои тижоратию тарғиби маҳз дар замони Насри II созмон ёфта буданд.

Дар байни амирони Сомонӣ Нӯҳ бини Наср дар роҳи устувор нигоҳ доштани ислом қори зиёде кард. Чӣ хеле ки ном бур-

дем, баъди ба тахт ништастан (943) у яке аз ливобардорони асосии ислом дар Мовароуннахру Хуросон шуд. Ба вай муяссар гардид, ки сипари ислом шуда, бар зидди муқобилони он баромад кунад. Нӯҳ бо ин кӯшишҳои ба ҳарч додааш тавонист, ки исломи дар қалъаҳои ҳеш боз ҳам устувортар намояд.

§ 9. Кӯшиши Мунтасир барои аз нав барқарор намудани давлатдории Сомони

Аз тарафи Қарохониён забт шудани Бухоро оташи муборизаи намояндагони охирии ҳонадони Сомониёро ҳомӯш карда на-тавонист. Абӯиброҳими Исмоил бини Нӯҳ, ки ҳамроҳи бародараш Абдумалик дар Узғанд ҳабе шуда буд, бо кӯмаки қани-заке либоси занона ба бар карда, аз зиндон гурехт. У ба худ лақаби Мунтасир (Фотех)-ро муносиб дониста бо дастгирии наздиконаш — Абӯяъқуб, Абӯзакриё ва Абӯсолеҳ ба мубори-заи зидди истилогарон баромад. Онҳо муддати чанде ба омода сохтани лашкар камар бастанд.

Дар рафти муборизаҳои тӯлонӣ лашкари пуриктидори Со-мониён пош хӯрд. Сабаб дар он буд, ки аз ибтидои солҳои 60-уми асри X сар карда, дар дарбори Сомониён таъсири сипах-солор боло гирифт. Азбаски сипахсолорони Сомонӣ аз қабила-ҳои турки буданд, аз ин рӯ бештар дар урдуи давлат нуфузи ҷанговарони туркнаҷод боло мегирифт. Бинобар ин, вақте ки туркони қарохонӣ Бухороро ишғол намуданд, дар он муддат лашкари Сомонӣ ба тарафи душман гузашт. Агар онҳо ба ҳу-ҷаинони ҳеш содиқ мешуданд, мумкин буд, ки ҷуини ҳолат рух намедод. Инро мо дар симои сарлашкарони Сомонӣ ме-бинем, ки дар боло ёдовар шудем. Бо вучуди ин муборизи далер Мунтасир аз ҳабе гурехта, назди собиқ дастнигарони падару бобоҳояш омад. Ба умеде, ки онҳо вайро тарафгирӣ намуда, боз ба сари ғахвораи оли Сомон меоранд. Мунтасиру наздиконаш бо ҳамин умед омодаи мубориза гаштанд.

Дар охир ба он муваффақ шуданд, ки аз ҳисоби содиқони гвардияи турки наздикони ҳешро гирд оварданд. Баробари ҷамъ шудани ҷангиён, дар нимаи аввали соли 1000 Сомониён ба ҳарбу зарби зидди қарохониён тайёр шуданд. Ҳамин сол лашкари Мунтасир тахти сарпарастии Арслон Болу озими Бу-хоро шуда, пойтахтро гирифт. Баъди Бухоро Арслон Болу ба Самарқанд ҳамла намуд. Он вақт Самарқандро ба-родари хони қарохониён Ҷаъфартегин идора ме-кард. У бо қувваи муттаҳиди бухориёну самарқандӣҳо бар зидди лашкари Сомониён баромад. Арслони Болу дастболо шуд. Сонӣ ӯ Ҷаъфартегинро бо ҳафтаҳо нафар наздиконаш асир гирифта, ба ивази зиндониёни Сомонӣ ба Узғанд фиристод.

Хочиб голиб омада, сарлашкарн Сомониён Абулкосими Сим-
чури ва тобенёни ўро асир намуд.

Абуиброҳими Мунтасир дар ҷанг талафоти калон дод. Барои
боз ҷамъ PDF Compressor Free Version ру ба ҷониби ғузони турк кард.
Онҳо дар поёноби рудн Сир ва ҷанубии баҳри Арал умр ба сар
мебурданд. Дар замони сари қудрат будани Сомониён хиз-
мати эшонро адо мекарданд. Мунтасир ба кўмаки ғузон дил-
пур шуда, аз нав барои забти Мовароуннаҳр омода гашт.
Дар ҳудуди Самарканд дар байни лашкарн Наср Илқхони
қарохони ва ғузони қироян Мунтасир ҷанги нав ба амал омад.
Моҳи августи соли 1003 ғузон дар Самарканд Илқхонро
шикаст дода, 18 нафар сарлашкарони ўро асир гирифтанд.
Ғузо аз сулҳ қардан бо қарохониён рӯ нагардониданд. Мун-
тасир аз ин иттифок тарсида, роҳи аз байни ғузону қарохониҳо
қудо шуданро қуст. «Мунтасир аз ин қазия мусташёр (дар
тарс) шуд ва ҳафтад кас хаввосу сикати (этиқодмандон)
хеш ихтиёр қарда ва аз миёни хашами ғузон (берун) омада,
ба қанори об расид. Ва ҷун Чайхун аз бурудати (сармо) ҳаво
мунҷамид шуда (ях баста) буд, қаҳ бар рӯи ях рехта, аз об
бигузаштанд», навиштааст Мирхонд. Аз ҳаракати Мунтасир
ғузон боҳабар шуда, ўро таъқибкунон то соҳили Ому рафтанд.
Даме, ки ғузон ба дарё наздик шуданд, ях об шуд ва онҳо
рудро убур қарда натавониста, ақиб гаштанд. Хулоса Мун
тасир бо умеди мадад ба Султон Маҳмуди Ғазнавӣ муроҷиат
намуд, ки барои гирифтани Бухоро кўмак расонад.

Лашкарн зарҳариди ғузо ба Мунтасир хиёнат қард. Вай бо
кўмаки онҳо Бухоро ғасб қарда бошад ҳам, аммо дар охир
ғузо аз ҷангу ҷидоли дар пеш истода тарсида, ба мулки хеш
гурехтанд. Онҳо Мунтасир маҷбур шуд, ки ба рақибн асосии
хонадони хеш Султон Маҳмуди Ғазнавӣ муроҷиат кунад. Са-
баби ба Ғазнавиён рӯ овардани Мунтасир дар он зикр
меёфт, ки онҳо нисбати дигар қабилаҳои туркии Мовароуннаҳру
Хуросон ба Сомониён наздик буданд. Ҳарчанд, ки наҷодашон
туркӣ буд, аммо онҳо дар мулкҳои тоҷикӣ ҳуҷаинӣ мекар-
данд. Бинобар ин вай нисбати дигарон Султон Маҳмудро наз-
дики хеш ҳисобида, ба ӯ байтҳои зерини хешро бахшид:

Аз ҷон ки надошт ҳеч судам ту беҳӣ,

Дидам ҳамарову озмудам, ту беҳӣ.

Аз дида, ки нақши ту намудам, ту беҳӣ,

В-аз дил ки фуру гузашт зудам, ту беҳӣ.

Маҳмуд хоҳиши Мунтасирро пазируфт. Ва Мунтасир роҳи
Абевардро пеш гирифт. Султон Маҳмуд дар қабули пайғом ва
икромн расули ӯ осори лутфу қарам ба ҳузур овард, тўҳфан

Сипас Мунтасир ба Бухоро омад, аҳоли ба кудуми ӯ шодмони-
хо кард. Хатто, дар зарробхонаи Бухоро ба номи Мунтасир
тангаҳо сикка заданд.

Мунтасир аз дастгирӣ ҳамаҷаҳонӣ шод шуда, боварӣ хо-
сил кард, ки аз нав ба тоҷу тахти бобой соҳиб мешавад. Вале
қуввааш кофӣ набуд. Бисёре аз ашрофони хирсарасти Со-
монӣ худро бегона ҳисобида, даст ба домани душман заданд.
Дар вақти зарурӣ Мунтасиру шариконашро дастгирӣ накарданд.
Бинобар ин барои ингоҳ доштани Бухоро қувваи ӯ кифоя
накард. Сарлашқари қарохониён Наср ибни Носируддин бе
муқобилият ба шаҳри Бухоро соҳиб шуд. Абулброҳими Мун-
тасир маҷбур гаравд, ки барои дарёфти кумак ба Хуросон
равад.

Дар Хуросон Абулқосими Симҷурӣ ба муқобили Султон
Маҳмуди Ғазнавӣ мечангид. Дар муборизаи зидди Маҳмуд Мун-
тасир бо Симҷурӣ иттифоқчи шуд. Ояхо дар ҷанги зидди Сул-
тон Маҳмуд ба баъзе муваффақиятҳо ноил гашта, хатто моҳи
марти соли 1001 шаҳри Нишопурро ба даст дароварданд. Сул-
тон Маҳмуд аз ин ҳодиса ба ташвиш афтада, роҳи ҳалоси ҷуст.
Вай ба пеш Наср ибни Носируддин қас ғиристода, аз ӯ кумак
пурсид. Ояхо бар зидди Мунтасиру Симҷурӣ иттифок бастанд.
Барои боз ҳам мустаҳкам шудани дӯстии байни ғазнавиёну қаро-
хониён Султон Маҳмуд духтари Наср ибни Носируддинро ба
зани ғирифт. Баъди он иттифоқи ҳақиқии зидди Сомониён таъ-
кил ёфт.

Мунтасир аз ин бохт ноумед нашуд. Вай медонист, ки мар-
думи таҳҷони дар қаламрави ӯли Сомон буда хурмати ҳонадон-
ро ба ҷо меоварданд. Яке аз шаҳрҳои ғарбии давлат Рай ба
шумор мерафт. Бинобар ин вай ба сӯи ин шаҳри сариғузу
рафт. Мунтасирро мардуми Рай хуб пазируфтанд ва барои
нест кардани душман дар атрофи ӯ муттаҳид шуданд. Вай
баъди қувваи зиёд ҷамъ намудан охириҳои моҳи август ва аввали
моҳи сентябри соли 1001 аз нав озими Нишопур гашт. Дар ин
ҷо ҷанги шаддиде байни Мунтасиру лашқари муттаҳидан тур-
кони ғазнавию қарохонӣ сурат гирифт. Ба қувваи душман
сарлашқари Султон Маҳмуд Олутунтош Ҳочиб сарвар буд. Мухо-
рибан сахте ба амал омад. Аз ҳарбу зарб тарсида Арслони
Болу ба Сомониён хиёнат карда ҳост, ки ба тарафи душман
гузарад. Мунтасир аз он ба тезӣ воқиф гашта, ӯро қатл намуд.

Арслон Болу дар байни ҷангиёни ҳеш обрӯ ва нуфузи ба-
ландро соҳиб буд. Бинобар ин қатли вай норозигии лашқаркен-
ро ба миён овард. Аз ин ҳолат душман воқиф шуда, ба бени-
зомшавии тартиботи дохилии урду роҳ кушод. Ин буд, ки дар
муқорибани Сараҳс лашқар ба Мунтасир хиёнат кард. Олутунтош

Хочиб ғалиб омада, сарлашқари Сомониён Абулқосим Сим-
чурӣ ва тобенӣ ӯро асир намурад.

Абунброҳими Мунтасир дар ҷанг талафоти қалон дод. Барон
боз ҷамъ намурад. Лашқар рӯ ба ҷониби ғузони турк кард.
Онҳо дар поёноби руди Сир ва ҷануби баҳри Арал умр ба сар
мебурданд. Дар замони сари қудрат будани Сомониён хиз-
мати эшонро адо мекарданд. Мунтасир ба кӯмаки ғузон дил-
пур шуда, аз нав барон забти Мовароуннаҳр омода гашт.
Дар ҳудуди Самарқанд дар байни лашқари Наср Илқхонӣ
қарохонӣ ва ғузони қироӣ Мунтасир ҷанги нав ба амал омад.
Моҳи август соли 1003 ғузон дар Самарқанд Илқхонро
шикаст дода, 18 нафар сарлашқарони ӯро асир гирифтанд.
Ғузо аз сулҳ қардан бо қарохонӣ рӯ нагардониданд. Мун-
тасир аз ин иттифок тарсида, роҳи аз байни ғузону қарохонӣ
ҷудо шуданро ҷуст. «Мунтасир аз ин қазия мушташӣр (дар
тарс) шуд ва ҳафтад кас хаввосу сикати (этиқодмандон)
хеш ихтиёр карда ва аз миёни ҳашама ғузон (берун) омада,
ба қанори об расид. Ва ҷун Чайхун аз бурулати (сармо) ҳаво
мунҷамид шуда (ях баста) буд, қаҳ бар рӯи ях рехта, аз об
бигузаштанд», навиштааст Мирхонд. Аз ҳаракати Мунтасир
ғузон бӯҳабар шуда, ӯро таъқибкунон то соҳили Ому рафтанд.
Даме, ки ғузон ба дарё наздик шуданд, ях об шуд ва онҳо
рудро ӯбур карда натавониста, ақиб гаштанд. Хулоса Мун-
тасир бо умеди мадад ба Султон Маҳмуди Ғазнавӣ муроҷиат
намуд, ки барои гирифтани Бухоро кӯмак расонад.

Лашқари зарҳари ғузо ба Мунтасир хиёнат кард. Вай бо
кӯмаки онҳо Бухоро ғасб карда бошад ҳам, аммо дар охир
ғузо аз ҷангу ҷидоли дар пеш истода тарсида, ба мулки хеш
гурехтанд. Онгоҳ Мунтасир мачбур шуд, ки ба рақибӣ асосӣ
хонадони хеш Султон Маҳмуди Ғазнавӣ муроҷиат кунад. Са-
баби ба Ғазнавӣ рӯ овардани Мунтасир дар он зикр
меёфт, ки онҳо нисбати дигар қабилаҳои туркӣ Мовароуннаҳру
Хуросон ба Сомониён наздик буданд. Харҷанд, ки наҷодашон
туркӣ буд, аммо онҳо дар мулкҳои тоҷикӣ ҳуҷанӣ мекар-
данд. Бинобар ин вай нисбати дигарон Султон Маҳмудро наз-
дики хеш ҳисобида, ба ӯ байтҳои зерини хешро бахшид:

Аз ҷон ки надошт ҳеч судам ту беҳӣ,
Дидам ҳамарову озмудам, ту беҳӣ.
Аз дида, ки нақши ту намудам, ту беҳӣ,
В-аз дил ки фуру гузашт зудам, ту беҳӣ.

Маҳмуд хоҳиши Мунтасирро пазируфт. Ва Мунтасир роҳи
Абевардро пеш гирифт. Султон Маҳмуд дар қабули пайғом ва
икромӣ расули ӯ осори лутфу қарам ба ҳузур овард, тухфан

лонх фиристод... Султон Махмуд Абевардро ба илтиери Мунтасир гулшта, ба тарафдорин хонадонн Сомониён барномада бошад ҳам, аммо дар дил нисбати ин дуҷмон кинаву адолат дошт.

PDF Compressor Free Version

Дар ин ҳақиқат бо ҳама Аллоҳиқиро ба хотир оварда, баҳри он мекушид, ки дигар тоҷик соҳибқудрат наҷавад. Вай бо Мунтасир муносибати руякӣ дошт. Султон Махмуд ба таъриқ пинҳонӣ бо Ҳоразмшоҳ наздик шуда, иттифоқи зидди Сомониёро сохмон дод. Бо ташаббуси вай Ҳоразмшоҳ бар зидди Мунтасир лашкар кашида, вайро шикаст дод. Баъди он Мунтасир ба Мовароуннаҳр баргашт. Аз ҷағлубиятҳои боло ҳулосан дар ҳарорӣ бароварда, диққати асосии ҳешро ба мустаҳкамкунии лашкараро равона намуд. Дар муддати кӯтоҳ ба ҳарбу зарби набатии зидди қарохониён омода сохт. Пас дар ҷанги наздики Дабусия лашкари қарохониёро шикаст дод. Ин ғалаба ӯро рӯйбаланд намуд. Вай бовари ҳосил кард, ки ба табакхон мухалифи аҳоли таъин намуда, аз нав соҳиб Бухоро мешавад. Ҳамин таъин, лашкар ҷамъ кард. Ӯро даставаал ғозӣи тарафдорӣ намуда, тахти сарпарастии Ҳорис се ҳазор лашкар сохмон доданд. «Ба ҳочагонн Самарқанди сад гулони туркро ба мола вофир ба аҳлимаъиш фиристоданд», гуфтааст Мирхонд. Баробари ин ғузон инз ба лашкари Мунтасир ҷайбостаид. Дар натиҷа Мунтасир тавонист, ки ҷангиёни зиддиро ҷамъ кунад. Насри Илтиқон инз аз омодагии Мунтасир ба ҳарбу зарби омода бо-хабар шуда, ӯрдуи ҳешро дар ҳолати ҷангӣ ниғаҳ дошт. Ҷи хеле ки Мирхонд ёдовар шудааст моҳҳои май-июн соли 1004 дар наздики Самарқанд муқорибан сохт рух меишад. Насри Илтиқон шикаст хӯрда ба Фарғона ақиб менишинад ва лашкари нав ҷамъ намуда, боз ба ҷанги зидди Мунтасир мебарояд. Дар натиҷа дар Ҷиззаху Хавос байни Мунтасиру Насри Илтиқон ҳарбу зарби нав ба амал меояд. Дар ин ҷанг ғузон ба Сомониён беафой қамуданд. Сарлашқари Мунтасир Абулҳусайн Тоқ бо панҷ ҳазор марди ҷангӣ ба тарафи душман гузашт. Сипас Мунтасир ҷағбур шуд, ки барои боз ҷамъ намудани тарафдорон ба Хуросон равад. Ӯ ба соҳили Ому омад. Албатси дар он ҷо кишти ё қанқе ҳозир набуд, бинобар ин дарахтониро бурида, амал сохту сонн дарёро убул кард. Ва ҷизу ҷора ва ҷорҳои дар илтиёр доштаашро дар байни ҷангиёи тақсим намуд. Баъди он бо роҳи биёбон ба Пули Роғул расид. Аз омадани ӯ Султон Махмуд огоҳ шуд. Ӯ феврал аз шаҳри Ғазна ба Балх омада, барои нобуд сохтани Мунтасир тайёрийд. Вай ба Қарикун ибни Муҳаммад ҷил нафар марди ҷанги-ро ҷамроҳ кард, то ки онҳо Мунтасирро дастгир кунанд. Мунтасир аз мақсади нопони Султон Махмуд хабар ёфта, роҳи Ӯз-гандро пеш гирифт. Наср бини Носируддин, волии Тус Арслон Ҷозиб ва ҳоқими Сарахс Бугроҷук аз думболи ӯ шуданд. Моҳи

декабри соли 1004 Мунтасир аз шахр ба шахр, аз деҳа ба деҳа роҳ паймуда, аз душманон пинҳон мешуд.

Вай ҳамин тарафдоронро аз даст дод, вале дар дил умед дошт, ки деҳа ба деҳа гашта, мумкин аст дӯстони нав пайдо кунад. Аммо шахзодаро касе пуштибонӣ намекард. Аз ин рӯ, умедашро қанда, ба пинҳонкорӣ гузашт.

Наср Иликхон барои дастгир намудани ӯ писари Сурхаки Сомониро ба доми худ кашида, нома ба ӯ дод, ки ба Мунтасир, расонад. Дар он ваъда дода буданд, ки барои гирифтани Бухоро кӯмак мекунанд. Аммо Мунтасир аз пинҳонкорӣ набаромад. Ол ғоҳ Султон Маҳмуд наздикони худро ба қатли Мунтасир омода сохт. «Чун шаб даромад, — менависад Мирхонд, — тоифае аз зӯроб ҳучум оварда чони азизи он шахзодани бемол барбод доданд ва ҳуни шарифи ӯ бар ҳоқ рехтанд. Ва яқборагӣ шӯълаи давлати оли Сомон интифопазируфт (ҳомӯш шуд) ва қавқаби иқболу шарафи эшон ба дараҷан ҳубут расид (фуруд омад)».

Ҳамин таъри, оташи мубориззи панҷсолаи Абулброҳим Исмоил Мунтасир, ки барои барқарор намудани тахту тоҷи Сомониён фурузон шуда буд, моҳи январӣ соли 1005 ҳомӯш гашт. Сабаб дар он буд, ки Мунтасир дар ихтиёри ҳеш лашқари санҷидашудаи миллиро надошт.

Дигар он ки ҷангиёну сарлашқарони зарҳарид ҳар сари қадам ба ӯ хиёнат намуданд. Вақтҳои зарури ба тарафи душман гузаштанд.

Сабаби дигари ноомеди қори Мунтасирро дар он мебинем, ки вай дар қорзор танҳо буд. Намояндагони дигари хонадони Сомониён, собиқ дарбориён, уламои дин, феодалони бонуфуз ҳисси миллиро аз даст дода, худро зери пой туркони кӯчманҷӣ карданд. Агар онҳо тахти сарпарастии Мунтасир даромада, вайро илҳом мебахшиданд, яқин буд, ки аз нав оли Сомон соҳиби тоҷу тахт мешуд. Сад афсӯс, ки онҳо манфиатҳои ҳешро аз манфиати халқ боло донишанд...

§ 10. Сохтори оли Сомон

Ташкили хуби идоракунии давлат бешак аз рушду камолоти он сахми муносиб мегузорад. Ибро хонадони Сомониён нағз медонистанд. Яке аз намояндагони олимақоми ин хонадони бонуфуз — Исмоил ибро хуб дарк мекард. Аз ин рӯ, баробари ба сари қудрат омадани ҳеш масъалаи аз рӯи нақша ташкилу амал намудани давлатро ба миён гузошт. Баъди ғалабаи Исмоил аз болои Сафориён (соли 900) Сомониён ташкили идо-

PDF Compressor Free Version

ракунии бонизомро ба миён гузоштанд. Исмоил шакли беҳтарини идоракунии давлатро дар девонҳо (вазиратҳо) медид. Вай таҷрибаи давлатҳои гузаштаро ба инбат гирифта, бо роҳи девонҳо мешинохт. Онҳо дар замони арзи вучуд кардани давлати Сомониён ташкил шуда буданд. Ин усулро арабҳо низ истифода намуданд. Хангоми дар ҳилофат ҳукмрон будани Аббосиён бо кӯмаки тоҷикону эронӣ онҳо бо роҳи девонҳо идора намудани давлатро таҷриба карданд. Яке аз сабабҳои асосии дар дарбори ҳилофати араб роҳёфтани оли Бармакиён низ дар ҳамин зикр меёбад. Зеро онҳо дар замони ҳукмронии Сомониён вазирони ин давлати муктадир буда, дар тақмили идоракунии мамлакат саҳми муносиби хешро гузошта буданд. Азбаски онҳо мардони заковатманд буданду дар идоракунии мулк таҷрибаи хоса доштанд, бинобар ин арабҳо ба онҳо таъия намуда, аз таҷрибаашон баҳраман шуданд. Аммо Сомониён соҳтори арабии сосонии идоракунии давлатро ҳале тақмил доданд.

Давлати Сомониён аз ҷиҳати сохт феодалии бул, ба ду қисм: даргоҳ (дарбори подшоҳӣ) ва девонҳо (яъне вазиратҳо ё идораҳои ҳарбӣ-гражданӣ) тақсим мешуд. Аммо бояд ҳаминро хотирнишон сохт, ки хангоми таъин намудани ин ё он шахс ба вазифаи раиси девон мансабдорони олимартабаи Сомонӣ ба подшоҳ ҳалал мерасониданд. Бештар кӯшиш ба ҳарч меоданд, ки тарафдорони наздики хешро сари қудрат оранд.

Исмоил тарҳи усули идоракунии давлатро кашид. Ойро ҳаматарафа тақмил дод, ки идоракунии даргоҳ ва дарбор осон бошад. Мувофиқи нақша давлат дар як даст бояд муттаҳид мешуд. Он гоҳ идоракунии он аз марказ ҳале осон буд. Аммо Исмоил ба мақсад нарасид. Қори саркардаашро писараш Аҳмад бини Исмоил ба сомон нарасонд. Вай ба қорҳои дуҷумдараҷа машғул шуда, орзуи падарро амалӣ накард. Танҳо баъди сари ӯ дар замони ҳукмронии писараш Насри II бо таъаббуси вазирони оқилу донои Сомонӣ Абуабдуллоҳ Муҳаммад бини Чайхонӣ (914—918) ва Абулфазл Муҳаммад бини Убайдуллоҳи Балъамӣ (918—938) орзуи Исмоил ҷоман амал пӯшид. Бо ин мақсад ҳанӯз дар солҳои аввали асри X Исмоили Сомонӣ дар Регистони Бухоро ба бино намудани иморатҳои пуршӯкӯҳ камар баст. Ба гуфтаи Абубакри Наршакӣ қори саркардаи боборо наберааш Насри II (914—943) давом дода, сохтмони иморатҳои Регистонро тезонид. Ҳар як девон ба худ бинои хоса дошт, ки он аз ҳуҷраҳои мухталиф иборат буд. Идораҳои девонҳо дар рӯ ба рӯ бинои дарбори подшоҳ қарор доштанд. Ҳамаи биноҳо бо усули ҷубқорӣ сохта мешуд. Бинобар ин вақту бевақт бо ҳаргуна баҳона биноҳои девон-

хонахоро оташ мезаданд. Дар замони ҳукмронии Мансур бини Нӯҳ (961—976) меъмории бинои Девоихоро бо тарҳи нав сохтанд, ки онҳо мувофиқи талаботи замон бошанд. Дар ин хусус Абубакри Наршаҳӣ дар «Таърихи Бухоро» чунин ёдовар шудааст: «Ва дигар аз дари Регистон то Даштак ба тамои хонаҳои мавзунунакаши олии санин ва меҳмонхонаҳои мусаввар ва ҷаҳорборҳои хуш ва сарҳавзҳои некӯ ва дарахтониҳои қачам хирагаҳо буда ба навъе ки заррае офтоб аз ҷониби шарқи ва ғарби ба нишастгоҳи сарҳавз намеафтада». (с. 26).

Баъди сӯхторҳои калон Регистон хароб шуд. Аз ин рӯ дарбор ба мавзеи Ҷӯи Мулиён кӯчид. Бинобар ин қарор доданд, ки биноҳои девоихо низ дар қаламрави он мавзеи зебоманзар бунёд шаванд. Ҳамин тавр, Ҷӯи Мулиён дар замони Насри хурамашуда, дар давраи ҳукмронии ӯ ворисонаш ба бӯстонсарой табдил ёфт. Ҳамин маҷлисҳои дарбор ва ҷашнвораҳои шӯҳрӣ дар он маҳал баргузор мешуданд. Баробари ин амирони Сомонӣ дар он ҷо подшоҳону сафирони мулкҳои дигарро ба ҳузурӣ хеш мекарданд.

Сомониён барои ҷуркудран шудани дарбору дастгоҳи давлатдорӣ аз роҳи усулҳои мухталифи идоракунии истифода мебарданд. Сохторҳои давлатдорини гузаштаро ҳаматарафа омӯхта, сипас шакли беҳтарини онро дар худ таҷассум менамуданд. Дар ин хусус Абубакри Наршаҳӣ навиштааст, ки Сомониён усули аз ҳама санҷидашудани идоракунии давлатро дар девоихо диданд. Бинобар ин идоракунии мулкӣ хешро аз рӯи девоихо сомон доданд. Вай қайд менамояд, ки дар замони амирӣ Насри II бини Аҳмад дар Регистони Бухоро даҳ девои амал мекард. Онҳо чунинанд:

1. Девои вазир ё Хочан бузург. — Он калонтарин девои ба шумор мерафт. Тамоми девоиҳои дигар тобон он буда, ҳар сари вақт ба он ҳисобот пешкаш менамуданд. Сардори девои дар дарбор ба мавзеи ҳоса соҳиб буд. Вай баъди амир шахси дуҷум ба шумор мерафт. Ҳангоми ба мамлакатҳои хориҷӣ сафар намудан, ба шикори истироҳат рафтани амир вай вазифаи роҳбари қуллаи дарборро ба ӯҳда дошт. Баробари ин масъалаҳои гуфтушуниди байни давлатҳои хориҷӣ, сулҳу ҷанг ва ғайраро ин девои ҳал менамуд.

Амир ҳангоми таъин кардани сардорони девоиҳои дигар, албатта, бо хочан бузург маслиҳат намуда, фикру мулоҳизани вайро ба инобат мегирифт.

Раиси девои номбурда чун шахси бовариноки амир доимо дар фармони ӯ буд. Идораи вай ба даргоҳи амир хеле наздик буда, афшардоронаш тамоми фармонҳои амирро китобат намуда, сипас пешкаши девоиҳои дигар мекарданд.

Ҳукми сардори ин девои дар тамоми мулкҳо раво буд. Аз

номи амир фармонҳо бароварда, аз пай иҷрои онҳо мешуд.

Амир дар интихоби сардорони ин девон хеле эҳтиёткорӣ менамуд. Зеро он ҳалқунандан тақдири давлат буд. Бинобар ин ҳамагон Сомониён кӯшиш ба ҳарч методданд, ки одамони дастӣ тозадошта, дилсоф, олимӯ сиестмалдорро интихоб намуда, сарпарастии ин девонро ба онҳо воғузор намоянд.

2. **Девони муставфӣ ё ҳазинадор.** — Он онди воридоту содирот қор мебуд. Муставфӣ — девонсолор баъди ҳоҷибӣ бузург дар дарбор шахси дуҷони обрӯманд ба шумор мерафт. Подшоҳ ба вазифаи муставфӣ одамони ба ҳуд содиқ ва шикастанафасро ба ин мансаб пешбарӣ мекард. Зеро тамоми боигарӣ ва амволи мамлакат дар зери дастӣ вай нигоҳ дошта мешуд. Бо тавсияи сардори ин девон одамони худотарс, парҳезгар, боинсоф ба вилоятҳо муставфӣ таъин мешуданд.

3. **Девони Расона ё амид-ул-мулк.** — Девон қорҳои муҳими давлатро иҷро мекард. Сирҳои асосии давлатдориро он дар ҳуд таҷассум намуда, ҳамчун идоран умури сиёсӣ бо кишварҳои хориҷиро бар ўҳда дошт. Сардори ин девонро низ аз одамони ба амир наздиқ таъин менамуданд. Ў ҳамчун шахси сиестпеша доимо дар дарбор буда, гуш ба фармонҳои амир метод. Дар масъалаҳои мухталифи сиёсӣ байналмилалӣ амирро мушовир буд.

4. **Девони соҳибушарта ё артиш.** — Девон вазифаи вазири мулофиа (чангӣ)-ро адо мекард. Дар замони Сомониён он сипахсолор ном дошт. Сомониён ба сипахсолор ҳусну тавачҷуҳи ҳоса зохир намуда, ўро дар мулкҳои Хуросонии хеш нигоҳ медоштанд. Дар замони вориҳои Исмоил (Аҳмад, Насри II, Нӯҳ, Абдумалик) вазифаи сипахсолориро Алпетегин ба дӯш гирифта буд. Сипахсолорро ҳуд амир таъин мекард ва ў аз болон қори артиш, таъминоти он бо озуқа, сару либос қор мебуд. Сардори девон соле як маротиба сафқашин ҳарбӣ созон метод. Сафқашин инзомиро, ки аз ҳисоби кӯшуни савора, пиёдагард, найзазан ва филҳои чангӣ ташкил мешуд, ҳуд подшоҳ қабул мекард. Инчунин девони соҳибушарта вазифаи посбонӣ ва таъмини амнияти мулкҳо ба ўҳда дошт.

5. **Девони соҳиб-ул-барид ё алоқа.** — Яке аз муҳимтарин девонҳои давлатӣ ба шумор мерафт. Дар ихтиёри он ҳама вохонаҳои ахборӣ буд. Тамоми хабару воқеоте, ки дар қаламрави давлат рух медод, албатта, ин девон ба самъи подшоҳ ва дарбориён мерасонд. Вай хату чеки маҳфин давлатро муҳрнамуда, ба халиф мерасонад. Сардори ин девон ҳуқуқ дошт, ки бо подшоҳ ва халиф озодона пуфтуғу намуда, қори ҳешро ҳал қунад. Қорқунии девон дар маҳалҳо аз тарафи марказ таъин ва тасдиқ қарда мешуданд. Онҳо ба ҳокимони маҳалли втават накарда, аз болон онҳо назорати маҳфӣ мебуданд. Ин девон

дар ихтиёри худ амволи зиёди нақлиётӣ, кабутарони хатбар ва чизҳои дигар дошт. Қормандони он танҳо хизмати ҳукуматдоронро ба ҷо меоварданд. Хату номаҳои мардуми оддиро аз маҳал ба **PDF Compressor Free Version** Ба ин нигоҳ нақарда обру ва нуфузи қормандони ин дастгоҳ дар шаҳру деҳот баланд буд.

6. Девони мухтасиб. — Мухтасибон дар даргоҳи Сомониён мақоми махсусро соҳиб буданд. Онҳо тахти сарпа-растин сардори девони ҳеш аз болон қори бозорҳо, фуруши маҳсулот, тароздорӣ, сифати моли воридмешудагӣ назорат ме-бурданд. Баробари ин кушиш ба ҳарч дода, зидди ҳаннотони ҷаллобон мубориза бурда, дар бозорҳо ва дуконҳо нарху наворо ба танзим меандоختанд.

Баробари ин мухтасибон аз болон тартиботи шаҳрдорӣ на-зорат карда, пешин роҳи майнӯшону авбошонро мегирифтанд. Ғайр аз ин ба муқобили дуздӣю фосикӣ ҷораҳои зарурӣ ме-андешиданд. Дар замони Сомониён намоёндогони ин девон ба ҳуқуқҳои васеъ соҳиб буданд: 1. Бар зидди қалобони бозор; 2. Муқобили исрофқорони моли хориҷӣ; 3. Ифрок ба ҷорво; 4. Ба зидди вайронкорҳои беасоси хонаҳо; 5. Гирифтани пешин роҳи омӯзгорон аз дуразаниҳои бемаънӣ ба пушти шоғирдон; 6. Ба тартиб даровардани қори пизишкон; 7. Аз тарафи қози-ҳо дуруст анҷом додани мурофиаҳои судӣ ва ғайра назорат ме-карданд.

Мухтасибон аз ҳисоби зердастони ҳеш дастаи махсус соз-мон дода, дар маҳалҳо мегаштанд. Шахсоне, ки дар вақтӣ ҷиноят аз тарафи онҳо дастгир мешуданд, дар маҷлиси васеи ахли маҳал муҳокима намуда, ба онҳо ҷазои сазовор ме-до-данд.

7. Девони мушриф ё ишроф. — Сардори ин девонро мушриф мегуфтанд. Дар «Таърихи Байҳақӣ» мушриф ҷун ҳазинадор ёд карда мешавад. Вай аз болон даромаду баромади ҳазинаи полшоҳ назорат мебурд. Баробари ин мушриф вазифай нигоҳ доштани сирру асрори давлатиро иҷро мекард. Бо супориши амир ё подшоҳ аз паси шахсони масъул назорат мебурд.

8. Девони амлоки ҳосаи султон ё азийъ. — Дар замони ҳукмронии халифони Аббосӣ онро ҷун девони азийъ ё идоран амволи халиф меномиданд. Вазифай ин девон аз ҷамъ наму-дани амлок ва ҳисобот додани он ба халифа иборат буд. Дар замони оли Сомон низ ин девон вазифай ҷамъ намудани ам-локро аз мулкҳои султони (давлатӣ) адо мекард.

9. Девони алқазо ё қозӣ. — Ин девон, ки ба даъвоҳои мар-дум расидагӣ мекард, тақрибан дар ҳукми вазорати додгус-тари буд. Раис ё вазири онро дар марказ қозиюлқузот мегуф-танд. Шахсе, ки фикҳу шаръи исломӣ медонист ба ҳамин ман-саб таъин мешуд. Ошӣ додани муҳолифин, назорату сарпа-

растии ба шавахар додани духтарони бевалидайн, содир на-
мудани ҳукмҳои додгустарӣ, назорат аз болои вақфномаҳо,
кайфар (ҷазо) додани қарздорон ва ғайра вазифаҳои ин де-
вон **PDF Compressor Free Version** Дар мартабаи болотарини девони
мазолим (қозӣ) дарбор ё даргоҳи султон буда, ки аз қадим
вучуд дошт. Низомудмулк дар «Сиёсатнома» ёдовар шудааст,
ки подшоҳон бояд ҳафтае ду маротиба дар курсии сардори ин
девон нишинанд.

10. Девони авкоф ё вақф. — Он масъули назорат бар ма-
сочид ва зрозиву амокини (заминаи макон) вақфӣ ва қори му-
таваллиён буд. Сиёсати ҳукумати марказӣ ба он нигаронида
шуда буд, ки соҳибони вақфҳо дар хидмати ҳеш нигоҳ до-
рад.

Бо девонҳои идора намудани мамлакат қори давлатдоронро
як дараҷа ба ғарбӣ мебаровард. Зеро сардорони девонҳои ва-
зифаи дар наздашон бударо ба таъхир иҷро менамуданд. Ба
ғайр аз девони алоқа, девонҳои дигар ҳам ба ҳокимони маҳал-
ҳо ва ҳам ба ҳукумати марказӣ итоат мекарданд.

Сардорони вилоятҳо аз хонадонҳои подшоҳ, ҳешовандони ӯ,
аҳли дарбор ва феодалони обрӯманд таъин мегардиданд.
Вале қори аз ҳама душвор дар идоракунии девонҳои дар он
зикр мегардид, ки мансабталабӣ мансабҳои феодалон ҳеле
тезтунд мешуд. Мувофиқи қарори амир мебоист, ки сардо-
рони девонҳоро бо маслиҳати ҳочаи бузург ба подшоҳ тавсия
мешуданд. Аммо ҳолатҳои руҳ меоданд, ки ба руҳсати ҳочаи
бузург номзадҳои ин ё он сардори девон ба подшоҳ пешкаш
мегардид. Бештар вақт вазифаи сардори девон меросӣ гуфта,
шахсонӣ ноҳудабаро ба қурси менишастанд.

Одамони дошманду бофазилат ба мансаби девонбошӣ
тавсия намешуданд. Аксаран шахсонӣ сармоядор, рӯхонӣ, то-
ҷир талошӣ мансаб мекарданд. Аммо дар ҳаёти давлати Со-
монӣ мулкҳои низ буданд, ки онҳо ба таври рӯякӣ ба ҳуку-
мати марказӣ итоат намуда, дар асл худашонро мустақил ме-
ҳисобиданд. Масалан, тамомӣ қаламрави Хуросон бевосита
ба сипаҳсолор итоат менамуд. Вай аз Нишопур истода, ба
амир ҳисобот меод.

Яке аз вазифаҳои асосии намоёндогони давлатӣ дар деҳот
иборат аз он буд, ки бештар хироҷ қамъ карда, ҳазинаи дав-
латиро пура намоёнд.

Сомонӣ барои нигоҳ доштани иқтисодии давлатдорӣ ҳеш
ба саркардагони дастаҳои мусаллаҳи туркони таъин намуда, ба-
ромадҳои халқӣ ва вайронкорӣҳои аҷнабиёро фуру менишон-
данд. Аммо ин таҷрибаҳои онҳо натиҷаи хуб набахшид. Сар-
кардагони гвардияи туркӣ аз порозигии феодалону муборизан
дохилии синфӣ истифода бурда, бар андиши ҳукумати марказӣ

чангида. ба он муяссар мешуданд, ки дар мулкҳои алоҳида мустақил шаванд.

Дар **Муассис** ҳоким ё худ қадҳудо меистод. Вазифаи сипахсолорӣ ҳам мавҷуд буд. Шахрхоро раисро идора мекарданд, ки онҳо аз ҳисоби шаҳриёнӣ бой ва рӯҳониён таъин карда мешуданд. Ба рӯҳониён устод, шайх-ул-ислом ва хатиб таъсири калон доштанд.

Дар роҳи устувор нигоҳ доштани давлату дарбори Сомонӣ мансабу вазифаҳои дуҷумдараҷа низ ҳисса мегузоштанд.

Вакил — дар нигоҳ доштани номаҳо ва ба тартиб овардани онҳо хизмате ба ҳарч меод. Вай ҳаман номаҳои ба унвони дарбор ворид гаштаре таҳлил намуда, мухтасариёти онро ба сарам амирон мерасонд.

Нақиб — аз наздикони подшоҳ таъин мегардид. Вай ҳуҷҷатхоро ба маҷлиси дарбор омода сохта, дар ташкили он ҳисса мегузошт. Инчунин нақиб аз болои хизматгори дарбор ва пайкорҳо назорат мебард.

Расулдор — шахсро меноманд, ки масъули қабул ва гузариши сафирон буд.

Амон — посбон ва маъмури иҷрои девонхоро ба ӯҳда дошт.

Остонадор — бузургтарин шахси масъул буд, ки аз тарафи халиф ё амир таъин мешуд. Вай маъмури барқарорӣ амният, оромӣ ва вусули молиёт аз мардум буд. Ӯ аз наздикони амир ё ҳешони вай таъин мешуд. Вазифаҳои: 1. Ниғаҳдорӣ тартибот; 2. Чамъоварӣ молиёт ва закот; 3. Таблиғи мазҳабӣ ва давлатӣ; 4. Иҷрои аҳкоми шаръӣ; 5. Имомати муслимин; 6. Роҳбаладӣ қорвони ҳаҷ ва ғайра.

Девонбон — таъминкунандаи амниятро посбони биноҳои идораи девонҳо.

Хонсолор — сардори дастҳои хизмат оид ба таъмини ғизо барои дарбориёну меҳмонон.

Ҳоҷиб — омодакунандаи дафтари қабул ва муайянкунандаи вақту соатҳои мулоқот.

Надир — шахси наздиктарини подшоҳ ба шумор мерафт, ки дар вақтҳои дамирин амирон ба онҳо хизмат мерасонд ва бебоқона сухан мекард.

Арбобони замони Сомониён ҷумлагӣ аз ҳисоби намоёнҳои синфи ҳукмрон таъин мешуданд ва онҳо ҳатман бояд маълумотнок буда забони тоҷикиро арабиро нағз донанд.

Аммо мо бо ин гуфтаи нестем, ки замони ҳукмронии сулолаи сомониҳо давраи гул-гулшукуфӣ давлат ва ҳаёти ҳуши халқи меҳнаткаш бошад. Ҳаргиз ин тавр не. Дар дохили давлат порасоғҳо ҳеле зиёд буданд. Ин қамбудихоро ашрофону феодалони амалталаб ба миён меоварданд. Онҳо баҳри мансаб

шуда ҷангу ҷанҷолҳои нораवоро созмон меоданд. Хамаи онҳо сабабгори аз по афтодани давлати овозадори Сомонӣ гаштан

PDF Compressor Free Version

§ 11. Созмони лашкар

Таърихи таъсиси лашкар ба пайдоиши аввали давлатҳо зич алоқаманд аст. Зеро лашкар ба давлату ҳокимият вучуд дошта наметавонад. Аз ин ру, давлатҳои аввалини барои таъмини амнияти шаҳрвандон ва посбонии марзҳоишон қузъу томҳои муҳталифи лашкар созмон меоданд.

Ташкилҳои лашкар таърихи хеле қухан дорад. Сарчашмаҳо низ онро тасдиқ мекунанд. Пеш аз ҳама, дар бораи лашкари тавонони давлатҳои Суғду Бохтар, Хоразму Ашкониён ва баъдтар давлати Ҷаҳоманишиҳо низ ахбор додаанд. Бештар навиштаҷотҳои қадима ва адабиёти навини Эрон онди лашкари қавин Қуруши Кабир ва Дорон I маълумотҳо медиҳанд.

Лашкари бонитизми Искандари Мақдунӣ низ дар асоси урдуи халқҳои номбурда созмон додааст. Вай тавонист, ки аз таҷрибаи мамлакатҳои муҳталиф истифода намуда, урдуи бонитизми хешро созмон дода, дар рафти муборизаҳо ба қомбӯҳо нонл гардад. Дар бораи лашкари вай, усули муборизаи маълумотҳо хеле зиёданд. Аз ҷумла, академик Б. Рафуров низ ба ин масъала машғул шуда буд. Вай дар асари охиринаш «Искандари Мақдунӣ ва Шарқ», ки ҳамроҳи Д. И. Цибукидис ба таърифи расонида буд, онди ташкили лашкару усули ҷангкунии он маълумотҳои муфид додааст. Муаллифони дар асоси маълумотҳои тавонистанд, ки усули ба қисмҳо тақсим шудани артиши юнону македониро нишон диҳанд.

Ташкили артиши юнону мақдунӣ, ки нисбати лашкари давлатҳои қадимтарини ташаккулифта буд, барои мамлакатҳои навтаъсис дарси ибрат гардид. Давлатҳои нав, аз ҷумла Қушониён, Хайтолиён, Хонитҳо, Кидориҳо ва ғайра асоси ташкили артиши юнону македониро қабул намуданд. Артиши қушониён дар замони кишваркушониҳои Қанишқан I хеле овозадор гашт. Вай тавонист, ки бо қувваи лашкар империяи хешро устувор гардонад. Дар ҳаёти лашкари қушони суғдиҳо, хоразмиҳо, бохтариҳо, парфияҳо, саконҳо, форсҳо ва ғайра муттаҳид буданд.

Ҷағиёни хайтолиён қавонони дилеру ҷасур буданд. Онҳо барои ба мақсад расидан худро ба ҳарбу зарб қуб обута меоданд. Машҳои муҳталиф менамуданд. Ҳатто доир ба ғаввоси низ амалиёт мекузарониданд. Онҳо метавонистанд, ки муддати тӯлонӣ дар зери об истода, душманро интизор ша-

ванд. Тартиби лашкарсозмондихи онҳо барои давлатҳои минбаъда дарси ибрат гашт.

Арабҳо аз таҷрибаи давлатҳои қадимаи Осиёи Миёна истифода бурданд. Онҳо бештар лашкарҳои худро аз ҳисоби ҷавонони ҷусту ҷолоки асиргирифташон ташкил меоданд. Асиронро муддати тӯлонӣ тарбия ва машқ дода, сипас ба ҷанг сафарбар менамуданд.

Давлатҳои дар рафти муборизаи арабҳо созмонёфта, аз таҷрибаи пешгузаштагон истифода бурданд. Зеро машқҳои ҳарбии сугдиён, бохтариён, сакониён, парфиён, хоразмиён, ҳахоманишиҳо ва ғайра барои мустамликадорони араб дарси ибрат гашта буд. Онҳо таҷрибаи ҷангии халқҳои номбурда ва инону македониро тақмил дода, лашкари хеле бонуфузу боинтизоми худро ба ҳарбу зарбҳо омода сохтанд. Пас таҷрибаи онҳоро давлатҳои миллии баъдиарабӣ истифода намуданд.

Дар замони сулолаҳои Сомониён, Тоҳирӣён ва Саффорӣён артиши давлат аз ҳисоби дастаҳои зарҳарида кӯчманчиён ва ғуломони ташкил мешуданд. Онҳо ба таҷрибаи пешгузаштагонӣ ҳеш таъя намуда, артиши миллиро созон меоданд.

Тоҳирӣён бошанд, артиши миллии ҳешро аз рӯи тарҳи арабӣ сохтанд. Аммо баръакс онҳо, саффорӣён урдуи миллии худро ба таври нава ба ҳарбу зарб омода намуданд. Мо дар боло бо баъзе аз лаҳзаҳои кори Яъқуби Саффорӣ бо лашкар шинос гаштем. Вай марди кавириода ва дар интиҳои лашкар ҷиддӣ буд. Пеш аз ҳама, ба саломатии ҷисмонии ҳар як сарбоз диққат меод. Баъди имтиҳони ҷиддии вай сарбоз ҳуқуқ пайдо менамуд, ки ба сафи лашкар омада, соҳиби сару либос, яроқ ва маош гардад.

Сомониён ханӯз дар ибтидои ба сари қудрат омадани худ ба созмони артиши миллии камар бастанд. Артиши Сомониён даставвал дар Самарқанд, Чочу Истаравшан, Хироту Фарғона ташкил ёфт. Зеро ҳокимони ин мулкҳо, аз қабилҳои Нӯҳ (Самарқанд), Аҳмад (Фарғона), Яҳё (Чочу Истаравшан), Илёс (Хирот) барои таъмини амнияти ҳеш артиши худро ташкил дода буданд, ки он дар охир асоси урдуи миллии Сомониён гашт.

Ба хизмати лашкар гирифтани ғуломони турк ханӯз дар замони халиф Муътасим (833—842) оғоз ёфта буд. Баъдтар онро Сомониёну Тоҳирӣёну Саффорӣён низ идома доданд. Сомониён асосан ғуломонро аз даштҳои соҳили рудии Сир меҳариданд. Баъди тарбияи муайян ба онҳо боварӣ ҳосил намуда, дар ҷангҳои ҷидди душманони хонадонашон истифода мебуданд. Дар аҳди Исмоил бини Аҳмад (892—907) сиваҳсо-

лори қушуни вай як ғулом буд. Умарон Сомониро матлаб ин буд, ки ба воситаи он ғуломон дар ҷангҳо зафар ёбанд.

PDF Compressor Free Version

Дар ин ҳақиқат ғуломон дар он зикр меёфт, ки онҳо мардумони бекас буданд ва дар муҳит ҳешу ақрабо надоштанд. Аз ин рӯ дар рафти муборизаҳо кушиш ба ҳарч меоданд, ки ба ҳуҷайнони ҳеш содиқона хизмат кунанд. Худро побанди амир медонистанд ва бо боварӣ фарқ мекарданд.

Пажӯҳиши доманадори таърихи оли Сомон собит менамояд, ки то кунун тамоми паҳлӯҳои давлатдорӣ ин ҳонадон, аз ҷумла созмони артиши миллии он пурра омӯхта нашудааст. Танҳо дар сарчашмаҳои номбаршуда ва эҷодиёти олимони навин баъзе аз лаҳзаҳои созишҳои артиш ва нигоҳ доштани он ёдовар мешавад. Аз ҷумла дар «Сиесатинома»-и Низомулмулк таърихи ташаккули артиши Сомонӣ ёд шудааст. Муаллиф доир ба ташкили урдун Сомонӣ ҳарф зада, қайд менамояд, ки ҷанин асосии онро ғуломон ташкил меоданд.

Сомониён аз арабҳо ибрат гирифта, барои созмони артиш аз ҳисоби ғуломон кушишҳо ба ҳарч меоданд. Давлатдорон ҷавонони 14—16 солаи солимиро ҳарида, онҳоро аз дараҷаи тарбияи махсус мегузарониданд. Чӣ ҳоле ки Низомулмулк меғӯяд, ғуломон дар муддати 30—35 сол зинаҳои муайяни тарбияро тай намуда, ба боварии қулли Сомониён даромада, сипас соҳиби мулку мансабҳои калони давлатию ҳарбӣ мешуданд. «Ханӯз дар рӯзгори Сомониён — нақл намудааст ӯ, — он тартиб бар ҷой буд, ки ба тадриҷ бар андозаи хидмату ҳунар ва шоистваи ғуломонро дараҷа меафзуданд» (с. 84).

Сомониён ғуломонро муддати тӯлонӣ тарбия ва машқ меоданд. Ғуломбачагон дар назди ғуломони «соҳибтаҷриба» тарбия гирифта, аз тамоми сир асрори дарбор ва лашкари милли боҳабар мегафшанд. Ғуломбача дар соли аввал танҳо дар саиҳона кор мекард. Вай аспҳоро нигоҳубин намуда, таги ӯро онҳо тоза менамуд, об меод, ба ҷаро мебард. Ҳуқуқ надошт, ки дар соли аввали хидмат ошкоро ва пинҳонӣ ба асп савор шавад. Агар қондари вайрон кунад, ӯро саҳт ғушмол дода, муҳлати болоравнашро дароз мекарданд. Агар тақдирон мешуд, умрбод ғулом мемонд. Аз ин рӯ «устодон» аз рӯзҳои нахустини ба даргоҳи шохӣ пой мондани ғуломон онҳоро таъкид менамуданд, ки қондаҳои дохилро вайрон наkunанд.

Баъди он ки ғуломон қондаҳоро пурра риоя мекарданд, дар соли дуюми хидмат вусоқбошӣ (яъне соҳибхона) шуда, ба онҳо сару либос, пойафзол дода, аспи лоғарро вобаста менамуданд. Он гоҳ ғулом ҳуқуқ пайдо мекунад, ки дар соли дуюми хизматаш ба асп савор шавад. Он низ ба худ қондаҳои махсус дошт. Ғулом — сарбози оянда асптозӣ, ҷаҳидан, аз

болои асп истода шамшер задану найза партофтан, дар вақти барфу борон амалиёти ҳарбӣ намуданро меомӯхт. Сипас барои ба PDF Compressor Free Version

Агар аз имтиҳон гузаранд, он гоҳ ба унвони «қарочӯрӣ» соҳиб мешаванд. Сонӣ вай ҳуқуқ пайдо мекунад, ки тирӯ камон ва шамшер дошта бошад. Баробари баланд шудани мартабаи ғулом зину афзоли аспаш низ тағйир меёфт. Он гоҳ вай имконият пайдо мекунад, ки зини аспашро бо рӯйкаши ғулдор оро диҳад. Дар соли панҷум ӯ ҳуқуқ дошт, ки дар қоши зин гурз овезад. Соли шашуми хизмат мартабааш боло меравад ва имконият пайдо мекунад, ки дар соли ҳафтум меҳнати ӯ аз тарафи лашкарбошӣ тақдир карда шавад. Ба вай барои хизматҳои содиқонааш ҷомаи нав мепошонанд. Сипас ба ӯ руҳсат дода мешавад, ки соҳиби лашкар бошад ва барои таъмини амниятиш се нафар ғуломи навҳаридро вобаста мекунанд. Баъд ба ӯ лақаби «вусокбошӣ» дода, ба сараш қулоҳи намадини бо сии оро дода шуда пошонид, ба вай ҳуқуқи сардори даста шуданро медиҳанд. Сипас ӯ марди қомилҳуқуқ мегардад. Дар муҳлати муайян ба вай ҷомаҳои нав ба наз мебарданд. Ҳамин тавр ғуломон си-сиюпанҷ сол хизмат намула, баъди соҳиби обрӯю иззату иқром мегаштанд. Яке аз онҳо Алптегин буд, ки аз ғуломи оддӣ оиди Сомон, то ба дараҷаи сипаҳсолори ин хонадон расида, соҳиби мулк ва обрӯи баланд гашт.

«Алптегин, ки банди ва парвардан Сомониён буд, — навиштааст Низомулмулк, — ба сию панҷ сол сипаҳсолории Хуросон ёфт. Боаҳду вафо буд ва мардона ва бораҷӣ тадбир ва мардумдору хайлдӯст (лашкардӯст — А. М.) ва ҷавонмарду фаррохнону намак ва худойтарс буд ва ҳама сирати Сомониён дошт ва Хуросону Ироқ солҳо ӯ дошт. Ҳазору ҳафтсад ғулому банди турк дошт», (с. 84—85).

Дар замони Исмоил ва ворисони вай асоси артиши давлатиро ғуломон ташкил медаанд. Афсари олирутбаи кӯшуни ғуломон дар давраи Сомониён «солори ғуломон» номида мешуд. Роҳбари солор аз сипаҳсолори умумӣ як дараҷа поён меистод. Баъдтар онҳоро «солори ғуломони сарой» низ меномиданд. Аммо ҳарду солор дар як маънӣ буданд.

Исмоил, Аҳмад, Насри II, Нӯҳ ва ворисони онҳо гвардияи шахсии хешро доштанд, ки он амнияти амирро таъмин мекард. Онро ғорди амири, султони ё худ ғуломони сароини султони меномиданд. Дар сарчашмаю, маъхазаҳо онди микдори онҳо маълумотҳо ҳале кам дарҷ шуданд.

Мувофиқи ҳидояти сарчашмаҳо ва ғуфтаҳои Низомулмулк асоси лашкари давлати Сомониёро ғуломон ташкил медаанд. Онҳо баробари аз бозорҳо харидани ғуломон, инчунин

асирони дар рафти ҷангҳо гуломшударо низ тарбия намуда, ҷавонони солиму шучоъашро ба сафи лашкари хеш дохил менамуданд.

PDF Compressor Free Version

Дар сарчашмаҳо оиди рутбаҳои ҳарбии Сомониён давлатҳои баъди онҳо ақидан ягона нест. Масалан, истилоҳи «хилтош»-ро рутбаи ҳарбӣ маънидод карда, кайд менамоянд, ки дар ихтиёри вай даҳ нафар сарбоз (гулом) қарор доштааст. Пайваста бо ин аз ҳисоби гуломони сарой «сироҳдорон», «ҷатрдорон» ва «аламбардорон» (байрақбардорон) низ буданд.

Сарчашмаҳо дар атрофи ташаккули наҷоди лашкари Сомониён баҳс мекунанд. Худ аз худ маълум мешавад, ки урдуи давлати Сомонӣ ғуноғунаҷод мебошад. Дар артиш баробари тоҷикон, туркҳо, инчунин арабҳо, форсҳо, русҳо, курдҳо, ҳиндуён ва намояндагони дигари халқиятҳо хизмат менамуданд. Қисми савори лашкаро тоҷикон, дайламиён, курдҳо, арабҳо ташкил медоданд. Ҳиндуҳо ромкунанда ва саворан филҳои ҷангӣ буданд.

Сомониён дар рафти кишваркушонон хеш баробари асирону ғанимат, инчунин боғариб зиёдро зердаст мекарданд. Аз Фарғона, Таҳристон, Ҷағониён, Хатлон, Туркистон бештар аспҳоро мегирифтанд. Зеро дар вақти муҳорибаҳо аз ҳисоби аспҳои бодло лашкари саворан хешро созон медоданд. Дар ин сурат аввал филҳои ҷангӣ роҳкушо мешуданд. Подаи филҳо пеш мерафт. Сипас дар аспҳо найзазанони савора ҳаракат менамуданд. Аз паси онҳо артиши пиёдаи тирандозу шамшерзан созон меёфтанд.

Дар рафти ҷанг, шутурҳоро ҷун нақлиёти боркати истифода мебуданд. Сомониён подаи қалони шутурҳоро низ мепарвариданд. Онҳоро ҳамчун воситаи боркатиёи истифода мебуданд. Шутурҳоро бештар аз Туркменистону Ҷули қазок меҳариданд.

Сипаҳсолорони Сомонӣ кӯшиш ба ҳарч медоданд, ки лашкари бонизоми ҷангӣ созон диҳанд. Бинобар ин спъи менамуданд, ки аз таҷрибаи пешгузаштагонӣ хеш бохабар шаванд. Ба ҳар як сарлашқару афсар усули таҷрибаи ҷангии давлатҳои гузаштаро меомӯзониданд. Бештар ба машқу санҷишҳои лашкари пиёдагарди даргоҳӣ аҳамият медоданд. Артиши пиёдаиномро дар ҷангҳои дурдаст ба шутуру филҳо савор карда мебуданд. То ин ки ҷангии хаста нашаванд. Зеро баъди пиёда таштан метавонистанд, ки дар ҷангҳои тиз ба тан аз болои душман зуд ғолиб оянд. Ин усул ба ҷангии Сомонӣ имконият медод, ки душманро ба осонӣ маҳв намоянд.

Сомониён, инчунин аз ҳисоби ғозии низ артиш доштанд. Онҳо дар адои хизмати ҳарбӣ роли бузург мебозиданд. Дар

лашкаркашиҳо ғаёлона иштирок менамуданд. Номӣ ғозӣён дар девони «сохибушарта» (артиш) монанди сипохиёни доимӣ, ки маошхӯр буданд, сабт нашуда ба таври алоҳида ба онҳо барои «PDE Compressor Free Version» карда мешуд. Он ба таври иловагӣ ба рӯйхати девони «Муставфӣ ё хазинадор» дохил буд. Аммо дар ҳуҷҷатҳои асосии хазина номи ин солор ба қайд гирифта намешуд. Зеро онҳоро чун урдуи доимӣ ба хизмат даъват намекарданд. Танҳо дар вақтҳои зарурӣ (ҳангоми ҳуҷумҳои ногаҳонии душман, гузаронидани машқҳои тӯлонӣ ва ғайра) онҳоро даъват менамуданд. Бинобар ин маоши «солори ғозӣён» ба номгӯи пулҳои захиравӣ дохил мешуд.

Сомониён барои дилгарм шудани лашкар талбир меандешиданд. Ин буд, ки ба сипохиён се моҳ пеш маош меоданд. Он ҳавасмандии ҷангиёро боло мебурд. Аз ин рӯ касе аз хизмат рӯ наметофт. Бо дасту дили гарм омодаи хизмат мешуд. Ҳангоми ҳукмронии Мансур (961—976), Нӯҳи II (976—997), Мансури II (997—999) онҳо чун «солори ғозӣён» вучуд доштанд. Муонтасир бошад дар вақти ҷангҳои баҳри аз нав эҳё намудани давлатдорӣ Сомониён (999—1005) ба қувваи «солори ғозӣён» таъия намуда буд. Аммо «солори ғозӣён», ки аз ҳалқҳои бегона созмон ёфта буд, ба ҳуҷумҳои хеш ҷиғат намуданд. Чӣ ҳале, ки дар боби «Талошҳои Муонтасир баҳри аз нав эҳё намудани оли Сомон» ёдовар шуда будем, набудани лашкари миллӣ давлати аввалини тоҷиконро аз по афтонд.

Амирони Сомонӣ шахсан аз болои лашкар назорат мебуданд. Рӯйхати умумии лашкарро сардори девони «сохибушарта» дар ду нусха тартиб дода, онро пешкаши амир менамуд. Баъди аз тарафи амир маъқул шудани рӯйхат онро маҷлиси дарбор тасдиқ менамуд. Он гоҳ як нусхаи рӯйхати лашкар дар девони «сохибушарта» монда, нусхаи дуюмро ба девони «муставфӣ ё хазинадор» мефиристоданд. Онро дар замони Сомониён «ал-ҷаридату савдо» меномиданд. Ҳуҷҷатгузори дарборро «накиб» меномиданд.

Ҷамоати рӯйхатҳои мухталифи аз назорати амир ва тасдиқи маҷлиси дарбор мегузаштагонро тайёр намуда, махфӣ нигоҳ медошт. Назорат, аз болои «накиб» низ ҷузур буд. Аз ин рӯ вай кӯшиш ба ҳарч меод, ки душманон аз сирӣ дохили дарбор ва микдори лашкар бохабар набоянд.

Сипаҳсолор ҳуқуқҳои васеъ дошт. Зеро ӯ ба омодагии лашкар ба ҳарбу зарб, таъминоти он, интиҳоби сарбозону ҷангиён, сарлашкарону нақлиёт ҷавоб меод. Вай барои дар сафар бо ҳуроқаи маош таъмин намудани урду низ ҷавобгӯ буд.

Сипаҳсолор дар назди давлат шахси масъул буд. Бо рухсати амиру маҷлиси дарбор ӯ бе мамоният аз хазинаи маҳал

маблағ мегирифт. Хангоми ҳисобот маблағи аз маҳалҳо гирифташонро дарҷ менамуд. Он гоҳ бо фармони амир он маблағ пардохта мешуд.

PDF Compressor Free Version

Бештар вақт худӣ амирони Сомонӣ дар ҳарбу зарбҳо ширкат менамуданд. Дар замони ҳокими Самарқанду кулли оли Сомон будани Нӯҳ бини Асад (818—842) вай худаш вазифаи сарлашқариро адо мекард. Рафтори вай бо додарзодагонаш Абӯнасеру Исмоил бини Аҳмад дарси ибрат гаштаанд. Аз давраи ҳукмронии Аҳмад бини Исмоил (907—914) сар карда, дар дарбори оли Сомон мавқеи сипаҳсолор боло рафт. Чӣ хеле, ки ёд кардем, ин вазифаро одамони зиёде нишол намуда буданд. Аммо машхуртарини онҳо Алптегин ба шумор мерафт.

Алптегин аз таҷрибаи лашқаркашиҳои қадима хуб бохабар буд. Аз ин ру кӯшиш ба ҳарч мелод, ки барои бобарор гузаштани заду хӯрдаҳои тadbирҳои муфид андешид. Бинобар ин дар ҳаёти лашқар дастан махсуси муҳандисони қуруқсоз, кӯҳнавар, роҳсозу обдонхоро ташкил намуда, дар вақтҳои душворӣ аз қувваи онҳо истифода мебард. Онҳо роҳҳои осонгузарро барои қанғиён кашф намуда, қисқон ваёронии роҳу чару ҷӯйро бо қуруқ мустаҳкам менамуданд.

§ 12. Сабабҳои шикасту фурӯрезии оли Сомон

Сомониён дар арзи бештар аз 50 соли мубориза (817—874) тавонистанд, ки мустақилияти пурраи хешро аз мустақлиқдорони араб таъмин карда, империяи тавоно созмон диҳанд. Ин давлат дар замони Исмоил (892—907) ва Насри II (914—943) хеле боло рафта, аз ҷиҳати иқтисодию маданӣ мустаҳкам гашта, дар ҷаҳон обозалор шуд. Сомониён тавонистанд, ки як муддат ба муборизаҳои дохилӣ ва хориҷӣ хотима зада, барои таракқиёти ҳоҷагии кишроқ, саноати кӯҳӣ, ҳунармандию шахрсозӣ, маданият ва ғайра шароит фароҳам оранд. Баробари ин дар асри X давлати Сомонӣ бо Маширку Мағриб муносибатҳои савдоӣ пайдо намуда, пояи иқтисодии ҳокимияти хешро устувор сохт.

Вале ҳамаи ин пешравиҳо танҳо дар замони Исмоил ба вуқӯъ пайнаст. Дар давраи ворисонаш бошад низоъҳои халқӣ боло гирифта, порозиги омма рӯз то рӯз ҷашмирас мешуд. Зеро амалдорони Сомонӣ мансабталабӣ намуда, байни худ ҷангу ҷидол мекарданд ва ба ахволи халқ парво надоштанд. Мулкҳос, ки ба ном дар ҳаёти давлати Сомонӣ буданд, худро ҳолис меҳисобиданд. Хатто ба номи худ тангаҳои мисии сикка мезаданд. Ҳамин тавр, мулк аз мулкӣ дигар панд гирифта, барои мустақилият мубориза мекард.

Баробари сарнафуровардани ашрофони алоҳида, инчунин

муборизан байни хонадони ҳуди Сомонӣ тезу тунд мешуд. Чӣ хеле, ки дар боло ёдовар шуда будем, баъли сари Аҳмад бини Исмоил (914) додари вай Исҳоқ аз ҷавони бародарзодаш Насри II саркардаи карда, дар солҳои 914—915 дар Самарканд исён бардошта, пояи давлатро суст намуда, душманони худмони худро зидд кард. Аз Исҳоқ писараш Мансур ва наздиқаш Илёс илҳом гирифта, дар Нишопуру Фарғона (922) ба муқобили ҳукумати Насри II сар бардоштан. Баробари ин саркардаи ҳарбии Сомониён Хусайн ибни Алиш Марвазӣ (918), ки ба қарматия майли саҳт дошт, бар зидди Сомониён хуруҷ кард.

Замони Насри II-ро ҳарчанд ки болоравии ҳаёт меномам, аммо мардум қашшоқ шуда буд. Лашкару халқ бо маводи хӯрданию пушидани таъмин набуданд. Аммо Сомониён дар роҳи ташкили лашкари боинтизом ба бемуваффақияти дучор шуданд. Лашкари Сомониён, аз гвардия ва қисмҳои ихтиёрии муваққати иборат буд. Сабаб дар он ки Сомониён ба зурӣ ва тавоноии амирони ҳеш бовар карда, лашкари миллии тоҷикиро созмон наоданд. Агар баробари созмон додани идораҳои давлати ба ташкили урдуи милли камар мебастанд, он гоҳ мумкин буд, ки давлати бузурги Сомонӣ ба зудӣ аз по намеафтод. Онҳо соҳибқудрат шуд метавонистанд, ки аз лашкари зарҳарид даст кашид, урдуи миллии ҳешро созанд.

Гвардияро асосан ғуломон — туркҷавононе ташкил меоданд, ки бодиянишинон онҳоро ба Сомониён мефурӯхтанд. Баробари ин дар рафти ҷангҳои зидди бодиянишинон бештар ҷавонони асир ба ғуломӣ табдил меёфтанд. Дар давлати Сомониён тарбияи махсуси ғуломони гвардия ҷой дошт. Ғуломоне, ки хизмати хуб мекарданд ва ўҳдабаро буданд, дар гвардия ҳаргуна вазифаҳоро соҳиб мешуданд. Онҳо ба ғуломон бовар карда, аскар ва мулкҳои бехтарини худро пешкаш менамуданд. Дар охир ғуломони турк мустақил гашта, сабабгори асосии барҳам хӯрдани давлати Сомониён шуданд. Масалан, яке аз онҳо Алитегин баъди 35 соли хизматаш сипаҳсолори Хуросон таъин шуд, ки дар ихтиёраш 1700 ҷанговар дошт. Ғуломи дигари Сомониён Сабуктегин мавқеаширо пурзур карда, асоси давлати Ғазнавиёнро гузошт.

Дар аҳли Насри II бисёр душворихон моли-пули сар заданд. Барои ҳамин Насри II аз ҳаққи муқаррарӣ дида, аз аҳоли бештар андоз мегирифт. Гвардия, ки дар вақташ ҳаққи хизматашро гирифта натавонист, ба ҷунбиш даромад. Оқибат дар патиҷаи майл кардан ба ҳаракати қарматиян ва сӯиқасди рӯҳониёни мутаассиб Насри II ба фоидаи писараш Нӯҳ бини Наср (943—954) аз тахт даст кашид.

Аммо давран ба сари ҳокимият омадани Нӯҳ бини Насри II, ки мо ўро чун мубориз ва давомдиҳандан кори бобокалону падараш тасвир намудем, замони нооромӣ ва оғозӣ муборизаҳои руиросии дарборно душманони хориҷӣи Сомониён гашт. Аз солҳои аввали ба сари қудрат омадани вай зиддияти дохили дарборӣ ва ру ба ғарбакандагӣ ниҳодани оли Сомонро хотима набахшид. «Давраи ҳукмронии Нӯҳ бини Наср (943—954) аломатҳои таназули давлати Сомон ба таври равшан палидор мешаванд, — менависад Б. Ғафуров. — Давлат дар солҳои аввали ҳукмронии Нӯҳ ба душвории саҳти молиявӣ ру оварда буд»¹. Ин душворӣ ҳоло дар солҳои охири ҳукмронии падараш Насри II низ сар зада буд. Азбаски ҳазина ғани шуда буд, биноан соли 942 барои пурра намудани он ду маротиба аз мардум хироч ҷамъ карданд. Аммо ҳамаи ин тadbирҳо суд набахшиданд. Мамлакат ру ба харобӣ ниҳод. Шохон бо дар назардошти хоҳиши мардум мулкҳо идора карда натавонистанд. Дар ҳамаи шароити душвор боз парешонии оли Сомон боло гирифт. Амаки Нӯҳ — Иброҳим бини Аҳмад даст ба домани душмани ғайдори Сомониён Абуалии Чағонӣ зада, моҳи январӣ соли 947 соҳиби мулк шуд.

Сомониҳо ба душвории калони иқтисодӣ дучор гаштанд. Аз миёнаи солҳои ҳукмронии Нӯҳ сар карда, муборизаи амалдорони маҳаллӣ, алаҳхусус туркҳо, барои ба даст овардани мулкҳои алоҳида сар шуд. Хусусан ин аҳвол дар мулкҳои Хуросонии Сомониён ғайримуқаррарӣ буд. Дар мулкҳои Хуросонии Сомонӣ ва қисми Ҳафрудия Туркистонии он бештар аз 80 сол мубориза давом дошт. Ҳамаи ин қашмакашиҳо сабаби суғуст гаштани империяи бузургӣи феодалӣ шуданд.

Таҳлили фаъолияти бештар аз 180 солан империяи Сомонӣ нишон медиҳад, ки дар сафи лашкар ягонагӣ набуд. Сабаб дар он аст, ки девони «Сохибушарта» ба масъалаи аз ҳисоби тоҷикон тайёр намудани сарлашкарони боистеъдод аҳамият надод. Лашкар, ки халқунандан тақдирӣи давлат аст, дар дастӣи аҷлабӣи буд. Аз ин ру дар вақти танг омадан сарлашкарони қироя ба давлат хиёнат карданд. Ойхо ба ҷои дар атрофи ҳукумат муттаҳид шуда, бар зидди душман мубориза бурдан, роҳи ташкили мулкҳои хосаро пеш гирифтанд. Инчунин муборизаи Абӯиброҳим Исмоил — Мунтасир нишон дод, ки туркони қароқонӣ, ғазнаӣ, қоразмӣ, салҷуқӣ ва ғайра барои нест кардани давлати Сомониён иттифоқи мустаҳкам басти буданд. Зеро онҳо дар ҷангҳо бо Мунтасир ба ҷои дастгирӣ намудани собиқ сарпарастӣ худ, зидди вай баромаданд.

Сарлашкароне, ки Сомониён доштанд, чун гурӯҳи зидди

¹ Б. Ғафуров. Тоҷикон, ҷ. 1, с. 459.

гӯсфанд ашк тез мекарданд. Онҳо интизори болоравии му-
нокишаҳои дохили ва паст ғаштани иқтидори давлатдорӣ
Сомониё мешуданд. Ба ин талошҳои Мунтасир мисоли
равшанист, ки собиқ ғуломони бобою падараш ба ҳуҷайрони
худ хиёнат карданд.

Сабабҳои асосии аз байн рафтани давлати Сомониён аз
қонуниятҳои умумии тараққиёти феодализм иборат буданд.
Дар натиҷаи тақсими қардани инъом додани замин кӯшишҳои
марказгурезии феодалони пурзӯр гардида, давлат ба амлоки
ҳос ё худ вилоятҳои ҷудогона тақсими шудан гирифт. Мубори-
заи феодалони маҳалли ва саркардагонии турк ҳам бар зидди
ҳокимияти маркази яке аз сабабҳои сӯст шудани он гардид.
Вале сабаби асосии барҳам хурдани давлат он буд, ки солҳои
охир амирони Сомони зӯлму истисмори халқро пурзӯр карда,
аз ёри ва дастгирии он дур шуданд.

Давлати Сомониён ҳимоягари манфиати синфи ҳукмрони
феодалӣ буд. Бо вҷуди ин, оромӣ ва осоиштагии нисбӣ, ки
дар замони ҳукмронии Сомониён барқарор гардид, Осиёи
Миёнаро дар муддати бештар аз дусад сол аз ҳуҷуми аҷна-
биёни хориҷӣ ва бодиянишини нигоҳ дошт ва аҳволи халқро
нисбатан сабук гардонид. Тоҷикон аз асорати арабҳо наҷот
ёфта, дар ҳаёти иқтисодӣ ва мадании худ муваффақиятҳои
калон ба даст оварданд.

БОБИ 4

БА ИТМОМ РАСИДАНИ ТАШАККУЛЕБИИ ХАЛҚИЯТИ ТОЧИК

§ 1. Мақон ва насаби тоҷик

Яке аз масъалаҳои муҳими таърихи замони Сомониён — ин ташаккулебии халқияту давлатдории тоҷик мебошад. Оиди ин масъала дар байни пажӯхишгарон баҳсу мунозираҳо давом дорад. Хусусан дар атрофи қай пайдо шудани калимаи «тоҷик» фикру ақидаҳо якхела нестанд.

Бештар аз 150 сол мешавад, ки пажӯхишгарон барои ба саволҳои ҳеш оиди пайдоиши номи тоҷик ҷавоб ёфтан баҳсу мунозира доранд. Яке аз аввалинҳо дипломати рус Н. Хаников мебошад, ки дар нимаи якуми асри XIX дар Эрон қор қарда, ба таҳқиқи калимаи тоҷик машғул шудааст. Вай бо мардуми маърифатпарвару фарҳангдӯсти Хуросон, ки ҳудро чун тоҷик муаррифӣ мекарданд, шинос шуда, ба ҳулосае омадааст, ки маънои калимаи тоҷик аз «тоҷ» аст. Ақидан Н. Ханиковро шарқшиносон шарҳ доданд ва оғро дастгирӣ намураданд. Пажӯхишгарон А. Вамберӣ, Л. Будагов, М. С. Андреев, А. Бобринский, А. Кримский, В. Миллер, А. Баровков, А. Н. Бернштам, С. Айни, Б. Гафуров, Н. Неъматов, Ю. Яъқубов ба ақидан Н. Хаников, пайравӣ намураданд. Гуруҳи дуюми олимони ақидан В. Бартольд ро дастгирӣ намуда, калимаи тоҷикро таҷассуми тоӣи арабӣ меноманд. Ин ақидаро Х. Арнолд, И. Калимбург, Ф. Епигел, А. Хромов ва дигарон писандиданд.

Аммо ақидан дуюм ба ҳақиқат наздик нест. Дар ин ҷо ҳақ ба ҷониби муҳаққиқи тезбии Юсуф Яъқубов аст. У ба устодон С. Айни, Б. Гафуров пайравӣ намуда, қишиш ба ҳарҷ додааст, ки маънои калимаи тоҷик ва аслу насаби оғро аз нуқтан назари илмӣ асоснок гардонад. Вай дар асари тозабунёди ҳеш «Тоҷикон» оиди фикру мулоҳизаи гуруҳҳои оли-

мони дар боло зикршуда, чунин навиштааст: «Ба акидан ман тарафдорони акидан дуоим ба ахбори сарчашмаҳо дуруст шинос нестанд. Зеро ҳамаи муаллифони дар боло зикршуда маҳсус ба **PDF Compressor Free Version** чик чиддан машғул набуданд ва аз таърихи он дуруст огоҳӣ надоранд, ҳатто бисёр олимони гурӯҳи яқум низ. Бинобар ин ба ахбори сарчашмаҳои таърих онди калимаи тозӣ, тоҷик, тоҷик мепардозем то ки аниқ шавад, ки истифодакунандагонии калимаҳои номбаршуда, ба мазмун ва мундариҷаи онҳо сарфаҳм мерафтанд ё не? Ба акидан ман дар исботи калимаи тоҷик саҳми устод С. Айний ҳеле назаррас аст». (с. 28).

Муҳаққиқ дуруст қайд менамояд, ки устод С. Айний онди пайдоиши калимаи «тоҷик» кӯшишҳои зиёде ба ҳарч дода, акидан кӯр-кӯронан бисёр «таърихдонон»-ро рад намудааст. Вай пайдоиши вожаи тоҷикро пеш аз истилои арабҳо медонад. Зеро ин калима дар байни мардум ханӯз то аз тарафи туркҳо истило шудани Осиёи Миёна (563) вуҷуд дошт. Омадани туркон ба мулки пурфайзи Осиёи Миёна на ин ки ба ҳаёти моддӣ таъсир расонд, балки раванди фарҳангиро каме боз дошт. Ба гуфтаи С. Айний ва тақвияти Ю. Яқубов гуё омадани туркҳо калимаи тоҷикро ба тоҷик ё тоҷик бадал карда бошад. Онҳо Осиёи Миёнаро тасхир намуда, забони тоҷикиро ёд гирифтанд. Зеро ин забон забони гуфтугӯӣ ва қории подшоҳону олимони буд. Туркҳо, ки бо тоҷикон омезиш карданд, акнун забони онҳоро низ азбар намуданд. Дар ин бобат Низомулмулк дар «Сиясатнома»-и хеш гуфтааст: «...Турку тоҷик ҳарду лақаби амирон бар худ ҳештан банданд ва ба забони подшоҳ фармон диҳанд. Ва қори шариат заиф шаваду лашқариён дароздаст шаванд ва тамиз аз миёни халқ бархезад ва қасе тадоруки қорҳо накунад. Агар турке дах тоҷикро ба қадхудой бозлорад, шояд ва агар тоҷике қадхудони дах турк дорад, шояд ва ҳеч айбе надорад», (с.109).

Дар ин ҷо баробари аз тарафи туркҳо тоҷик талаффуз шудани калимаи тоҷик, инчунин олим дар бораи боз ҳам қарини таштани турку тоҷик суҳан кардааст. Чӣ тавре ки Маҳмуди Қошғар дар асри XI гуфтааст: «турк бе тоҷик наметавонад зистан, чӣ тавре, ки сар бе тӯй наметавонад буд»...

Раванди ташаккули халқияти тоҷик давраи тӯлониро дарбар мегирад. Он ханӯз замони арзи вуҷуд доштани империяи қушониён сурат гирифта буд. Қушониён дар муддати сеҷор асри давлатдорин хеш тавонистанд, ки муттаҳидии халқҳои даризабонро ташкил намоянд.

Ю. Яқубов онди сарчашмаи тоҷикон ва ташаккули онҳо чунин ёдовар шудааст: «Ватани ташаккули тоҷикон дар маънои васеъаш аз Ироқ то марзи Чин ва аз Хоразм то

водии Синдро дарбар мегирад Халки тоҷик дар рустоҳо ва вилоятҳо зерини Ирони Шарқӣ (Хуросони бузург): Хуросони кунунӣ ва Сиёстони Ирон, Афғонистон, Тоҷикистон, Туркменистон, **PDF Compressor Free Version** Чимкенту Ҷамбули Қазокистон, Уши Қирғизистон, Синсиёни Чин дохил мешуданд. Раванди ташаккули асрҳои I—IX мелодио дарбар мегирад» (с.59).

Аз ин гуфтаҳо чунин хулоса кардан мумкин аст, ки раванди ташаккули халқияти тоҷик давраи дуру дароз таърихро дарбар гирифта, дар ибтидои асри IX пурра ба итмом расидааст. Яъне хонадони Сомониён баробари таъмин намудани истиқлолияти худ аз истилогарони араб, инчунин дар роҳи анҷоми ташаккули халқияти тоҷик низ саҳми муносибе гузоштаанд.

Аммо ҷи хеле ки сарчашмаҳои таърихӣ собит менамоянд, истилои араб раванди ташаккули халқияти тоҷикро қариб дусад сол ақиб партофт. Агар истилои ачинабиён сар намезад, он гоҳ мумкин буд, ки сарчашмаи тоҷикон ҳоло дар нимаи якуми асри VII ба итмом мерасид. Ханӯз дар охири асри VI ва ибтидои асри VII ба туфайли пайдоиши муносибатҳои зичи иқтисодӣ дар байни халқиятҳои алоҳида шароитҳо барои ташаккули халқияти тоҷик пайдо шуда буд. Ин ҳолат дар байни сугдиён, хоразмиён, фарғониён мушоҳида мешуд. Забони онҳо ба забони мардуми эронӣ шарқӣ шабохат дошт.

Дар ҳаёти мадании тоҷикон ҳайтолиён низ саҳми худро гузоштаанд. Баъди аз тарафи туркҳо истило шудани давлати Ҳайтолиён (солҳои 563 ва 567) бодиянишинон дар эри таъсири халқҳои маҳаллӣ ба зинаҳои муқимӣ қадам гузоштаанд.

Дар замони тохирӣ ва сомониён — раванди ташаккули халқияти тоҷик ба итмом расид. Дар ин давра тоҷикон умумияти пурраи забонӣ, ҳудудӣ ва маданиятро доштаанд.

Гуруҳҳои этникии халқияти тоҷик бозтарихо, сугдиҳо, хуросониҳо, фарғонагиҳо ва баъзе қabilaҳои сақоҳои Осиёи Миёна, аз ҷумла мардуми Балахишон мебошанд.

Ба гуруҳҳои иловагӣ хионитҳо, ҳайтолиён, туркҳо ва арабҳои дар Мовароуннаҳр монда дохил мешаванд, ки дертар пайдоиши этникии худро гум карда, ба аҳолии маҳаллӣ омехта гардидаанд.

Хионитҳо-ҳайтолиён барои ташаккули халқияти тоҷик ҳиссае гузошта, давлати марказиятнокии худро дар ҳудуди тоҷикинишинон ташкил доданд ва то асри VIII ба тоҷикон омехта шуданд. Ҳайтолиён мустиқлияти Осиёи Миёнаро аз Сомониён нигоҳ доштаанд.

То кунун ҷой ва вақти пайдоиши забони тоҷикӣ маълум нест. Ҳаминро гуфтан ҷонз аст, ки дар асрҳои IV—VI дар Сугд забони сугдӣ, дар ноҳияҳои кӯҳии Тахористон ва Ба-

дахшон забони сакоӣ, дар водиҳои Тахористон забони бохтарӣ ва дар Хуросон забони дарӣ ба ҷои забони парфиянҳо ғайб шуд.

Дар асри VII—VIII ҳам дар Сугд, Кеш ва Истаравшан забони маъмурӣ забони сугдӣ буд. Дар Тахористон бошад, дар ин давра забони дарӣ забони умумии мардум гардид. Дар асри VIII дар Бухоро ва Самарқанд тарғиботи ислом бо забони дарӣ меғузафт.

Дар асри X забони дарӣ дар Хуросон, Тахористон, Бухоро, Самарқанд ва Фарғона паҳн гардид, лаҳҷаи сугдӣ танҳо дар баъзе ҷуғрафҳои дурдасти водии Зарафшон боқӣ монда буд.

Дар асрҳои IX—X шеваи дари Мовароуннаҳр ва Хуросон аз шеваи форсии Эронӣ фарқи калон дошт. Шеваи Мовароуннаҳр Хуросон асоси забони адабии хатии форсӣ (тоҷикӣ)-ро ташкил дода оуд, ки онро форсӣ-дарӣ меномиданд.

Дар асрҳои VIII—X бо забони форсӣ-дарӣ асарҳои зиёди назму насер таълиф ёфта, нуфузи забони арабиро танг карданд.

Хидмати аз ҷиҳати ҳудудӣ дар дохили як давлат муттаҳид кардани Осиёи Миёна ба ҳайати тааллуқ дорад. Вале ин муттаҳидӣ дар натиҷаи ғоратгарӣҳои ҳокимати Ғарбии Турк ӯ ба парокандагӣ ниҳод.

Дар асрҳои VIII—IX аз тарафи арабҳо истилои шудани Осиёи Миёна кӯшишҳои муттаҳидшавии халқро ба муборизаи умумӣ бар зидди арабҳои ғоратгар пурзӯр кард. Дар натиҷа сулолаҳои маҳаллии Тоҳирӣ ва Сомонӣ ба вучуд омаданд. Ба ҳайати давлати Сомонӣ ҳамон вилоятҳои дохил шуданд, ки аҳолии онҳоро халқияти тоҷик ташкил дод.

Чунон ки дар боло ёдовар шудем, то кунун дар атрофи пайдоиши калмаи «тоҷик» бахсу мунозираи ҷидда дорад. Бисёре аз муҳаққиқон, аз ҷумла устод Садриддин Айни чунин шуморидааст, ки калмаи «тоҷик» — дар истилои умумихалқӣ дар асри VII, яъне то истилои арабҳо пайдо шудааст.

Хулоса, дар ташаккули забони гуфтугӯи тоҷикӣ саҳми забони сугдӣ хеле назаррас аст. Он алақай дар асрҳои VI—VII бо забони бохтарӣ, парфиянӣ омезиш хӯрда, раванди болоравӣ ва устуворшавии забони ягонаи мардуми Осиёи Миёнаро ташкил дод. Дар ин ҳусус сайёҳи Чин Сюан-Цзан, ки дар соли 630 ба Осиёи Миёна омада буд, қайд намудааст, ки аз мулки Даван (Фарғона) то ба Порт ҳама ба як забон ҳарф мезананд ва он танҳо бо лаҳҷа фарқ мекунад. Гуфтаи сайёҳ ба ҳақиқат хеле наздик аст. Зеро дар нимаи дууми асри VI ва аввали асри VII раванди ташаккули забони тоҷикӣ суръат мегирад. Болоравии соҳти феодалӣ ва

водни Синдро дарбар мегирад Халки тоҷик дар рустоҳо ва вилоятҳо зерини Ирони Шарқӣ (Хӯросони бузург): Хӯросони кунунӣ ва Синистони Ирон, Афғонистон, Тоҷикистон, Туркманистон, Ёзбекистон, вилоятҳои Чимкенту Чамбули Қазоқистон, Ўши Қирғизистон, Синсияни Чин дохил мешуданд. Раванди ташаккули асрҳои I—IX мелодиқро дарбар мегирад» (с.59).

Аз ин гуфтаҳо чунин хулоса қардан мумкин аст, ки раванди ташаккули халқияти тоҷик давраи дуру дарозии таърихи дарбар гирифта, дар ибтидои асри IX пурра ба итмом расидааст. Яъне ҳонадони Сомониён баробари таъмин намудани истиқлолияти қудлати хеш аз истилоғарони араб, инчунин дар роҳи анҷоми ташаккули халқияти тоҷик низ саҳми муносибе гузоштаанд.

Аммо қӣ хеле, ки сарчашмаҳои таърихӣ собит менамоянд, истилои араб раванди ташаккули халқияти тоҷикро қариб дусад сол ақиб партофт. Агар истилои ақнабиён сар намезад, он гоҳ мумкин буд, ки сарчашми тоҷикон ҳоло дар нимаи якуми асри VII ба итмом мерасид. Ханӯз дар охири асри VI ва ибтидои асри VII ба тӯфайли пайдоиши муносибатҳои зичи иқтисодӣ дар байни халқиятҳои алоҳида шароитҳои барои ташаккули халқияти тоҷик пайдо шуда буд. Ин ҳолат дар байни сугдиён, хоразмиён, фарғониён мушоҳида мешуд. Забони онҳо ба забони мардуми эрони шарқӣ шабохат дошт.

Дар ҳаёти маданияти тоҷикон ҳайтолиён низ саҳми худро гузоштанд. Баъди аз тарафи туркҳо истило шудани давлати Ҳайтолиён (солҳои 563 ва 567) бодиянишинон дар зери таъсири халқҳои маҳаллӣ ба зинаҳои муқимӣ қадам гузоштанд.

Дар замони тоҳирӣ ва сомониён — раванди ташаккули халқияти тоҷик ба итмом расид. Дар ин давра тоҷикон умумияти пурраи забонӣ, ҳудудӣ ва маданиятро доштанд.

Гуруҳҳои этникии халқияти тоҷик боктарихӣ, сугдиҳо, хӯросониҳо, фарғонагӣҳо ва баъзе қабिलाҳои сақоҳои Осиёи Миёна, аз ҷумла мардуми Бадахшон мебошанд.

Ба гуруҳҳои иловагӣ ҳисонтҳо, ҳайтолиён, туркҳо ва арабҳои дар Мовароуннаҳр монда дохил мешаванд, ки дертар пайдоиши этникии худро гум қарда, ба аҳолии маҳаллӣ омехта гардидаанд.

Ҳисонтҳо-ҳайтолиён барои ташаккули халқияти тоҷик ҳиссаи гузошта, давлати марказиятиҳои худро дар ҳудуди тоҷикинишинон ташкил доданд ва то асри VIII ба тоҷикон омехта шуданд. Ҳайтолиён мустақилияти Осиёи Миёнаро аз Сомониён ингоҳ доштаанд.

То кунун қой ва вақти пайдоиши забони тоҷикӣ маълум нест. Ҳаминро гуфтан ҷонз аст, ки дар асрҳои IV—VI дар Сугд забони сугдӣ, дар ноҳияҳои қўҳии Таҳористон ва Ба-

дахшон забони сакоӣ, дар водиҳои Тахористон забони бохтарӣ на дар Хуросон забони дарӣ ба ҷои забони парфиянҳо ғайбшудааст.

Дар асри VII—VIII ҳам дар Сугд, Кеш ва Истаравшан забони маъмурии забони сугдӣ буд. Дар Тахористон бошад, дар ин давра забони дарӣ забони умумии мардум гардид. Дар асри VIII дар Бухоро ва Самарканд тарғиботи ислом бо забони дарӣ мегузашт.

Дар асри X забони дарӣ дар Хуросон, Тахористон, Бухоро, Самарканд ва Фарғона паҳн гардида, лаҳҷаи сугдӣ танҳо дар баъзе гушаҳои дурдасти водии Зарафшон боқӣ монда буд.

Дар асрҳои IX—X шеваи дарии Мовароуннахр ва Хуросон аз шеваи форсии Эронӣ Ғарбӣ фарқи калон дошт. Шеваи Мовароуннахру Хуросон асоси забони адабии хатии форсӣ (тоҷикӣ)-ро ташкил дода оуд, ки онро форсӣ-дарӣ меномиданд.

Дар асрҳои VIII—X бо забони форсӣ-дарӣ асарҳои зиёди назму наср таълиф ёфта, нуфузи забони арабиро танг карданд.

Хидмати аз ҷиҳати ҳудудӣ дар дохили як давлат муттаҳид кардани Осиёи Миёна ба ҳайатиён тааллуқ дорад. Вале ин муттаҳидӣ дар натиҷаи ғоратгарӣҳои ҳокимони Ғарбии Турк ру ба парокандагӣ ниҳод.

Дар асрҳои VIII—IX аз тарафи арабҳо истилои шудани Осиёи Миёна қўшишҳои муттаҳидшавии халқро ба муборизаи умумӣ бар зидди арабҳои ғоратгар пушурӯ кард. Дар натиҷа сулолаҳои маҳаллии Тоҳирӣ ва Сомонӣ ба вучуд омаданд. Ба ҳайати давлати Сомонӣ ҳамон вилоятҳои дохил шуданд, ки аҳолии онҳоро халқияти тоҷик ташкил дод.

Чунин ки дар боло ёдовар шудем, то қурун дар атрофи пайдоиши калиман «тоҷик» бахсу мунозираи ҷидда дорад. Бисёре аз муҳаққиқон, аз ҷумлаи устод Садриддин Айний чунин шуморидааст, ки калиман «тоҷик» — дар истилои умумихалқӣ дар асри VII, яъне то истилои арабҳо пайдо шудааст.

Хулоса, дар ташаккули забони гуфтугӯи тоҷикӣ саҳми забони сугдӣ хеле назаррас аст. Он аллакай дар асрҳои VI—VII бо забони бохтарӣ, парфӣ ва омезишҳои хурда, раванди болоравӣ ва устуворшавии забони ҷаҳони мардуми Осиёи Миёнаро ташкил дод. Дар ин ҳусус сарҳади Чин Сюан-Цзан, ки дар соли 630 ба Осиёи Миёна омада буд, қайд намудааст, ки аз мулки Даван (Фарғона) то ба Порт ҳама ба як забон ҳарф мезананд ва он танҳо бо лаҳҷа фарқ мекунад. Гуфтаи сарҳад ба ҳақиқат хеле наздик аст. Зеро дар инман дуҷониби асри VI ва аввали асри VII раванди ташаккули забони тоҷикӣ суръат мегирад. Болоравии соҳти феодалии ва

пайдо шудани шахрхо ба инкишофи забони ягона роҳ мекушод. Аз ин ба ҷи забон баробари сугдиён, бохтариёну парфийён, инчунин туркон низ гап мезананд. Яъне пайдоиши забони ягона — забони тоҷикӣ дар муттаҳид намудани турку тоҷик сахми муносиб гузошт.

§ 22. Пайдоиш ва инкишофи забони классикии тоҷик

Дар таърихи халқи тоҷик асри X давраи нашъунамон ба-ланди адабиёти классикӣ ба шумор меравад. Ин давра за-мони гул-гулшукӯфии илму маданияти халқҳои Мовароуннаҳр, Хуросон, Эронӣ Шарқӣ, Шимоли Ғарбии Ҳиндустон ва бисёр мамолҳои Шарқи Наздик буд.

Пеш аз он ки онди пайдоишу инкишофи забони адабии клас-сикӣ тоҷик ҳарф занем, бояд бо таърихи он аз наздик ши-нос шавем. Зеро дар арафои ташаккули забону адабиёти тоҷик мардуми сарзамини Хуросону Мовароуннаҳр ғирифтори зулму асорати арабҳо шуданд. Бешак он ба баҳамназдикиши-нии забонҳои паҳлавӣ, суғдӣ, хоразмӣ, бохтарӣ таъсири ман-фӣ расонида, як муддат пеши роҳи пайдоиши забони ягона — забони адабии тоҷикро боздошт. Чорӣ шудани ислом ва алифбон арабӣ низ ба мавҷудияти хатҳои паҳлавӣ, суғдӣ, хоразмӣ, насронӣ, монӣ хотима гузошт.

Арабҳо баъди истилои Марв (соли 651), онро ба тақягоҳи асосии ҳеш дар ҷануби Осиёи Миёна табдил дода, аз нбтидон асри VIII сар карда, забони арабиро барои мардуми Хуросон забони давлатӣ эълон намуданд. Сипас аз соли 742 инҷониб баробари Хуросон, инчунин дар Мовароуннаҳр забони арабӣ макоми давлатӣ пайдо намуд. Бо забони арабӣ хондану на-виштанро доништан ва ин ки табақҳои болоӣ, балки ҳокимо-ни вилоятҳои алоҳида низ маҷбур буданд. Дар ин ҳусус ҳуҷ-ҷатҳои кӯхи Муғ (соли 1933) нақл мекунанд. Аз ин рӯи ин ҳуҷҷатҳо маълум мешавад, ки ҳокими Панҷакент Деваштич, (718—719) ба номи ҳокими Хуросонии хилофат ба забони арабӣ мактуб ирсол намудааст.

Забони давлатӣ эълон шудани забони арабӣ инчунин боиси забони илму адабиёт қарор ёфтани он гашт. Шонроғу нависанда-гон, олимону пажӯҳишгарон маҷбуран ба забон «давлатӣ» асарҳо эҷод менамуданд. Баробари ин асарҳои ғайри алифбон арабӣ бераҳмона нобуд карда мешуданд. Мувофиқи маълумотҳои мавҷудӣ танҳо дар охири асри VIII ва нбтидон асри IX зиёда аз 119 шоири даризабон маҷбуран ба забони арабӣ шеърҳои дostonҳо сурудаанд. Дар солҳои аввали истилои Мовароуннаҳр арабҳо ба таври зӯрӣ ба майнаи мардуми ин

кишвар дини ислому забони арабиرو чой карда, харчанд то-
чикро дар шаҳрҳои Самарқанду Бухоро барои ёд гирифтани
забони мустамликадор, дар хонаи худ иҷоранишини намуна
бошанд. **PDF Compressor Free Version** оммаро мачбури ба ин забон гу-
заронида натавонистанд. Танҳо қисми ками ашрофони шаҳр-
нишини тоҷик забони бегонаро қабул карданду бас. Вале
қисми кудли аҳоли забони хешро гум накард. Дар деҳоту
ноҳияҳо забони асосии гуфтугӯи забони тоҷикӣ буд. Дар му-
зофотҳои берунназшаҳрӣ забони тоҷикӣ — забони шеърӣ су-
руд ба шумор мерафт. Аз сабаби он ки мардуми деҳот ҳатти
арабиро ҳеле дер ва бо душворӣ қабул намуд, аз ин рӯ
эҷодиёти даҳони халқ бо забони арабӣ боқӣ намонд.

Забони арабӣ бо вучуди унсурҳои лексикӣ худро ба за-
бони халқҳои маҳаллӣ гузаронидан, ба забони ҳукмрон табдил
наёфта, дар донраи расми, маъмулӣ ва аристократи маҳлуд
монд. Ин забон баъди арабҳо низ як давра чун забони илмӣ
ва адабӣ муравиҷ буд. Забони маҳаллӣро танҳо халқи оддӣ
дар гуфтугӯ ва эҷодиёти даҳонакии худ нигоҳ дошт ва онро
дар ҷараёни таърихӣ ташаккул ёфтани худ ба ҳамдигар
омезиш дода, дар рафти муборизаҳои озодхоҳӣ ба забони ягона
умумихалқӣ мубаддал кард, онро дар давраи таърихӣ
нав забони форсии дарӣ номиданд.

Чӣ ҳеле, ки дар боло қайд намудем дар асрҳои IX—X як
қисми олимони асарҳои хешро ба забони арабӣ эҷод намуданд.
Ба ин пеш аз ҳама олимони — Мусо Ал-Хоразмӣ (солҳои 780
—847), Ал-Фарғонӣ (асри IX), Аҳмад ибни Абдуллоҳ Ал-Мар-
вазӣ (асри X), Абунасри Форобӣ (асри X), Табарӣ (асри
X), Абуҷаъфар Муҳаммад бини Наршахӣ (асри X) ва дигар-
он дохиланд.

Харчанд ки арабҳо баробари ҷорӣ шудани ислом бо та-
моми қувваи хеш барои забони давлатӣ гаштани забони
арабӣ мубориза бурда бошанд ҳам, аммо забони модарии
халқи маҳаллӣ Осиён Миёна бо номи забони «форсии дарӣ»
боқӣ монд ва дар аҳди Сомониён (солҳои 817—999) забони дар-
борӣ ва илмӣ адабии мардуми Мовароуннахру Хуросон гашт.
Ба ин забон олимону адибони тоҷик шеърӣ асарҳо эҷод на-
муданд. Ба забони форсии дарӣ шеърӣ асарҳо таълиф наму-
дани шуарои пешқадами тоҷик шоҳиди мустақилияти хона-
дони Сомониён мебошад. Ҳатто дар замони ҳукмронии саф-
фориён (873—900) — забони арабӣ дар дарбори Яъқуб ибни
Лайс чун забони давлатӣ эътироф карда намешуд. Сабаб дар
он ки худӣ Яъқуб танҳо ба забони модарӣ гуфтугӯ мекард.
Инчунин ӯ шеърҳои ба забони арабӣ нишо гаштаро намен-
сандид.

Боз чихати ба худ хоси ташаккулёбии забони адабии тоҷикро дар он мебинем, ки дар асрҳои VIII—IX новобаста аз таъкиби ҳилофати араб, дар вилоятҳои тоҷикинишин шеърӣ дostonҳо ба забони модарӣ навишта мешуданд. Марказҳои асосии илқишофи забони тоҷикӣ-форсӣ Мовароуннаҳр, Хуросон, Синостон гаштаанд, ки дар ин мулкҳо раванди сарҷамъияи халқи тоҷик ва забони адабии он ба амал омада буд. Маҳз дар асрҳои IX—X раванди ташаккулёбии адабиёти классикии тоҷик ба анҷом расид, ки асосгузори он Абуабдуллоҳ бини Чаъфар Рӯдакӣ мебошад. Ворисони Рӯдакӣ шеърӣ асарҳои хешро танҳо ба забони тоҷикӣ нишо мекарданд. Дар ибтидои асри XI ҳокимони туркнаҷод ба сари қудрат омаданд. Аммо забони асосии давлатдорони онҳо забони тоҷикӣ-форсӣ буд. Инро мо дар мисоли хонадонҳои ғаззавиён, қарохониён дида метавонем.

Ба тӯфайли давлатдорони Сомониён дар асрҳои миёна асарҳои илқию адабии ба забони тоҷикӣ-форсӣ эҷод гашта шухрати тоҷиконро на ин ки дар Хуросону Мовароуннаҳр, балки дар мамлакатҳои берун аз Осиёи Миёна низ баланд карданд. Ин буд, ки баробари тоҷикон, инчунин аҳли илму адаби Озарбойҷон, Курдистон, Афғонистон, Ҳиндустони Шимоли, Туркистони Шимолу Шарқӣ ва ғайра ба ин забон асарҳо эҷод менамуданд. Таъсири илму адаби тоҷик дар асрҳои IX—X то дараҷае баланд гашт, ки ҳатто мардумони мулкҳои дар боло номбаршуда, забони тоҷикӣ-форсиро — забони асосии адабиёти хаттӣ хеш донистанд.

Ҳамчунин дар замонҳои истилои араб забонҳои мухталифи эронӣ, аз ҷумла сугдӣ, хоразмӣ, паҳлавӣ ва ғайра низ як муддат анида монданд, аммо ба ин забонҳо асарҳо эҷод нашуданд.

Забони форсии миёна — паҳлавиро зардуштиён, маҳсусан онҳое, ки исломро қабул накарда, ба Ҳиндустон муҳоҷират карда буданд, то охири асри XIII няғох доштанд ва бо ин забон асарҳои худро эҷод намуданд. Баъдҳо онҳо низ ба забони форсӣ-дарӣ асарҳо навишта, забони қадимаи форсиро фаромӯш карданд.

Аз осори адабӣ ва забони даврҳои қадиму замонӣ наъ маълум мегардад, ки даврони феодализм бо дунёи қадим алоқан узви дорад. Забони язи форсӣ (тоҷикӣ)-и даврони наъ — забони дарӣ илқишофи забони форсии миёна буда, адабиёти бадеӣ ҳам, маҳсусан, дар мисоли асарҳои даҳониӣ халқ давоми бевоситаи адабиёти қадима мебошад.

Дар асрҳои IX—X дар истилоҳи адабӣ забони «дарӣ» низ пайдо шуд. Ин аслан забони дарборӣ мебошад. Зеро арабҳо онро забони тоҷикӣ нагуфта, чун забони «дарӣ» маънидод ме-

карданд. Хатто, чунин мешумориданд, ки забони форсию дари ва тоҷикӣ аз ҳамдигар фарқ доранд. Ин чандон сахҳ нест. Зеро забонҳои номбурда аз як сарчашма буда, танҳо бо лаҳҷа фарқ мекушанд. Забони тоҷикӣ-форсӣ ё форсии миёна ва забони форсӣ ду-се аср пештар аз истилои арабӣ не, балки якуним ҳазор сол пеш пайдо шудааст. Қоғуковҳои бостонӣ собит намуданд, ки ёлғорихон хаттӣ забони форсӣ ба асри VI то милод тааллуқ дорад.

Оиди ташаккули забони тоҷикӣ академик Б. Гафуров қайд намудааст, ки дар ин роҳ вучуд доштани ду фикр хатоӣ кулл аст. «Забони адабиёти классикӣ тоҷику форс дар ҳудуди Мовароуннаҳр, Сиистон, Хуросон ташаккул ёфтааст. Маҳз дар ҳамин ҷо (асрҳои IX—X) пояи забони адабие, ки дар ҳаёти таърихӣю маданӣ Осиёи Миёна, Эрон ва мамлакатҳои дигар Шарқи Наздик ва Миёна роли бузург бозиддааст, устувор гардид. Маҳз аз Бухоро, Самарқанд, Балх, Хирот, Тус ва дигар вилоятҳои Мовароуннаҳр, Хуросон, Сиистон аввалин эҷодкорони бузурги ин адабиёт ба зӯҳур омадаанд. Ном гирифтани Дақиқӣ, Фирдавсӣ, Носири Хусрав, Умари Хайём қифоя аст. Ин ҳам тасодуф нест, ки бузургтарин шоирони дарбори Ғанавиён ва Салҷуқиён аз вилоятҳои мазкур (Уйсурӣ аз Балх, Фарруҳӣ аз Сиистон, Анварӣ аз Сараҳс, Муъизӣ аз Нишопур ва ғайра) баромадаанд. Мувофиқи маълумоти таъкиран Мухаммад Авфӣ «Лубоб-ул-албоб» (1221, 1222), ки қадимтарин таъкиран то ба замони мо расида ба шумор меравад, аз 106 шоири замони Салҷуқӣ 68 нафарашон дар Хуросон ва Мовароуннаҳр ва танҳо 16 нафари онҳо дар вилоятҳои ғарбии Эрон ба дунё омадаанд»¹.

Имрӯз бисёре аз пажӯҳишгарон исбот кардани мешаванд, ки макони тавлиди забони классикӣ ва адабиёти форсезабон Эрони Ғарбӣ аст. Хол он ки далелҳои дар боло овардан мосибит менамоянд, ки макони ҳақиқии тавлиди адабиёти форсезабон Мовароуннаҳр, Хуросон, Сиистон мебошад. Зеро дар ин мавзёҳо асосгузориҳои назми классикӣ тоҷику форсӣ Рӯдакӣ, Фирдавсӣ ба дунё омада, зиндагӣ карда, асарҳои бадалмазмун офаридаанд.

Дар хусуси макони ҳақиқии ташаккули забони адабии тоҷик низ баҳсу мунозираҳо ҳастанд. Оиди ин масъала фикру ақидаҳо гуногун буданд. Аммо устод С. Айний оиди пайдоиши забони адабии тоҷик чанд мақола эҷод карда исбот намудааст, ки макони асосии забони адабии тоҷик водии Зарафшон (асосан шаҳрҳои Самарқанду Панҷакент) ва Қони Бодом мебошад. Аз ҳамин ҷо забони ҳақиқии адабии тоҷик

¹ Б. Гафуров, Тоҷикон, ҷилди 1, — с. 510.

ба дигар мулкҳои Мовароуннахру Хуросон таъсири мусбат расонда, дар ташаккули забони гуфтугӯии адабии имрӯзан тоҷикон ҳисса гузоштааст.

Ҳамин тариқ забони тоҷибиёти классикии тоҷик дар муборизаҳои шадид аз болон забони арабӣ ғолиб омада, ба забони умумихалқии мардумони Мовароуннахру Хуросон, Систону Бадахшон табдил ёфта буд. Ин забон дар муддати бештар аз даҳ аср забони дарбории ҳокимони туркнажоди ин кишварҳо ба шумор мерафт.

БОБИ 5

МАРЗҲОИ МУЛКИ СОМОН

§ 1. Худуди сарчамъии тоҷикон

Чӣ хеле ки ёдовар шудем, Сомониён ибтидои давлатдории хешро аз ду мулки пурфайз—Мовароуннахру Хуросон оғоз намуда буданд. Охишта-охишта мулкҳои дигар низ худро ба ҳимояи ин оли овозадор гирифтанд. Ҳамин тавр дар замони сари қудрат омадани Исмоил умумияти худудии Сомониён таъкил ёфта мулкҳои онҳо аз Тироз ба Сингон (шимоли ҷануб), аз Рай ба Бадахшон (ғарбу шарқ) доман паҳн намуд. Ақсуи ҳонадоии Сомониён тасмим гирифт, ки беҳатарии мардуми дар қаламраваш бударо таъмин намояд.

Сомониён дар қатори ободони пойтахтҳоишон — Самарқанд, Бухоро, инчунин ба иқтисодию маданияи мулкҳои алоҳида, аз ҷумла шаҳрҳои Чоч, Истаравшан, Хучанд, Тироз, Исфаҳон, Урганҷ, Фарғона, Кеш, Насаф, Мунк, Хуталон, Қубодиён, Ҳоловерд (Хеловард), Рашт, Тирмиз ва ғайра диққати хоса доданд. Пайваста бо ин ба пешрафти шаҳрҳои Нишопур, Балх, Хирот, Марв, Сараҳс, Тус, Сабзавор, Ғазна, Фирӯзқӯҳ, Тоҷикон ва ғайра, ки дар Хуросон ҷойгиранд, кушишҳо намуданд. Дар ҳаман мулкҳои номбаршуда мардуми форсизабон (тоҷикон, дариҳо ва эронӣ) умр ба сар мебуданд.

Дар ин ҷо намояндагони халқҳои берун аз қаламрави Сомониён зиналағи мекардагӣ мумкин аст ба шӯр омада, эътироз намоянд, ки пайваста бо тоҷикон қабилаҳои муҳталифи туркӣ умр ба сар мебуданд. Ин дуруст аст. Аммо микдори онҳо хеле ночиз буд. Онҳо хизмати ҳонадоии ҳукмронро ба ҷо меоварданд. Туркҳо дар асри VI ба Осӣи Миёна сар дароварда, баъди аз тарафи арабҳо истило шудани ин сарзамин ба мулкҳои бобии хеш баргаштанд. Танҳо ба сари қудрат омадани Сомониён ва катъ гардидани хунрезҳои бемаҳал бо зарбонти фароҳам овард, ки туркони қўчмаҷъӣ бори

дум ба Осиён Миёна баргарданд. Ин дафъа онҳо на ҳамчун истилогар, балки чун гуломи Сомониён ба яя кишвар пой ниҳоданд. Аммо баъзе тадқиқотчиёни осори мардуми турки-нажд то ба ҳақиқат рафта намуда, кӯшишҳо ба ҳарч медаҳад, ки кӯчнён то истилои араб сокини муқими Осиён Миёна бошанд.

Ин қабил муаллифон дар атрофи масъалаи ҳудуди ҷуғрофии оли Сомон фикру ақидаҳои бардурӯғ доранд. Гуё Сомониён мулкҳои зердасти худро, ки аз Ироқ то Чин ва аз Ҳафруд то ба Сингон домен паҳн карда буд, забт намуда бошанд, Ин нодуруст аст. Таърих гувоҳи медаҳад, ки оли Сомон на ҳамчун истилогар, балки чун ҳонадонии муттаҳидкунианда ном баровардааст. Онҳо дар тӯли ҳукиронии бардавоми хеш тавонистанд, ки ба муттаҳиди ва сарчамъии мардуми форсигу мушарраф шаванд.

Сарчамъии мардуми форсигу дар замони сари кудрат будани Исмоили Сомонӣ созмони гирифт. Кишваркушониҳои вай шароит фароҳам овард, ки дар нбтидон асри X марзи муайяни давлати тоҷик дар Хуросону Мовароуннаҳр ва берун аз ҳудуди он муайян шавад.

Мовароуннаҳр мулки пурфайзи башар аст. Ойро ҷӣ дар гузаштаву ҷӣ имрӯза ҷӣ заминии зарҳезу волиҳои пурнеъмат ёд мекунианд. Бинобар ин диққати аҷнабиён, аз Искандари Мақдунӣ сар карда, то мугул ба ин сарзамини пурфайз равона карда шуда буд. Ҳаминро доништа дар нбтидон асри VIII арабҳо низ ба ин сарзамин бештар ҳусни тавачҷӯх зоҳир намуда, ба он муваффақ шуданд, ки дар натиҷаи муборизаҳои тӯлонӣ соҳиби ин днӣри обод гарданд. Зеро ин Ватан бо волиҳои заринсору рӯдҳои пуртуғён, кӯхҳои пуганҷу ҷӯлҳои бепоён, мардумони дилҷӯву ҳунарманди хеш дар арсан олам ном бароварда буд. Аз ин рӯ, ҳар як аҷнабие, ки дар боран Мовароуннаҳр тасаввуре дошт, кӯшиш ба ҳарч метод, ки ин мулкро бинад. Давлатдорону сарлашкарон орзуи тасҳири онро дар дил мебарвариданд. Муаллифи китоби «Худуд-ул-олам» оиди Мовароуннаҳр ҷунин изиштиаст: «...Ва ин ноҳиятест азим ва ободон ва бисёрнеъмат ва дари Туркистон ва ҷои бузургон. Ва мардумонесанд ҷағғи ва гозинеша ва тирандоз ва поқдин. Ва ин ноҳияти бодод ва адл аст. Ва андар кӯхҳои вай маъдан сям аст ва зар, саҳт бисёр бо ҳамаи ҷавҳарҳои гуздоранда, ки аз кӯх ҳезад бо ҳама доруҳо, ки аз кӯх ҳезад ҷун: зок ва заринк ва гӯгирд ва навшодир» (с.68).

Маъхазҳо ҳидоят мекунианд, ки воли Зарафшон яке аз мулкҳои пурфайзи Мовароуннаҳр ба шумор мерафтааст. Овозан ин волиро куллаҳои осмонбӯс, рӯдҳои пуртуғён, кӯхҳои пуганҷ, мардумони ҳираманд ва шаҳрҳои зебоманзараш боло бурлаанд. Маҳз дар ҳаминаи воли пурфайз шаҳрҳои обо-

ду зебон тоҷик — Самарканду Бухоро арзи вучуд кардаанд. Сарчашмаҳо Бухороро марзи аввалини Мовароуннаҳр меноманд. **PDF Compressor Free Version** Шаҳр таърихи ба худ ҳос дорад, ки мо дар поён оиди он харф хоҳем зад.

Абӯисҳоки Истаҳри доир ба омӯхтани таърихи ҷуғрофияи Мовароуннаҳр кӯшиш ба харҷ дода, дар асари хеш «Китоб-ул-масолик ва-л-мамолик» оиди ин шаҳр чунин гуфтааст: «Оғоз ба Мовароуннаҳр кунем ва аз Кураи Бухоро гирем, ки сарҳад аст ва дорулмулки Мовароуннаҳр аст... Ва дар ҳамаи иқлимҳо ҳеҷ ҷойгоҳи хуштар ва бо назокаттар аз Мовароуннаҳр нест, баҳосса Бухоро. Ва агар касе ба кӯҳандиз Бухоро бар шавад, чандон ки чашм қор кунад, ҷузъ сабзӣ ҳеҷ қизи дигар набинад, чунон ки сабзии замин бо кабудии осмон пиндори ба ҳам як шудааст».

Дехоти атроф, ки бо шаҳр дар ҳамшафат буданд, ба ҳусни Бухоро ҳусни иловагӣ зам менамуданд. Мувофиқи гуфтан Истаҳри маълум мешавад, ки шаҳро 22 деҳа иҳота намуда, аз рӯи тарҳи марказ зебу зинат меёфтанд. Ромитан, Искиҷат, Афина, Баркант, Вобкан, Тароб, Наршах, Сомон ва ғайра аз қабилҳои онҳо буданд.

Наршаҳи менависад, ки ба тӯғайҳои руди Зарафшон (Зар) Бухоро ба мулки обшору сабзу хуррам табдил ёфта буд. У қайд намудааст, ки шаҳро дувоздаҳ руд печонида гирифта буданд, ки ҳар кадоме дар ободони шаҳр ва бо обҳои нӯшокию кишоварзӣ таъмин намудани он хизмат мекарданд. Бузургтарини онҳо рудҳои Кармина, Шофирком, Харқонат, Харқонруд, Оби Хатфар, Сомчун, Байқонруд, Арвон, Қайфур, Зар ва ғайра ба шумор мерафтанд.

Самарқанд дар дили водии Зарфшон маскани пайдо намулдааст. Он нисбати Бухоро шаҳри сернуфӯз буд. Зеро ҷӣ хеле, ки ёдовар шудем он аввалин пойтахти Сомониён (817—892) ба шумор мерафт. Аз ин рӯ аҳолиаш нисбатан зиёд буд. «Самарқанд — шаҳри бузург аст ва ободон аст ва бо неъматӣ бисёр ва ҷои бузургони ҳамаи ҷаҳон аст, — ёдовар шудааст муаллифи китоби «Худуд-ул-олам» — Ва ўро шаҳристони аст ва кӯҳандиз аст ва рабаз аст ва аз болон боми бозорашон яке ҷӯи об равои аст, аз арзиз. Ва об аз кӯҳ биёварда. Ва андар вай хонақоҳон монавиён аст ва ишони Нағушоқ хонанд. Ва аз вай қоғаз хезад, ки ба ҳама ҷаҳон бибаранд ва риштан канаб хезад. Ва руди Бухоро (Зарафшон — А. М.) бар дари шаҳри Самарқанд бигзарад». (с. 69).

Дар замони истилои араб шаҳрҳои Осиди Миёна обод нашуданд. Арабҳо ба вахшиёнат роҳ дода, бисёр марказҳои тамаддуно сӯзонид, шаҳрҳоро хароб карда буданд. Онҳо Афросиёб, Панҷакент, Варахша, Пайканд, Бунҷикат ва ғайра-

ро оташ заданд. Дар сохтани Шерозу Кум бошад хисса гузоштанд.

Дар хисмати пойтахтҳои Сомониён ёдовар шудем, ки асоси Самарқандро дар маҳаллаи Афросиёб гузошта буданд. Аммо баъди истилои араб (712) ва пайдо шудани давлати Сомониён (817) тарҳи шаҳри нави Самарқанд гузошта шуд, ки дар он ҳидмати Нӯҳ бини Асад хеле бузург аст. Нӯҳ дар замонҳои ҳукмронииаш (818—842) ба Самарқанд ҳамчун пойтахти аввалини оли Сомон бештар диққат дод. У дар рафти юриши соли 840 ба Исфандиш кардааш сарҳади шимоли мулки Сомонро мустаҳкам намуда, баробари ғанимат ба Самарқанд асирон ва устохоро оварда, дар ободонии шаҳр аз қувваи онҳо истифода бурд.

Самарқандро мисли Бухоро шаҳри деҳоти зиёде печонида гирифтанд. Дар «Худуд-ул-олам» бо номҳои Иштихон, Дабусия, Дарон, Варағсар, Панҷекас ва ғайра ёд шудаанд. Баробари боғшаҳр будани Самарқанд, инчунин маънаҳои ёд мекунам, ки гирду атрофи онро сазаворҳои печонида гирифтанд. Шаҳр дар ҷаҳони анбӯхи дарахтону деҳаҳои кишоварзон ҷойгир буд. Зеро бозори асримиёнагии Самарқанд сермолтарин маркази савдои Мовароуннаҳр ба шумор мерафт.

Аз нақли ҷуғрофӣ таърихнависон бар меояд, ки дар асрҳои миёна байни Самарқанду Панҷакенту Бухоро заминҳои холи мавҷуд набудааст. Хама боғзору тоқзор ва дигар кишоварзон буданд. Дар байни шаҳру деҳоти водии Зарафшон муносибати ҳоси доду гирифт ҷой доштааст.

Сарчашмаҳои ҷуғрофӣ асри X ин гуфтаҳои моро тасдиқ мекунам. Муаллифи «Худуд-ул-олам» менависад, ки Самарқанд шаҳри деҳоти Панҷекас (Панҷакент), Варағсар (эҳтимол Ғусари имрӯза бошад — А. М.), Маймурғ, Санҷарфагон, Дарғом, Абгор, Шавдар, Иштихон, Қушония, Велар, Марзбон ва ғайраро ба худ мепайвааст. Аз инҳо Панҷакент, Иштихон, Қушония, Рабнчан, Дабусия ва ғайра мисли Самарқанду Бухоро шаҳрҳои калону сароҳали буданд.

Дар Мовароуннаҳр дар қатори водии Зарафшон, мулкҳои водии Фарғона пурфайз ба шумор мерафтанд. Пеш аз ҳама, муаллифони қадима ба Сурушана (Усрушана ё Истаравшан) бештар ҳусну таваҷҷӯҳ зоҳир намудаанд. Зеро ин ноҳия ҳамчун маркази қалони тичорати дар муайян намудани роҳҳои байни Шарқу Ғарб мақоми ҳоси дошт.

«Сурушана ноҳияест ва ободон ва бо неъматҳои бисёр ва ўро шаҳр ва рустохон бисёр, — омадааст дар «Худуд-ул-олам». — Ва аз вай набид (шароб — А. М.) бисёр ҳезад. Ва аз қуҳҳои вай оҳин ҳезад». (с. 70—71).

Мардуми ин мулк далеру шӯҷоъ буданд. Онҳо бар зидди

душманон муборизаҳо бурда, аз болояшон ғолиб меомаданд. Дар рафти забткорихои Искандари Мақдунӣ дар Осиёи Миёна (329—327 **PDF Compressor Free Version**) ин мулк бар зидди лашкари мусаллаҳи юнону мақдунӣҳо истодагари кард. Далерии онҳо буд, ки арабҳо фақат баъди бештар аз сад соли тасхири Мо-вароуннахр ба Истаравшан сар дароварданд. Онҳо бо роҳи ваҳшиёният ва сӯхтор тавонистанд, ки соли 822 яке аз шахрҳои ободи Истаравшан — Бунчикатро забт намоянд. Даставвал он дар ҳайати мулки писари Асад Яҳё буд (818 — 855), пас оиро Аҳмад ба зери тасарруфи худ даровард. Дар замони Абӯнаسر бини Аҳмад (864—892) Истаравшан дар итоати вай қарор дошт. Баъди соҳибқудрат шудани Исмоил бини Аҳмад (892—907) он мулки ҳосан Сомониён гашт. Вале ҳокимони алоҳида аз итоат ба ҳукумати марказӣ саркашӣ менамуданд. Аз ин рӯ ба Исмоил муяссар шуд, ки соли 893 ҳокимҳои маҳаллии Истаравшанро пурра аз байн барад.

Дар бораи мулки ҳосан тоҷик будани Истаравшан муаллифи «Худуд-ул-олам» ва Абӯисҳоқ Истаҳрӣ маълумотҳои ҳоса доданд. Онҳо хотирнишон месозанд, ки Истаравшан аз 18 русто сомон ёфтааст. Бунчикат, Зомин, Хавос, Сабот, Марсманда, Дизак, Минк, Куркас, Собат, Ғазак, Фағкас ва ғайра аз қабилҳои маҳалҳои сераҳолии Истаравшан ба шумор мерафтанд. Истаҳрӣ ёд мекунад, ки Бунчикат шаҳри пурфайзу сераҳоӣ будааст. Вай мегӯяд, ки «...қариб даҳ ҳазор мард дар ин шаҳр бошад».

Ба гуфтаи маъхазҳо, ҳарчанд арабҳо ин шаҳро хеле дер тасхир намураданд, аммо исломро дар ин ҷо ба таври ғайриҷашмдошт ба зудӣ паҳн намураданд. Аллақай дар солҳои 30-юми асри IX дар Бунчикат ва ҳаман деҳоти атрофи он масҷидҳои ҷомеъ ташкил гардиданд. Оиди шаҳри қалону замонавӣ будани Бунчикат Истаҳрӣ дар ҷои дигари асараш «Масолик ва-л-мамолик» чунин навиштааст: «Ва шаҳристони даруни ду дарвоза дорад: якеро дарвозаи болоӣ хонанд ва дигареро дарвозаи шаҳристони Масҷиди одина дар шаҳристони даруни аст ва куҳандиз. Ва дар шаҳристони бар қанори об дарахтон шинонда. Ва бозор дар шаҳристони аст ва дар работ низ ҳаст. Ва масоҳати шаҳр як фарсанг бувад. Ва оби хандақ (чашма — А. М.) ба саройҳо ва кушҳо ва боғҳо ва киштзорҳо меравад».

Яке аз мулкҳои ободу зебон байни Фарғонаву Истаравшан-Хучанд аст. Он шаҳри қадиман тоҷикон мебошад. Дар маъхазҳои таърихӣ ҷуғрофӣ номи ин шаҳр хеле пештар вомехӯрад. Он дар замони ҳуҷуми ҳахоманишиноҳо (асри VI то мелод), истилои юнону мақдониҳо (нимаи охири асри IV то мелод) арзи вучуд дошт. Дар давраи забтқории арабҳо (ибти-

дон асри VIII) хеле харобу абгор гашт. Аммо ба ҳамаи ин таҳдидҳо нигоҳ накарда шаҳр мақоми ҳешро нигоҳ дошт. Дар замони Сомониён аз нав зёҳ шуда, дар мақоми шаҳрдор **PDF Compressor Free Version** марканду Бухоро, Чочу Хирот, Балху Нишопур баробар гашт.

Мардуми Хучанд дар катори дигар халқҳои Мовароуннаҳр яке аз аввалинҳо шуда исломо пазируфтанд. Ташкили яке аз аввалин масҷидҳои чомеъ аз он шаҳодат медиҳад.

Пайваста бо Хучанд дар асрҳои миёна шаҳри Канд (Конибодони имрӯза) яке аз марказҳои калони водии фарғонагии Сомониён ба шумор мерафт. Дар китоби сарчашмавии «Худуд-ул-олам» қайд гардида аст, ки водии Фарғона мулки хеле пурфайз мебошад, ки он дар ихтоси қудлати бозғинаи Туркистон ҷой гирифта, замини ҳосилхезу серғиёлатро дорост. Инчунин Фарғона, ки дар баъзе сарчашмаҳои дигар, аз ҷумла маъхазҳои ҷинӣ чун Даван ёд мешавад, мулки ҷорводорӣ аст. Фарғона бештар бо аспҳои боллон ҳеш ва рамаҳои бузу ғусфандон машҳур буд. Хусусан, аспҳои «бодпо» ё «сомони»-и Фарғона диққати ҳориҷиро ба худ ҷалб менамуд. Сарчашмаҳои ҷинӣ ёдовар мешаванд, ки ба аспҳои фарғонагии бештар хитонҳо марок зоҳир намуна буданд. Онҳо барои ба даст овардани ин аспҳо борҳо ҷангҳо созон доданд. Яке аз онҳо соли 104 то мелод ба вукӯ пайваста буд, ки давриниҳо лашқари шастазоран душманро набуд сохтанд. Баъдтар дар асри II мелодӣ низ ин муноқишаҳо давом дошт. Ба ҷиниҳо мӯйсаар гардида, ки зоти аспҳои боллон ҳешро аз Фарғона баранд.

Муҳаккиқ В. В. Бартольд ба сарчашмаҳои муҳталифи ҷинӣ, арабӣ, тоҷикӣ таъя намуна, худуди Сомониёро музйян карда, ба ҳар як шаҳру навоҳӣ аз нуқтаи назари ҷуғрофӣ баҳо долааст. Шаҳру навоҳии водии Фарғона аз қабилҳои Сӯх, Риштон, Кӯканд (Хваканд), Марғелон (Марғинион), Андичон, (Андукан), Қува, Ёш, Хуршат ва ғайра иборат буданд, ки имрӯз низ арзи вучуд доранд.

Дар эҳди Сомониён шаҳрҳои водии Фарғона хеле ободу зебо гаштанд. Пеш аз ҳама шаҳрҳои Фарғона, Андичон, Марғелон, Кӯканд хеле таракқӣ карданд.

Фарғона дар замони ҳукмронии Аҳмади бини Асад (818—864), Исмоил бини Аҳмад (864—874) хеле обод шуда буд. Дар давраи сариқудрат будани набераи Исмоил Насри II бини Аҳмад (914—943) Хатлом ном шаҳрро бунёд кард, ки дар охир он бо улави Насробод ёд мешуд.

Муаллифони қадима, аз ҷумлаи Истаҳрӣ, Мукаддасӣ ва таълифкунандаи китоби «Худуд-ул-олам» дар бораи шаҳрҳои Чоч, Илон, Исфичоб, Хоразм ва ғайра маълумотҳои қиммат

додаанд. Аз рӯи он маълумотҳо Илок мулки хеле хуррам буда, шахру деҳатҳои ободро ба ӯ ҳам пайваस्त менамудласт. Худуди Илок ба Ҷоҷу, Сарғона пайваस्त мебошад. Дар ҳаёати он Навкас, Кухи Сим, Яхуданг, Абралинг, Игулах, Алҳачос барин шаҳрҳои мавҷуд буданд.

«Чоч ноҳияест бузург ва ободон ва мардумони ғозиреша ва ҷангкуи ва тавонгар ва бисёрнеъмат, — омадааст дар «Худуд-ул-олам». — Ва аз вай камон ва тири ҳаданг ва ҷуби ҳалавҷ бисёр афтод. Ва мулуки вай андар қадим мулуки атроф буданд» (с. 73).

Чоч м.сли дигар шаҳрҳои асримиёнагии аз шаҳристону рабоб иборат буд. Мувофиқи гуфтаи сарчашмаанвисон он дорон бозорҳои сермол, масҷиди намози ҷумъаҳои, қорвоисаройҳо будааст. Дар замони ҳукмронии оли Сомон шаҳр хеле тараққи кард. Хангоме ки Яхё бини Асад (818—855) ҳокими ин мулк буд, дар Чоч заробхона қор мекард. Тангаҳои нуқрагин дар Чоч сикка задашуда дар мулкҳои дигар гардиш менамуданд.

Сабаби бодоравии Чоч инсбати дигар шаҳрҳои дар ҷист? Пеш аз ҳама Чоч маркази Мовароуннаҳр ба шумор мерафт. Баробари Самарқанду Бухоро дар пешравии ҳаёти иқтисодии Осиёи Миёна нақши хешро мегузошт. Зеро шаҳр дар маркази асосии қорвоишгузарии байни шарқи ғарб ва ҷанубу шимол воқеъ буда, ҷун таъиниқунандаи тартиботи хизмат мекард. Бешак он ба бодоравии иқтисодиёт ва афзудани шуморани аҳолии он сабаб мешуд.

Таъсири иқтисодӣ ва мадании Чоч ба шаҳрҳои гирду атроф калон буд. Шаҳрдорон онҳоро аз рӯи тарҳи Чоч бини карда, нақшоф меоданд. Ба ин шаҳрҳои Шутуркат, Чиночкат (Чиноз), Залиханд, Гадраник, Қабранэ, Навкат, Бинкат ва ғайра дохил мешуданд.

Давлати Сомониён мулкҳои зиёди шимолро дар зери тасарруфи хеш нигоҳ медошт. Ба ин пеш аз ҳама шаҳрҳои Уттор, Тироз, Исфандоб (Исбичоб) дар шарқи шимоланаш Улғанд дохил буданд. Исбичоб ё Исфандоб яке аз ноҳияҳои пурфайзи Сомониён ба шумор мерафт. Ин шаҳр дар замони сари қулат будани Нӯх бини Асад ба худуди мулки Сомониён ҳамроҳ гардид. Аммо ҳокимони Исфандоб аз носозихон дохилии ҳонаҳои Сомониён истифода бурда, як мулат аз додани андоз саркаши намуданд. Ин буд, ки Исмони Сомонӣ баъди як соли ҳокими мутлақ шуданиш (893) ба шимол юриш карда, таъсири хешро ба Исфандоб гузаронд.

Сомониён дар шаҳру деҳоти зердасти хеш ба ободӣ диққати хоса медоданд. Дар шаҳрҳои кӯшиш ба харҷ дода масҷидҳо, қорвоисаройҳо, бозору рабобҳо месохтанд. Яке аз

работҳои калоне, ки Насри II дар шимоли мамлакати хеш бунёд намуд. Бароб ном дошт, ки дертар он чун шаҳри таъ-

PDF Compressor Free Version

Хонадони Сомони дар ободу зебо намудани Пороб (шаҳри Фароб), ки дар сарҳади Осиёи Миёна ва мулки қазок ҷой гирифтааст, хизмати калон намуд. Сабаби асосии ба шаҳрҳои шимол диққат додани Сомониён дар он зикр меёфт, ки бештар туркони бодиянишин ба мулкҳои хуррам ҳамла намуда, онҳоро ҳоку тӯроб мекарданд. Бинобар аз замони Исмоил сар карда Сомониён ба мустақкамкунии сарҳадҳои шимолӣ хеш бештар диққат медоданд. Сарчашмаҳои ёдовар мешаванд, ки барои аз ҳучумҳои ғоратгаронаи қузҳо эмин нигоҳ доштани шаҳри Саброн атрофи онро бо ҳафт қабат девор мустақкам намуда буданд.

Бинобар ахбори сарчашмаҳои ҷуғрофӣ Хоразм низ яке аз мулкҳои шимолу ғарбии давлати Сомониён ба шумор мерафтааст. Хафрийҳои бостонӣ ва ёдгориҳои хаттӣ дар бораи шаҳрҳои ин мулк маълумотҳо медиҳанд. Мувофиқи тадқиқотҳои аввалини пойтахти Хоразм — шаҳри Кат ба шумор мерафтааст. Аммо он дар натиҷаи обҳези, дар нимаи дуҷуми асри X аз байн меравад. Пойтахти нави Хоразм бо номи Гурганҷ (Урганҷ) аз соли 995 арзи вучуд мекунад. Гурганҷ дар замоне пойтахти Хоразм мешавад, ки давлати Сомониён рӯ ба таназзул мениҳад. Аммо он дар давраи ҳукмронии хонадонҳои туркӣ ҳале боло меравад. Урганҷ нисбати пойтахти пешинаи Хоразм босуръат тараққӣ кард. Барои аз ҳучуми аҷнабиён эмин нигоҳ доштани шаҳр атрофиашро бо девор ихота намуда, аз чор тарафи он дарвозаҳои мустақкам ташкил намуданд. Шаҳрҳои атрофи Урганҷ низ нисли пойтахт инкишоф меёфтанд. Хазорасп, Хива, Мидра, Миздахкэн ва ғайра қалонтарину ободтарини шаҳрҳои он замон ба шумор мерафтанд.

Дар «Хулуд-ул-олам» омадааст, ки Хива шаҳру шаҳрҳои зеринро: «Чанд, Хавора, Деҳи Нав се шаҳранд бар қанораи руди Чоқ ниҳода, аз Хоразм бар даҳ манзил ва аз Пороб бар бист манзил»-ро дарбар мегирад. (с. 77). Деҳи Нав шаҳри подшоҳишини ба шумор мерафтааст. Дар фасли эминистон он қароргоҳи ҳокими қуз буд.

Хоразм ва атрофи он тавассути каналу наҳрҳои аз рудҳои Омӯ ва Сир об гирифта, ҳале тараққӣ карда буданд. Дар натиҷаи пешрафти кишоварзӣ Хоразм ба макони асосии қорводорӣ табдил ёфт. Онди он сарчашмаҳои ҷуғрофӣ маълумотҳои ҳоса медиҳанд, ки дар боби кишоварзӣ бо онҳо шинос ҳоҳем шуд.

Сарчашмаҳои ҷуғрофии қадима дар қатори дигар волиҳо, инчунин дар бораи волиҳои Қашқадарё, Ҷағониён, Шодмон

(Хисор), Вахш, Хатлон ва ғайра низ маълумотҳо додаанд. Бештар шахрҳои ободӣ асри миёнагии тоҷик — Кеш, Насаф, Тирмиз, Ҳоловерд, Хулбук, Мунк, Қубодиён ва ғайра ёд карда мешаванд. Ин шахрҳо, ки маркази асосии тичоратӣ фарҳангии **PDF Compressor Free Version** шумор меафтанд, инчунин шахрҳо ва рустоҳои зиёдро бо ҳам муттаҳид менамуданд.

Шахрҳои Кеш ва атрофи он ҳеле дилрабоаст. Дар тамоми фасли соҳаи иқлим он ҷо мӯътадил мебошад. Шаҳр ба шахристон, кӯҳандиз ва рабӯт тақсим мешавад. Дар асри X, яъне дар давраи ҳукмронии оли Сомон он яке аз мавзёҳои ҷуртаровату истироҳатҳои амрону вазирон ба шумор меафтааст. Шаҳро ду рӯди азим убур менамуданд, ки онҳо дар роҳи ободони ва киштизор хизмати арзанда менамуданд. Наҳшаб низ яке аз шахрҳои ободу зебои асрҳои IX—X буд. Шаҳри Насаф таърихи кӯҳан дорад. Он дар дили ҷӯли Қарши бунёд гаштааст. Дар замони ҳонадони Сомониён яке аз ободтарин шахрҳои водии Қашқадарё буд.

Тирмиз шаҳри қадиман бандарӣ аст. Муаллифи «Худуд-ул-олам» онро чун «борғахи» Хатлону Чағониён ёд кардааст. Зеро аз қадим боз дар ин рӯди азим киштиҳо шино мекарданд. Боре, ки аз мулки форсу Ғарб ба Осиёи Миёна ворид мешафт, ба воситаи хамин рӯд ба мулкҳои муҳталиф қашонида мешуд. Боро аз Тирмиз ба тарафи Хатлон ба воситаи киштиҳо мебарданд. Онро дар гузарҳои Чубак тақсим менамуданд. Моли водии Шумону мулки Чағониёнро ба воситаи қорвоҳои аспу шутур, хару ҳаҷир мекашониданд. Сарчашмаҳои ҷуғрофӣ, аз ҷумла Муқаддасӣ тасдиқ менамоянд, ки Чағониён водии сараҳои ба шумор меафтааст. Он аз Тирмиз ибтидо гирифта, то ба сарҳади Шодмон доман паҳн карда буд. Мувофиқи аҳбори маъхазҳо ва инчунин ҳафтиётҳои бостонӣ дар ҳудуди Чағониён бештар аз 16 ҳазор деҳа мавҷуд будааст. Баробари ин шахру деҳаҳои Басанд, Зинвор, Буроб, Сангардак, Регдашт, Қумғанон ва ғайра Тирмизу Чағониёнро бо ҳам пайваст менамуданд. Он шӯҳиди дар асрҳои IX—X, яъне замони оли Сомон никишоф ёфтани ин мулкҳо мебошад.

Дар асрҳои IX—X муносибатҳои тичоратӣ байни Чағониёну Шумон ҳеле мустақкам будааст. Дар ин ҳусус бозёфтҳои кӯҳан ва ёдгориҳои ҳатти шӯҳиди меҳанд. Мувофиқи гуфтаи ҷуғрофӣ Шумону Аҳорун бойтарин воҳияҳои асри миёна ба шумор меафтанд. Инчунин Қумед, Элок, Зомул, Рашт ва ғайра марказҳои асосии тичорати буданд.

Сарчашмаҳо ёдовар мешаванд, ки Хатлон мулки ҷуғрофӣ неъматӣ Мовароуннаҳр будааст. Он дар асрҳои IX—X сарзамини сариғуфӯз ба шумор меафт. Шаҳру деҳоти ободу хушрам дошт. Хулбук, ки шаҳри сараҳолитарини он замон буд,

вазифаи пойтахти Хатлонро иҷро мекард. Аз он ҷо ба шаҳри Мунк, Бадахшон, Дарвоз қорвоҳро созон меёфтанд. Хафрийётҳои бостоншиносӣ собит намузданд, ки мардуми шаҳрҳои номбурда, дар ҳамаи ҷиҳатҳо додани тичорату ҳунармандӣ, инчунин дар сохтани биноҳои истиқоматию маъмури низ таҷрибаи бой доштанд. Онҳо аз сӯхторҳои пай дар пай шаҳрҳои бузург оғох шуда, хонаҳои хешро бештар аз хишти пухта ва слаг месохтанд. Зеро ин лавозимотҳои бинокори ба оташ тобовар буданд. Онҳо ғайр аз ин усули нави гармидиҳии марказии хонаҳоро иҷтироъ намузданд. Баробари девор дар дохили он аз хишту ғач ҷӯйҳои махсуси деворию фарши месохтанд, ки ба воситаи онҳо дуди оташдон ба бино тақсим шуда, хонаҳоро дар фасли сармо гарм мекарданд.

Бинобар хабари сарчашмаҳои таърихӣ ҷуғрофӣ Хатлон баробари дигар ноҳияҳои Мовароуннаҳр тараққӣ қарға буд. Дар замони Сомониён он яке аз мулкҳои пурфайзи шарқии давлат ба ҳисоб мерафт.

Дар боло ёдовар шудем, ки Ҷағониён мулкҳои мухталифи водии Шумонро бо ҳам мепайваст. Номии Шумон (Шодмон) қариб дар ҳаман сарчашмаҳои қадима вомехӯрад. Аммо дар кучо воқеъ будани ин мулкӣ овозадор то кунун бахстадаб аст. Муҳаққиқони таърихи қадима онро ба Сари Осиё, Хисор, Душанбе, Навбозор (Қофарниҳон) мансуб медиҳанд. Аксари қудлашон Шумон гуфта — Душанберо дар назар доранд.

Шумон ҳамчун маркази тичорати дар байни маҳалҳои шарқию ғарбии водии Хисор ҷойгир буд. Мо низ дар кучо воқеъ будани онро аниқ гуфта наметавонем. Танҳо фикрҳои тақвият медиҳем, ки он дили водии Хисорро ташкил меод. Он чун маркази асосии тичорати байни шарқ ва ҷануб хизмат мекард. Бай бо Қумед, Зомул, Рашт, Элок ҳамхӯдуд буд. Ибро бисёре аз сарчашмаи вависон тасдиқ менамоянд. Қоғуқонҳои бостоншиносие, ки дар ҳудуди шаҳри Душанбе гузаронида шуданд, дар борҳои мардуми ҳунарманд будани сокинонаш мавҷумотҳо медиҳанд. Зеро дар натиҷаи ин хафрийётҳои харобаҳои устохонаҳои шишипазирро дар қисми ғарбии шаҳр ёфтанд.

Муносибатҳои молиқу пулай ва равобити дӯстӣю ҳамкорӣ мардуми Шумонро бо аҳолии водии заринсори Вахш хеле қавӣ буд. Ибро сарчашмаҳо низ тасдиқ мекунанд. Дар «Худуд-ул-олам» қайд шудааст, ки водии Вахш мулкҳои пурфайзу тароват мебошад. Мардуми саховатманди ҳунарпеша ва далери шуҷоъанд. Ин аъъана то рӯзҳои мо боқӣ монд.

Маркази Вахш шаҳри Халовард (ё Холоверд) аст. Хафрийётҳои бостонӣ, ки дар он гузаронида шуданд, аз таърихи қадима доштаниаш ҳикоят мекунанд. Машғулияти асосии

мардум аз барзагарӣ, чорводорӣ ва касибчиғӣ иборат будааст. Зеро харобаҳои Халоверд (Kurgontepna), Ачинатепна (шаҳри Чортатепна), қалъаи Золи Зард ва ғайра дар ин ҳусус маълуманд.

PDF Compressor Free Version

Яке аз мулкҳои қадиман кишвари мо Тохористон ба шумор меравад, ки он дар қадим қаламрави Бохтарияро ба худ таҷассум менамуд. Ин мавзеъ номи ҳешро аз қабилҳои бодияниязини тоҳориён, ки соқинони кӯҳани Осиёи Миёна ба шумор мераванд, гирифтааст. Сабъи Чин Сюан Цзян, ки дар ибтидои асри VII ба Осиёи Миёна омада буд, дар бораи шароити ҷуғрофии Тохористон маълумотҳои ғарибхоҳе қамъ намуда аст. У инчунин дар ҳусуси дар ҳаёти Тохористон мавҷуд будани давлатҳои хурд низ маълумот медиҳад. Вай хотирнишон намудаст, ки дар соли 630 дар қаламрави Тохористон 27 давлатҳои хурд вучуд дошт. Муаррихону ҷуғрофони асрҳои VII—X форсу тоҷику арабизабон ба ҳаёти Тохористон дохил будани Балх, Тирмиз, Чағониён, Ахорун, Шумон, Қабодиён, Вахш, Вашгирд, Рашт, Хуталон, Балахшон, Кумед ва ғайраро тасаниқ мекунанд. Дар аҳди Сомониён тамоми ҳудуди Тохористон ба ҳаёти давлати онҳо дохил мешуд.

Дар таърихи халқи тоҷик шаҳри Балх мақоми хос дорад. Он пойтахти давлати Бохтария буда, дар асрҳои VII—VI то милод овозаи ҷаҳонӣ дошт. Он дар замони баъди истилои араб (асрҳои VII—VIII) номбардори халқи тоҷик гашт. Зеро Балх худро чун таванидгари ҷаҳустихонадонҳои музаффарӣ тоҷикӣ (бармакиёну сомонӣ) дар гетӣ номаширо машҳур гардонд. Ба таври дигар ғўем, Балх маркази тавлиди халқҳои ориёнаҷод низ ба шумор меравад. Давран болоравӣ ва гул-гулшукуфӣи аввалӣи вай ба асрҳои VI—V то милод рост меояд. Баъди истилои юнону мақдунийҳо ва инкирози давлати Бохтария, шаҳри Балх шўҳрати ҳешро аз даст наод. Он ҳамчун роҳи абреши тараққӣ кард. Ба воситаи Балх қорвоқҳои тоҷирон ба Хиндустон ва аз он ҷо ба Чин мерафтанд.

Балх дар рафти истилои араб хароб шуд. Танҳо аз соли 785 сар карда он рў ба тараққӣ ниҳод. Дар замони бармакиён бошад (асрҳои VIII—IX), он аз нав ба шўҳрати қадиман ҳеш сохоб гашт. Ба сари қудрат омадани хонадони Сомониён шўҳру шарофи Балхро боло бурд. Он яке аз пойтахтҳои Хўросоникии он оли овозилор ба шумор мерафт. Хўсукии он дар замони амирин Насри II (914—943) ба авҷи тараққӣи худ расид. Борисони вай низ барон шукўҳи Балх мубориза бурданд.

Мақоми шаҳри Ғазна (Ғазни) низ дар шукўҳи оли Сомон

кам набуд. Он яке аз марказҳои калони тичоратӣ илму фарҳангии асрҳои IX—XI ба шумор меравад. Ғазна то ба сари қудрат омадани хонадони Сабуктегин дар ҳаёти давлати Сомониён буд. Нисри Сабуктегин Султон Маҳмуд (998—1030) инро пойтахти давлати Ғазнавиён қарор дод.

Сарчашмаҳо баён мекунанд, ки дар шимоли Тахористон шаҳри Толиқон мавҷуд будааст, ки он мулки сераҳаи ба шумор мерафт. Хафрийетҳои бостонӣ, ки дар харобаҳои Толиқон (Афғонистон) гузаронида шуданд, дар бораи хунари волеи заргарону мисгарони он маълумотҳо доданд. Он шаҳр Бадахшонро бо Хатлону Балх ва дигар мавзӯҳои Осиёи Марказӣ пайваст менамуд.

Бадахшон дар тасаввури умуми мулки қўхистон аст. Инро сарчашмаҳо низ тасдиқ мекунанд. Аммо он кишвари пурфайз ба шумор мерафт. Вай ҳамчун маркази тичоратӣ байни Шарқу Ғарб хизмат мекард. Муаллифи «Худуд-ул-олам» қайд намудааст, ки «Бадахшон шаҳрест бисёрнеъмат ва ҷои бозurgoи. Ва андар вай маъдани сим аст ва зар ва беҷола (сурхраниг — А. М.) ва лочувард» (с. 68). Ҳамин муаллиф ёд кардааст, ки Бадахшон ин дарвозаи шарқии олии Сомон аст. Хануз дар замони имомати халиф Маъмун (813—833) дар дараҳои «Тоғиён»-у «Туббат»-и Бадахшон бочхонаҳо амал мекарданд.

Ҳар як шаҳру навоҳи бо хунари мардумонашон дар кишварҳои хориҷа машҳур мегаштанд. Агар дар асрҳои миёна Самарқанд бо қоғазу шишаи аъло сифат, Бухоро бо гилему парчаҳои бозоргир ном бароварда бошанд, пас Ҷузҷон бо ҷарму пойафзолҳои зебои ҳеш дар арсаи олам машҳур буд. Шаҳру деҳоти атрофи Ҷузҷон аз оби мусавфои руди Маймана баҳраманд шуд, чун кишоварзони мумтоз ном бароварда буданд. Дар замони Сомониён Шибирғон (Ушпурихон) пойтахти Ҷузҷон ба шумор мерафт. Ҳокимони Ҷузҷон дар асрҳои IX—X худро чун «амир» ёд мекарданд. Ин амирон ба ҳукумати марказии Сомониён бочу хироч меоданд.

Ҳамаи мулкҳои бузург соҳили чапи руди Чайхунро Хуросон меномиданд. Он таърихи ҳеле қухан дошта, дар тамоми сарчашмаҳои қадимаи таърихӣ қутрофи ёд мешавад. Дар бораи Хуросон дар китоби «Худуд-ул-олам» навишта шудааст, ки он «ноҳияест маърики вай Хиндустон аст, аз ҷануби вай баъзе ба биёбони Каргаскӯх ва маъриби вай навоҳии Гургон аст ва худуди Ғур ва шимоли вай руди Чайхун аст» (с. 59).

Дар китоби номбурда ёд мешавад, ки то олии Сомон мулкҳои Хуросону Мовароуннаҳр ба худ амйрони ҳоса доштанд. Баъди ба сари қудрат омадани Сомониён ва хусусан дар дараи ҳукмронии Исмоилу ворисонаш Хуросону Мовароуннаҳр

дар итоти як хонадон қарор доштанд. Истахрӣ менави-
сад, ки Хуросон маҳз дар замони оли Сомон шукӯҳ ёфта, чун
мулки пурфайз ва дарвозаи Шарқ овозадор шуд.

Хуросон шаҳру дехоти бешуморро ба худ мепайвандад. Мо
аллакай онди баъзе аз онҳо сухан кардем. Хаминро бояд хо-
тиринишон созем, ки Синстон пурфайзтарин мулк дар ҷануби
Хуросон буд. Он пайвандакунандаи мулкҳои Шимолу Ғарб бо
мамолики хоричӣ ба шумор мерафт.

Марв яке аз шаҳрҳои ободтарини асримиёнагии Осиёи
Миёна буд. Он низ исми Балху Ғазна, Бухорову Самарқанд
таърихи кӯҳан дорад ва дар инкишофи тамаддуни шаҳрсозии
тоҷик мақоми ҳосро соҳиб аст. Ин шаҳр дар болоравии оли
Сомон низ хизмати калон кард. Чӣ хеле ки ёдовар шудем,
арабҳо соли 651 давлати овозадори Сосониёро аз по-афтонида,
шаҳри Марвро ба пойтахти мустамликавии худ табдил доданд.
Ҳарчанд ки онҳо бар сари халқи бегуноҳ ҷабру ситамро раво
дидад, аммо ба зудӣ оташи муборизаҳои мардумро хо-
мӯш карда натавонистанд. Бинобар ин роҳи пойдоршавии худ-
ро дар мулки бегона ҷустанд. Онҳо ба ҳулосае омаданд, ки
ягона роҳи бонуфузгардӣ ин тақия ба амалдорони маҳаллӣ
аст. Аз ин рӯ ба хонадонҳои бонуфузи тоҷикии бармаки, сомо-
ний, тохирӣ, саффорӣ тақия карда, дар идоракунии ҳилофат аз
қувваи онҳо истифода бурданд. Маҳз аз ҳамин шаҳр Сомон-
худоту ворисонаш ба арсаи шӯҳратебӣ қадам ниҳода буданд.

Шаҳри Марв ибтидои ҳешро аз Султонқалъа гирифта, дар
асрҳои VIII—IX охишта-охишта ба болоравӣ сар кард. Хусусан,
дар замони Сомониён он хеле тараққӣ карда, ба яке аз мар-
казҳои тичоратии Хуросон табдил ёфт. То Сомониён вай пой-
тахти мулки Хуросон ба шумор мерафт. Маъхазнависон ёд
мекунанд, ки Марв калонтарин ва сермолтарин бозори Шарқ
ба шумор мерафтааст.

Марв бо сабаби камобияш мулки кишоварзон ба шумор
мерафт. Пеш аз ҳама он бо пахтаи маҳиннаху харбузаҳои
амирии хеш машхуру маълум гашта буд.

Нишопур дар нақбӣ аз Марв мондани надост. Он чун пой-
тахти Тоҳирӣёну (821—873) Саффорӣён (873—900) шӯҳрат
ёфта буд. Аммо баъди сарқуб шудану қатл гардидани Амр
бини Лайси саффорӣ ба яке аз шаҳрҳои бонуфузи ғарбин
оли Сомон табдил ёфт. Ин шаҳр, ки дар ихтоси ҷашмасорон
бунёд гаштааст, сарсабзу хуррам мебошад. Пахтаи маҳин-
наху абрешимаш овозаи вайро ба арши олам бурдаанд. Он
бештар аз сиздах шаҳраку дехистонро муттаҳид менамуда
аст.

Сарҷашмаҳо шаҳри Нисоро, ки дар қисмати шимолии Ху-

росон чойгир аст, ба Нишопуру Марв баробар мекунад. Зеро он шаҳр дар тоمانаи кӯхҳои Фирӯза чойгир буда, аз дарёи Мурғоб бо мегирад. Нисо шаҳри хеле қадима аст. Он пойтахти давлати Парфиян (Ашкониён) ба шумор мерафт. Дар замони эрзи вучуд доштани ин давлат сатҳи зиндагии мардуми нисбати дигар ноҳияҳо хуб будааст. Зеро онҳо баробари барзгарӣ, инчунин ба ҳунармандӣ, пеш аз ҳама заргарӣ машғул буданд. Хафрийетҳои харобаҳои шаҳри Нисо аз он дарак медиҳанд.

Тӯс нисбати дигар мулкҳои шаҳри сераҳоли будааст. Дар китоби «Худуд-ул-олам» ёд мешавад, ки «...ноҳияест ва андар вай шаҳракхост чун: Таварон ва Навкон, Барӯғун, Роягон, Бэнвода ва андар миёни кӯххост» (с. 60). Кӯхҳои мақони зару зебаранд.

Ин шаҳри бузургворон аст. Дар он ҷо яке аз халифони араб Ҳорунашхид (809) ҳок шудааст, ки мадфаноҳаи эҷиратҳои мусулмонон мебошад. Шухратӣ Тӯро фарзандонаш баланд менамоянд. Зеро ин шаҳр нобиғаҳои илму адабро пешкаши оламиён намуздааст. Яке аз он алломаҳо Абӯлқосим Фирдавӣ мебошад, ки дар заминҳои ҳамин шаҳр ба дунёи ҳастӣ, омада дар синан ҳақи он ба худ маскан ёфт. Тӯс ӯро бузург намуд ва «Шоҳнома»-и безаволаш номи вайро дар таърихи илму фарҳанги ҷаҳонӣ ҷовидон гардонид.

Сарҷашмаҳо дар боран мавҷи Хирот дар болоравии оли Сомон бисёр далаҳо овардаанд. Ин шаҳри қадиман Хӯросон ба шумор меравад, ки дар водии хушманзарӣ Ҳарируд доман паҳн кардааст. Дар замони Тоҳирӣёну Сомонӣён мавҷи Хирот дар болоравии тичорати Осиёи Марказӣ бо шаҳрҳои ҷанубу ғарбии Эрон хеле калон буд. Тоҷирон дар ин шаҳр қароргоҳҳои хешро созонӣ дода, аз он ҷо ба шаҳру деҳоти наздик мод мебуридаанд. Бештар тоҷирони хиротӣ бо мардуми шаҳрҳои Балх, Кушк, Сикстон, Нишопур ва ғайра савдо мекарданд.

Хирот мисли дигар шаҳрҳои эриҷиёнагӣ сохта мешуд. Тарҳи бинокорӣ он аз шаҳрҳои дигар монандӣ надошт. Он аз кӯҳандӣ (қалъа), шаҳристон ва раборт иборат буд. Атрофи Хиротро девор ихота мекард. Сабаби асосии деворгирии қадима дар он зикр меёфт, ки шаҳр аз ҳучуми ногаҳонаи аҷнабиён эмин бошад.

Ба тавассути Ҳарируд Хирот ба боғшаҳр табдил ёфта буд. Атрофи онро шаҳру деҳоти сабу хуррам печонида гирифта буданд. Сабзавор, Бушанг, Адраскан, Качрусток, Бодгис ва ғайра аз қабилӣ мулкҳои ободӣ Хирот ба шумор мерафтанд.

Хирот дар ниқишофи ҳонадонҳои Тоҳирӣёну Сомонӣён нақши хешро гузошт. Он пойтахти Хӯросонии оли Сомон низ

ба шумор мерафт. Азбаски он дар дили Хуросон ҷойгир аст, бинобар ин амирони Сомонӣ онро ҷун қароргоҳи хеш дар мулкҳои соҳили чапи рузи Ҷайхун истифода менамуданд.

Мулки Ҷайхун. Он аз водии фарохдони Ҷайхун гирифта, бо куллаҳои осомонибӯси кӯҳҳо анҷом меёбад. Куллаҳо баробари даштҳои сероб намудан, ничунин дар тарбияи уқобон саҳмгузор мешаванд. Ҷуни куллаҳои пурсаховат, ки соҳили сими дар, ва уқобони далеранд — кӯҳҳои Ғур мебошанд. Ин мулки баландкӯҳ мардонӣ далерро ба ҳамаҷа расонидааст, ки то кунун ҷун уқобон ҷасуру баландпарвозанд.

Дар ҳақиқат сарчашмаҳои далерию ҷолокии мардуми Ғуро ба назари эътибор гирифта, онҳоро ба уқобон ташбеҳ додаанд. Ғурниён аз қадимулайём ничунин мардуми заҳматкашанд. Азбаски онҳо зардуштии буданд, аз ин ру дар қаламрави Хуросон аз ҳама охири исломиро қабул карданд.

Мардуми ин навоҳи ҳунарманданд. Онҳо аз ҳамаи касбҳои заргариро ҷаҳонро болабаранд. Шамшеру найза, сипару ҷавшан, қамону туфанҷаҳои сохтан устоҳои гуногуни машҳури олам буд. Ҳунармандони далер то кунун аз касби бобони хеш даст нахаштанд.

Ғуриҳо баробари ҳунармандию касибчиӣ, ничунин кишоварзонии машҳур буданд. Хусусан дар парвариш ҷорво таҷрибаи бой доштад. Онҳо гов, кутос, гусфанд, буз, асп, ҳар ва дигар наъҳои ҳайвоноти мепарвариданд. Аз ҳисоби асп, ҳар ва шутроҳои қарвонҳои таҷирати соҳмон мебуданд.

Систон ё Синистон. Мулки аз ҳама ҷанубу ғарбтарини давлати Сомониён ба шумор мерафт. Тоҷирону сафирони Сомонӣ ба воситаи Синистон ба мамлакатҳои соҳили баҳр мебароманд. Маркази асосии Синистон шаҳри Заранг аст, ки дар мавҷи ҳоле хушбоду ҳавои диёр ҷойгир буда, онро ҷашмасорон, руҳҳои пуртуғӣ иҳота намуданд. Шаҳр дорон қалъа ва рабату шаҳристони буд. Барои мусофирон дар рабату корвонсаро мекӯшондаҳо қор мекарданд. Шаҳр бо девори мустаҳкам иҳота шуда, дорон сохтан дарвозаи оҳанин будиаст. Синистон мулки гарм аст, ки дар таъриҳи барфиро надидааст. Он минони мевҳои ситрусӣ ба шумор меравад.

Дар қаламрави Синистон шаҳру деҳоти ободу хуррам зиёд буданд. Сераҳолитарини он шаҳри Тоқ ба шумор меравад, ки бо хурмоҳои қандини хеш машҳур аст.

Шаҳри Қаш (ё Кеш) дар соҳили рудҳои пуртуғӣ доман ваҳи кардааст. Он дорон обҳои ширину ҳавои серун, мевҳои лаъизу оламони дастурхондор буд. Ниҳ, Нимрӯз низ мисли Қаш шаҳраҳои пурфайзи кишоварзон ба шумор мерафтанд.

Дар Синистон шаҳру водииҳои пурфайз ҳоле зиёданд. Яке

аз онҳо шаҳри Бӯст будааст, ки дар соҳили руди Хирманд ҷойгир аст. Он ҷанубтарин маркази тиҷорати мамлакатҳои араб ва Эрон бо Хиндустон ба шумор меравад. Мардуми Бӯст ба кишоварзӣ, алаҳхусус ба боғу тоқпарварӣ машғуланд. Онҳо мавиз, хурмо, анҷир ва дигар мевахоро хушконида, ба бозорҳои ҷаҳонӣ мебурданд. Сарчашмаҳои дар бораи ҳунари карбосбофӣю собуназии мардуми ин шаҳр маълумот медиҳанд. Харчанд, ки Бӯст аз ҳайати оли Сомон берун меистод, вале чун шаҳри сарҳадӣ, таъсири шимолиён ба он пурзӯр буд.

Дар ҳаритаи давлати Сомониён мулки Табаристон аз он берун мондааст. Аммо маъхазҳои таърихи, алаҳхусус очерки Мирҳонд «Сомониён» шаҳодат медиҳад, ки Табаристон ва маркази он шаҳри Рай дар ҷаҳати Сомониён будааст. Дар ҳусуси мулки пурфайз будани Раю Табаристон, инчунин муаллифи «Худуд-ул-олам» низ шаҳодат медиҳад. Азбаски Табаристон дар ҷанубин баҳри Хазар ҷойгир аст, бинобар он шаҳри боду ҳавояш муътадилу сербориш ба шумор меравад. Машғулияти асосии кишоварзонашро шолӣкорӣ ташкил меёад. Дар бозорҳои ҷаҳонӣ бириҷи Рай ва атрофи он ном бароварда буд. Мардуми Табаристон, инчунин ба моҳидорӣ низ машғул буданд.

Азбаски боду ҳавои Табаристон дар тамоми фаслҳои сол нзмнок аст, бинобар ин мардумаш тарзи ба худ хоси хонасозӣ доштанд. Онҳо хонаҳоро аз хишти пухта бунёд карда, болон бомҳоро бо сафолпораҳои сурхи нафис маҳкам мекарданд.

Дехистон қисми ғарбии мулки Сомониён буда, ҷисли Табаристон дар соҳили ҷанубу шарқии баҳри Хазар ҷойгир аст. Боду ҳавои он ҷо низ нзмнок буда, сербориш мебошад. Мардум ба душворӣ ингоҳ накарда барзғарири инкишоф медоданд. Ғайр аз ин, шаҳрҳои Гургон, Домгон ва шаҳраҳои атрофи онҳо тиҷоратро пеш мебурданд. Шаҳри Гургон бойтарин мулки Дехистон буда, дар ҳамсарҳадӣ бо Хуросон ҷойгир шудааст. Руди Хирманд аз миёнаи шаҳр гузашта, овро ба Шахристон ва Бакробод тақсим мекард. Ин руд, инчунин байни Гургону Тӯс ҳамчун роҳи тиҷорат низ хизмат мекард. Мардуми ин ҷо дар қатори дигар касбҳо, инчунин ба пиллапарварӣ ва истеҳсоли тоҳи машғуланд.

Дар ҷануби Гургон шаҳри азияи Домгон мавҷуд буд. Мардумонаш ҳасуру нотарс буданд. Он дар домани кӯҳҳо қомат афрохта боғу тоқзорӣ зиёде дошт. Ҳунаремандию қосибчиғӣ инкишоф меёфт. Мардум баробари дигар ҳунарҳо, дар шаробпазӣ ном бароварда буданд. Дар атрофи Гургону Домгон шаҳраҳои пурфайзи Бистом, Симон, Вима, Шаданба ҷой гирифтаанд.

Лимросак бо намаки ошӣи хеш ва ин ки дар Дехистону

Гургон, ҳатто берун аз он низ машхур аст. Кӯмиш, ки дар байни Рай ва Домгон чойгир аст, шаҳри ободу зебои асрҳои IX—X ба шумор мерафт. Занҳои Кӯмиш бо чевари худ машхур буданд. Хусусан, нархи чомаҳои карбонии онҳо дар бозорҳои Гургону Табаристон, Хуросону Моваруннаҳр хеле боло буд.

Таҳлили мухтасари марзҳои оли Сомон шоҳиди онанд, ки аҷдодони гузаштаи мо дар роҳи устувории давлати хеш хизмати арзанда намудаанд. Онҳо мисли шохони давлатҳои пешгузаштаву баъди худ торочгарии одамозорӣ накарда, дар сарчамънии мулки тоҷик хизмати босазое кардаанд. Бо сулҳу муроҷиат ба дили мардуми ин ё он каламрав роҳ ёфта, дар болоравии тамаддун, иқтисодиёти илму фарҳангашон саҳми муносиб гузоштанд. Хамин хайрҳои Сомониён буд, ки дар тамоми мулкҳои ғайрӣ ҳамагон онҳоро ба таъби болидаву чехраи хандон истикбол менамуданд. Қор ба қор мерасид, ки маҳаллиҳои қанғиёни сомониёро на ҳамчун истилогар, балки чун наҷотдиҳандаи хеш пешвоз мегирифтанд. Зеро онҳо овозаи ин лашкари меҳанпарасту озодбахшро шунавид, ҳудудҳои Сомониёро бо қону намак хайрамакдам меғуфтанд. Натиҷаи хамин хиради воло буд, ки Исмоили Сомонӣ дар арзи понздаҳ сол (892—907) тавонист, ки марзи бутуни оли Сомонро аз Тироз то Сисистон, аз Табаристон то Бадахшон созмон диҳад.

Ёкдони неки Исмоило ворисонаш то ба охир ниғаҳ дошта натавонистанд. Хамин буд, ки аз охири солҳои 50-уми асри X сар карда, охира-охира марзҳои мулки сомонӣ порашуда, дар охир сабабгори аз байн рафтани давлати овозадори тоҷик гардиданд.

§ 2. Пойтахтҳои Сомониён

Дар таърихи ҳалки тоҷик Сомониён ба худ мақоми хос доштанд. Ин оли бузург аз ибтидои пайдоиши хеш бо шаҳрсозии ободони ном баровардааст. Ханӯз дар замони сари қудрат омадани хонадони Сомонхудоғ ворисони вай ба бинокории шаҳрсозӣ камар бастанд. Хангоме ки набараҳои Сомонхудоғ ба тахт нишастанд, пеш аз ҳама, ободиро пеша намуданд. Соли 818 Нӯҳ бини Асад ҳокими Самарқанд шуду ҳамоно ба азнавсозии шаҳр сар кард. Аҳмад бошад, Фарғонаро сохта ба яке аз шаҳрҳои зебои асримиёнагӣ бадал намуд. Яхё шаҳри Чочро бино карда, онро ба маркази мубодилаи бини Шарку Фарб табдил дод. Хизмати Илос дар мустаҳкам

аз онҳо шаҳри Бӯст будааст, ки дар соҳили руди Хирманд ҷойгир аст. Он ҷанубтарин маркази тичорати мамлакатҳои араб ва Эрон бо Хиндустон ба шумор меравад. Мардуми Бӯст ба **PDE Compressor Free Version** ба боғу тоқпарварӣ машғуланд. Онҳо мавиз, хурмо, анҷир ва дигар мевахоро хушконида, ба бозорҳои ҷаҳонӣ мебарданд. Сарчашмаҳо дар бораи ҳунари карбосбофӣю собунапази мардуми ин шаҳр маълумот медиҳанд. Харчанд, ки Бӯст аз ҳаёати оли Сомон берун меистод, вале ҷун шаҳри сарҳадӣ, таъсири шимолиён ба он пурзӯр буд.

Дар ҳаритаи давлати Сомониён мулки Табаристон аз он берун мондааст. Аммо маъхазҳои таърихи, алалхусус очерки Мирхонд «Сомониён» шаҳодат медиҳад, ки Табаристон ва маркази он шаҳри Рай дар итлоати Сомониён будааст. Дар хусуси мулки пурфайз будани Рӯю Табаристон, инчунин муаллифи «Худуд-ул-олам» низ шаҳодат медиҳад. Азбаски Табаристон дар ҷануби баҳри Хазар ҷойгир аст, бинобар он шаҳри боду хавояш муътадилу сербориш ба шумор меравад. Машғулияти асосии кишоварзонашро шиликорӣ ташкил медод. Дар бозорҳои ҷаҳонӣ биринҷи Рай ва атрофи он ном бароварда буд. Мардуми Табаристон, инчунин ба моҳидорӣ низ машғул буданд.

Азбаски боду хаво Табаристон дар тамоми фаслҳои сол ниснок аст, бинобар ин мардумаш тарзи ба худ хоси хонасозӣ доштанд. Онҳо хонахоро аз хишти пухта бунёд карда, болои бамхоро бо сафолпораҳои сурхи нафис маҳкам мекарданд.

Дехистон қисми ғарбии мулки Сомониён буда, яъни Табаристон дар соҳили ҷануби шарқии баҳри Хазар ҷойгир аст. Боду хаво он ҷо низ ниснок буда, сербориш мебошад. Мардум ба душворӣ нигоҳ накарда барзгариро никишоф медоданд. Ғайр аз ин, шаҳрҳои Гургон, Доғмон ва шаҳраҳои атрофи онҳо тичоратро пеш мебарданд. Шаҳри Гургон бойтарин мулки Дехистон буда, дар ҳамсарҳадӣ бо Хуросон ҷойгир шудааст. Руди Хиранд аз миёни шаҳр гузашта, оро ба Шахристон ва Бакробод тақсим мекард. Ин руд, инчунин байни Гургону Тӯс ҳамчун роҳи тичорат низ хизмат мекард. Мардуми ин ҷо дар катори дигар касбҳо, инчунин ба пиллапарварӣ ва истеҳсоли шохӣ машғуланд.

Дар ҷануби Гургон шаҳри азими Домгон мавҷуд буд. Мардумонаш ҷасуру нотарс буданд. Он дар домани кӯҳҳо қомат афрохта боғу тоқзорӣ зиёде дошт. Ҳунармандию касибчиӣ никишоф меёфт. Мардум баробари дигар ҳунарҳо, дар шаробпазӣ ном бароварда буданд. Дар атрофи Гургону Домгон шаҳраҳои пурфайзи Бистом, Симнон, Вима, Шаламба ҷой гирифтаанд.

Лимросак бо намаки ошӣ хеш на ин ки дар Дехистону

Гургон, ҳатто берун аз он низ машхур аст. Кӯмиш, ки дар байни Рай ва Домгон ҷойгир аст, шаҳри ободу зебои асрҳои IX—X ба шумор мерафт. Занҳои Кӯмиш бо ҷевариҳои худ машхури ғарбиҳои онҳо буданд. Хусусан, нархи ҷомаҳои карбосии онҳо дар бозорҳои Гургону Табаристон, Хуросону Мовароуннахр хеле боло буд.

Таҳлили мухтасари марзҳои оли Сомон шояд онанд, ки аҷдодони гузаштаи мо дар роҳи устувори давлати хеш хизмати арзанда намудаанд. Онҳо мисли шохони давлатҳои пешгузаштаву баъди худ торочгарии одамозори нақарда, дар сарҷамъии мулки тоҷик хизмати босазое кардаанд. Бо сулҳу муроҷиат ба дили мардуми ин ё он қаламрав роҳ ёфта, дар болоравии тамаддун, инкишофи иқтисодиёти илму фарҳангашон саҳми муносиб гузоштаанд. Ҳамин хайрҳои Сомониён буд, ки дар тамоми мулкҳои ғатҳкардаашон онҳо ро ба таъин болидаву ҷаҳраи хандон истикбол менамуданд. Қир ба ҷое мерасид, ки маҳаллиён ҷангиёни сомониҳо на ҳамчун истилоғар, балки ҷун наҷотдиҳандаи хеш пешвоз мегирифтанд. Зеро онҳо овозаи ин лашкари меҳанпарасту озодбахшро шунавида, ҳудудҳои Сомониёро бо нону намак хайрамакдам мегуфтанд. Натиҷаи ҳамин хиради воло буд, ки Исмоили Сомонӣ дар арзи понздаҳ сол (892—907) тавонист, ки марзи бутуни оли Сомонро аз Тироз то Синстон, аз Табаристон то Бадахшон сомон диҳад.

Иқдоми неки Исмоилоро ворисонаш то ба охир ниғаҳ дошта натавонистанд. Ҳамин буд, ки аз охири солҳои 90-уми асри X сар карда, охишта-охишта марзҳои мулки сомон пора шуде, дар охир сабабгори аз байн рафтани давлати овозадори тоҷик гардиданд.

§ 2. Пойтахтҳои Сомониён

Дар таърихи ҳалки тоҷик Сомониён ба худ мақоми хос доштанд. Ин оли бузург аз ибтидои пайдоиши хеш бо шаҳрсозии ободони ном баровардааст. Хануза дар замони сари қудрат омадани ҳонадони Сомонхудо ворисони вай ба бинокории шаҳрсозӣ қарар бастанд. Хангоме ки набараҳои Сомонхудо ба тахт нишастанд, пеш аз ҳама, ободиро пеша намунаанд. Соли 818 Нӯҳ бини Асад ҳокими Самарқанд шуду ҳамоно ба азиятҳои шаҳр сар кард. Аҳмад бошад, Фарғонаро сохта ба яке аз шаҳрҳои зебои асримиёнагӣ бадал намуд. Яхё шаҳри Чочро бини карда, онро ба маркази мубодилаи билии Шарқу Ғарб табдил дод. Хизмати Илос дар мустаҳкам

Намунаи пойдевори Хирот калон буд. Вай тавониет, ки пойтахти Хуросонии Сомониёро бо усули хоса бино кунад. Ҳамин тавр ин оли овоздор дар ташкили шаҳрҳою равнақу ривочи тичоратӣ ва саноатӣ саҳми муносиби хешро гузошт.

Аммо дар замони Сомониён Самарқанд ба худ шукӯҳи хоса дошт. Зеро он аз соли 817 то 892 пойтахти нахустини давлатдорин тоҷикон ба шумор мерафт. Дар сари тахворан аввалин пойтахти Сомониён — Нӯҳу Аҳмад бини Асад ва Абӯнасер бини Аҳмад менестоданд.

Самарқанд таърихи хеле кӯҳан дорад. Сарчашмаҳо ёдовар мешаванд, ки асоси шаҳр ҳанӯз дар асрҳои VII—VI то милод пайдо шуда, то асри V ба худ номи Афросиёбро дошт. Баъди асри V оғро Марқанд ном карданд. Дар асрҳои V—VII милодӣ номи Самарқандро гирифтааст.

Самарқанд маркази аввалин тавлиди шиша, қоғаз, кулолгарӣ, қандакорӣ ба шумор мерафт. Ҳафрийтҳои бостонии Афросиёб собит намуданд, ки баъди тохтутази юнону македонӣҳо (329—327) асоси пойдевори атрофи Афросиёб сохта шудааст. Мардум барои аз душман дастнорас гаштани шаҳр атрофи оғро девор гирифтаанд.

Муборизан самарқандӣҳо бар зидди арабҳо ва аз тарафи Қутайба ибни Муслим (712) хароб карда шудани шаҳр мардумро водор сохт, ки пойдевори оғро мустаҳкам намоянд. Он имконият дод, ки шаҳриён аз ҳуҷумҳои ногаҳонии кучиён-туркони бодиянишин эмин бошанд.

Сомониён баробари ба сари қудрат омадан, ба ободонии Самарқанд машғул шуданд. Дар солҳои ҳукмронии Нӯҳ бини Асад (818—842) шаҳри Самарқанд аз руи тарҳи нав сохта шуд. Бо ташаббуси амир баробари даргоҳи подшоҳ, инчунин марказҳои маъмурию тичоратӣ бино шуданд. Яке аз хизматҳои бузурги Нӯҳ дар он энҷр меёбад, ки вай Самарқандро ба пойтахти аввалин давлати Сомонӣ табдил дод. Дар қатори даргоҳи подшоҳ, инчунин марказҳои маъмурию тичоратӣ бино шуданд. Бо ташаббуси ӯ дар Самарқанд зарробхона ташкил шуд, ки тангаҳои он дар тамоми мулкҳои Сомониён гардиш мекард. Баробари ин Нӯҳ ба ислом рӯ оварда, дар Самарқанд масҷидҳо бино карда, нуфӯзи хешро дар назди хилофат баланд намуд.

Баъди сари Нӯҳ (842) мулкҳои Самарқанду Фарғона дар дасти Аҳмад бини Асад (842—864) муттаҳид шуд. Вай қори саркардан бародарро идома дода, Самарқандро ба шаҳри қалони тичоратӣ ва бозори Мовароуннаҳр табдил дод. Пас аз вафоти Яхё (855) мулкҳои Чочу Истаравшан низ ба ҷишти Аҳмад гузошта, ба Самарқанд гӯш меоданд. Аҳмад тавониет, ки Самарқандро ба шаҳри овозадори асримиёнагии

точик табдил диҳад. Дар даврани Аҳмад атрофи шаҳр бо «Девори киёмат» хеле мустаҳкам шуд. Бо ташаббуси амирони Сомонӣ шаҳр соҳиби дарвозаҳои «Навбаҳор», «Оҳанин», «Бухоро» ва «Шарқ» ташт.

Аҳмад вафот кард. Кори саркардаи вайро онди ободони Самарқанд писараш Абӯнаسر (864—892) идома дод. Вай тавонист, ки баробари дигар сохтмонҳо, инчунин ба ташкили ғимм савдои ва бо об таъмин намудани шаҳр хисса гузорад. Яке аз марказҳои калони бо об таъминкунии Самарқанд «Чӯи арзиз» ба шумор мерафт, ки асоси оиро дар нимаи дуоми асри IX Абӯнаسر бини Аҳмад гузошта буд. Он чӯи чуқу усули кубурӣ бо хишти пухтаи калонҳаҷм бино шуда, аз руди Зарафшон оби мусаффоро ба шаҳр меод. Дар дохили шаҳр он ба воситаи кубурҳо тақсим мешуд.

Абӯнасоҳи Истаҳрӣ ёд кардааст, ки «... дар шаҳри Самарқанд ҳазор чойгоҳ оби яҳи сабили ниҳодазанд».

Дар замони ҳукмронии Насрӣ II бини Аҳмад Самарқандро чуғрофи машҳури тоҷику форс Абӯнасоҳ Истаҳрӣ сайёҳат намуда, дар китоби хеш «Масолик ва-л-мамолик» онди ин шаҳри овозадор чунин навиштааст: «... Аз муътамидуи шунидам, ки дар шаҳри Самарқанд ҳазор чойгоҳ он аст, ки оби яҳи сабили ниҳодазанд... Руде аз арзиз сохтаанд бар садди баланд. Рӯи ин руд арзиз аст. Ва ғирд бар ғирди шаҳр хандаки азим аст...».

Абӯнаسر бини Аҳмад Сомонӣ марди ғозили илму фарҳангдӯст буд. Чӣ хеле, ки сарчашмаҳо ёдовар мешаванд, худӣ ӯ шеър мегуфт. Бинобар ин дар замони вай ва ворисонаш Самарқанд ба шаҳри шоирону мусиқанавозон, хофизону донишмандон табдил ёфт. Беҳуда нест, ки Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ ибтидои шеърғӯиyo шеърнависии хешро аз Самарқанд сар кардааст. Шоирон — пешгузаштагони Рӯдакӣ Абӯлҳафси Сугдӣ, Абӯляббоғи, Аббос ибни Тарҳони Самарқандӣ (Абӯтақӣ) ва дигарон дар ҳамин шаҳри овозадор ба шеърғӯи сар карда буданд.

Нӯҳ, Аҳмад, Абӯнаسر кӯшишҳо ба харч доданд, ки Самарқанд мисли пойтахтҳои давлатҳои пешқадам ба маркази илму фарҳанг табдил ёбад. Истаҳрӣ навиштааст, ки дар Самарқанд калонтарин китобхонаи асри миёнагӣ созонӣ ёфта буд.

Ҳарчанд ки баъд аз сари Абӯнаسر (892) пойтахти Сомонӣ ба Бухоро кӯчид, аммо ба ин нигоҳ накарда, таъсири амирони Сомонӣ ба Самарқанд калон буд. Самарқанд ҳамчун шаҳри марказӣ дар болоравии обрӯ ва нуфузи оли Сомонӣ хизмати бузурге намудааст. Амирони Сомонӣ тавонистанд, ки Самарқандро ба «Сайқали рӯи замин» мубаддал намојанд.

намудани пойдевори Хирот калон буд. Вай тавонист, ки пойтахти Хуросонии Сомониёро бо усули ҳоса бино кунад. Ҳамин тавр аз ҷанг бо асрхон дар ташкили шаҳрҳои равнақу ривоби тичорат дар асрхон минаи саҳми муносиби хешро гузошт.

Аммо дар замони Сомониён Самарқанд ба худ шукӯҳи ҳоса дошт. Зеро он аз соли 817 то 892 пойтахти нахустини давлатдорин тоҷикон ба шумор мерафт. Дар сари ғажвораи аввалин пойтахти Сомониён — Нӯҳу Аҳмад бини Асад ва Абӯнаسر бини Аҳмад меистоданд.

Самарқанд тибрихи хеле кӯҳан дорад. Сарчашмаҳо ёловар мешаванд, ки асоси шаҳр ханӯз дар асрхон VII—VI то милод пайдо шуда, то асри V ба худ номи Афросиёбро дошт. Баъди асри V оғро Мароканд ном карданд. Дар асрхон V—VII милодӣ номи Самарқандро гирифтааст.

Самарқанд маркази аввалин тавлиди шиша, қоғаз, қудолгарӣ, қандакорӣ ба шумор мерафт. Ҳафриётҳои бостонии Афросиёб собит намуданд, ки баъди тохтутази юнону македониро (329—327) асоси пойдевори атрофи Афросиёб сохта шудааст. Мардум барои аз душман дастнорас гаштани шаҳр атрофи оғро девор гирифтаанд.

Муборизаи самарқандиро бар анди арабҳо ва аз тарафи Кутайба ибни Муслим (712) хароб карда шудани шаҳр мардумро водор сохт, ки пойдевори оғро мустаҳкам намоянд. Он имконият дод, ки шаҳриён аз қучумҳои ногаҳонии қучиён-туркони бодигиштинӣ эмин бованд.

Сомониён баробари ба сари қудрат омадан, ба ободони Самарқанд машғул шуданд. Дар солҳои ҳукмронии Нӯҳ бини Асад (818—842) шаҳри Самарқанд аз рӯи тарҳи нав сохта шуд. Бо ташаббуси амир баробари даргоҳи подшоҳ, инчунин марказҳои маъмурию тичоратӣ бино шуданд. Яке аз хизматҳои бузургӣ Нӯҳ дар он зикр мебад, ки нӯҳ Самарқандро ба пойтахти аввалини давлати Сомониён табдил дод. Дар қатори даргоҳи подшоҳ, инчунин марказҳои маъмурию тичоратӣ бино шуданд. Бо ташаббуси ӯ дар Самарқанд зарробхона ташкил шуд, ки таъғҳои он дар тамоми мулкҳои Сомониён гардиш мекард. Баробари ки Нӯҳ ба ислом рӯ оварда, дар Самарқанд масҷидҳо бино карда, нуфузи хешро дар назди хилофат баланд намуд.

Баъди сари Нӯҳ (842) мулкҳои Самарқанду Фарғона дар дасти Аҳмад бини Асад (842—864) муттаҳид шуд. Вай қори саркардаи бародарро идома дода, Самарқандро ба шаҳри қалъони тичоратӣ ва бозори Мовароуннаҳр табдил дод. Пас аз вафоти Яхё (855) мулкҳои Чочу Истараншан низ ба итоати Аҳмад гузошта, ба Самарқанд гӯш мелуданд. Аҳмад тавонист, ки Самарқандро ба шаҳри овозадори асриивенатии

тоҷик табдил диҳад. Дар давраи Аҳмад атрофи шаҳр бо «Девори қиёмат» хеле мустаҳкам шуд. Бо ташаббуси эмирони Самарқанд барвозаҳои «Навбахор», «Оҳанин», «Бухоро» ва «Шарқ» гашт.

Аҳмад вафот кард. Кори саркардан вайро онди ободони Самарқанд писараш Абӯнаسر (864—892) идома дод. Вай тавонист, ки баробари дигар сохтмонҳо, инчунин ба ташкили ҷаҳи савдой ва бо об таъмин намудани шаҳр ҳисса гузорад. Яке аз марказҳои калони бо об таъминкунии Самарқанд «Чуи арзиз» ба шумор мерафт, ки асоси онро дар нимаи дуҷаҳи асри IX Абӯнаسر бини Аҳмад гузошта буд. Он ҷуи ҷуи усули кубурӣ бо хишти пухтаи калонҷаҳи бино шуд, аз руди Зарафшон оби мусавфоро ба шаҳр меод. Дар дохили шаҳр он ба воситаи кубурҳо тақсим мешуд.

Абӯнасҳои Истаҳри ёд кардааст, ки «... дар шаҳри Самарқанд ҳазор ҷойгоҳ оби яҳи сабили ниҳодаанд».

Дар замони ҳукмронии Насри II бини Аҳмад Самарқандро ҷаҳрофи машҳури тоҷику форс Абӯнасҳи Истаҳри сайёҳат намуда, дар китоби ҳеш «Масолик ва-л-мамолик» онди ин шаҳри овозадор ҷуини навиштааст: «... Аз муътамидун шундам, ки дар шаҳри Самарқанд ҳазор ҷойгоҳ он аст, ки оби яҳи сабили ниҳодаанд... Руде аз арзиз сохтаанд бар садди баланд. Рӯи ин руд арзиз аст. Ва гирд бар гирди шаҳр хандаки азим аст...».

Абӯнаسر бини Аҳмад Сомонӣ марди ҷозили илму фарҳангдӯст буд. Ҷаи хеле, ки сарҷашмаҳо ёдовар мешаванд, ҳуди ӯ шеър мегуфт. Бинобар ин дар замони вай ва ворисонаш Самарқанд ба шаҳри шоирону мусиканавозон, ҳофизону донишмандон табдил ёфт. Беҳуда нест, ки Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ ибтидои шеърҷуи шеърнависи ҳешро аз Самарқанд сар кардааст. Шоирон — пешгузаштаҳои Рӯдакӣ Абӯлҳафси Сугдӣ, Абӯялбоғӣ, Аббос ибни Тарҳони Самарқандӣ (Абӯтақӣ) ва дигарон дар ҳамин шаҳри овозадор ба шеърҷуи сар карда буданд.

Нӯҳ, Аҳмад, Абӯнаسر кӯшишҳо ба ҳарҷ доданд, ки Самарқанд мисли пойтахтҳои давлатҳои пешқадам ба маркази илму фарҳанг табдил ёбад. Истаҳри навиштааст, ки дар Самарқанд калонтарин китобхонаи асримиёнагӣ созон ёфта буд.

Ҳарҷанд ки баъд аз сари Абӯнаسر (892) пойтахти Сомонӣ ба Бухоро кӯчид, аммо ба ин ҷаҳи накарда, таъсири амирони Сомонӣ ба Самарқанд калон буд. Самарқанд ҳаҷҷун шаҳри марказӣ дар болоравии обрӯ ва нуфузи оли Сомон ҳизмати бузурге намудааст. Амирони Сомонӣ тавонистанд, ки Самарқандро ба «Сайкали рӯи замин» мубаддал намоинд.

Тоҷикон дар тамоми ҷабҳаҳои зиндагӣ некӯкоранд. Онҳо аз қадим боз қушишҳо ба ҳарч мелиҳанд, ки дастӣ фитодаеро бигиранд. Ин ҳислатҳо дар мардуми шаҳришони таҷассуми воқеаҳо ҳешро ёфтааст. Ҳатто, маъхазҳои таърихи дар бораи мардуми Тоҷикистон будани тоҷикон маълумотҳои хоса додаанд. Муаллифи китоби «Масолиқ ва мамолиқ» Абу-исҳоки Истаҳрӣ, ки дар замонҳои ҳукмронии Насри II асари ҳешро ишро намудааст, дар бораи меҳмоннавозии дастархондории самарқандиён нақлҳои аҷоиб намуфтааст. У қайд мекунад, ки дар мулки тоҷикон тамоми дарҳо ба рӯи меҳмону мусофир кушодааст. Ҳатто вақтҳои мешуд, ки шаҳриён барои меҳмон шуда, байни худ муноқиша менамуданд. Қушиш ба ҳарч мелоданд, ки мусофир аз даргоҳи онҳо ноумед наравад. Дар ин ҳусус Истаҳрӣ чунин навиштааст: «Ва чун меҳмон фаро расад, худованди ҳона шодӣ намояд ва тозаруӣ қунад. Ва ин маънӣ дар ҳеҷ иқлим нашоудам, магар дар ин диёр».

Истаҳрӣ Самарқандро пойтахти Мовароуннаҳр ҳисобида, қайд менамояд, ки меҳмоннавозии тоҷикон дар саросари ин қаламрав як заил аст. «...ҳама Мовароуннаҳр ба ин маънӣ як ҳона аст», — меғояд муҳаққиқ.

Тааммули неки самарқандиёро тамоми хонадонҳои тоҷикӣ дастгирӣ менамуданд. Меҳмону мусофир дар ҳама ҷо тоҷи сари онҳо буд.

Бухоро шаҳри дуҷуми оғоздори тоҷикон аст, ки аз соли 892 то соли 999 пойтахти давлати Сомониён буд. Бухоро чун дигар шаҳрҳои қадиман тоҷикӣ дар шўҳрат пайдо намудани оли Сомон хизмат кардааст.

Бухоро мисли дигар шаҳрҳои Мовароуннаҳр таърихи қўҳан дорад. Сарчашмаҳо ёд мекунанд, ки шаҳр дар поёни рудӣ Зарафшон бунёд гаштааст. Оиди шаҳри Бухоро муаллифи китоби «Худуд-ул-олам» чунин навиштааст: «Бухоро шаҳри бузург аст ва ободтарини шаҳрест зидар Мовароуннаҳр ва мустақари малики машириқ аст. Ва ҷои намоқ аст ва бисёр меваҳо ва бо обҳои равон» (с. 68).

Муаллифи «Таърихи Бухоро» Наршахӣ ёд кардааст, ки шаҳр дар даври замонҳои муҳталиф тақрибан бунёд шудааст. Бухоро ҳусусан дар асрҳои VI—VIII ҳеле ободу зебо гашта, ба худ номи «Мадина-ут-туҷҷора», яъне шаҳри бозоргониро гирифта буд. Бехуда нест, ки арабҳо онро ба маркази тарғиботи дини ислом табдил дода, аввалин масҷидро соли 713 дар ин ҷо бунёд намуданд.

Аммо Бухоро дар рафти ҷангҳои бемаънӣ бо душманони хориҷӣ хароб шуд. Мардуми шаҳр барои аз ҳуҷуми душманони эмин нигоҳ доштани он тадбир андешиданд. «Деворе ба гирди ин ҳама даркашида боз якбора ва ҳамаи рабобҳои даҳқонҳои андаруни ин девор аст», ёд шудааст дар «Худуд-ул-

олам». Дар асри IV баробари раваннабони шахр, тарҳи де-
вори атрофи онро кашиданд. Сипас дар солҳои 849—850 барои
боз ҳам мустаҳкам намудани девори шахр кӯшишҳо ба харҷ
додаанд.

Дар роҳи ободу дидораи гаштани шаҳри Бухоро нақши
Исмоили Сомонӣ нотақдор аст. Вай аз рӯзҳои нахустини ба
Бухоро пой ниҳоданиш (874) дар сар фикри ободии шаҳрро
парварид. Кӯшиш ба харҷ дод, ки Бухоро мувофиқи тала-
би рӯз бунёд карда, ба яке аз шаҳрҳои зебоманзари асримӣ-
нағии Мовароуннаҳр табдил диҳад. Бинобар ин дар муддати
сию се соли (874—907) соқини Бухоро буданиш шаҳрро хеле
обод намуд. Наршаҳӣ ёдовар мешавад, ки аз амирони Сомонӣ
касе аз Исмоил дида, бештар Бухороро дӯст намедошт. Бе-
сабаб нест, ки баъди вафоти Абунаср (892) Исмоил пойтахтро
аз Самарканд ба Бухоро кӯчонид. Вай кӯшиш намуд, ки
Бухоро дар ободонию зебой аз пойтахти хилофат ақиб намо-
над.

Хизмати Исмоил онди ободонии Бухоро дар он зикр ме-
ёбад, ки ӯ харҷи аз Бухорухудот мерос гирифт, онро таъмир
намуда, зебу зиннат бахшид. Пеш аз ҳама калъаи Бухоро му-
вофиқи талаботи рӯз аз нав сохта, хеле васеъ намуд. Дар он
ҷо баробари даргоҳи амир, инчунин биноҳои хазина, маҷлиси
дарбор ва ғайра сохт.

Исмоил шаҳрро бе корхонаву устохонаҳо, корвонсарою
меҳмонхонаҳо, масҷиду мадрасаҳо, хибону кӯчаҳо тасаввур
намекард. Бинобар ин ба сохтани чунин иншоотҳо маблағро
дарег намедошт. Таърихшинос асримӣнағӣ Мукаддасӣ дар
китоби худ «Ал бадеъ ва-т-таърих» навиштааст, ки Исмоил
дар ривочи саноати боғандагӣ дар Бухоро хизмати босазое
намудааст. Вай менависад, ки амир дар ҳамшафатии масҷиди
намози ҷумъаҳои шаҳри Бухоро корхонаи боғандагӣ бунёд
кардааст. Дар ин корхона қолли, парча, шохӣ, алча, гилем
мебофтанд. Маҳсулоти истеҳсолмакардагӣ ин корхона хеле
хушсифат буда, талаботи мардуми дохилию хориҷӣ ба он хеле
калон будааст. Хусусан, тоҷирони Миср, Сурия, Рум, Чин, Ҳин-
дустон ва дигар мамлаҳки ҳамҷавор ба маҳсулоти корхона-
ҳои Бухоро эҳтиёҷманд будаанд.

Наршаҳӣ ин корхонаро «Байгуттирози» номида, қайд наму-
дааст, ки коргарони он ҳунари воло доштанд. Овози онҳо
дар тамоми қаламрави мулки Сомонӣ паҳн гашт. Бинобар ин
гаштани талабот ба моли он дар шаҳрҳои Хуросон низ чунин
корхонаҳо бунёд шуданд.

Устоҳои заркори бухорӣ ба мулкҳои дигар рафта, касби
хешро ба мардум меомӯзониданд. Ҳатто, дар Бағдод чунин
корхона сохтанд.

Чун Мулиён чои писандидан амирони Сомонӣ ба шумор мерафт. Он мавзеи дӯстдоштатарини Исмоили Сомонӣ буд. Бинобар ин барои боз ҳам ҷуртаронаш шудани ин мавзеъ кушишҳо ба ҳарч меод. Ин эиератгоҳ дар гузашта мулки Бухорои Тасовула ба шумор мерафт ки ба фарзандонаш мерос монда буд. Оиро Исмоили Сомонӣ аз вориси Вай Муҳаммад бини Толут харида ба бӯстонсарои амирони Сомонӣ табиал дод. «Худон таоло рузи кард, — навиштааст Наршаҳӣ, — то ҷиала бихарид ва ба мавлиён (гуломони зархарид — А. М.) дод, то Чун Маволиён ном шуд ва омман мардум Чун Мулиён гуянд».

Хар мавзеъ, ки ба Исмоил писанд меомад, албатта, сирро бо розигии сохибонаш азхуд намуда, ба ворисонаш ҳадя менамуд. Мавзеи Даштакро аз Ҳасан бини Муҳаммад бини Толут харида, ба фарзандону наберагонӣ хеш ёдгор гузошт.

Баробари ин ӯ дар атрофи шаҳри Бухоро бисёр муакхоро харида, ба моли ҳосия дарбори хеш табиал дод. Яке аз онҳо деҳаи Баркади Алавиён мебошад. Вай оиро харида, вақф намуда, пешкаши уламо гардонд.

Абӯбзори Наршаҳӣ дар боран ободонии Бухоро ёдовар шуда, кайд менамояд, ки Исмоил барои шукӯҳи шаҳри хеш ҷоибозиро намудаст. Вай хонаҳои кӯхиро таъмир намуда, чун бинои идора ба хизмати девоиҳо пешкаши менамуд. Азбаски эътиқоди омма инсбати ислом кавитар мешуд, бинобар ин мардум бештар ба тоату ибодат ру оварда, аз ҳокимон талаб менамуданд, ки масҷидҳо бино кунанд. Оиро Исмоил пазируфт. Вай масҷиди соли 713 бунёд кардан Кутайба ибни Муслиро хуб таъмир намуда, пешкаши девоиҳо кард. Синас масҷиди нав бунёд намуда, оиро ба рӯхониён сунорид.

Исмоил марди хеле зираку доно буд. Ӯ баъди сафарҳои хеш ба пойтахти хилофат — шаҳри Бағлод ба ҳулосае омад, ки моли асосии ободӣ тичорат аст. Агар он ривҷ ёбад он гоҳ деҳот симои хешро дигар мекунад. Бинобар ин, ба ободонии бозорҳо пардохт. Кӯшиш ба ҳарч дод, ки Бухоро мисли Маккаю Мадина ба шаҳрҳои бозоргонии табиал ёбад. Аз ин ру ба ободонии «Бозори Моҳруз» кӯшишҳо ба ҳарч дод. Сарчашмаҳо, аз ҷумла Абулҳасани Нишопури дар китоби хеш «Хазонин ул-удум» ёдовар шудааст, ки дар кадим подшоҳи Бухоро Моҳ ном доштааст. Ӯ бозори азим ташкил намудаст, ки баъди ӯ ба унқонаш номгузори шудааст. Оиро Исмоилу ворисонаш аз нав таъмир карда, ба бозори ҷаҳонӣ мубадал намуданд. Мувофиқи гуфтаи Наршаҳӣ соли ду маротиба бозори ҷаҳонӣ созиш меёфтааст. Аз ин ру Бухоро дар замони Исмоилу пайравонаш номи «Мадина-ул-туҷчор», яъне номи шаҳри бозоргониро гирифтааст.

Маҳз ҳамин кушиши Исмоил ва наберааш Насри II буд, ки Бухоро дар асри X ба маркази муҳими тиҷоратии байни мамлакатҳо табдил ёфт.

Кори ҷорикардани Исмоилро баҳри ободонии Бухоро Насри II идома дод. Агар Исмоил баҳри сохтани масҷидҳо кушиш ба харч дода бошад, пас Насри II барои ба шаҳри илму адаб табдил ёфтани Бухоро камар баст. Ба вай муяссар шуд, ки як силсила мактабу мадрасаҳо сохта, мардумро аз илму адаб бохабар созад.

Доир ба таърихи ободшавии Бухоро Абӯнсоҳи Истаҳрӣ дар асари ҳеш маълумотҳои гаронбаҳо додааст. Ӯ Бухороро чун боғшаҳр ёд мекунад. Вай қайд намудааст, ки агар ибтидои шукуҳи Бухороро Исмоили Сомонӣ гузошта бошад, пас дар замони амирии набераи ӯ Насри II шаҳр ҳеле васеъ шуда, ободу зебо гашт. Бо фармони амир дар рафти солҳои 930—933 деворҳои шаҳр ҳеле мустаҳкам карда шуданд. Истаҳрӣ ба пойтахти оли Сомон баҳо дода, чунин навиштааст: «...Дар Хуросону Мовароуннаҳр ҳеҷ шаҳр анбӯхтар аз Бухоро нест. Ва руди Суғд (Зарафшон — А. М.) дар миёни шаҳр меравад. Ва аз он ҷо ба осиё ва мазорҳо расад ва то ҳадди Байканд, биравад.

...Ва Бухоро ҳафт дарвоза ҳаст: Якеро Дари Шаҳристон хонанд ва дигареро Дари Нур ва дигар Дари Канда ва ҷаҳорум Дари Оҳани ва панҷум Дари Кӯҳандиз ва шашум Дарвозаи Меҳр, ки Дарвозаи Бани Асад ҳам хонанд ва ҳафдум Дарвозаи Бани Саъд ва Кӯҳандизро ду дарвоза аст: Дари Регистон ва Дарвозаи Масҷиди Одина».

Насри II кушиш ба харч дод, ки Бухоро дар ободонӣ аз пойтахти хилофат шаҳри Бағдод мондани надошта бошад. Дар ин хусус устод Абӯабдуллоҳ Рӯдакӣ, ки қисми умри ҳастро дар дарбори Насри II сипарӣ намудааст, онди ободии Бухоро чунин гуфтааст:

Имрӯз ба ҳар ҳол Бағдод Бухорост,
Кучо мири Хуросон аст пируи он ҷост.

Амирони Сомонӣ баробари бунёди масҷиду мадрасаҳо, инчунин дар ташкили хазинаҳои дониш — китобхонаҳо низ хизмати шоиба намуданд. Яке аз ин ганҷхонаҳо — китобхонаи овозадори Сомонӣён «Савонех-ул-ҳикмат» буд, ки асосашро Исмоил бунёд кард ва дар замони Насри II он аз нав таъмиру бо адабиёти ҷадидтарини илмию фарҳангии ҷаҳонӣ ҷиҳозонида шуд.

Китобхона шӯҳрати ҷаҳонӣ пайдо намуд. Бинобар ин бехтарин шонронӯ навиандагон, олимону табибон мутолиагарони дониш он шуданд. Насри II нусхаи асарҳои дар китобхонаи

Бағдод махфуз бударо пайдо карда, дар китобхонаи худ гузошт.

Дар замони ҳукмронии амир Мансури II (997—999) Абӯали ибни Сино мутотилиҷии асосии ин китобхона ба шумор мерафт. Вай амиро аз марг наҷот дод ва ба ивази хизматаш ба ин китобхонаи овозадор роҳ ёфт.

Дар ободонии Бухоро Мансур бини Нӯх (961—976) саҳмгузор буд. Вай кори саркардаи бобоҳояшро идома дод. Мисли Исмоилу Насри II дар кори васеъ намудани иморатҳои Чун Мулиён хизмат кард. Мувофиқи гуфтаи Наршаҳи у дар рафти солҳои 966—967 дар деҳаи Сомон, ки берун аз шаҳри Бухоро воқеъ гаштааст, маркази калони тоату ибодати исломи бунёд намуд.

Шаҳри овозадори Бухоро баъди суштани кудрати оли Сомон ру ба ғано ниҳод. Хучумҳои пай дар пай бодиянишинон, хусусан қарохониён (992) шаҳрро хароб кард. Мардуми аз илму фарҳанг дур ҳатто китобхонаи овозадори Сомониёнро оташ заданд. Ин буд, ки 23 октябри соли 999 шӯълаи давлатдорин оли Сомон ҳомӯш гашт ва туркони соҳиби шаҳрҳои бузурги тоҷикон — Самарканду Бухоро шуданд.

Азбаски кучиён аз мулкбодкуни дур буданд, бинобар ин як муддат шаҳрҳои бостонии тоҷик хароб шуданд. Соҳибмулкони нав шаҳрсозиро ҷун ҳаймабунёдкунӣ пиндошта, ба ободии онҳо аз тахти дил камар набастанд. Шаҳрҳои обод ру ба хароби ниҳоданд. «Чун мулк аз Сомониён бирафт, он хароб шуд», — гуфтааст Наршаҳи.

§ 3. Шаҳрсозӣ ва шаҳрдорӣ

Шаҳрсозӣ ва шаҳрдорӣ яке аз хусусиятҳои ба худ хоси замони феодалӣ ба шумор меравад. Аз ин ру Сомониён дар арсаи давлатдорин ҳеш ба ин масъала низ аҳамияти қалон медоданд. Онҳо баробари бунёди шаҳрҳои нав, инчунин ба ободу зебо ва боз ҳам васеъ намудани шаҳрҳои қадима камар бастанд. Бо қидду чаҳди онҳо дар асрҳои IX—X шаҳрҳои Нишопур, Марв, Балх, Хирот, Бухоро, Самарқанд, Тирмиз, Кеш, Насаф, Чоч, Истарвашан, Хучанд, Фарғона ва ғайра хеле пеш рафта, ободу зебо гаштаанд. Хизмати ҳонадони ҳукмрон дар он зикр ёфт, ки шаҳрҳои номбурдаро васеъ намуда, атрофшонро девор гирифта, онҳоро аз хучуми бодиянишинон эмин нигоҳ доштанд.

Яке аз намунаҳои мустаҳкам шудани муносибатҳои феодалӣ дар асрҳои IX—X ташаккул ёфтани шаҳрсозии тоҷик мебошад. Усули шаҳрсозии шаҳригаҳдорин тоҷик ба кўчманчиён таъсири хоси хешро расонд, ки онҳо ӯҳиста-ӯҳиста ба

PDF Compressor Free Version

хаёти муқимӣ рӯ ниҳоданд. Дар замони Сомониён шаҳрҳои Мовароуннаҳру Хуросон бо усули ба худ хос бунёд мешуд. Баъзе шаҳроҳо дар доҳии шаҳристониҳо қомат афрохта, тараққӣ мекарданд. Дигар шаҳрҳо дар рабобҳои ривҷ ёфта, намуни навро мегирифтанд. Гуруҳи сеюми шаҳрҳо — дар асоси муқтаддимиан извасозии шаҳрҳои кӯҳна пайдо мешуданд.

Мо дар боло дар бораи ба пойтахти дуҷуми тоҷикон табдил ёфтани Бухоро сухан кардем. Аммо дар ҳуҷуси сохтор ва ҷойгиршавии он ҷизе нагуфтаем. Яке аз шаҳрҳои калони ҳамон давра — Бухоро ба шумор мерафт. Ин шаҳр аз се қисм: арк, шаҳристони ва рабоб иборат буд. Шаҳристони маркази иқтисодии буда, дар он ҷо бозор, маҳаллаҳои ҳунармандон, қорвонсаройҳо, масҷид, қасру боргоҳҳои шахсии ҷойгир буданд. Дар қисми Регистони бошад, дарбори амир, идораи деҳонҳо ва дигар муассисаҳои давлатӣ қарор доштанд. Берун аз девори шаҳристони, яъне дар рабоб дуконҳои атторон, бозорҳо, меҳмонхонаҳо, гузарҳои савдогарону ҳунармандон сохта мешуданд, ки онҳо ҷои сараҳои шаҳрро ташкил медоданд. Рабоб дар девори баланд иҳота карда шуда, ёздаҳ дарвоза дошт.

Замони Сомониён дар шаҳрсозӣ боз аз он фарқ мекунад, ки онҳо биноҳои шаҳрро аз рӯи нақша месохтанд. Кӯчаҳои ҷиёбонҳои шаҳр ҳеле росту васеъ буда, ба роҳҳои нақлиётӣ пиёдагард тақсим мешуданд.

Девори иморат ва хонахоро аз хишти пухтаю хом, поҳса, санг, қалама (ҷӯби) бино мекарданд. То сохторҳои ибтидоӣ асри X тамоми биноҳои маъмурию амирӣ ва хонаҳои истиқоматиро бо усули қалама месохтанд. Зеро ин роҳ ҳарчӣ қамро талаб мекарду ба зилзлаи тобовар буд. Аз ин рӯ, мардуми қаламрави Сомони ин усулро менасандиданд. Кӯчаҳои Бухоро сангфарш буда, бинандагонро дар ҳайрат меонданд.

Сохтмони пуравчи асрҳои IX—X Самарқанду Бухоро, Хироту Балх ва меъмории онҳо барои дигарон дарси ибрат буд. Ҳокимони вилояту ноҳияҳои зердасти Сомониён кӯшиш ба ҳарч меоданд, ки шаҳрҳоро аз рӯи тарҳи усули шаҳрсозии марказ бунёд намојанд. Бештар ба қандақорӣ болои ҷӯб ва ғайроти деворҳои қонву биноҳои маъмури диккат меоданд.

Сарчашмаи маъхазҳои таърихӣ ҷуғрофӣ ва дастовардҳои ҳафрийҳои бостонӣ собит мекунад, ки усули шаҳрсозӣ ва ороиши биноҳоро Сомониён аз аҷлодони пешгузаштан хеш мерос гирифтаанд. Зеро дар замони пайдоиши шаҳрҳои феодалии (асрҳои IV—V) бинокорон ба ороиши хона аз ғач, санг, ҷӯб, қамиш ва ғайра бештар аҳамият меодаанд. Дар бораи ороишҳои ғачу санг ҳафрийҳои Варахша, Бунҷикат, Панҷекат, Афросиёб ва ғайра дастовардҳои нодир доданд. Умуман гу-

заронида шудани хафрийтҳо дар шаҳрҳои асриминагӣ дар
бори кандакории болон ҷӯб маълумот медиҳанд. Муадлифи
ин сатрҳо шохиди хафрийтҳои бостонӣ дар Истаравшану Пан-
ҷакент аст. Аз шаҳрҳои Бунҷекату Панҷакент наққошии болон
ҷӯб дарёфт шуд, ки онҳо ба асрҳои VII—IX тааллуқ доштанд.
Ин нақшҳо дар болон ҷӯбҳои сӯхта боки монда, то рузҳои мо
омада расиданд.

Аз таърих маълум аст, ки истилои араб раванди ташак-
кулибни шаҳрҳои бостонии тоҷикро як муддати тӯлонӣ боз
дошт. Зеро арабҳо бо роҳи сӯхтор бисёр шаҳрҳои ободу зе-
бон моро ба ҳок яқсон намуданд. Ба ин ваҳшонияти дар
рафти солҳои 720—721 дар Панҷакент ва соли 822 дар Бун-
ҷекат (Шаҳристон) содир намудан истилогарон мисоли равшан
шуда метавонад. Хафрийти бостонии ин ду шаҳри бузург
нишон дод, ки дар онҳо иморатҳои ду-се ошӯна қомат эфзо-
та буданд. Болон хонахоро бо ҷӯби бурс (арча), бед, сафе-
дор, чормага, тут пушонид, бомаширо бо гил андова мекар-
данд. Ба болон болор васса партофта, бо ҳасу тароша мустаҳ-
қам намуда, сипас гил рехта, онро нам карда, бо бамҷуб мус-
таҳқам менамуданд. Он бо ҳам вассл шуда, дигар обро наме-
гузаронд.

Дар замони оли Сомон бинокорию шаҳрсозӣ хеле тақвия
ёфт. Хусусан дар ороиши дохили хона тағйиротҳо калон бу-
данд. Зеро аввал болон хонахоро бо камину ҷӯбҳои сайқал-
наёфта менушониданд. Баъдтар усули истифодаи ҷӯбҳои чор-
тарошро кор карда, пас болон онҳоро бо каминҳои ғавси
вассамонид менушониданд. Охиёта-охиёта кандакории бо-
лон ҷӯб ривож ёфт. Аюун устоҳои гулдаст дар болон бо-
лорҳои хона нақшу ниғорро ёд гирифтанд. Ин буд, ки дар за-
мони дар Фарғона ҳоким будани Аҳмилу писараи Исмона
бехтарин ҳунари кандакории болон ҷӯб дар он ҷо ташаккул
ёфт. Сипас баъди рафтани озода дар байни Бағдоду Мавароун-
наҳр боз ҳам шакли хонасозӣ тағйир ёфт. Меъморону усто-
ҳои ҷидадаст кӯшиш ба харҷ медоданд, ки аз нақшҳои бех-
тарини устоҳои муҳталиф истифода баранд.

Кандакории болон ҷӯб авҷ гирифт. Ҳамин тавр усули қав-
лагии бодопӯшкунии хонаҳо чори шуд. Байни устоҳо як илаъ
сабкате дар ҳунармандӣ мураввиҷ гашт. Аз ин рӯ, дар Бу-
хоро, Самарқанд, Хучанд, Истаравшан, Чоҳ Фарғона, Панҷа-
кент, Хирот, Тирмиз, Балх, Кеш, Насаф, Марв ва ғайри шаҳр-
ҳо бо усули қавзаю арак сохтани хонаҳои истиқомати ба рае-
мият даромад. Дар шаҳру деҳоте, ки ҷӯб камини буд, усули
бо гач зебу зиннат додани хонаҳо ривож меёфт. Ингуна хона-
созӣ бештар дар Варахша, Пайканд, Ромитан, Насаф, Тирмиз,
Марв, Хирот, Чоҳ ва дигар мулкҳо ба ҷашм мерасид.

Истахри дар боран ободии шаҳру деҳот ва меҳмондорӣ мардуми Мовароуннаҳр маълумотҳои хоса додааст. Вай кайд менамояд, ки ба калом манзили пой гузошта бошад, албатта, соҳибии қалъу ағраҳои бисёранд тоҷикон гаштааст. Зеро тоҷик дар шаҳру деҳ кӯшиш ба ҳарч дода, меҳмонхона сохта, барои нигоҳ доштани қолон мусофирон оғиду саройро низ ме-сохт. «Ва ҳар шаҳру манзили биёбон ки бинӣ, дар Мовароуннаҳр алоқа ба ҳар манзил рабате ва ҷойгоҳе сохтаанд, — ёдовар шудааст ӯ. — Ва шундаам, ки дар Мовароуннаҳр зиёдат аз даҳ ҳазор рабате ҳаст».

Маркази иқтисодӣ ва сиёсӣ охиста-охиста аз шаҳристони ба рабатеҳои кучид ва рабатеҳои дар таъкилибии шаҳрҳои феодалии хиссан муносиб гузоштанд. Чунин тараққиёти дар Самарқанд, Марв, Нишопур ва дигар шаҳрҳои он давра дидан мумкин буд.

Бояд кайд кард, ки на ҳаман шаҳрҳои Осиёи Миёна шаҳристони, ари ва регистони доштанд. Аз ин ҷост, ки шаҳрҳои феодалии ҳам ҳарҳела бунёд мегардиданд. Ташаккулибии шаҳрҳои яке аз нишондиҳандаҳои асосии феодализми тараққиқарда мебошад.

Дар ин шаҳрҳои қасрҳои феодалии, савдогарон, рӯхонӣ, арбобони сиёсӣ, биноҳои идораҳои давлатӣ, масҷиду мадрасаҳо, хонаҳои мазорҳои ва ғайраҳои қомат рости мекарданд. Дар қатори чунин биноҳои боҳашамат дар шаҳрҳои қулба ва хонаҳои поҳсангини рутубатҳои қамбағалона ҳам хеле зиёд буда, ба табақаҳои тақсим шудани соқинони шаҳрҳои нишон меоданд.

Шаҳрҳои бо ёрии қорезҳои, наҳрҳои зери заминӣ, дулаҳои сафолӣ ва ҳавзҳои сунъӣ аз об таъмин қарда мешуданд. Дар дохили шаҳрҳои ҳаммомҳои мувофиқ сохта мешуданд. Шаҳрҳои Осиёи Миёна дар асрҳои IX—X назар ба шаҳрҳои Еврола бештар тараққи қарда, тақрибан зиёдтар аз сад сол пеш рафта буданд.

Иқтисофи шаҳрҳои ба зиёдшавии аҳолии онҳо сабаб мешуд. Чунини дар асрҳои IX—X шаҳрҳои Бухоро, Самарқанд ва Марв то 200 ҳазорӣ аҳоли доштанд. Гуруҳҳои ҳуқирони аҳолии шаҳрҳои заминдорон, савдогарон қалон, рӯхонӣ ва арбобони давлатӣ буданд. Гуруҳҳои, ки асосан дар шаҳрҳои зиёдагӣ мекарданд, дар дохили шаҳрҳои дуконҳои ва дар деҳоти заминҳои боғоти зиёде доштанд. Масалан, рӯхонӣ, ки дар миёни ҳаман табақаҳои аҳолии шаҳрҳои нуфузи қалоне доштанд, аз болон қорҳои динӣ, қозигӣ ва мақтаб назорат мекарданд. Онҳо соҳибони заминҳои қадон, қорвонсаройҳои ва дуконҳои савдогарии ҳунармандӣ буданд.

Тараккиёти шаҳрҳо ба болоравии тақсими меҳнат хидоят мекард. Охишта-охишта касбу кори ҳунармандон ба худ хусусияти муносиб пайдо мекард. Онҳо ба гуруҳҳо ҷудо шуда, ба номи ҳеш раста, гузар, маҳал ва ғайраҳо сомон меоданд. Ин усули тақсими меҳнат барои осон намуда, барои иқтисоди минбаъдаи бозор роҳ мекушод. Ҳамин тавр гузару маҳалҳои кӯзагарон, сӯзангарон, чармгарон, қудолон, ҳарротон, дегрезон, қанидон, собуназон, ҳалвогарон, чархрезон, қалобаресон, қарбосбофон, пойафзолдузон, сартарошон, нонпазон, оҳангарон ва ғайра сомон меёфтанд. Ин усули ба маҳалҳо тақсими шудани меҳнат сифати маҳсулотро баланд намуда, шуҷораи харидоронро зиёд мекард. Чунин усул таъхиқ ба шаҳрҳои мардуми тоҷикӣ форс ҳос буд.

Ҳунармандону қосибон то дараҷае ба савдогарону феодалони сармоядор вобаста буданд. Зеро онҳо барои таъкили қор аз бойҳо маблағҳои қалон қарз мегирифтанд. Бисёрашон дар муддати муайяншуда қарзро қанда, худро аз қобандию феодалону судхӯрон раҳо менамуданд. Аммо шахсоне, ки саришакт қарзро адо қарда наметавонистанд, як умр қобанди ҳуҷаи мемузданд.

Дар ҳунармандӣ тақсимои синфӣ ва меҳнати мушоҳида қарда мешуд. Қосибон ба устод — ҳуҷаи, муздор — ёрдмачи устод ва шогирд тақсими мешуданд. Дар соҳаи ҳунармандӣ хусусан дар боғандагӣ ва ресандагӣ меҳнати занону мардиқорон ҳам ба қор бурда мешуд. Аз болои ҳунармандон қорқунони девони муҳтасиб назорат мекарданд.

Сомониён худ мардуми шаҳрӣ буданд. Аз ин рӯ қӯшишҳо ба харҷ меоданд, ки шаҳрҳоишон тозаю озода бошад. Онҳо дар замони сариқудрат буданишон ба мардуми бегона маданияти шаҳринишони омузониданд.

Шаҳрдорӣ яке аз масъалаҳои ҳеле мураккаб ба шумор мерафт. Шаҳро сохтан осон буд, вале озода нигоҳ доштани он яке аз таъкилиҳои асосии рӯз ба шумор мерафт. Онҳо мардуми бегона, аз ҷумла қӯшишҳои шаҳрҳои як муддат муайян дар мулкҳои берун аз шаҳр тартибот омузониди, қалас барои зинагии муқими руҳсат меоданд. Аз сарчашмаҳои қалима ва аз ҷумла аз нақли Наршаҳӣ маълум аст, ки Сомониён дар сохтани ҳокими мулкҳои алоҳиди Осиёи Миёна таъки шуданишон ба масъалаи беҳатари ва тозагии пойтахти ҳокимиятҳо қӯшида, атрофи ақсари шаҳрҳои девор гирифтаанд.

Минбаъд усули шаҳрсозии шаҳрдори Сомониён барои ҳалқҳои омадаи Осиёи Миёна мактаби ибрат шуд. Агар алаҳҳо ҳаёти муқиминишони шаҳрсозиро аз тоҷикон омӯхта бошанд, пас ин анъана дар замони ба Мовароуннаҳр сар даровардани туркони бодиянишин низ давом қард.

Шахрсозии асрҳои IX—X ба пешрафти санъати меъмории тоҷик роҳ кушод. Дар ин муддат баробари сохтани бинои истикоматию маъмурии дохили шаҳрӣ, инчунин бунёди макбараю мадраса ба расмият даромад.

Макбаран Исмоили Сомони яке аз аввалин ва нодиртарин ёдгориҳои меъмории асри X ба шумор меравад, ки дар аҳди Аҳмад бини Исмоил (907—914) ва Насри II бини Аҳмад (914—943) бино гардид. Он нурра аз хишти пухта сохта шудааст. Оро барои наслҳои оянда мерос гузоштаанд. Пас аз он макбарасозӣ ба ҳукми анъана даромад. Минбаъд амиронӣ ҳокимон, мутафаккиронӣ руҳониён ба оли Сомон тақлид намуда, ба макбарабунёдкунӣ даст заданд.

Яке аз онҳо ёдгории нимзи дуҷуми асри X макбаран Аработа дар Тим мебошад, ки солҳои 977—978 бунёд шудааст. Ин макбара низ бо санъати баланди меъморӣ аз хишти пухта бунёд гаштааст. Баробари он, инчунин макбараҳои Мирсаид-бахром дар Қармина ва Ок-Останабобо дар наздикии Узун комат афрохтаанд.

Шахрсозии макбарабунёдкунӣ ба пешрафти саноати бинокорӣ сабаб шуданд. Дар атрофи шаҳрҳои Бухоро, Самарқанд, Марв, Панҷакент, Хулбук, Нишопур, Хирот, Тирмиз, Истаравшан, Хучанд ва ғайра ҳумдонҳои истеҳсоли хишти пухта амал мекарданд. Дар асоси ҳафриётҳои бостонӣ маълум мешавад, ки макони асосии таълиқи хишти пухта шаҳрҳои Самарқанду Бухоро, Тирмизу Варахша ба шумор мерафтанд.

Баробари ороиш, инчунин ба ҳолати гигиенинӣ шаҳрҳо диққати махсус дода мешуд. Дар шаҳрҳои қадима баробари қандани чоҳҳои обхӯрӣ, инчунин усули бо кубур обгузаронӣ низ инкишоф ёфта буд. Ҳафриётҳои бостонии Панҷакенти қадима исбот намуданд, ки суғдиён ҳанӯз дар асрҳои V—VII аз усули бо кубур об гузаронидан истифода мебардаанд. Дар шаҳрҳои Самарқанду Бухоро, Марву Хирот низ ин усул ҷорӣ буд.

Баробари усули бо кубур об гузаронидан ба шаҳрҳои Моавроуинахру Хӯросон, ҳамчунон роҳҳои гармигузаронии хонаҳо дар фасли зимистон ҷорӣ буд. Инро ҳафриётҳои бостонии бисёр шаҳрҳои қадимаи мо исбот мекунанд. Бештар хонаҳои хиштфарш намуда, ба воситаи ҷӯйҳои болопӯшидан хиштии ба хонаҳо гарми равона мекарданд.

Дар маҷмӯъ, Сомониён анъананӣ шаҳрсозиву шаҳрдорӣ пешинро ба ибобат гирифта, худ низ дастовардҳои илмӣ замонашонро барои бехтар намудани сатҳи рафои шаҳриён истифода намуданд. Аз таҷрибаи Оли Сомон давлатҳои минбаъда фаровон истифода карданд.

БОБИ 6

ТАРАҚҚИЯТИ КИШОВАРЗӢ

§ 1. Пешрафти хоҷагии кишлоқ ва обёрӣ

Дар фасли гузашта ёдовар шудем, ки Сомониён соҳиби мулкҳои фарохдоману кӯҳҳои ганҷноку шаҳрҳои хурраму мардуми меҳнатқарин буданд. Оиди он ҷуғрофону олимони қадима, аз ҷумла Истаҳрӣ, Низомулмулк, Муқаддасӣ, муаллифи китоби «Худуд-ул-олам» низ нақлҳои аҷоиб кардаанд. Бисёре аз онҳо ҳикоят менамоянд, ки оли Сомон дар қатори таъмин намудани сарзамини мардуми форсигӯ, инчунин ба муттаҳидии қаламравҳои хуррами Мовароуннахру Хуросон низ мушарраф гашт. Дар ин ҳусус дар «Худуд-ул-олам» омадааст, ки «...подшоҳи Хуросон андар қадим ҷудо будӣ ва подшоҳи Мовароуннахр ҷудо. Ва акнун ҳарду якест ва мири Хуросон ба Бухоро нишинад ва аз оли Сомон аст ва аз фарзандони Баҳроми Чубинаанд. Ва эшонро малики Машиқ хонанд. Ва андра ҳама Хуросон уммолӣ ӯ бошанд» (с. 59—60).

Оғози муттаҳидии ин ду қаламрави бузург ҳанӯз дар замонҳои Нӯҳ бини Асад (818—842) ва додвронаш Аҳмаду Яхёю Илбис ба вуқӯъ пайваст буд. Дар солҳои сари қудрат будани писарони Аҳмад Абӯнасор (864—992) ва Исмоил (892—907) умумияти мулкҳои тоҷик аҷом ёфт ва баробари мустақилияти қулли давлатдорин Сомонӣ онҳо ба пешрафту инкишофи кишоварзӣ низ муваффақ шуданд.

Дар асрҳои IX—X Хуросону Мовароуннахр кишварҳои зироятӣ ба шумор мерафтанд. Кишту кори деҳқононӣ ин мулкҳо дар заминҳои лалмию оби соҳмон мегиряфт. Дар заминҳои сернаму подиҳои сербориш асосан кишти лалмӣ мешуд. Зеро он имконияти меҳод, ки деҳқонон худро бо ҷав, гандум, загир

таъмин кунанд. Сабаб дар он буд, ки зироатҳои номбурда дар шаронги иқлими мӯътадил ҳосили дилхоҳ меоданд.

Аммо ғайзи заминни оби дигар буд. Аз ин рӯ кишоварзон Мовароуннаҳр ба ҳарч меоданд, ки заминҳои обиро зиёд намоянд. Зеро кишварҳои номбурда дорон захираҳои бои оби ноз буданд. Рудҳои азими Ому, Сир, Зарафшон аз ҳамин мулкҳо ҷорӣ мешуданд. Инчунин рудҳои Қофарниҳон, Қашқадарё, Мурғоб, Харируд ва ғайра, ки мисли дарёҳои азим аз қуллаҳои барфнапӯш ибтидо мегиранд, дар обшор намудани водиҳо, ташкили ҳуби зироатчигию боғу тоқпарварӣ ҳиссаи муносиб мегузоштанд.

Давлатдорони Сомонӣ тамоми кӯшишҳоро ба ҳарч меоданд, ки дар пешрафти кишоварзӣ ба қомебиҳо нонд гарданд. Зеро дар шаронги асри минаъӣ инкишофи зироатчигию пешрафти обёрии мулк боиси рӯсурхии мулкдорон буд.

Амирони Сомонӣ аз қадамҳои нахустини соҳибмансаб гаштани хеш ба масъалаи пеш рафти кишоварзӣ диққат меоданд. Аз ин рӯ Аҳмад бини Асида Сомонӣ аз рӯзи аввали ба Фарғона (818) по гузоштани хеш кӯшиш ба ҳарч дод, ки хоҷагии кишлоки ин мулк рушду қамол ёфта, мардумаш серу пур зиндагӣ кунанд. «Фарғона зинаи қадим аз мулки атроф буданди ва ишонро деҳқон хонданди», омадааст дар «Худуд-ул-олам». Маҳз ин деҳқонии қадимаро хонздони Сомониён дар он мулк устувор намуд. Онҳо тавонистанд, ки Фарғонаро ба водии ҳақиқии пахтакорӣ, ҷорводорӣ, зироатчиӣ, боғу тоқпарварӣ табдил диҳанд.

Дар асри IX Сомониён ба инкишофи иқтисодиёт ва пешрафти хоҷагии кишлоқ роҳи васеъ кушоданд. Зеро дар замони давлатдории онҳо Мовароуннаҳр, ки маркази рудҳои пуртуғён ба шумор мерафт, ба мулки пурғайзи кишоварзӣ табдил ёфт. Кишоварзӣ бештар дар водии пуртаровату сероб инкишоф меёфт. Дар водии Мурғоб, Сир, Зарафшон, Қашқадарё, Омударё, Табаристон, Дехистон, Сиистон, Кобул, Хатлон, Шодмон ва ғайра бештар кишоварзӣ пеш мерафт.

Сарчашмаҳои қадимаи таърихӣ ҷуғрофи нақл мекунанд, ки барои ба роҳ мондани хоҷагии кишлоқ пеш аз ҳама каналу ҷуйборҳо сохтан мегузоштанд. Азбаски Самарқанд маркази Мовароуннаҳр ба шумор меравад, бинобар ин маъхазҳо ба усули кишоварзӣ ин мулкҳо диққати хоса медиҳанд. Ҳафриётҳои бостонӣ собит менамоянд, ки обёрӣ ва кишоварзӣ дар водии Зарафшон таърихи кӯҳан доштааст. Ҳафриётҳои Саразми ноҳияи Панҷакент исбот намуданд, ки мардуми ин қалъамрав бештар аз 5,5—6 ҳазор сол пеш ҷун деҳқонии асил ном бароварда буданд. Барои обшор намудани заминҳои

хосилхези атрофи Самарканд нахру чӯйборхое, ки аз дарёи Зарафшон об мегирифтанд, макоми хос доштанд. Онҳо аввалин шуда усули обёрии сунъиро низ қорӣ карданд. Канали қалоне, ки аз руди Зарафшон ба тарафи Самарканд қори буд, қариб 85 ғозии заминҳои атрофи шаҳро обшор менамуд. Яке аз он нахрҳо, ки Самаркандро обёрӣ мекард, Бараш ном дошт. Маъхазҳо онро қадимтарин меҳисобанд. Мумкин аст он канали Работи Хуча бошад, ки имрӯз Самарқанду Ҷргут, Чомбой ва атрофи онро обёрӣ мекунад.

Мувофиқи маълумотҳои қадима, дар баробари бо чӯйборҳо обшор намулдани водихо, инчунин усули аз ҷохҳои зеризаминӣ об гирифтани низ маълум буд. Хусусан, усули аз ҷохҳои зеризаминӣ об гирифтани дар ноҳияҳои Ҷизах, Ҷоҳ, Истаравшан, Мурғоб, Сугд, Фарғона ва ғайра машҳур буданд. Аз ҷохҳои зеризаминӣ бо усули ҷувоз обро ба боло кашида, бо чӯйборҳо қорӣ менамуданд. Барои ғардон намулдани ҷархи обкашӣ бештар аз қувваи шутур, ҳаҷир, ҳар, асп, барзасон истифода мебуданд. Ин роҳ хусусан дар ноҳияҳои водии Мурғоб расм шуда буд.

Кишоварзӣ ва обёрӣ баробари ҳаёти инсонӣ таърих доранд. Зеро одам баъди ба олами ҳастӣ ҷашм воқарданиш ба маънавият ғизо мепадард. Медонад, ки бе он зиндагӣ номумкин аст. Аз ин ру барои кишту қор қамар баста, кӯшиш ба ҳарҷ медеҳад, ки рохҳои дарёфти ҳосили баланди ғаллаю меvaro ёбад. Он об аст. Бинобар ин аз ин неъматӣ фаровонӣ табиат ҳуб истифода мебарад. Дар қойҳое, ки об нест, усули ҳосил намулдани он неъматӣ ноёфро меҷустанд. Ин буд, ки дар замонҳои ҳеле қадим усули дар янтоқзор кишт карданиро ёд гирифтанд. Решаи янтоқ дар заминҳои беоб ба ҷуҷурии тулонӣ рафта, ба об мерасад ва ба воситаи найчаҳои обро ба боло кашида, ба шоху баргҳо дода, онҳоро сабз нигоҳ медорад. Иро аҷлолони мо ҳуб медонистанд. Барои таҷриба дар зерӣ буттаи янтоқ тухми харбуза шиянида, аз он ҳосили шакарини мервониданд. Сипас тухми тарбузу қадуро санҷиданд. Баъдтар дар янтоқзорҳо алафи қочука қорида, аз он низ ҳосили ҳуб гирифтанд. Бинобар ин киштқори далам ба расмӣ даромад. Аммо янтоқ дар ҳама мавзеоҳо намерӯнд. Аз ин ру кишоварзонӣ қадима рохҳои дигари дарёб намулдани обро ҷустанд. Ин усули бо қорезҳо обёрӣ намулдани заминҳои ташнааб буд.

Қорезу қорезҳои дар Моvароуннахру Хуросон таърихи ҳеле қадима дорад. Ҳафрийетҳои бостонӣ, ки дар водии Мурғобу атрофи Марв гузаронида шуданд, ин ақидаро тасдиқ менамоянд. Онҳо ҳикоят мекунаанд, ки бо роҳи қорезҳо (қўйҳои зеризаминӣ) обёрӣ кардани заминҳо ҳанӯз дар замони Ҳа-

хоманишинхо (асрҳои VI—IV то милод) вучуд доштааст. Пас дар асрҳои миёна ин усули санҷидашуда дар дигар мулкҳои Мовароуннахру Хуросон низ ҷорӣ шуд. Тадқиқотҳои бостоншиносӣ дар водии Мавғоба Туркменистон нишон медиҳанд, ки қорезҳои ин ноҳияҳо дар замони Сомониён низ вучуд доштаанд. Баъзе маъхазҳо тасдиқ мекунанд, ки кишоварзони сомони аз обҳои қорезӣ истифода бурда, ҳатто пахтакориро дар Мари ва дигар ноҳияҳои атрофи он инкишоф додаанд.

Шакли нодири қорезҳои асримиёнагӣ дар водии Зарафшон низ боқӣ мондааст. Ин усул асоси канали «Навад қорез»-и Панҷакентро низ ташкил медиҳанд. Сарчашмаҳо бунёди ин нишоотро ба охири асри XVIII ва ибтидои асри XIX мансуб медиҳанд. Аммо омӯзиши амиқи онҳо шаҳодат медиҳад, ки ин канал дар асрҳои VIII—IX сохта шудааст. Яъне баъди он ки арабҳо дар солҳои 720—721 Панҷакентро бостониро ӯташ зада, шаҳрро ба ҳок яқсон намуданд, сипас аз охири асри VIII ва ибтидои асри IX асоси шаҳри имрӯзаи Панҷакент гузошта шуд. Вале баъди ташкили шаҳри нав сокинону кишоварзонаш ба оби нушокию кишоварзӣ мӯҳтоҷ буданд. Як ҷашман «Қайнар» талаботи умумиро қонеъ гардонида наметавонист. Аз ин рӯ мумкин аст, ки дар асрҳои IX—X масъалан сохтмони канали «Навад қорез» ба миён омада бошад. Аммо сатҳ ва андозаи он бо мурури замон тағйир ёфт.

Наршаҳӣ нисбати дигарон дар боран таърихи обёрӣ ва рудҳои водии Зарафшон маълумотҳои аниқ додааст. Яке аз он рудҳои азими Бухоро, ки ӯ ёдовар шудааст, канали «Шопурком» мебошад, ки то имрӯз номи хешро нигоҳ доштааст. Наршаҳӣ қайд менамояд, ки он рудро Бухорхудот гуё ба шафари Шопури сосони номгузори карда бошад. Инчунин ӯ тавсият медиҳад, ки Шопур дар ободию обшоркунии Бухоро сазмгузор шуда, дар атрофи шаҳр рудҳои зиёде сохта аст. Пас аз сари ӯ қори саркардан вайро писаронаш илома дода, рудҳои бисёре сохта, Бухороро обшор намуданд. Мо дар фаслҳои гузашта баъзе аз онҳоро ёд кардем. Инҳо рудҳои Кармина, Харконат-ул-улё, Сомчун, Фаровез-ул-улё, Фаровез-ус-Сифло ё Коми, Даймун, Арвон ва ғайра мебошанд. Умуман Наршаҳӣ онди дувоздаҳ рудӣ қалони водии Зарафшон маълумот додааст.

Пайваста бо Бухоро, инчунин рудҳои қалони атрофи Самарқанд, ба монанди Бузманҷон, Синавоб (Синёоб), Иштихон, Фай ва ғайра низ ёд шудаанд. Ҳамаи руду ҷўйҳои қалоне, ки сарчашмаҳо ёдовар шудаанд, аз дарёи Зарафшон обегирӣфанд.

Дар тамоми даври замонҳо истифодаи об ва захираҳои он дар мадди аввали назари ҳокимон буд. Зеро об ҳалқунандаи

тақдирӣ ҷамъият ва минбаъд фаровонхӯселани мамлакат ба шумор меравад. Сомониён ба ин масъала аз Нӯҳ бини Асад сар карда, то намояндагонӣ охириин сулолаишон диққати асосӣро ба таълимоти ҳаёлатӣ, ҳаққо ҳудӣ Нӯҳ баъди ба сари қудрат омаданиш (818) баробари пазаронидаи ҷалолати худ (819), ба масъалаи ҷалолати обу замин низ диққати асосӣ дод. Сабаб дар он буд, ки оби рудӣ Зарафшон барои сароғар обшор намудани заминҳои водӣ кифоят намекард. Аз ин руӯ доир ба сарғаронида истифода бурдани об тадбирҳои андешида, пеш аз ҳама назифан ғарбшоро аниқ намуда, тақсими обро ба таъини даровард.

Дар замонҳои ҳокими Чочу Истаравшан будани Яқе бини Асад (818—855) доир ба обҳои намудани кишвар ҷорӣшуда ҳақиқат шуд. Азбаски Истаравшану Чоч аз об тақсими мекарданд, бинобар ин ҳокимон барои тақсими обанборҳо қамар мебастанд. Ба ин роҳ қўшиқҳо ба ҳарч мебуданд, ки на тақсими заминҳои Истаравшан, балки мулкҳои Чиназху Хиносро низ обшор ғарбонанд.

Абӯнаер бини Аҳмад бошад, қори сарғардан амаки ҳешро инкишоф дод. Вай таъиниет, ки қанаду қўйборҳои наъ сохта, наъбатҳои тақсими обро ба таъини даровард. Зеро ғайр аз рудӣ Зарафшон дигар минбаъ қалони ба об таъини тақсими водӣ бурдид қалониет.

Исмоил ҷалолати сарғардан амаки баробари бузургро таъини дод. Вай дар натиҷаи ғарбшорои ҳеш бештар барои ба об таъини намудани мулкҳои Бухоро қўшиқҳо қард. Зеро наъбатҳои дигар тақсими водӣ Зарафшон Бухоро мулкҳои қамар ба шумор мерафт. Бинобар ин Исмоил қўшиқҳо ба ҳарч дод, масъалаи ба оби қўшиқҳои ва қўшиқҳои таъини намудани натиҷаи ҳешро қор қарда баровард. Ба масъалаи вай дар қўйҳои қудай обанборҳо сохтанд. Исмоил баъди амираи қудай қудай шудан (892) қўшиқҳои намуд, ки таъини мулкҳои обҳои шарад. Бинобар ин ба тақсими вай дар рафтӣ соҳаҳои 893—895 обанбори шаҳри Марғ, ки дар натиҷаи Чинқон бемаъний қароб қашта буд, аз наъ сохта шуда, масъалаи ҳаққи обшорониҳо ҳаққи қардад. Дар шаҳри Таъини (ҳаққи қардадониҳо ғарбшорои бошад) обанбори сохтанд, ки аз он заминҳои Қармина, Рабитаи ва ғайра обшор мебуданд.

Насри II низ дар замонҳои тақсими ҳеш ба бештаршани таъини обҳои на қўшиқҳои мулкҳои қардад диққати ҳаққи дод. Ба қўшиқҳои вай дар қудайҳои Фарғона, Баҳи, Қобул, Қамқадарӣ ва ғайра қудай қамқадарӣ қамқадарӣ шуданд. Маъмурҳои ин онҳо рудӣ Қашғар дар водӣ Фарғона буд. Наср баробари дигар мулкҳои, қудайи ба таъини қўшиқҳои Баҳи бештар

аҳамият меод. Азбаски боду ҳавои ин кишвар писанди амӣрон буд, Насру ворисонаш бештар вақт истироҳати хешро дар он ҷо гузаронида, баҳри ободию обшорӣ ин мулк кӯшишҳо менамуд. **PDFCompressor Free Version**

Дар кӯхистон усули ба худ ҳосил обёрӣ амал мекард. Заминҳои он ҷойҳоро аз ҳисоби ҷашмасорон обшор менамуданд. Ин усул дар тамоми кӯхсори Мовароуннаҳру Хуросон ҷорӣ буд. Ҳатто дар «Худуд-ул-олам» ҳаман мавзевҳои ба воситаи ҷашмаҳо обшор мешудагӣ қайд гардидаанд. «Урашт, Хирсоби ду шаҳракинд ба обҳои равоӣ», ҳосили зиёд мегирифтанд, ёд намудааст муаллифи китоби номбурда.

Наср талаботи бозорҳои ҷаҳониرو ба маҳсулоти кишоварзон ба назари эътибор гирифта, барои зиёд намудани истеҳсоли пахта (хусусан пахтаи маҳиннах), пусти қароқулӣ, пашм, меваи хушк ва ғайра диққат дод. Аз ин рӯ водихон Ваҳшӣ Фарғона, Марву Мурғоб ба истеҳсоли пахта, Истаравшану Чоҷ, Утрору Тироз, Исфандҷобу Домгон ба истеҳсоли ғалла, водии Зарафшону Сир ба маҳсулоти мева, Сирсони ба мулки меваҳои ситрусӣ, Деҳистону Хоразм ба парвариши шолӣ махсус ғардониди шуда буданд.

Баробари ин обёрӣ заминҳои кӯхистон низ дар асрҳои IX—X таракқӣ кард. Дар ноҳияҳои Рашт (Ғарм), Элок (Ғайзобод), Мунк (Ховалит), Дарвоз, Ванҷ, Рӯшон, Шугнон, Ишқошим ва ғайра ба воситаи ҷуйборҳои хурд-хурд заминҳои наҷандон қалонро обшор мегардониданд. Обшор намудани заминҳои кӯхистон заҳмати зиёде талаб мекард. Азбаски дар он замонҳо моддаҳои таркида набуданд, одамон бо нӯги зогнулу метиғ дили кӯхро шикфта ба мегузаронданд. Дар ҷойҳои қалба қасбгузари кӯхҳо оташ афрухта, пас ба он об зада, сангҳоро метарконидаанд. Пас аз он сангпораҳоро тоза намуда, ҷуй меканданд.

Замини водихон Осиёи Миёна ҳеле серҳосил буданд. Дар ин ҷо зироатчиғӣ пеш мерафт. Барои обёрӣ заминҳо аз дарёҳои Ому, Сир, Зарафшон, Мурғоб, Герируд, Қашқадарё, Ваҳш, Қофарниҳон ва ғайра истифода бурда мешуд. Ин дарёҳо ба воситаи сохтани дарготҳо ва наҳру ҷуйҳо заминҳои ҳосилхези Осиёи Миёнаро аз об таъмин мекарданд. Одамон ба душвории он ҷавра нигоҳ накарда, барои обшор намудани мулки хеш мубориза карда, наҳру обанборҳои бузург месохтанд.

Дар аксари ноҳияҳои Мовароуннаҳру Хуросон синан кӯхҳо шикфта, аз руду ҷашмаҳои мусавффо истифода мебарданд. Усули дар обанборҳо ҷамъ намудани оби барфу борон ва истифодаи он натиҷаҳои хуб меод. Бештар ҷую каналҳои дили кӯхро бо сӯроҳ намудани санг, ҷиндани ҷубу ҷим ме-

сохтанд. Усули коркардаи бобоён имрӯз дар ноҳияҳои Бадахшони кӯҳӣ, Айниву Мастҷоҳи кӯҳӣ арзи вучуд дорад.

Дар заминҳои обёришавандаи Хӯросону Мовароуннаҳр гандум, таъи, шолӣ, арзан, кӯнок, дӯбиё, офтобпараст, наҳуд, зағир ва дигар зироатхоро мекоштанд. Дар ин музофотҳо ба парвариши пахта ва кирми абрешим низ аҳамияти хеле калон медоданд. Пахтакори дар Марву Кубодиён инсбатан хуб тараққи карда буд. Таҷрибаи бисёрасраи кишоварзӣ собит намуд, ки водихои Марву Кубодиён маркази асосии истехсоли пахтаи маҳиннаҳ будаанд. Сабаб дар он буд, ки нахи пахтаи ин ноҳияҳо инсбати дигар мулкҳо дарозу хушсифат буд. Аз наҳре, ки дар асри VI то милод дар доҳили Кубодиён канда шуда, аз дарёи Кофарниҳон об мегирифт, пахтакори инкишоф меёфт.

Дар боран макони шолӣ будани Осиёи Миёна низ маълумотҳои нодир ҳастанд. Давлати Сомониён дар бобати истехсоли шолӣ низ дар асрҳои миёна ном бароварда буд. Дар ин бора Абӯисҳоки Истаҳрӣ ва муаллифи «Худуд-ул-олам» маълумотҳо додаанд. Онҳо дар боран истехсоли шолӣ ва дар мулкҳои мухталиф ҳосил гаштани он нақл мекунанд. Маъхазҳо ба шолӣи Хоразм, Деҳистон, Табаристон, водихои Зарафшону Сир, Вахш, Шодмон, Фарғона баҳои баланд додаанд. Хафрийгон бостоншиносоне, ки дар Панҷакенти қадима, водии Фарғона, Самарқанд, Хоразм ва ғайра гузаронида шуданд, гуфтаҳои бодоро тақвият медиҳанд. Азбаски шолӣ бештар обро талаб мекунад, он дар соҳилҳои пасти рудҳои Зарафшон, Сир, Ому, Қашқадарё парвариш карда мешуд.

Наршаҳои қисми кулли умри хешро дар Бухоро сипарӣ намуда, онди он маълумотҳои нодир медиҳад. Ӯ баробари таърихи сиёсии ӯли Сомон, инчунин дар хусуси мулки пурфайзу тароват будани Бухоро ва атрофи он ёдовар мешавад. Муаллиф дар боран «Чун Мӯлиён» суҳан карда, дар симони он пешрафти кишоварзиро дар атрофи Бухоро нишон додааст.

Абӯисҳоки Истаҳрӣ дар асари хеш дар боран мулки кишоварзону далерон будани Осиёи Миёнаи замони Сомониён далелҳои зиёде овардааст. Дар асари вай таҳлили боғу тоқзорҳои Мовароуннаҳр ба худ мақоми хос доранд. Вай мулки сарсабзу хӯррам будани Самарқандро дар асрҳои IX—X исбот намудааст. Ӯ қайд менамояд, ки ҳар як шаҳри Осиёи Миёна дар ихотани боғу бӯстонҳо бунёд шудааст. «Тамаи шаҳр ба боғу бӯстон бошад» меғӯяд ӯ. Ибро вай ба Самарқанд, Панҷакент, Чоч, Хучанд, Канд (Қонибодом), Фарғона, Ифтиҷоб ва ғайра инсбат медиҳад. Маъхазҳои қадима дар боран навиҳои меваю мевачоти дар қаламрави Сомониён мерундагӣ низ маълумот додаанд.

Дар боғҳои зебо ва дилкушо зардолу, шафтолу, себ, нок, бихӣ, олуча, гелос, олу, анор, анҷир, чормағз, бодом ва дигар мевахоро парвариш мекарданд. Навъҳои гуногун ва ширину сершароати ангур дар тоқзорҳои Осиёи Миёна хеле зиёд буданд. Харбузаҳои марвӣ ва бухорӣ ба номҳои «Амири», «Асади», «Бехзоди», «Гулоби», «Даҳбедӣ», «Шерозӣ», «Шакарпора», «Камол», «Баргӣ», «Зарметанӣ», «Марвӣ», «Хиротӣ» ва ғайра парвариш карда мешуд. Дар водихои Мурғобу Зарафшон бештар ба парвариши харбузаи навъи «Марвӣ»-ю, «Амирӣ» диққат меоданд. Зеро ин харбузаҳо муҳлати дароз нигоҳ доштан мумкин буд. Бинобар ин дар бозорҳои Хуросону Мовароуннахр ба ин навъи харбузаҳо талабот калон буд. Чунин харбузаҳо дар рӯзи иди «Наврӯз» дастархони ҳар як хонадонро оро меод.

Дар қатори харбуза, инчунин ба парвариши тарбуз, каду низ диққати хоса меоданд. Ин навъи маҳсулотро низ то иди Соли Нав — «Наврӯз» нигоҳ медашанд.

Ангур низ яке аз меваҳои шакарин аст. Он таърихи қӯҳани хешро дорад. Мақови асосии он Осиёи Миёна ба шумор меравад. Бехуда нест, ки дар сарчашмаҳои қадиман таърихи дар бораи мақови ангур будани Осиёи Миёна маълумотҳо зиёданд. Чӣ хеле дар бобҳои аввал хотирнишон намудем, ҳитойҳо калитаки токи ангурро аз Осиёи Миёна бурда буданд. Дар соли 126 то милод сайёҳи Чин Чжан Цян аз Фарғона калитаки токро ба ватани хеш бурда, ба ангурпарварию шарбаткашӣ асос гузошт.

Мувофиқи маълумоти чуғрофиянависони қадима дар асрҳои IX—X дар Осиёи Миёна тоқзорҳои беканор доман паҳн карда буданд. Ин сарчашмаҳо ҳикоят мекунанд, ки дар замони сари қудрат будани хонадони Сомониён дар ин кишвар бештар аз 350 навъи ангур парвариш карда мешудааст. Пеш аз ҳама дар тоқзорҳои Сомониён навъҳои пешпазак, афшон, ҷиллағӣ, навъи миёнапазакӣ кишмиши сафеду сиёҳ, ҳусайнӣ, лаъли якдона, ҷарс, ҷавс, ғажри, шакарангур, навъи дерпазак бахтиёрӣ, дили қафтар, биҳишти, нимранг, ҳамирак ва ғайра мавҷуд буданд. Ангурси кишмиш бештар аз 50 навъро ташкил меод.

Дар баробари ангур, инчунин дар боғҳои Сомониён себ, зардолу, шафтолу, олу, гелос, бодом ва ғайра парвариш мешуд. Қадимтарин навъи зардолу — мирсанҷалӣ, пешпазак, қандақ, ҷиллағӣ ва ғайра ба шумор мерафт. Мовароуннахру Хуросони замони Сомониён дар қатори ангурҳои шакарин, чун мулки анорҳои донаю анҷирҳои ширалор ёд мешаванд. Дар маъхазҳо ба анҷири Самарканду Дарвоз, ангури Хучанду Кубодиён, гелоси Истаравшану Чоч, олуи Фарғона, бихии Рай,

тути Балху Хирот, Марву Дехистон ва ғайра баҳои хоса дода мешавад. Дар «Худуд-ул-олам» макони аниқи меваҳои шаҳду шаҳраҳои ҷаҳон зикр шудаанд.

Исмоили Сомонӣ ба пешрафти кишоварзӣ диққати хоса меод. Аз ин рӯ барои боз ҳам ривоч ёфтани кори деҳқонӣ чораҳои ҷамъоварӣ намуд. Ин буд, ки оиди пахтакорӣ, ташкили коркарди он чораҳои фаврӣ ҷуст. Вай шахсан аз болон истеҳсоли пахтаи маҳиннаи Марву Кабодиён назорат менамуд. Зеро пахтаи ин мавзёҳо хеле хушсифат буда, аз он матоҳои нафис бофта мешуданд.

Пайваста бо пахта, инчунин ғандуми Мовароуннахр Хуросон дар бозорҳои ҷаҳонӣ қиммати баланд дошт. Дар «Худуд-ул-олам» омадааст, ки дашту водии Хуросону Мовароуннахр маркази асосии истеҳсоли ғалладона ба шумор мерафтанд. Муаллифи ин асар ба қабилҳои мардуми ғаллакор аҳолии Хатлон, Фарғона, Чоҷ, Истаравшан, Хирот, Дехистон, Синон, Кобул ва ғайраро дохил кардааст. Абулхасани Истаҳрӣ бошад дар боран ғаллакор будани халқҳои Осиёи Миёна маълумот дода, қайд намудааст, ки мардуми водии Фарғона ғаллаи зиёдатии хешро ба киштиҳо бор карда, ба мулкҳои дигар ба савдо мебарданд. «Аз Фарғона ва Истаравшан ва дигар навоҳӣ ғалла онҳо баранд бо кишти дар рӯи Чоҷ». Аз ин гуфта маълум мешавад, ки ғаллаи Осиёи Миёна ба воситаи баҳри Хоразм (Арал) ба мамлакатҳои Европа, аз ҷумла ба давлати Русӣ, Киевӣ низ бурда мешудааст.

Ғаллакорӣ ва афзудани хошоку дон ба чорводорӣ роҳи васеъ мекушояд. Аз ин рӯ Сомонӣ барои ташкили заминаи мустақими хошоку камар баста дар ин асос ба инкишофи чорводорӣ мувофақ шуданд.

Дар ҳар ҷавру замон чорводорӣ соҳаи асосии ҳоҷагии киштиҳо ба шумор меравад. Дар замонҳои Сомонӣ низ он яке аз соҳаҳои асосии кишоварзиро ташкил меод. Ҷӣ хеле, ки сарчашмаҳои қадима ҷуғрофӣ маълумот додаанд Хуросону Мовароуннахр дар асрҳои миёна маркази қалони чорводорӣ буданд. Дар водии Мурғоб, Хирот, Нишопур, Зарафшон, Сир, Шодмон, Вахш, Мулк ва ғайра рамаҳои қалони бузу гуҷсанд, подан шутуру асп ва гов парво карда мешуд. Подан қалони шутурҳоро бештар дар водии Мурғоб дидан мумкин буд. Ба парвариши шутур, асп ва ҳаҷир, ки вазифаи нақлиёти боркашро адо менамуданд, бештар диққат меоданд. Зеро асоси нақлиёти тиҷорати Сомонӣро шутур, ҳаҷир ва аспҳо ташкил меоданд. Онҳо асосан шутуро дар водии Мурғоб, ҳаҷирро дар Бухорою Самарқанд, аспро дар водии Чоғониён, Шодмон, Фарғона, Зарафшон парвариш менамуданд.

Дар «Худуд-ул-олам» номи Чағониён бештар зикр мешавад. Дар қатори рамаҳои бузу гӯсфанд, инчунин дар он ҷо асппарварӣ ҳеле тараққӣ карда буд. Аспҳои он мулк дар бозорҳои ҷаҳонӣ қиммати арзанда доштанд. Аспҳои боркашӣ бузкашӣ Чағониён ҳатто дар Бағлод ном бароварда буданд. Аз ин рӯ чорводорони Чағониён, Шодмон, Фарғона ва дигар мулкҳои қаламрави Мовароуннаҳр кушишҳо ба ҳарч медоданд, ки бештар зотҳои хуби аспҳои маҳаллиро парво намоينд. Аз қадимулайём фил, шутур, ҳаҷир, асп, ҳар, гови кутос ҳайвонҳои нақлиётӣ буданд. Хусусан, дар шаронти кӯхистон аспу ҳару ҳаҷир нақлиётӣ камҳарҷ мебошанд. Дар сомонӣ додани қорвонҳои тиҷоратӣ саҳми фил, шутур, асп қалон буд. Дар замонӣ Сомониён ва пеш аз онҳо низ усули бо ҷиғина қашонидани ғалла, алаф, ҳезум ва ғайра ҷой дошт. Дар ҷиғина бештар аз қувваи барзаговҳои ҷуфтӣ истифода мебардаанд.

Ноҳияҳои кӯхистони Осиёи Миёна низ дар парвариши қорвон нақлиётӣ, аз ҷумла аспу ҳар таҷриба доштанд. Вале бештар дар кӯхистони қаҳратунӣ ин мавзёҳо ба парвариши гови кутос машғул мешуданд. Ин зоти гов баробари додани ширӯ гӯшти фаровон, ҷуи нақлиёт истифода мешуд. Дар асрҳои IX—X дар Осиёи Миёна рамаҳои қалони гӯсфанду буз парво карда мешуд. Дар хусуси пешрафти рамаҳои бузу гӯсфанди Сомониён маълумоти таърихӣ маълумот медиҳанд. Асосан извъҳои гӯсфандони серпашм, сергӯшту равған (хисорӣ), қароқӯлӣ, хиротӣ, балхӣ, қобулӣ ва ғайра парво карда мешуд. Рамаҳои қалони бузу гӯсфанди Сомониён дар даштҳои Хафруд, Чиззах, Қеш, Насаф, Вахш, Мунк, Балх, Ғазна, Нишопур, Рай, Дехистон, Марв меҷариданд. Қисми қулли ҷӯлонҳоро ғуломони турк ташкил медоданд.

Ҳамин тавр дар натиҷаи иқтисоди кишоварзӣ барои баланд шудани иқтисодиёти давлати Сомониён шаронти фароҳам омаданд. Давлат тавонист, ки худро бо маҳсулоти ғалла, мева, гӯшту шир таъмин кунад. Аммо бо ин гуфтанӣ нестем, ки тамоми табақҳои аҳоли аз маҳсулоти кишоварзӣ фаровон истеъмол мекарданд. Ин тавр не. Дар замонӣ давлатдорӣ Сомониён қисми қулли мардум бенавою хонабардор буданд. Аҳ ин ҳол, ки ин дар бай ҳаракатҳои халқӣ сар зала, давлатдориро ба ташвиш меоварданд.

Осиёи Миёна инсбати дигар мамлакатҳо дорон мулкҳои пурф PDF Compressor Free Version. Дар замони хонадони Сомониён баробари тараққиёти соҳаҳои муҳташриф, инчунин ба инкишофи хоҷагии кишроқ диққати асосӣ меоданд. Замини пурсаховати ин кишвар асосан дар дасти як гурӯҳи хурди амалдорони хонадонҳои Тоҳирӣну Сомониён буд. Замину бонгарини асосии давлат дар ихтиёри феодалҳои калони худӣ хонадони амирони Сомонию Тоҳирӣ қарор дошт. Хар қадоме аз он заминдорон дар мулки хеш ҳокими мутлақ ба шумор мерафтанд. Яке аз онҳо Муҳаммади Тоҳирӣ буд. Дар ихтиёри ӯ мулкҳои зиёди пурфайз қарор доштанд. Ҳуқуқҳои хонадони Сомониён ба бойшавии як гурӯҳи хурди собиқ ғуломон роҳ кушод. Зеро заминҳои калони мамлакат дар баробари хонадони подшоҳ, инчунин дар ихтиёри Алтегин, Сабуктегин барии собиқ ғуломон буд. Як қисми дигари замини Сомонӣ дар дасти судхӯронӣ тоҷирони калон меистод. Онҳо аз ҳисоби иҷораи замин даромадҳои беаҳмақ мегирифтанд. Зеро мустамликадорон заминҳои серҳосилӣ обии кишварро аз дасти ҳуҷакинҳошон қашиди гирифта, ба мулки холиси хеш табиал меоданд. Ин усулро феодалони Сомонӣ низ инкишоф доданд. Онҳо аз дасти халқ заминҳояшонро мегирифтанд. Агар шахсе аз ҳимоятгарони халқ қуръат қараа бар зидди бенисофии ҳокимон баромад мекард, ӯро қавран ба қатл мерасониданд. Бинобар ин қасе қуръат намура пешӣ роҳи сиёсати Сомониёро гирифта наметавонист. Аз ин рӯ, замин асосан дар дасти як гурӯҳи хурди амалдорон муттаҳид буд.

Феодалони амирони Сомонӣ ғами деҳқононро намеҳурданд. Пешӣ роҳи хонабардӯшшавии омман васеъи чоряққорони панҷаққоронро намегирифтанд. Қўшишҳо ба харҷ меоданд, ки бештар деҳқонон қонасалоту бенаво шуда, сафи ғуломонро зиёда намоияд. Роҳи пешгирифтаи онҳо шуморан бекоронро зиёда намура. Онҳо маҷбур мешуданд, ки ба отрядҳои ғуломон дохил гашта, баҳри рўзгузаронии хеш хизматҳои хеле душвору назини феодалони калону амалдорони даргоҳи Сомониёро ба ҷо оранд.

Ривҷебии савдо ва ҳунармандӣ раванди аз хоҷагии кишроқ ҷудо шудани қосибҷағи ва тақсимои меҳнатро дар байни шахру деҳот тезонид. Дар деҳот ашрофони сомонӣ бо тамоми ҳасташон, барон ингоҳ доштани заминӣ об ва побанди хеш ғардонидани деҳқонони қамбағал мубориза мебуданд. Аз рӯи ҳуҷҷатҳо заминдорни Сомониёро ба якҷанд гурӯҳ тақсим қардан мумкин аст.

Ба гурӯҳи заминдорони калон қонаводаҳои Тоҳирӣну Со-

мониён, намоёндагони намдори он замон — диҳқонон, рӯҳониён ва ҳамагонии ҳамаи соҳил мешуданд. Дар замони Сомониён хизматчиёни гвардияи туркии дарбор низ соҳиби замин ва боғариҳои зиёд буданд.

Яке аз шаклҳои асосии заминдорӣ — **мулки султони давлатӣ** ба шумор мерафт. Хушудии заминии султони интиҳо надошт. Қадом вади ӯ дашти серҳосилу серобе, ки будон мулки амирон ба шумор мерафт. Он заминҳоро омман асосии деҳқонии побандии амири қор мекарданд. Аз болон ни наваъ заминҳо дорони «Аз-Зиё» назорат мебуд. Андоз ва хироҷи ин заминҳо ба ҳазинаи амир дохил мешуд.

Шакли дууми заминдориро мулкҳои шахсии баъзе намоёндагони хонаводаи Сомониён — диҳқонҳо, рӯҳониёни олимартаба, арбобон, савдогарон ва саркардагони ҳарбии гвардия ташкил медоданд.

Шакли сеюми заминдориро вақф меномиданд, ки он ба муассисаҳои динӣ тааллуқ дошта, дар ихтиёри рӯҳониёни олирутба буд.

Ғайр аз заминҳои аз тарафи давлат бартарӣ дода шуда, дигар аз ҳама заминҳои қорӣ ба фонди давлат хироҷ ситонида мешуд. Хироҷ сарчашмаи асосии даромади давлат ба шумор мерафт. Сомониён кушишҳо ба ҳарч медоданд, ки зердастонашон аз сисёати пешгирифтаи онҳо розӣ бошанд. Аз ин рӯ роҳҳои беҳбудии анидагӣ ва тобиёти хизматгориҳои хешро меҷустанд. Бештар ба визоиёни даргоҳи подшоҳӣ диққат медоданд. Бинобар ин онҳо дар замони ҳукмронии худ барои дар назди давлат хизматҳои шӯён кардан ниёомҳо созмон доданд. Ба ашхоси ҷулогона тартиботи шартан ба онҳо тақдир намудани замин қорӣ гардид, ки бо мурури замон ин заминҳои ҳадӣ қарла шуда, ба мулкҳои шахсӣ табдил меёфтанд. Ин наваъ заминҳоро «**икта**» номиди, соҳиби онҳоро «**иктадор**» мегуфтанд.

Шакли пахшудатарини заминдорӣ феодалӣ ба иҷора додани он буд. Яъне заминдорони қалон ба деҳқонони беэминӣ камзамин бо шартҳои муайян мулкҳои онҳоро иҷора дода, дар инъизи хизмат ба онҳо ҳаққи почтӣ меоданд. Ин усул пеш аз Сомониён низ қорӣ буд. Бо ин роҳ заминдорон даромадҳои бедарди зиёди мегирифтанд. Агар талабот ба ин усули иҷораи замин зиёд мешуд, албатта, шарту шароитро тағйир медоданд. Масалан, агар шумораи қами одамон ба ин қор даст зананд, аз онҳо аз ду як ҳиссаи ҳосилро ситониди, дасту дили иҷоракоронро ба мулкҳои хеш гарм менамуданд. Баъди одат қардани иҷоракорон аз онҳо аз се ду ҳиссаи даромади заминро мерӯғиданд. Сипас қорак-

кору панҷикорро созмон меоданд. Ҳамаи ин «тадбирҳо» хонаи деҳқони бебизоатро боз ҳам харобтар менамуд. Аммо барои рӯзгузарони шуда, онҳо аз побандии ҳучаи дур наместуданд. Афзудани пушвори иҷоракорон нархи заминро боло бурда, оброи мулкдорро меафзоён. Деҳқонон кашшоқ мешуданд. Вале амирони Сомони онди беҳбудшавии шароити зиндагии деҳқонон кушиш намекарданд.

Баъзе деҳқонони камбағал ба умеда нигоҳ доштани замини худ, онро ба мулкҳои заминдорони калон ҳамроҳ карда, ба зер «ҳимояи» феодалон мебаромаданд. Феодалон бошанд, чунин заминҳоро бо осонӣ азони худ карда, сохибони онҳоро ба худ тобеъ менамуданд. Деҳқон ҳаматарафа истисмор мешуд. Азбаски ҳучаи заминро об давлат набуд, бинобар ин деҳқонони иҷоракор сетарафа зарар меидиданд. Аз як тараф давлат, аз тарафи дигар заминдорон ва шахси сеюм миробҳо онҳоро хонабардӯш менамуданд. Иҷоракор маҷбур буд, ки ҳосили ҷамъкардаашро аввал ба ҳучаи ва пас ба нази оби истифодабурда ба миробҳо диҳад.

Аҳли меҳнат ғайр аз додани хироч, дар тоза кардан ва сохтмони нахрҳо, рохҳои, пулҳо, девори шаҳрҳо, қасрҳо, макбараҳо ва ғайра бераҳмона истисмор карда мешуд.

Дар замони ҳукмирони хонадони Сомониён ғуруҳи асосии истехсолкунандагон асосан ба ду тақсим мешуданд: деҳқонони ҷамоатӣ ва деҳқонони иҷоракор. Аммо агар дурусттар таҳлил намоем асосан дар байни онҳо фарқ набуд. Зеро натавоно деҳқонони безамин, балки деҳқонони камзамин низ ба роҳи иҷоракорӣ гузашта, чоряккору панҷяккор мешуданд.

Ҳолати истифодаи обу замин ва истисмори деҳқонон аз тарафи давлату заминдорон дар маъхазҳои таърихӣ нақши худро ёфтаанд. Бисёре аз муҳаққиқони маъхазнавис ба ҳолати заминро об ва истисмори деҳқонон дар асрҳои IX—X баҳон ҳақиқӣ додаанд.

Муҳаққиқони таърихӣ асрҳои миёна, аз қабилҳои В. В. Бартольд, Б. Гафуров, Н. Неъматов ва дигарон ба ин масъала аҳамияти аввалиндарча дода, кушиш намудаанд, ки ба қадри имкон раванди истисмори деҳқонро дар замони Сомониён боз ҳам равшан намоянд. Аз ҷумла Б. Гафуров ҳолати заминдорони замони Сомониёнро омӯхта, дар ҷилди якуми «Тоҷикон» онди истисмори деҳқонон ёдовар шудааст, ки шаклҳои маъмули истисмори феодалӣ (ҳеле афзудани рентии феодалии замин) дар як сол ду бор хирочи солона ситондан; равиҷи ривҷи иқтаъ ва туъма; иҷора додани замин ва ғайра, ки дар аҳли Сомониён вучуд дошт, боиси ҳамин гардид, ки аҳли сершумори меҳнат аз замин тамомаи маҳрум шуда, битаъом побанди заминдорони калон мегардид. Аҳли меҳнат — деҳқо-

нону косибон зиндагии кашшоқона ба сар бурда, беш аз пеш хонабардӯш мешуданд (с. 492—93).

Феодалон, амалдорони Сомонӣ бо ин роҳ халкро истисмор менамуданд. Аз ҳисоби хироче, ки аз оммаҳои меҳнаткаш ба даст меомад, касру даргоҳҳои бохашамат, мадрасаю масҷидҳо сохта, дар назди аҳли башар фасоди дохили дарборро рӯйиш менамуданд.

Дар замони Сомониён дар баробари адо намудани маҷбурият ва андозҳои зиёд, аҳоли аз тарафи ҳокимони маҳаллӣ, чамъқунадагонӣ андозҳо ва рӯҳониён фанду фиреб карда мешуд.

Зулму истисмори пурзӯри феодалӣ қосан сабри оммаи халкро лабрез кард. Шӯришҳои халқӣ бар зидди хилофат ва феодалони маҳаллӣ то рафт оммавӣ ва зиёд мешуданд. Чунин шӯришҳо дар солҳои 30-юм ва 70-уми асри X дар Мовароуннахру Хуросон рух дода буданд. Масалан, соли 961 аҳли Бухоро шӯриш бардошта, касру дарбори амирро тороҷ намуда, оташ заданд. Ин шӯриш дар зери талабҳои иқтисодӣ гузашт. Мансур бини Нӯҳ онро пахш намуда, ба худосаи даркорие наомад, ки барон беҳбудии фуқаро кӯшанд. Аз ин рӯ чунин чунбишҳо барои ваю ворисонаш муқаррарӣ шуданд.

Сомониён кӯшишҳо ба ҳарч меододанд, ки найрангҳои хешро онди истисмори оммаи деҳқонон ҷиҳати нигоҳ доранд. Бинобар ин шакли усули мухталифи ба хешу ақрабо, сарлашкарону дӯстонашон додани заминро қор карда мебароманд. Онҳо баъди ба «иктаъ» додани замин, шакли нави ғуҷалихиро дар «инъом» донистанд. Аз ин рӯ, дар асрҳои IX—X яке аз шаклҳои пахшшудани заминдорӣ Сомонӣ «инъом» гашт. Ин усулро онҳо аз мустамликадорони араб мерос гирифтанд. Зеро халифони араб ба тоҷиконе, ки ба онҳо содиқона хизмат мекарданд, заминни худашонро «инъом» менамуданд. Сомониҳо бошанд, валииёзматӣ карда, заминҳои беҳтарини Мовароуннахру Хуросонро ба ғуломони худ «инъом» меоданд. Ҷаъ хеле, ки дар боло ёдовар шудем бо ин роҳ собиқ ғуломон соҳиби мулк шуда, мардуми муқимино аз заминҳои худ бенаҳб менамуданд. Дар замони амирини хеш Нӯҳ бини Мансур (976—997) ба Бакр бини Малик барон хизматҳои шахри Нағрободи водии Фарғонаро ғуҷа намуд. Баъдтар Бакр ин шахро ба падараш Малик инъом кард. Охиёта-охиёта ин шахр ба «мулки хури ҳолис»-и хонадони маликиён табдил ёфт. Сомониён ҳатто, аз инъоми мулкҳои калон низ рӯ намегардониданд.

Мувофиқи шарту шароити қонунномаи феодалӣ замин таъхо ба хонадони подшоҳ, шахсон олимсанб, сарлашқарон, амалдорони калони ҳарбӣ, шахравандони бонуфуз инъом дода

мешуд. Аммо давлатдорон конадо конунҳои дохилии худро риоя намекарданд. Кӯшиш ба ҳарч меодавд, ки мулкхоро аз дохил ҷайрон кунанд. Ҳатто вақте мешуд, ки амирзодагонӣ сомонӣ ба шахсон наздики хеш замин тухфа мекарданд. Дар баъзе мулкҳо пешхезии инъомғирифтагон ба ҷое мерасид, ки онҳо худсарона ба номи хеш танга сикка зада, ҳукумати марказиро эътироф намекарданд. Ана, ки буд, яке аз заминаҳои асосии суғатташани иқтисодии давлатдорони амирони сомонӣ. Кор ба ҷое расида буд, ки заминдорони калон вишӯндодҳои амиронро ба инъобат намеғирифтанд. Ҳавобаландӣ, савлатмандӣ ва худписандии амирону вазирон сабабгори аз дохил поразия шудани давлат мегардид.

Инъомӣ замин истисмори одамро аз тарафи одам зиёд кард. Ҳамин буд, ки замини Сомониён заминҳои дар дасти бойҳо буда, бештар ба шакли сеяк, чоряк, панҷак ба иҷора дода мешуд. Бо ин роҳ заминдорони калон фондаҳои бедарди-миён мегирифтанд. Ҳатто сола мешуд, ки иҷоракор ҳаққи ҳуҷаириро дода, ҳудаш аз ҳосил беэасиб мегашт.

Ҳамин тавр усули заминдорони ҷорикардани хонадони Сомониён ба беэаво шудани ғуруҳи калонӣ деҳотиён ва бей-ғаштани як дастан ноҷиз муфтихӯрон оварда мерасонд. Ҳеҷ гоҳ амирону вазирони Сомонӣ барон баробари аҳли ҷамъият мубориза набурдаанд.

Дар охири ҳамиро бояд хотирнишон созем, ки замининъом-дихии Сомониён ба сари ҳудашон филокатро овард. Онҳо аз оқибатҳои бади «инъом» оғаҳ нашуда, заминро ба хизмат-горони турк, яъне собиқ ғуломонашон тақдир намуданд, ки он баъси оғози дар солҳои 70-уми асри X поразияи мулкӣ оли Сомон гардид.

БОБИ 7

ИНКИШОФИ САНОАТИ КҶҲЯ ВА ҲУНАРМАНДИ

§ 1. Истеҳсоли маъдан

Маълум аст, ки аз қадимулайём Хуросону Мовароуннаҳр марказҳои асосии тавлиди қанданиҳои фойданок буданд. Дар ин хусус маъхазҳои таърихӣ ва рӯзномаҳои сайёҳон шохиди медиҳанд. Дар бораи пурганҷ будани кӯҳҳои мулкҳои номбурда, аз ҷумла Абуясоҳи Истаҳрӣ, Муқаддасӣ, муаллифи «Худуд-ул-олам» ва дигарон хабар додаанд. Ин гуфтан сарчашмаҳои коғзҳои бостоншиносон дар қонҳои қадима ва дигар бозёфтҳои ҳафрийӣ тасдиқ менамоянд. Истаҳрӣ дар китоби ҳеш «Масолик ва мамалик» дар бораи қаламрави пурфайзу нисбат будани Мовароуннаҳр маълумотҳои хоса додааст. Аз ҷумла ӯ дар бораи маъданҳои зеризаминии ин кишвар низ нақл мекунад. «Ва маъдани зару симу забику (жева) оҳан дар нилоиҳои Мовароуннаҳр бисёр аст,—навишта буд ӯ.—Ва маъданҳои эшон беш аз дигар маъданҳо аст... Аммо зару жеваю мис ва он чӣ аз маъдан ҳамад ҳамма мовароуннаҳрӣ бештар бувад. Ва маъдани навишодир дар ҳамон ҷаҳон он ҷо аст».

Бинобар ин истеҳсоли маъданҳо дар замонҳои Сомониён ҳеле боло рафт. Онҳо қўшиш ба ҳарч доданд, ки ҳарчӣ бештар қонҳои наъ кофта, истеҳсоли оҳан, тилло, нукра, симоб, мис, сурб (қўрғошим), қалъагӣ, навишодир, ангиштсанг ва дигар чизҳоро дуруст ба роҳ монанд. Дар ин бобат воқеи Фарғона намуна буд. Фарғонаро сарчашмаҳои ҷун мулки ободу пурфайз ёдовар мешаванд. «Ва андар кӯҳҳои вай маъдани зар ва сим аст бисёр ва маъдани мис ва сурб ва навишодир ва симоб ва ҷароғсанг»—ёдовар шулааст муаллифи «Худуд-ул-олам» (с. 71).

Фарғонаро, шаҳру деҳоташро кӯҳҳо ихота намудаанд, ки онҳо маҳзани ганҷанд. Маълум мешавад, ки дар асрҳои миёна аз Аҳсиқат (Оқсиқан)-и Фарғона тиллоу сим истеҳсол мекар-

ҷотҳои қадима ва изи қонҳои болои заминӣ нишон медиҳанд, ки одамон усулҳои гуногуни ҳосил намудани маъдани тозаро кашф карда будаанд. Як қисми қонҳоро ба шакли ҷоҳ то дарёфтани маъдан, ба андозаи се-чор метр кофта, пас дар дохили он оташи саҳт созонӣ медоданд. Баъди ба дараҷаи баланд тафсидани дохили ҷоҳ, баъзе аз маъданҳо, аз қабилӣ тилло, нукра, қурғошим, симоб ва ғайра аз қаъри сангҳо ҷудо шуда, ҷун маҳсулоти соф дар маркази ҷоҳ ҷамъ мешуд. Агар ҳосил зиёд бошад, он гоҳ қуҳқанон қори хешро идома медиҳанд. Чоҳи муқаррариро боз ду-се метри дигар кофта, аз нав оташ мегирифтанд. Баъд масофаи ба ҷоҳ об шуда рехтани маъданҳоро тадқиқ намуда, пас дар ҳамшафати он боз қорро идома медоданд. Ҳамин тавр қарда як масоҳати қалонро тадқиқ намуда, ҳосили диллоҳ мегирифтанд.

Тадқиқотҳои бостоншиносӣ геологие, ки дар қуҳҳои Каромазор, Зарафшон, Бадахшон ва дигар ҷойҳо гузаронида шуданд, дар бораи роҳҳои мухталифи истихроҷи маъдан маълумотҳои аниқ доданд. Онҳо нишон медиҳанд, ки қуҳқанҳои асримиёнагии таҷрибаи ҳеле бои маъданистехсолкунии доштаанд. Дар мавзӯҳои, ки маъдан ҳеле ҷуқур ҷойгир аст, усули қонҳои дарозрӯяи гузоштани тирғакҳоро қор қарда баромадаанд. Ҳафтистҳои қони Мансур ин гуфтаҳои тавқият медиҳанд.

Сарчашмаҳо ва тадқиқотҳои бостонӣ геологӣ исбот менамоянд, ки қони Мансур муассисаи давлатӣ будааст. Аз он нукраи софу қалъагӣ истехсол мекарданд. Аз ин рӯ амирони Сомонӣ ба рафти қор дар ин қон диққати ҳоса дода, маҳсулоташиро зери назорат гирифта буданд.

Баробари ин усули дигари истехсоли маъдан низ маъмул буд. Дар он ҷойҳои, ки захираи оҳану мис ҳеле зиёд аст, ҷоҳҳои қалон кофта, дохили онҳоро бо ҳезуми арча пур мекарданд. Баъд оташи мезаданд. Дар натиҷаи ҳарорати баланд сангҳо тафсиди, сӯрх мешастанд. Он гоҳ ба болои сангҳои тафсон оби ҳуноқ мерехтанд. Дар натиҷа сангҳо ба сардӣ тоб наоварда, пора-пора мешуданд. Қуҳқанон пораҳои сангро дар сабату қашуқҳо ҷой намуда, ба устохонаҳои маҳсус бурда, аз онҳо маъдани диллоҳ мегирифтанд.

Ин усулҳо имконият дод, ки дар асрҳои IX—X истехсоли тилло, нукра зиёд шавад. Қоғуқови қонҳои қуҳҳои водии Зарафшону ноҳияҳои Дарвозу Рӯшон, Шугиону Роштқалъаи Бадахшон низ аз он шаҳодат медиҳанд. Дар ин ҷойҳо қонҳо изҳандон ҷуқур буданд. Бештар маъдани дар болои замин ҳобидаҳо дастрас менамуданд. Барои қандани маъдани қаъри қуҳ усулҳои муқаррариро истифода мебарданд.

Муаллифони асримиёнагии тоҷикӣ қор дар бораи таърихи ҷуғрофияи Мовароуннаҳру Хуросон асарҳо эҷод намуда, он-

ди макони зару зевар будани Осиён Миёна маълумотҳои ҳосил додаанд. Дар «Худуд-ул-олам» ин маъсала бештар ҳалли ҳешро ёфтааст. Ин муаллиф ҳаман ноҳияҳои оламо ҳуб омӯхта, онҳо баъдан ба макони онҳо низ маълумот додааст. Мувофиқи гуфтаи сарчашмаҳо дар Хатлон қонҳои нуқра, тилло ва намак бисёр буданд. Умуман дар Осиён Миёна тилло, нуқра, сангҳои қиматбаҳо, оҳан, мис, қалъағи, биринҷи, навшодир, мум, симоб, ангиштсанг, нафт, намак, қурғошим, мармар, акит, фирӯза ва дигар маъданҳои истехсол мекарданд.

Тамоми наъби металлҳои номбардашуда дар қонҳои Қатан Топқан, Қонсой, Қуҳи Сим, Қони Нуқра, Қонҷоҳ, Қони Гут, Амударо, Қиштут, рудин Сабӯҳ (дар болооби Зарафшон) ва дигар ҷойҳои ҳеле зинда буданд. Қонҳо дар чуқуриҳои то 150 метр кофта мешуданд. Ба дохили қонҳо аз беруни ҳаво дода, даруни онҳоро бо ҷароғҳои нафти равшан менамуданд. Боқимондаҳои асбобу ағҷиҳои рушнордиҳандаи асри миёнагӣ аз Қони Нуқран деҳани Некиоти шаҳри Панҷакент ёфт шудаанд. Ин қон ҳанӯз дар асрҳои IX—X арзи вучуд доштааст. Дар солҳои аз тарафи Россия истило шудани Осиён Миёна онро аз нав қор кардаанд.

Олотҳои қорини қуҳқанҳо ҳеле олӣ буда, аз ҷутҳои сангину оҳанин, болғачаю зогини ва қаланди бел иборат буданд. Ҷи ҳеле ки ёдовар шудем, қонҳоро бо ёрин посутуну тирғавҳо беҳтар менамуданд.

Дар сарчашмаҳои таърихӣ-ҷуғрофӣ дар қатори Фарғона, Истаравшану Ҷон номи Илок (ё Илок) бештар ёд мешавад. Онро ҳаман муаллифони қадиман номбаркардашуда ба забон меоранд. Он мулк дар ҷои имрӯза воҳини Оҳангарони вилояти Тошканди Ўзбекистон воқеъ будааст. Муаллифи китоби «Худуд-ул-олам» дар бораи Илок ҳарф зада, онро мулкҳои ҳеле хураму обшор тасвир намуда гуфтааст, ки «андар миёни қуҳ ва саҳро» ҷойгир шудааст. Ин гуфтаи муҳаққиқро ҳолати имрӯзаи он ноҳия тасдиқ менамояд. Зеро то қунун Илок ҷои заминии пурғанҷ арзи вучуд дорад. Агар ба гуфтаи муаллифони қадима, он макони симу тилло бошад, пас то имрӯз низ захираҳои вай далоил дорад. Илок дар дили Қуҳи Сим доман паҳн кардааст. Аз ин ҷо худ аз худ бар меояд, ки он дар асрҳои миёна низ яке аз марказҳои асосии истехсоли маъдани давлати Сомониён ба шумор мерафтааст. Аз қуҳҳои Илок баробари тиллоу нуқра, мису сурб, ҷиҷунии марғи муш низ истехсол мекарданд. Шаҳраҳои атрофи Илок—Даҳқас, Қуҳи Сим, Яҳуд лиғ, Абралиғ, Итулах, Алҳаҷас, Сомин Сабрак, ки ин мулкҳо бо водии Фарғона пайваст менамоянд, маркази асосии ихроҷи маъдани асрҳои IX—X ба шумор мерафтаанд.

Маъхазҳо дар қатори дигар маъдану сангҳои қиматбаҳо,

ба тиллои Бадахшон диққати махсус додаанд. Ин маъдани кимматбаҳо дар Бадахшони Шарқӣ захираи бой доштааст. Хафрияти геологии соҳили рӯди Бозордара аз он шаҳодат медиҳанд.

PDF Compressor Free Version

Сарчашмаҳо дар қатори маркази асоси истеҳсоли тиллову нукраи соф доир ба маибан бузурги оҳани баландсифат будани Оснён Миёна, маълумот додаанд. Мувофиқи онҳо маълум мешавад, ки дар Илок, Фарғона, Зарафшон, Дарвоз, Ваиҷ ва дигар мулкҳои Мовароуннаҳр оҳани хушсифат тавлид мешудааст, ки он бо сифати баланди ҳеш дар кишварҳои ҳамҷавор низ машҳур будааст. Ҳатто, онро ба мамлакатҳои Европа мебурданд. Дар ин ҳусус тадқиқотҳои нолири олимони тоҷик низ шаҳодат медиҳанд.

Б. Ғафуров ба адабиёти таърихӣ ва сарчашмаҳо тақӣ намулда, онди коркарди маъдани кӯҳи маълумотҳои зиёде гирд овардааст. Аз ҷумла ӯ менависад, ки ҷуғрофи қадими араб Абдулқосим ибни Ҳавқал қайд кардааст, ки дар атрофи Истаравшан бо номи Марсманд ва Минк ду ҷой буд, ки оҳани истеҳсол карда мешуд. Маҳсули ин қонҳо то дараҷасе буд, ки на танҳо Фарғонаро таъмин менамуд, балки оҳани ва асбобҳои аз маҳсули ин қонҳо тайёр карда шуда ба Хуросон, Бағдод ва Ироқ бурда мешуд. Муаллифи «Худуд-ул-олам» низ тасдиқ мекунад, ки дар Марсманд ҳар сол як маротиба бозор шуда, маҳсули оҳани он ҷо ба фурӯш бароварда мешуд. Инчунин ҳуди ҳамин муаллиф қайд мекунад, ки дар асри X дар Оснён Миёна, ҳамчун давран Аббосиён аз нафт барои қорҳои ҳарбӣ хеле зиёд истифода мебарданд. Дар вақти муҳосираи шаҳрҳои бомбаҳои оташдехи мепартофтанд, ки дар онҳо нафт ба қор бурда мешуд. Хулоса, ҷи хеле ки ҷуғрофи араб Истаҳрӣ гувоҳӣ медиҳад, дар давран Сомониён аҳолии Мовароуннаҳр «... аз ҳаман ҷизҳои дарқорӣ ба ҳубӣ таъмин буданд ва ба ҳеҷ як ҷизе истеҳсолмекардагони мамлақати дигар эҳтиёҷ надоштанд».

Истаҳрӣ ва муаллифи «Худуд-ул-олам» дар бораи мақони қандаиҳои фонданик будани Хуросон маълумотҳои динк додаанд. Аз Бадахшон—тило, лочувард, бечода, аз Нишопур—фирӯза, Гарҷистон тила, аз атрофи Нишопур—нукра, оҳани, мис, аз Мара — мис, аз Балх — сурб, марғи муш, аз Тӯс — фирӯза, мис, сурб, мармар, аз Толиқон — оҳани, сурма, мис, аз Бағдод—намак, аз Панҷшер—мис, оҳани ва ғайра ҷизҳои истеҳсол менамуданд.

Мовароуннаҳро Хуросон аз қадим боз ҷун марказҳои асосии захираи нафту газ, ангиштсангу намак ном баровардаанд. Дар тамоми ғӯшаҳои қанори ин мулкҳои захираи қалони сӯзишворӣ—ангиштсанг мавҷуд аст. Аз қамонҳои қадим боз захираҳои ангишти коксии водии Зарафшон маълум аст. Истеҳсоли

он ханӯз то асрҳои IX—X ба роҳ монда шуда буд. Имрӯз низ он қонҳо қорро идома дода истодаанд.

Дар сарчашмаҳои номи Асбара (Исфара) чун маркази қалониҳои антиқитсонӣ, дар водии Фарғона ёд мешавад. Он ҷо то қунун дорои захираи хеле бои сӯзишворӣ мебошад. Антишти он ҷоро аз замонҳои қадим ба шакли ҷохҳои рӯйкушода истехсол менамуданд. Истахрӣ дар бораи антиқитсонӣ водии Фарғона нақл намуда, ба қонҳои Исфара бештар диққат додааст. Бай мегӯяд, ки «кӯҳе буд аз санги сиёҳ ва он мисли ангишт (чӯб) месӯхт, ҳокистараш барои сафед намудани либос хизмат мекунад». Аз он бар меояд, ки ангишти Исфара қиммати хуб доштааст. Аз ин рӯ талаботи мардум ба он қалон буд. Ойро мардуми водии Фарғонаю Чочу Истаравшан чун сӯзишворӣ истифода мебарданд.

Фарғона бо нафти хеш дар олам машҳур аст. Маъҳазҳо дар бораи макони нафту ангишт буданиаш ҳидоят мекунанд. Ҳатто, дар замонҳои аз тарафи Искандари Мақдунӣ (329—327 то милод) истилои шудани Осиёи Миёна ҷохҳои нафти Фарғона арзи вучуд доштанд. Арабҳо онро ба манфизати хеш истифода бурда, аз он моддаҳои тарқанда месохтанд. Дар асрҳои IX—X аз нафти Фарғона бештар сӯзишвории равшандиҳанда истехсол мекарданд. Равғани онро дар ҷароғҳои сиёҳ гирифта, хонаҳои равшан менамуданд. Баробари ин нафтро дар истехсоли маҳсулоти зарғари низ истифода мекарданд. Онро дар зарфҳои маҳсус сӯзониди, ҳулаи тилло, нукра, сурб ва ғайраҳо мулоим менамуданд. Мовароуннаҳр Хуросон дар қатори маъданҳои нодир, инчунин маркази асосии таълиди намак ба шумор меравад. Аз қадимулайём намаки ошнии Хуҷистон (Ашт), Ҳочамӯмину Ҳочасартези Хатлон машҳур аст. Намаки қонҳои мавзёҳои номбурда, баробари Осиёи Миёна, инчунин ба мамлакатҳои хориҷа қашонида мешуданд. Инчунин намаки оширо дар Қубодиён, Шодмон, Боботғ, Чағониён низ истехсол мекарданд.

Тадқиқотҳои бостоншиносӣ геологӣ дар қону ҷохҳои қадима собит менамоянд, ки баробари муассисаҳои давлатӣ, инчунин шумораи қонҳои ҳусусӣ низ зиёд будааст. Зеро аксари ҷохҳои дусе ё чор-панҷ метр қандашуда нишон медиҳад, ки шахсонӣ алоҳида низ барои ривочи қори маъданистехсолкунӣ кӯшишҳо ба ҳарҷ додаанд. Бо ину пай ингуна ҷохҳо қариб дар тамоми қаламрави Хуросону Мовароуннаҳр дучор шудан мумкин аст.

Давлат барои зиёд намудани истехсоли маъдан мубориза мебард. Аммо барои шароити зисту зиндагии қўҳқанҳо ғамхорӣ зоҳир намекард. Мувофиқи гуфтаи сарчашмаи нависон дар қонҳои давлатӣ қувваи асосии қориро ғуломон ташкил медоданд. Вале шароити қорию зиндагии онҳо ба талабот ҷавоб

дода наметавонист. Дохили конҳо рутубатнок буда, ҳавои тоза намерасид. Илова ба ин бештар бақт дар натиҷаи рӯи нашедани техникаи корӣ саддамаҳо рух дода, даҳҳо коргарон ҳалок мешу.

PDF Compressor Free Version

Сарватмандону амирон аз пан бештар намудани шаронти корию зиндагии коргарон нашед, онҳоро маҷбур менамуданд, ки ҳаррӯз 14—16 соат умри хешро дар зери замин гузаронанд. Мухайё набудани шаронти корӣ ва хурду хӯрок оммаи коргаронро гирифтори касалиҳои сирояткунанда менамуд. Аз ин рӯ муриш дар байни кӯҳканҳо зиёд мешуд. Ба ин ҳам ҳуҷангон парвоя надоштанд. Зеро ҷои ғавтидагонро аз ҳисоби ғуломону асирони нав пурра мекарданд. Ниҳо ҳафриётҳои бостонию геологии Қони Мансур тасдиқ намуданд. Зеро ҳангоми кофтукӯви конҳои кӯҳна бештар ҳалқаҳои (ишкелҳои) оҳанин ёфт шуданд, ки бо онҳо пан ғуломону асиронро баста, кор мефармуданд. Онҳоро бештар аз ҳафриётҳои Қони Мансур дарёфт намуданд.

Аммо ба ҳамин ин нигоҳ накарда дар асрҳои миёна ба истехсоли маъдан диққати хоса медоданд. Зеро аз тилло, нукра, навшодир, намак ва ғайра даромадҳои қалон мегирифтанд. Ниҳо амирони Сомонӣ хуб медонистанд. Аз ин рӯ кӯшиш менамуданд, ки истехсоли маъдан, хусусан тиллоро хуб ба роҳ монанд. Баъди сикка задани тангаҳои тиллоӣ ба номи Исмоили Сомонӣ, давлат ба истехсоли тилло диққати хоса медод. Конҳои тиллоӣ дар ҳудуди Сомониён буда, хуб назорат карда мешуд. Нисбати дигар конҳо ба тиллоканон бештар диққат медоданд.

Ҳудуди, асрҳои IX—X давраи болоравии саноати кӯҳӣ ва истихроҷи маъданҳои нав буд. Сомониён бо ин роҳ тавонистанд, ки нисбати пешгузаштагон хеш соҳаҳои нави истехсолот, хусусан ҳунармандию касибчииро инкишоф диҳанд.

§ 2. Ҳунармандӣ ва касибчиӣ

Таҳлили мухтасари ҳаёти кӯҳканон собит менамоянд, ки ихроҷи маъдан барои инкишофи касбу кори гуногун сабабгор шуд. Он имконият дод, ки дар шахру дехот корхонаҳои мухталифи ҳунармандию касибчиӣ созон ёфта, барои болоравии касбу кори гуногун роҳ кушоянд. Пеш аз ҳама ҳунармандӣ дар шахрҳо ривож ёфт. Касибону устоҳо роҳҳои асосии коркарди тилло, нукра, сурб, оҳан, навшодир, сурма, қалъагӣ, сафол, қоғаз, чарм, матоъ ва ғайраро ихтироъ намуданд.

Дар чодан тавлиди аввалин касбу ҳунари заргарно бофандагӣ, кулолгарно шишалазӣ шаҳрҳои Самарқанду Бухоро, Нишопуру Нисо, Марғу Балх, Хироту Рай ва ғайра таҷрибавӣ хо-са доштанд. Маҳз аввалин касбҳои ҳунари нафисаи инсонӣ дар ҳамин шаҳрҳо тавлид шуда, сипас дар мулкҳои дигар паҳн шуданд.

Болоравин истехсоли маъданҳои зеризаминӣ раванди инкишофи касбу ҳунари заргарӣ, мисгарӣ, тиллокорӣ, оҳангарӣ ва ғайраро тезонид. Он шароит фароҳам овард, ки дар шаҳрҳои калони қаламрави Мовароуннаҳру Хуросон бевосита гузарҳои маҳсули ҳунармандону касибони асримиёнагӣ созон ёбанд.

Хафрийетҳои бостоние, ки дар ҳаробан шаҳрҳои қадимии Хуросону Мовароуннаҳр гузаронида шуданд, фикри моро тасдиқ намуда, доир ба пешрафти ҳунарманди ва касибчиғии аҷдодони гузаштамон ҳуҷҷатҳои нодир доданд. Бештар зарфҳои чизҳое ёфт шуданд, ки онҳо аз шиша, сафол, биринҷӣ, мис, сурб, тилло, оҳан ва ғайра сохта шудаанд. Маҳсулҳои зарфҳои аз шиша сохташуда диққати муҳаққиқонро ба худ ҷалб мекунад.

Шиша дар Осиёи Миёна таърихи дуру дарози худро дорад. Маркази асосии тавлиди он шаҳрҳои бостонии Самарқанд, Бухоро, Варахша ба шумор мераванд. Маҳз дар ҳамон ҷойҳо аввалин устохонаҳои истехсоли зарфҳои шишагӣ ба роҳ монда шуда буд. Шишалазони моҳири асримиёнагӣ роҳи ба болон зарфҳои гул ва наққошӣ намуданро низ ихтироъ карда буданд. Зарфҳои шишагине, ки дар гушаву канорҳои муҳталифи давлати Сомониён тайёр карда мешуданд, ба ҳамдигар шабоҳат надоштанд. Хар як усто аз рӯи эҷодиёти хеш ба ин ё он зарф нақш мегузошт.

Хафрийетҳои бостонии дар ҳаробаҳои устохонаҳои Қулзортеппан атрофи Самарқанд собит намуданд, ки шишаи беҳтарин дар водии Зарафшон истехсол карда мешудааст. Шишаҳои аз Варахша, Нисо ва дигар мавзеъҳо ёфт шуда ба маснуоти Қулзортеппа шабоҳат доштанд. Аз ин ҷо бештар шишаҳои атрийет, дӯлчаҳои дастадор, қосаву пиёла, қом ва як силсила ҳайкалчаҳо ба даст омаданд. Баъдтар, тахминан дар асрҳои X—XI ҳунари шишалазони самарқандӣ дар дигар мулкҳои Мовароуннаҳр низ паҳн шуд.

Шिशалазиро зарфсозӣ нисбат ба Самарқанду атрофи он, дар Хатлон дертар пайдо шуда бошад ҳам, аммо зарфҳои шишагини дар Хулбук тайёр карда шуда, аз ҷиҳати нақшу нигор аз онҳо монандӣ надоштанд. Дар байни зарфҳои шишагине, ки дар Хулбук ёфт шуданд, обғина, сурмадон ва ғайра бо нақшу нигори зебои худ диққатҷалбкунанда мебошанд.

Шишапазону зарфсозони асримиёнагӣ эҷодкор буданд. Барои бозоргир шудани маҳсулоти истеҳсолмекардаашон бештар кӯшиш ба ҳарч мелиданд. Чаҳд менамуданд, ки зарфҳои месохтагашон шӯроҳи маҳсули дастранҷи ҳунармандони дигар ноҳияву шаҳр набояд. Агар касббони самарқанди кузаву обгина, қадаҳу дӯлчаи шишагиро бо нақшу ниғор сохта бошанд, пас устоҳои Шодмону Хатлон шакли онҳоро дигар карданд. Онҳо ба болон табак, гулдон, обгина, дӯлча ва ғайра ба ҷои нақш, инчунин сурати паррандаҳоро мекашиданд. Шаҳд ва маҳсулотиаш яхела бошад ҳам ороншаш фарқ мекард. Аз ин рӯ, якрангии зарфҳои шишагии ноҳияю шаҳрҳои мухталифи Сомонӣ тақрор намеёфт.

Хафрийтҳои бостоние, ки дар каламрави Хуросону Мовароуннаҳр гузаронида шуданд, дар боран ҳунари ҷилонии шишапазони Афросиёб, Варахша, Мунк, Хучанд, Нисо, Балх, Марв, Хирот, Тирмиз, Холоверд (Қурғонтеппа), Дандонакон, Асбара (Исфара) ва ғайра маълумотҳои аниқ доданд. Ин устохонаҳо ба асрҳои IX—X тааллуқ доранд, ки маҳсулотиашон гуногунсифат мебошад.

Баъдтар шишапазҳо шакли усулҳои нави истеҳсоли оғро қор карда баромаданд. Ҳангоми хафрийтҳо бештар шишаҳои тиреза воҷеҳуранд. Инро хафрийтҳои бостонии Афросиёб исбот намуданд, ки устоҳои ҳунарманди асрҳои IX—X, инчунин дар истеҳсоли шишаи тиреза низ таҷрибаи бой доштаанд. Аз шишаҳои истеҳсолкардани устоҳои асримиёнагӣ тирезаҳои хонаҳои шаҳрии боқифуз, кушкӯ даргоҳҳои эмиронӣ ҳамагон низ аниқ дора мебуданд.

Қофтуқаҳои бостонивосие, ки дар ҳаробаҳои шаҳрҳои қадимаи Мовароуннаҳр—Варахша, Мунк, Нисо, Марв, Холоверд, Хулбук ва ғайра гузаронида шуданд, аз санъати баланди шишапазони асримиёнагии мо дарқ медиҳанд. Дар баробари Афросиёби Самарқанд, инчунин устохонаҳои истеҳсоли шишаи тиреза дар шаҳрҳои энҷишуда низ ба роҳ монда шуда буд. Шишаҳои тиреза дар қалибҳои паҳну нафисӣ маҳсус рехта мешуд. Баробари тиреза, аз маснуоти шишагӣ зарфҳои доруғирӣ, атриёт тайёр мекарданд...

Аҷодони гулзештан мо сафолро ҳале барамакт наметавонем, аз он зарфҳои гуногун месохтанд. Ин буд, ки дар асрҳои IX—X аз сафол тайёр намудани зарфҳои барои рӯзгор ҷои наметавонро нишол мекард. Яке аз масъалаҳои бахшталаби соҳани сафолсозӣ пайдоиши сирро ранг мебошад. Қисми кулли муҳаққиқони соҳани сафол пайдоиши сирро ба нобайни асрҳои миёна мансуб мелиданд. Аммо хафрийтҳои бостонии замони Сомониён собит намуданд, ки сирро ранг дар қоркарди сафол таърихи қухан дошта, дар асрҳои IX—X инкишоф ёфтаанд.

Кўзасозӣ, табаксозӣ, хеле ривоч ёфт. Аҷоиботаш дар он ки дар замони Сомониён зарфҳои бо сирӣ гуногуниро оро дода шу PDF Compressor Free Version. Дар Мовароуннаҳру Хуросон шаҳр ё ноҳияҳоро ёфтанд душвор аст, ки дар он ҷо ҳумдонҳои истеҳсоли куза, табак, коса, чойник, пиёла набояд.

Кулолҳо кӯшиш ба ҳарч меоданд, ки маҳсулоти месохтагизширо аз ғили хуб истеҳсол намоянд. Зеро ҳоку ғили мувофиқ сифати маҳсулотро баланд мекунад. Инро ба назар гирифта, маҳсулоти бехтаринро ба бозорҳои ҷаҳонӣ мебароварданд. Бештар табак, коса, чойник, пиёла, куза ва дигар зарфҳои истеҳсолмекардагӣ кулолони шаҳрҳои қадимаро ҷорводорону кучиёни турк меҳариданд. Маҳсули дастранҷи кулолҳои самарқандию бухороӣ ҳатто дар Бағдод, Қавқоз, Ҳиндустон ба фурӯш мерафт. Савдогарони Чин ба ивази маснуоти чиниворӣ ҳеш табакку косаҳои гулдорини устоҳои Мовароуннаҳрро мебарданд. Сабаб дар он буд, ки устоҳо маҳсули дастранҷи ҳешро бо сирӣ хушсифат ороиш дода, нақшҳои диққатҷалбкунанда мекарданд. Аз ин ру кулолҳои асримиёнагӣ ҳангоми тайёр намудани зарфҳо ва ба онҳо сир давондан бештар ба таркиби ғил ва ранг диққат меоданд. Барои устоҳои кулол расм шуда буд, ки дар болои кузаву табакҳои месохтагизшон номи ҳешро нависанд. Ҳангоми ҳафриётҳои бостонии Панҷакент кузае ёфт шудааст, ки дар болои он нақши дастони усто Иброҳими суғдӣ гузошта шудааст, ки он ба асри X тааллуқ дорад. Аз ин маълум мешавад, ки устоҳои бехтарини кулолгарӣ дар Панҷакент низ ҳунариамой мекарданд. Баъзе сарчашмаҳо ёдовар мешаванд, ки тоҷирони чинӣ маҳсули кулолгарони Самарқанду Бухороро ба мулки ҳеш мебарданд. Устоҳои чинирези Хитой бошанд ба руи зарфҳои месохтагӣ ҳеш акси нақшҳои устоҳои кулолгарро сабт менамуданд. Ҳамин тавр, ба воситаи нақш маҳсули устоҳои маҳалли дар мамлакатҳои ҳамсоя машҳур мешафт.

Баробари кулоли, инчунин заргарӣ яке аз касбҳои асосии ҳунармандони асрҳои IX—X ба шумор меравад. Заргарӣ бештар дар шаҳрҳои Бухоро, Варахша, Хирот, Марв, Нишопур, Самарқанд, Хучанд, Истравшан, Чоч, Фарғона инкишоф ёфта буд. Заргарҳо аз тилло, нуқра, асбобҳои зебу зинати занону духтарон, гушвор, дастбона, бозубанд ва дигар чизҳои месохтанд, ки нақши онҳо дар бозорҳои Шарқи Наздик хеле баланд буд. Хусусан, ба гушвору дастбонаҳои устоҳои Самарқанду Бухоро бештар тоҷирони ҳиндӣ ҳусни тавачҷӯх пайдо намуда буданд.

Яке аз ҳунаҳои воқон касибони асримиёнагӣ—ғилембофӣ буд. Ин ҳунар ҳам таърихи хеле қадима дорад. Аммо дар асрҳои IX—X он хеле тақмил ёфт. Дар ин муддат ғилембофҳои ҳу-

нари худро сайқал доданд. Баробари гилеми кокма, ничунин қолинҳои рангин истехсол мешуданд. Талабот хусусан ба қолинҳои сурх, сафед, сабз, буҳорӣ, самарқандӣ хеле қалон буд. Зеро ин қолинҳо танҳо аз пашми бофта шуда, ба он қизиб, пахта ҳамроҳ намекарданд.

Намадрезӣ низ яке аз касбҳои хеле кӯҳани мардуми ҷорводор аст. Даставвал онро ба шакли дағал туркони бодиянишин тайёр мекарданд. Баъдтар онро мардуми шаҳрнишин қабул намуда, шаклашро тағйир доданд. Ақиб намадҳои рангину гулдор мерехтанд, ки нархи харида онҳо дар бозорҳои ҷаҳонӣ баланд буд. Намадрезӣ дар қӯҳистони Мовароуннаҳр тараққӣ кард.

Матоҳои пахтагӣ дар Самарқанд, Дебӯсӣ, Бӯҳоро, Хирот, Марв, Нишопур, Насаф, Қеш, Бинокат ва дигар ҷойҳо бофта мешуданд. Бинобар хабари сарчашмаҳо бофандагӣ дар давлати Сомониён тараққӣ намуда буд. Дар шаҳрҳои қалони қаламрави ӯли Сомон корхонаҳои азими бофандагӣ амал мекарданд. Дар бораи яке аз он коргоҳҳои бузург Абубакри Наршаҳӣ маълумот додааст. Вай дар «Таърихи Бӯҳоро» дар бораи «Байтуттироз» ном доштани корхонаи бофандагӣ шаҳри Бӯҳоро маълумот медиҳад. Дар он ҷо мегӯяд вай, гилем, қолин, матоҳои мухталиф мебофтанд. Маҳсулоти он ба тамоми мамлакатҳои Шарқи Наздик бароварда мешуд. Ҷӣ хеле ки ӯ мегӯяд, матоҳои рангину гилемҳои Бӯҳоро бештар ба бозорҳои Шом, Миср, Рум ва ғайра мебарданд. Наршаҳӣ ба сифати маҳсулоти истехсолмекардагӣ коргарони корхонаи давлатии «Байтуттироз» баҳои баланд медиҳад. Вай қайд менамояд, ки устои бофандагонии ҷирадасти ин корхона тамоми кӯшишро ба ҳарч медоданд, ки моли истехсолкардашон бозоргир бошад. Аз ин рӯ ҳаракат намуда, шакли нусхаҳои нав ба навро эҷод менамуданд, ки он писанди умум мегафт. Ба моли ин корхона, талаби амирону ҳокимон қалон буд. Дар ин ҳусус Наршаҳӣ мегӯяд: «Ва ҳеҷ подшоҳ ва амир ва раис ва соҳибмансаб набудӣ, ки вайро аз ин ҷома набудӣ. Ва ранги вай сурх ва сафед ва сабз будӣ. ...Он ҷома маъруф аст ба ҳамаи вилоятҳо».

Аз гуфтаи сарчашмаи бармеояд, ки «Байтуттироз» дар шаҳри рустоҳои атрофи Бӯҳоро низ корхонаҳои зердасти ҳешро дошт. Нусхаҳои беҳтарини матоҳо дар Самарқанд низ бофта мешуданд. Инчунин талабот ба моли корхонаҳои Ҷоҷ, Хучанд низ қалон буд. Бофандагонии самарқандӣ матоҳои киматбаҳои симин, парча, мумарчал, алоча, шохӣ ва абрешими истехсол мекарданд.

Матоҳои пахтагӣ ва абрешими Хуросон дар тамоми дунё ном бароварда буд. Қалонтарин марказҳои истехсоли ҷунин

молҳо Нишопур ва Марв буданд. Дар ин шаҳрҳо босма, парча, шохичонӣ ва қазини мулҳам барои зеботарин матоъҳои ҷаҳон истехсол карда мешуданд. Аз ин матоъҳо либосҳои атта-ба, бафта, афшӯ, афшӯи шаҳонӣ, шаҳонӣ, рубанд, рӯпӯш, яктаҳ, пардаи тоқчаҳо ва болон кӯрпаҳо тайёр мекарданд.

Болоравини ҳаёт касбу кори мухталифро тавлид менамояд. Одамон барои зиндагӣ шуда роҳҳои мухталифи корро меҷустанд. Яке аз касбҳои қадима, ки дар асрҳои IX—X нашъу намо кард—касби ҷармгарӣ мебошад. Он низ таърихи хеле куҳан дорад. Аммо дар асрҳои миёна тақмил ёфт ва ба ҳунари асосии мардуми бадал шуд. Аз ҷарм пеш аз ҳама либос, пой-афшӯ тайёр мекарданд. Охишта-охишта номгӯи маҳсулоти ҷармӣ афшӯд. Баъдтар аз он зину лачоми асп, тасма, машк, савноҷ, хӯрҷин, ғилоф, камчин ва дигар чизҳоро истехсол мекарданд. Ҷармгарӣ бештар дар Самарқанд, Бухоро, Ҷоҷ, Истаравшан, Хучанд, Фарғона, Исфичоб, Тироз, Уғроҳ, Узғанд, Фароб, Ғазна, Фирӯзқӯҳ, Балх, Хирот ва ғайра тараққи намуда буд. Дар аксари шаҳру ноҳияҳои номбурда маҳаллаҳои маҳсуси ҷармгарон низ ягон вучуд доштанд.

Худ аз худ маълум аст, ки ривожӣ ҷармгарӣ ба викишофи касбу ҳунариҳои дигар, аз ҷумлаи пойафшӯдӯзӣ роҳ мекушод. Мардуми аз маданияти шаҳриҳои ҷармгарӣ дурбуда, аз пӯсти чорпо барои худ хомла, мӯй (қорук) ва дигар чизҳоро месохтанд. Шаҳриён бошанд, аз ҷармҳои қимматбаҳо мӯза, маҳсӣ, қифш меҳафтанд.

Талабот ба пойафшӯҳои истехсоли шаҳрҳои Бухорою Самарқанд меафшӯд. Хатто мӯзаҳои истехсоли ин шаҳрҳоро дар бозорҳои мулкӣ рус дидаи мумкин буд. Охишта-охишта кӯчидӯ чорводорони давлатманди турк ба ин молҳо зинк пайдо намуданд. Онҳо ба таври яқлухт мол харид намуда, ба бозорҳои берун аз қаламрави давлати Сомониён низ мебарданд. Мувофиқи азбори сарчашмаҳо пойафшӯҳои истехсоли устоҳои Моҳроуниахр дар Қашқар ва дигар шаҳрҳои Чин машхур буданд.

Зиёд шудани истехсоли маъдани касбу ҳунариҳои мухталифи яроқсозӣ, деғреҳӣ, кордсозӣ, қифкиру ҷумла, қифлесу оташгиряк аз ғайраро ба миён овард. Пеш аз ҳама истехсоли қимон, шамшер, ханҷар ба роҳ монда шуд. Дар асрҳои миёна онди ин касбҳо устоҳои Миня, Марсеманда дар Моҳроуниахр номдор буданд. Аммо дар бозорҳои ҷаҳонӣ талабот ба яроқи аслиҳаи устоҳои моҳирӣ Гур хеле қалон буд. Зеро оҳане, ки аз он устоҳои гурӯҳи синар, шамшер, ханҷар, миктиҳ месохтанд, талаботи боз ҳам зиёд мешуд. Аслиҳаи сохтаи онҳо нисбати мулкҳои дигар сифати баланд дошт.

Истеҳсоли чӯян ба дегрезӣ роҳи васеъ кушод. Дар калам-
рави Хуросону Мовароуннаҳр шаҳреро ёфтаи душвор буд, ки
дар он ҷо устохонаҳои дегрезӣ набошад. Ҳатто дар деҳаҳои
балаидк PDF Compressor Free Version резӣ амал мекарданд. Ҳафрий-
ҳои бостонии дар мавзеи Сарези деҳаи Некиоти шаҳри Панҷа-
кент гузаронидашуда ин гуфтаҳои тасдиқ менамоянд. Бостон-
шиносон дар он ҷо пан якчанд устохонаҳои дегрезиро тадқиқ
намуданд, ки онҳо ба асрҳои миёна тааллуқ доштанд.

Маълумотҳои сарчашмаҳо ва ҳафрийҳои бостонӣ собит ме-
намоянд, ки аҷлодонӣ мо дар асрҳои миёна доир ба техника ва
технологияи коркарди металл маълумотҳои кофӣ доштанд.
Онҳо аз қомебҳои илми қиммӣ хуб бохабар буданд.

Дар қатори яроксоӣ, инчунин аз оҳан барои истеҳсолоти
ҳочагии кишлӯк низ маҳсулот тайёр мекардаанд. Аз ҷумлаи ҷу-
волдуз (тевона), искана, парма, ранда, искоба, ҷангак, қайқир
қайқас ва ғайра, ки барои рӯзгори истеҳсолот ба қор меафт.
Инчунин аз оҳан занҷирҳои ҳалқадор низ месохтанд. Ғайр аз
ин барои аспу ҳар мек, наъл истеҳсол менамуданд.

Рӯзгор мачбур намуд, ки одамон ба коркарди санг низ даст
заванд. Аз санг ҷарҳҳои қалон сохта, осеҳои обиро гардон
менабуданд. Устохонаҳои ҷарҳтарошӣ бештар дар кӯҳҳо таш-
кил шуда буд. Аз сангҳои саҳти ҳорои сиёҳу қабуд бештар санг-
ҳои осеи метарошиданд. Дар қухистони Мовароуннаҳру Ху-
росон ин касби воло то қунун арзи вуҷуд дорад. Устохонаҳои
қалони сангтарошӣ дар Ванҷ, Рӯшон, Ваҳон, Амонкӯтан (Са-
марқанд), Уреч (Панҷакент), Шаҳристон, Масҷох, Фирӯзкӯҳ,
Баалх ва ғайра ёфт шудаанд.

Дар қатори осеи ордқашӣ, инчунин устохонаҳои рағанка-
шӣ низ буданд. Дар ақсари ҷойҳо рағани зағир, қунҷид, ан-
дов, ҷигитро дар ҷувозхонаҳои истеҳсол менамуданд, ки онҳо
бо қуваи аспу гов ба ҳаракат андохта мешуданд. Инчунин дар
қухистон ҷувозҳои оби низ амал мекард. Дар қатори зағиро
қунҷид, инчунин аз донҳои бодом, шафтолу, зардолу низ ра-
ғани хушсифат ба даст меоварданд.

Зарғари яке аз касбҳои писандидани аҷлодонӣ мо буд. Зар-
ғарҳо касби ҳешро аз авлод ба авлод мегузоштанд. Ҳамин аст,
ки дар шаҳрҳои қадима устоҳои авлодӣ ҳунариамой мекунад.
Ин касбу ҳунари шаҳрҳо ба гузарҳои мухталиф: сӯзангарон,
атторон, баққолон, дегрезон, зарғарон, ғахворасозон, қуллол-
гарон, сандуксозон, наългарон, нишоллопазон, қаннодон, поиво-
си, қайқашдузон, қилембофон, қилобаресон ва ғайра тақсим на-
муд. Аз ин рӯ, ҳар як ҳунарманд қушиш ба ҳарч меод, ки си-
фати қорашро бештар намуна, диққати харидоронро ба худ
ҷалб намояд. Дар асрҳои IX—X ҷунин гузарҳои дар Самарқан-
ду Бухоро, Марғу Хирот, Чочу Истаравшан бештар созон ёф-

та буданд, ки имрӯз низ анъанаашон идома меёбад. Дар катори дигар касбу ҳунар, инчунин ғолибсозӣ дар асрҳои IX—X инкишоф ёфт. Асосгузори он устоҳои самарқандӣ буданд. СарчаPDFCompressorFreeVersionнд, ки ғолибсӯ деғҳои мисини Самарқанд дар бозорҳои мулки араб, аз ҷумла шаҳри Бағдод қиммати баланд доштанд.

Қоғазистехсолкуни яке аз касбҳои ҳеле қадимии мардуми Мовароуннаҳр аст. Агар пештар дар болои пусти, пустилох барги папирус ва ҷӯб хат нависанд, пас дар асрҳои VI—VII дар Осиёи Миёна ба истеҳсоли қоғаз қамар бастанд. Академик А. А. Семёнов аз рӯи маъхазҳои қадима таърихи технологияи истеҳсоли қоғазии Самарқандро омӯхта, ба қори устоҳои пуштакор баҳои ҳаққони додааст.

Дар Самарқанд қоғазии баландсифате истеҳсол карда мешуд, ки дар тамоми мамлакатҳои Шарқ мислаш набуд. Аввалин маърифаи устоҳои ҳамаи шаҳр усули аз латақуна истеҳсол намудани қоғазии навъи аълоро қор карда баромаданд. Пас қоғазии Самарқанд дар ҷаҳон сӯздор шуд. Ханӯз дар солҳои 650—651 арабҳо дар бораи қоғазии Самарқанд тасаввурот доштанд. Баъди истилои араб мустанлиқдорони қоғазии ҳешро аз Самарқанд мекашониданд. Аз асри VIII сар карда дар Самарқанд шаш намуни қоғаз истеҳсол мешуд. Азбаски навиштаҷоти болои қоғаз хушсифат буд, аз ин рӯ халиф Хорунарашид (786—809) фармони маҳсуе бароварда, амр дод, ки ҳақат дар болои қоғаз нависанд. Пас аз ин фармонш қиммати қоғазии Самарқанд боло рафт. Баъди дар Осиёи Миёна пурра паҳн шудани қоғазии самарқандӣ, дар замони ҳуқуқронии Насри II усули қорқарди он барои ҳориҷии маълум шуд. Аввалин шуда аз рӯи технологияи самарқандӣ дар Сурия қоғаз тайёр карданд.

Абӯнсҳои Истаҳри, ки бо ҷашмони худ Самарқандро дидааст, дар бораи гузарҳои ҳунардони ин шаҳр нақлҳои аҷиб намуда, ба ҳар як касб ва сифати маҳсулот баҳои ҳоса додааст. Алалхусс дар бораи устоҳои қоғазсозии Самарқанд ва қори пуштаи онҳо нақл намудааст. «Ва ҷун қоғазии самарқандӣ ҳеҷ ҷой дигар набувад»,—ёдовар шудааст ӯ.

Мо дар боло онди нишоллопазӣ гуфтем. Он аз қадимулайём касби ҳосан мардуми шаҳрист. Маркази асосии таълиди нишолло шаҳри Самарқанд ва ноҳияҳои атрофи он мебошад. Баробари он дар асрҳои IX—X қаноли ҳеле пеш рафт. Шаҳрҳои азами Сомонӣ ба ин касбу қор бештар диққат меоданд. Истаҳри дар бораи қанонони Самарқанди Бухоро нақл мекунад. ӯ қайд менамояд, ки баробари мавна, гулинӣ, pista, инчунин дастархони мардумро маҳсули дастони қанонони маҳаллӣ зеб медахад. Бештар қандро аз шаҳди ангур, зардолу, ге-лос, лаблабу ва дигар меваҳои ширин истеҳсол менамуданд.

Хамин тавр дар замони Сомониён баробари кашфиётҳои зиёде оиди истехсоли маъдан, инчунин дар роҳи ташаккули касбу ҳунар муваффақиятҳо ба даст омаданд. Ҳунармандони тоҷик тибқи маълумоти ҷаҳонӣ дар асрҳои IX—X истехсоли маҳсулотро зиёд намуда, ба пешрафти тиҷорату инкишофи муомилоти молия пули роҳи васеъ кушоянд.

БОБИ 8

МУНОСИБАТҲОИ МОЛИЮ ПУЛИ

§ 1. Пул ва гардиши он

Сомониён аз давраҳои соҳибқудрат шудани ҳеш ба масъалаи таъкили тичорат ва инкишофи муносибатҳои молӣ-пулӣ диққат доданд. Онҳо аз таҷрибаи давлатҳои пешгузашта медонистанд, ки барои абарқудрат гаштани ҳокимияташон пеш аз ҳама сиккаи пул аҳамияти ҳоса дорад. Ибро бародарони мулкдор пайҳас намуда, ба ваҳдат омаданд ва соли 819 ба номи Нӯҳ бини Асади Сомонӣ тангаҳои мисиро сикка заданд, ки он дар тамоми қаламрави Мовароуннаҳру Хуросон ба қор мерафт. Дар болои тангаҳо ному насаби Нӯҳ ақс мешуд. Аввалин зарбонаҳоро дар Бухоро, Самарқанд, Балх, Бомӣён, Тирмиз ва ғайра сохта буданд.

Наршаҳӣ дар «Таврихи Бухоро» онди таъкили нахустзарбонаҳои Бухорудот маълумот додааст. Вай қайд менамояд, ки Ғитриф бини Ато амири Хуросон (801) аввалин шуда, тангаҳоро ба номн ҳеш сикка зад, ки он дар замони Сомониён қурбашро гум накард. Тангаҳои «ғитрифӣ» аз омехтаи тилло, нукра, мис, оҳан ва ғайра иборат буд. Баъдтар аз нукрани ҳолис низ танга сикка заданд, аммо сифати онҳо нисбати пулҳои «ғитрифӣ» паст шуд. Сабаб дар он буд, ки тангаи нукрани сӯх мешуд ва талаботи мардум ба он кам мегардид. Наршаҳӣ мегӯяд, ки он арзиши тангаҳои «ғитрифӣ»-ро боло бурд. Аз ин ру хирочи Бухоро низ бо арзиши тангаҳои «ғитрифӣ» рӯёнида мешуд.

Амирони Сомонӣ ибро медонистанд. Аммо то замони Исмоил (892) аз тангаҳои мисину «ғитрифӣ» истифода мебарданд. Ҳатто, Аҳмад бини Асади Сомонӣ, ки соли 842 ба ҷои Нӯҳ ба тахти Самарқанд нишаст, ба сиккаи тангаҳои нукранию тил-

лой даст назад. Вай танҳо соли 858 ба номи ҳеш пулҳои мисин баровард.

Пешрави замон ва бозоравин қудрати оли Сомон дар давраи амирин Исмоил бини Аҳмад шаронт фароҳам овард, ки дирҳам истехсол шавад. Ақнуи заробхонаҳои Сомониён ҳуқуқ пайдо намуданд, ки аз тилло дирҳам сикка зананд. Ин обрӯ ва мавқеи ҳонадони Сомониро дар ҳориҷи мамлакат боло намуд. Зеро рӯз то рӯз талаботи тоҷирон, алаҳхусус савдогарон авропой ба динорҳои бухорӣ меафзуд.

Дар бораи қадру қиммати динорҳои Бухоро дар бозорҳои ҷаҳон сарчашмаҳои таърихӣ баҳо медиҳанд. Аз ҷумла Абӯ-исҳоки Истаҳрӣ дар асари ҳеш «Масолик ва-л мамолик» динорҳои Бухоро таъриф кардааст. Ӯ қайд менамояд, ки мардуми ин мулк муомилотро бо дирҳам ба ҷо меоваранд.

Сабаби боло рафтани овозаи тангаҳои тиллоии бухорӣ нисбати дигар мулкҳо дар ҷист? Пеш аз ҳама дар сифату вазни онҳо мебошад. Зеро таърих гувоҳ аст, ки тиллоии зардҷатоби бухорӣ аз лиҳози сифат бебаҳост. Аз ин рӯ, дар бозорҳои ҷаҳон талаботи тоҷирон ба он беш аз пеш меафзуд. Он дар баробари мамлакатҳои Шарқ, инчунин дар давлатҳои назди Балтика низ қадру қиммат дошт. Бозоргонони ин мулкҳо тангаҳои тиллоии бухориро ба таври яқлуҳт меҳариданд.

Аммо динорҳои тиллоиро ҳуди мардуми таҳҷеӣ кам медиданд. Дар ин ҳусус Аҳмади Фазлон, ки соли 921 дар Бухоро будаасту онди пулҳои ин ҷо тадқиқот бурда, дар асари ҳеш «Сафарнома» ёдовар шудааст. Вай бештар ба тангаҳои «ғитрифи» марок доштани бухориёнро нишон додааст. Дар бораи танҳо дар диёри ҳеш гардиш намудани пулҳои «ғитрифи»-и Сомони Истаҳрӣ низ ҷуни навиштааст: «Мардумони Бухоро фозилон бошанд ва муомилот бо дирҳам кунанд ва сими эшон ғитрифи бошанд ва ҷуз ба диёри Мовароуннаҳр нараванд». Тангаҳои «ғитрифи» бештар дар мулкҳои маҳаллӣ гардиш мекарданд.

Сомониён барои раванқ ва гардиши муомилоти пулӣ чораҳо ҷустанд. Онҳо тавонишанд, ки дар охири асри IX ва асри X дирҳамҳои мухталиф сикка зада, муносибатҳои молияи пулни дохили давлати ҳешро ба танзим андозанд. Дар замонҳои Исмоил баробари тангаҳои тиллоӣ «ғитрифи», инчунин пулҳои нуқратиро низ ба таври васеъ ба гардиш бароварданд.

Исмоил бошад баъди соҳибқудрат шудан ба заробхонаҳо руҳсат дод, ки ба номи вай тангаҳои тиллоӣ сикка зананд. Аз ин рӯ аз ибтидои асри X сар карда аз номи Исмоили Сомонӣ тангаҳои тиллоии «Исмоили» ба муомилот баромаданд. Ба гардиш баромадани дирҳамҳои «Исмоили» баробари мамлакатҳои ҳориҷи, инчунин муомилоти молияи пулни дохили давлатро тезо-

нид. Он шароит фароҳам овард, ки иқтисодиёти дохили мамлакат боло равад.

Мисли пештара талаботи хориҷӣ ба тангаҳои тиллоии «Исмоили» меафзуд. Зеро дар хориҷи мамлакат онҳоро на ба шакли донабайъ, балки аз рӯи вазнашон меҳариданд. Харчанд ки сиккаҳо вазнашон зиёд мебуд, талабот ба онҳо қалон мешуд. Ибро ба назар гирифта, баъдҳо вазни тангаҳоро тағйир дода, онҳоро каму зиёд намуданд. Сабаб дар он ки ҳукумат қасодшавии хазинаи давлатиро ба назар гирифта, кушиш ба харч дод, ки сиккаи онҳоро соддаю камхарч намояд. Аммо дар бозорҳо кадри ин сиккаҳо баланд буд. Мисли тангаҳои «Исмоили» ноёфт мешуданд.

Сиккаи тангаҳо дар Осиёи Миёна ва берун аз он таърихи қадима доранд. Дар сиккаҳои аввала дар болои тангаҳо ҳаргуна аксҳои мекашиданд. Кушониён аз замони Герай сар карда, дар болои тангаҳо сари шоҳонро акс менамуданд. Ибро Сосониён низ қабул карданд. Онҳо дар болои тангаҳо акси нимтании шоҳонро кашида, мувофиқи анъанаи зардуштиён дар тарафи муқобили он бошад сурати оташу посбонро чун рамзи муқаддас акс менамуданд. Дар асрҳои IX—X ин рамзи Сомониён қабул намуданд. Дар замони онҳо, дар қатори тангаҳои «Исмоили», «ғитрифӣ», инчунин пулҳои «хоразмӣ», «мусайябӣ», «муҳаммадӣ» ба муомилот баромаданд. Хусусияти фарқкунандаи тангаҳои номбурда аз «Исмоили» дар он буд, ки суратҳои гуногун доштанд. Тангаҳоро аз тилло, нуқра, биринҷӣ, мис, оҳан ва ғайра сикка мезаданд. Чӣ ҳоле ки ёдовар шудем, Истаҳрӣ дар бораи сиккаҳои давлати Сомониён сухан карда, қайд менамояд, ки бисёр тангаҳо омехтаҳои муҳталиф доранд. Аз ҷумла ӯй навиштааст, ки дирҳами «муҳаммадӣ» аз омехтаи нуқра, мис, оҳан сикка зада мешуд. Ӯ хотирнишон мекунад, ки барои зиёд шудани гардиши пул ва ривоби бозор тангаҳои «ғитрифӣ» аз биринҷии ҳолис низ тайёр мекарданд. Бинобар ин дар бозорҳо нарху навои ин тангаҳо муҳталиф буданд. Хар як сикка мувофиқи талаби рӯз гардиш мекард.

Дар ибтидои асри X дар бозорҳои Мовароуннахру Хуросон қурбӣ тангаҳои «исмоили» охиёта-охиёта паст мешуд. Маънавоҳои шаҳодат медиҳанд, ки дар ҳариди мол қурбӣ он аз тангаҳои «мусайябӣ», «муҳаммадӣ» ва «ғитрифӣ» паст буд. Сабаб дар он буд, ки давлатдорон барои бой намудани хазина ба ивази пули тилло аз мардум молу чизи зиёд талаб менамуданд.

Сомониён барои нигоҳ доштани қурбӣ пулҳои худ мубориза бурданд. Онҳо кушишҳо ба харч доданд, ки дар бозорҳои дохилӣ кадри пули худро нисбати тангаҳои бегона баланд кунанд. Аз ин рӯ, ба ҳулёса омаданд, ки савдои вилоятҳои алоҳидаҳо ба танзим оранд. Бинобар ин дар савдои чакана пули сиёҳ, ё

худ «фулус»-ро ба кор бурданд. «Микдори муайяни «фулус» бо як тангаи нуқра баробар карда мешуд,—менависад Б. Гафуров, PDF Compressor Free Version» ҳар ҷо ҳар хел буд. Масалан, дар Бухоро як тангаи нуқра 24 фулус буд. Фулус одатан дар ҳуди ҳудуди вилоят ба кор мерафт, вале амалан аз ҳудуди вилоят берун ҳам истифода мешуд, лекин дар ин сурат қурби он андак паст меашт. Чунончи, дар ҳуди ҳамаи соли 921 дар Бухоро ба як фулуси Самарканд фақат 2/3 ҳиссаи он чизро харидан мумкин буд, ки ба як фулуси Бухоро ба фурӯш мерафт».¹

Сиккаҳои «фулусӣ» мухталиф буданд. Чи хеле ки гуфтем, онҳоро бештар барои ривочи савдои дохилӣ ба кор мебурданд. Аз ин рӯ тангаҳои сиёҳ ба номи амирон, баъзан ба унвони сардори сулола ё ҳокимони вилоятҳои алоҳида сикка зада мешуданд.

Ташкили ҳуҷи муомилоти молӣ-пулӣ ба болоравии мустақилияти иқтисодии давлат сабаб мешавад. Сомониён то андозае дар ҷаҳати яқини асри X ба он муваффақ шуданд. Насри II барои ривочи бозорҳои дохилию хориҷӣ қўшишҳои зиёде намуд. Пеш аз ҳама барои вазии муқаррарии тангаҳои дар муомилот буда мубориза намуд. Вай бо ин саъю қўшиш ба ҳарҷ додан ҳеш тавонист, ки мустақилияти иқтисодии давлат ва вилоятҳои онро таъмин намояд.

Амирони Сомонӣ аз болои кори заробхонаҳо назорати шахсӣ мебурданд. Хусусан марказҳои асосии пулбарории давлатӣ—Бухоро, Самарканд, Чоғ, Нишопур, Балх, Тирмиз дар қайди маҳсули подшоҳон меистоданд. Аз болои сифати кори заробхонаҳои Андроб, Аксекат, Бинқат, Балх, Бомӣён, Истаравшан, Исфичоб, Насробод, Тирмиз, Тунқат ва ғайра девони молиёт назорат мекард.

Сарчашмаҳои маълумот медиҳанд, ки дар савдои дохилию хориҷии замони Сомониён, ничунии аз қоғазҳои арзишнок низ васеъ истифода мебурданд.

Тоҷирон метавонистанд, ки дар шаронти зарурӣ қоғазҳои арзишнокро ба мол ё ба пул иваз намоянд. Он қоғазҳои қиммат дар мамлакатҳои берун аз каламрави Сомониён низ ба кор мерафтанд.

Сомониён дар натиҷаи дуруст ба роҳ мондани муомилоти пулӣ ба муваффақиятҳои ноил шуданд. Онҳо тавонистанд, ки бо ҷорӣ намудани сиккаҳои мухталиф тичорат ва умуман муомилоти молию пулро ба танзим андозанд. Усули пешгирӣфтан онҳо ба инкишофи тичорати дохилию хориҷӣ роҳи васеъ кушод.

¹ Тоҷикон, ҷ. 1, с. 483.

Аз қадимулайём тичорат дар бодоравии иқтисодии ҳаёти мардуми тоҷик наосиб мегузарад. Зеро он воситаи асосии некуаҳволии заҳматкашон аст. Аз ин рӯ шаҳрдорону амирон кушишҳо ба харҷ меодаданд, ки дар мулки ҳеш бозорҳои зиёд созон дода, ба никишофи савдои дохилию хориҷӣ роҳи васеъ кушоянд. Дар ин ҳусус сарчашмаҳо низ шаҳодат медиҳанд. Аз ҷумла Абӯнсҳоки Истаҳрӣ, Абӯбақри Наршаҳӣ, Ибни Хавқал, муаллифи «Худуд-ул-олам» ва дигарон дар бораи бозорҳои ободу сермолу ҷизи замони Сомониён маълумотҳо додаанд. Бозорҳои калон дар Самарқанд, Бухоро, Мара, Тирмиз, Чоч, Истаравшан, Балх, Хирот, Нишопур, Рай, Ғазна амал мекарданд. Аз ҳама бозори калон дар Самарқанд буд. Истаҳрӣ ин шаҳро маркази Мовароуннаҳр номидаст. Зеро тамоми моли бозорҳои Осиёи Миёна дар ин ҷо тақсим мешуд.

Дар ҳусуси маркази тичорати Мовароуннаҳр будани Самарқанд Истаҳрӣ чунин навиштааст: «Ва аз Тобат ва Хархиз мушк нахуст он ҷо оранд ва аз он ҷо ба офоқ бибаранд. Ва пусти рӯбоҳу самуру санҷоб бисёр бошаду бо аз Мовароуннаҳр гиранд».

Абӯбақри Наршаҳӣ бозори калони шаҳри Бухороро бо номи «Моҳ» ёдовар мешавад. Ӯ қайд намудааст, ки он то истилои араб яке аз марказҳои калони тичорати ба шумор мерафт.

Азбаски бозорҳо дармади калон меоваранд, бинобар ин шаҳрдорон ба озодагии онҳо диққати хоса меодаданд. Барои тоҷирон ҳаман шароитҳоро муҳайё менамуданд. Сайёҳ ва котиби сафорати араб дар солҳои 921—922 Аҳмади Фазлон дар «Сафарнома»-и ҳеш навиштааст, ки дар назди бозорҳои калони шаҳрҳои азим қорвоқсарою меҳмонхонаҳо амал мекарданд. Вай аз қорвоқсаройҳои Бухоро, Самарқанд, Баласогун, Урганҷ ва ғайра ёд намудааст. Истаҳрӣ дар бораи озодагии бозорҳои истода, қайд намудааст, ки «дар Самарқанд оби равон дар бозорҳою маҳаллаҳою масканҳо меравад». Ӯ дар бораи бо дӯдаҳои сафолину ҷўйҳои болопуши хиштии қорӣ шудани обҳои нӯшокӣ дахл намуда, қайд кардааст, ки дар шаҳри Самарқанд ҳазор нуктаи обишӣ мавҷуд аст. Дар бозорҳои шаҳр об бо кубурҳои қорӣ шуда, ҷирку ҷарб низ ба воситаи ҷўйҳои махсус равона карда мешуд.

Дар асрҳои IX—X тараққиёти иқтисодии Осиёи Миёна бевоқифа ба пешрафту никишофи тичорат вобаста буд. Дар замони Сомониён бештар ривҷёбии тичорат мувофиқи талаботи харидорони дохилию хориҷӣ сурат мегирифт. Азбаски туркони бодиянишин ба маҳсулоти ҳамагӣ кишлок, ҳунармандону қосибони Осиёи Миёна бештар ниёз доштанд, аз ин рӯ онҳо бо-

зорҳои ин кишварро метезониданд. Бодиянишинон, асосан чорводор буда, аз маданияти зироатчию касибчию хеле дур меистоданд. Аз ин ру, қушиш менамуданд, ки ба ивази чорво, гушт, пӯсту мӯина аз бозорҳои Мовароуннаҳру Хуросон бештар ғалла, ғилем, коса, табок, корд, кафғир, дег, сандук ва дигар чизхоро харанд.

Замони ҳукмронии хонадони Сомониён ба савдон байналхалқӣ роҳ кушод. Акнун савдогарони маҳаллӣ имконият пайдо намуданд, ки на танҳо дар Мовароуннаҳру Хуросон, балки берун аз он низ мол бароранд. Бештар моли Осиёи Миёна ба бозорҳои Хинду Чин бурда мешуд. Аз Мовароуннаҳр ба Хиндустону Чин парча, шохӣ, тилло, нукра, ғилем, гӯшвор ва дигар чизхоро бурда, аз он ҷо бошад ҷой, чинӣ, абрешим, молхон зебу зинати занонро меоварданд.

Марказҳои асосии савдоии шаҳру навоҳӣ бозорҳо буданд. Ба гурӯҳи ҷушин шаҳрҳои сербозор Бухоро, Самарқанд, Бинқат, Хучанд, Марв, Тирмиз, Балх, Хирот, Ҷоҷ, Нишопур ва ғайра дохил мешуданд. Ин шаҳрҳо марказҳои мубодилаи молҳои Шарқу Ғарб ба шумор мерафтанд.

Ҳар як шаҳр ва бозорҳо ба худ мақоми хос доштанд. Агар Самарқанд маркази асосии тақсими мол ба шумор равад, пас бозорҳои шаҳрҳои калони Мовароуннаҳру Хуросон дар тақсими молу дарёфти чизҳои нодир ба гурӯҳҳо ҷудо мешуданд. Масалан, биринҷи бехтаринро аз бозорҳои Марв, Тирмиз, Урганҷ ба даст меоварданд. Маҳсулоти зарғарию хунармазидиро бештар аз бозорҳои Ҷоҷ, Истаравшан, Нишопур мехариданд. Дар роҳи савдои чорво бозорҳои Фарғона, Исфичоб, Баласогун, Исикқӯл ва ғайра ном бароварда буданд. Дар соҳаи савдои гӯсфандони серғушту рағван бозорҳои Шодмон дар ҷои аввал меистоданд.

Дар асрҳои IX—X марказҳои маҳсуси яклухтфурӯшӣ вучуд доштанд. Тоҷирони мамлакатҳои муҳталиф дар он ҷо гирд омада, молҳои дилхохи хешро ба даст меоварданд. Яке аз ин марказҳо дар шаҳри Марсмандаи Истаравшан воқеъ гардида буд. Муомилоти молини ин ҷо, ки маркази истеҳсоли асбобу анҷомҳои металаӣ буд, то 100 ҳазор динорро ташкил медод. Молҳои истеҳсоли Марсманда сифати баланд доштанд. Аз ин рӯ талаботи харидорони мамлакатҳои муҳталиф ба яроқи аслиҳаи истеҳсоли Марсманда беш аз пеш меафзуд. Савдогарон молҳои ин ҷоро ба Шарқу Ғарб мекашониданд. Хусусан, талаботи мамлакатҳои араб ба яроқи Мовароуннаҳр калон буд.

Ҷаё хеле ки қайд карда шуд, савдо бо бодиянишинон мафияти калон меовард. Марказҳои асосии муомилоти савдогарони Мовароуннаҳр бо бодиянишинон дар шаҳрҳои сарҳади байни Осиёи Миёнаю даштҳои маскани кӯчманчиён ҷойгир шуд.

да буданд. Бодиянишинон аз ҳунармандон, зироаткорон ва савдогарон матоъҳои пахтагин, пашмин, абрешимин, ғалладона, яроқ ва зарфҳои хариди ба онҳо асп ва ғуломонро низ мефурӯхтанд.

Савдогарони Мовароуннахру Хуросон ба бозори ҷаҳонӣ молҳои ғуноғун, аз ҷумла матоъҳои пахтагин, заррин, пашмин, абрешимин, симин, ғилем, рӯбанд, пардаи дару тоқҳо ва болопӯши ҷои хоб, ғилемчаҳои ҷои намоз, фонусҳои мисин, зин, лаҷом, қорво, харбуза, ҷомаҳои аз матоъҳои ғуноғун дӯхташуда, шохивор, дег, тасма, яроқ, ғуломон, оҳан, навшодир, қоғаз, яктаҳ, хайма, хӯрчин, ғалла, сӯзан, дарафш, ғилоф, собун, қунҷит, биринҷ, қормағз, бодом, pista, кишмиш, аспҳои бодпо, мӯина, шугур, сангҳои қимматбаҳо ба монанди: лаъл, лочвард, дурру марворид ва ғайраро мебароварданд.

Агар то асрҳои IX—X дар тичорат асбоби ороиши аз тилло, нукра ва сангҳои қимматбаҳо сохташуда, яроқҳои қимматбаҳо, зарфҳои мисину биринҷӣ, шишагӣ ва матоъҳои баландсифат мавҷеи асосиро ишғол мекарда бошанд, он гоҳ дар савдон асрҳои IX—X хӯрокворӣ ва ашён ҳам барои истеҳсолоти ҳунармандӣ ва маҳсулоти касбӣ мақоми ҳалқунанда доштанд.

Савдогарони кӯчманҷӣ дар роҳи инкишофи тичорат бо мардуми ташаккулёфта ба қомебиҳо ноил мешуданд. Онҳо баробари хариди мол, инчунин аз маданияти рӯзгордорӣ баҳра мебардоштанд. Дар муддати кӯтоҳи зиндагӣ дар шаҳрҳои тичоратӣ бо одоби меҳмондорӣ ва тариқи қабули мусофирон ошно мешафтанд.

Азбаски аксари қулли онҳо дар хаймаҳо умр ба сар мебарданд, бо ҳаёти шаҳринишинон аз наздик шинос гашта, кӯшишҳо ба ҳарч медоданд, ки охиёта-охиёта ба зиндагии муқимӣ қадам минамуданд. Тоҷикон бо ин роҳ дар ташаккули шаҳрҳои нав низ саҳми муносиб мегузоштанд. Дар навбати худ тоҷирони тоҷик барои хариди қорвою ғуломон ба мулкҳои кӯчиён рафта, як муддат зиндагӣ намуда, дар роҳи устувории ҳаёт ба онҳо ибрати нек нишон медоданд. Ҳамин тавр, шаҳрҳои Баласогун, Исфаҳон, Тироз ва ғайра бо қўмаку дастгирии тоҷирону устоҳои Мовароуннахр сохта шуданд. Бинобарин кӯшишҳо ба ҳарч доданд, ки шаҳрҳои номбурдаро аз рӯи тарҳи қолиби пойтахтҳои Сомониён бунёд намоянд.

Дар мулкҳои кӯчиён сохта шудани шаҳрҳои нав ба бунёди бозору қорвонсаройҳои тоза роҳи васеъ қушоданд. Онҳо ба марказҳои ҳақиқии тичорат табдил ёфта, дар роҳи ташкили қорвонҳои бузурги савдоӣ хизмати арзанда намуданд.

Қорвонҳои Осиёи Миёна ба Европав ҷануби шарқӣ, Мутғлистон, Эрон, Кавказ, Бағдод, Бобулистон ва дигар мамлакат-

хо рафту омад доштанд. Аз ҳудуди Хуросон ва Мовароуннахр роҳи савдои маммулоти Шарқ мегузаштанд.

Дар асрҳои IX—X моҳҳои Осиёи Миёна—биринч, мевани хушк ва матоъҳои пахтагин, пашмин, абрешими то ба давлати Руси Киевӣ мерасиданд. Аз Россия булғорҳо ва қазарҳо ба Осиёи Миёна муина, асал, пӯст, чорво ва ғуломони турку славиянӣ меоварданд.

Тамоми муаллифони сарчашманавис дар атрофи тичорат ва бонгарии шаҳру ноҳияҳои Хуросону Мовароуннахр ҳарф задаанд. Муаллифи китоби «Худуд-ул-олам» ба ҳар як шаҳру ноҳияи қаламрави дунё баҳои ҳоса дода, қасбу қори оноро муайян сохтааст. Вай ба бонгариву ҳунармандии мардуми Мовароуннахру Хуросон баҳои ҳоса додааст. Навиштаҷотҳои ӯро сарчашманависи дигари асри X Истаҳрӣ низ тавқият бахшида, ҳунари мардумони ин қаламравҳоро ба ғуруҳҳо тақсим намудааст. Мувофиқи гуфтаи маъхазҳои ёдшуда мардуми Ғазнаву Балосогун ба чорводори машғул буданд. Арзиши ғўсфандии ин мулкҳо дар бозорҳои ҷаҳонӣ баланд буд. Харбузаву пӯстҳои қароқулини Бухорону Марв дар бозорҳо арзиши хуб доштанд. Аз асрҳои VII—VIII сар қарда қоғазӣ Самарқанд дар арсаи олам машҳур шуд. Пайваста бо он дар асрҳои IX—X истехсоли шиша пеш рафт. Дар ин ҷода низ устоҳои самарқандӣ овозадор шуданд. Талаботи тоҷирон ба шишаҳои тирезан истехсоли Самарқанд меафзуд.

Пахтақорию чорводорӣ ба истехсоли қалони сару либоси қарбосию пашмин роҳ кушод. Ин буд, ки устоҳои моҳири Чочу Фарғона бо истехсоли алоҷаҳои рангину гилемҳои пашмин ном бароварданд. Моли онҳо бештар дар байни қўчманчиёни турк ба фуруш мерафт. Туркҳо ба ивази газвору гилем ба бозорҳои Осиёи Миёна бештар чорво, пашм, пӯст ва ғайраро ворид менамуданд. Ҳатто дар байни тоҷирон созишҳо низ вҷуд дошт. Туркон бештар пӯсти қорнақардаро ба бозорҳои Осиёи Миёна оварда, аз рӯи шартнома ба устохонаҳои пӯстқорқунӣ месупориданд. Баъди дэббоғӣ шудан онро гирифта ба ватани ҳеш ё бозорҳои дигар мебурданд. Дар ин роҳ тоҷирону устоҳои Самарқанд, Бухоро, Чоч, Истаравшан, Марв, Балх, Нишопур, ва ғайра таҷрибаи бой доштанд.

Дуқону устохонаҳои Осиёи Миёна дар асоси шартномаҳои тарафайн қор мекарданд. Тоҷирони ин ё он шаҳр талаботи харидорони ҳешро ба инобат гирифта, моҳҳои заруриро аз шаҳр ба шаҳр мебурданд. Аз ин рӯ аз бозорҳои марказӣ бештар қаман, қорд, қайи, сузан, даравш, қавшан, зин, лачом меҳариданд. Талаботи тоҷирон ба маҳсулоти қишварзӣ низ қалон буд. Зеро эҳтиёҷоти мардум ба нону намак, ширинию мева зиёд мешуд. Бинобар ин нархи хариди маҳсулоти қишварзони Балх,

аз ҷумлаи кунҷит, биринҷ, чормағз, бодом, мавиз, рағған ва ғайра дар бозорҳо боло мерафт.

Мардуми Рус бо истехсоли шамшеру камон машхур буданд. Талаботи тоҷирон ба ин маҳсулот низ калон буд. Меваҳои ситрусӣ дар Синистону атрофи он истехсол мешуданд. Аз ин руи Фарох, Кернӣ, Қаш, Буст, Сарвон ва ғайра бештар хурмо, кишмиш меҳариданд. Тоҷирони мамлакатҳои беруна ба навшодир ва гугирди Мовароуннаҳр завоқ доштанд. Зеро нархи онҳо дар бозорҳои ҷаҳонӣ баланд буд.

Сомониён дар ташкили ташаккули савдон дохилӣ ба муваффақиятҳо ноил шуданд. Пешрафти тиҷорат ба инкишофи савдон хориҷӣ низ роҳи васеъ кушод. Онҳо дар ин ҷода низ қомеъ буданд. Зеро дар рафти юришҳои ҷангӣ, дар баробари васеъ намудани мулк ва ба даст овардани ғаниматҳои зиёд, инчунин барои ривоҷи савдон байналхалқӣ роҳ кушоданд. Қишваркушони Исмоил дар соли 893 ба Шимоли шаронт фароҳам овард, ки роҳҳои савдон байни шаҳрҳои бузургӣ Сомониён бо кучманчиён қавӣ гардад. Ин имконият дод, ки савдон Мовароуннаҳр бо давлати Чин ва дигар мулкҳои ҳамсарҳад васеъ шавад. Ривоҷи савдон байналхалқӣ шаронт фароҳам овард, ки бештар молҳои нисзи мардуми кишварҳои ҳамсоя байни ҳам гардиш карда, талаботи харидорон қонеъ гардад. Хусусияти ба худ хоси савдон байналхалқӣ дар он намудор мешуд, ки ба воситаи омаду рафти қорвонҳои талаботи рӯзафзунӣ харидорони ин ё он шаҳр ба молҳои хушсифати мамлакатҳои дигар зиёд мешуд. Он шаронт фароҳам меовард, ки талаботи харидорони сершумор ба моли хориҷа ба инобат ғарифта шавад. Дар навбати худ Сомониён низ имконият пайдо менамуданд, ки талаботи тоҷирони мамлакатҳои наздику дурро ба моли хеш қонеъ гардонанд. Агар дар асрҳои VII—VIII талаботи мамлакатҳои араб ба қозаи истехсоли Самарканд зиёд шуда бошад, пас дар асри X овози он ба давлати Рус ва мамлакатҳои назди Балтика расид. Афзудани талабот ба қозаи шаҳрдорону хунармандони Осиёи Миёنزро водор менамуд, ки боз маябаҳои нав бунёд карда, қишмиш ба харҷ диҳанд, ки истехсоли онро зиёду сифаташро баланд намоянд.

Болоравии савдо, инкишофи шаҳрҳо, зиёд шудани истехсоли молҳои сермасриф шаронт фароҳам меовард, ки роҳҳои қорвонгузар тағйир ёбанд. Овози молҳои хушсифати Самарканд, Бухоро, Чочу Истаравшан роҳҳои қорвонгузари Шарқи Ғарбӣ ба воситаи Самарканд соҳмон дод. Тоҷирони мамлакатҳои араб қорвонҳои хешро ба воситаи Бухоро, Самарканд ба тарафи Чину давлати Рус мебарданд. Сабаби асосии тағйир ёфтани роҳҳои қорвонгузар дар он буд, ки шаронти зиндгӣ ва нигоҳубини қорвоқ нақлиёти инсбати дигар мулкҳо дар қаламра-

ви Мовароуннахр хуб буд. Дар ин хусус Истахрӣ чунин гуфта-
аст: «...Ман дар Сугд (Самарқанд—А. М.) сарое дидам ва дар
ри он сарой ба левор боз духта буданд ба меҳ. Пусидам ҷӣ
маъни дорад. Гуфтаанд, сад сол зиёд аст, ки ин дар боз аст, ки
шабуруз набастанд. Ва бувад, ки сад савор ва бештар ногоҳ
бе хангом бирасанд ва худованди саройро хочат набувад, ки
аз ҷои худ бичунбад». Зеро дар рабату корвонсаройҳои Мова-
роуннахр тамоми шароитҳо барои тоҷирон муҳайё буд. Дар назди
корвонсаройҳо, баробари меҳмонхонаҳо, инчунин масҷидҳо
низ амал мекарданд. Созмон додани шароити хуби корию исти-
роҳати имконият дод, ки Самарқанд ба маркази асосии роҳ-
ҳои корвонгузар табдил ёбад. Тоҷирон баъди истироҳати кӯ-
тоҳ ва ошношавӣ бо шахру деҳоти Мовароуннахр ба мамлакатҳои
Шарқу Ғарб роҳ мепаёмуданд.

Овозаи меҳмоннавозӣ ва ташкили хуби шароити зисту зин-
дагӣ дар корвонсаройҳои Мовароуннахр ба мамлакатҳои муҳ-
талиф паҳн мешуд. Аз ин рӯ роҳҳои корвонгузар низ тағйир
меёфтанд. Яке аз корвонҳои калоне, ки 21 июни соли 921 аз
шаҳри Бағдод баромада, 4 март соли 922 ба мулки булғорҳо
расид, мисоли равшани он аст, ки мо дар поён онро шарҳ ме-
дикем.

Барои нигоҳ доштани бехатарии корвонҳо дар сари роҳҳо
бандарҳо (застваҳо) сохта шуда буданд, ки дар ҳамшафати он-
ҳо барои истироҳати корвонбошиҳо меҳмонхонаҳо низ амал ме-
карданд. Давлат аз савдогарон бочи зиёде мегирифт. Корвон-
ҳое, ки ба мамлакатҳои хориҷи меарафтанд, хеле сернуфуз бу-
данд. Масалан, Аҳмади Фазлон, ки солҳои 921—922 ба сифати
котиби сафорати халифа Муқтадир ба мулки Булғор (Россия)
сафар карда буд, менависад, ки корвони сафарӣ аз 5 ҳазор кас,
3 ҳазор аспу уштур иборат буд. Корвонҳои муқаррарӣ ин қадар
калон наmeshуданд. Аксар вақт ба ҳайати корвон ғайр аз
тоҷирон, инчунин қосибон, ҳунармандон, олимон, рассомон,
сайёҳон ҳам ҳамкорӣ мекарданд. Сафирон низ одатан бо кор-
вон меарафтанд. Дар ин ҳолатҳо корвон хеле калон мешуд ва
барои муҳофизати он дастаи мусаллаҳ низ фиристода мешуд.

Савдо муомилоти молию пулиро низ тезонид. Дар асрҳои
IX—X дар Осиёи Миёна тангаҳои тилло, нуқра ва мис сикка
зада meshуданд. Вале тангаҳои тиллоӣ ба муомилот хеле кам
бароварда meshуданд. Асосан дар муомилот тангаҳои нуқрагӣ
гардиш мекарданд. Ҷӣ хеле ки дар боло ёдовар шудем, саба-
би кам шудани тангаҳои тиллоӣ дар муомилоти молию пули
байналхалқӣ дар он зикр меёфт, ки давлатдорон барои нигоҳ
доштани хазина ва қурби пул гардиши тангаҳои қимматро кам
намуданд.

Хусусиятҳои истифодаи дирҳамҳои мусаябӣ, муҳаммадӣ.

гитрифӣ ва фулус нишон медиҳанд, ки дар асри X давлати Сомониён барин империяи бузург дар муомилоти пули мутаказонида нашуда буд. Аз рӯи воҳиди пул маълум мешавад, ки **PDF Compressor Free Version** худ савдо мекард. Аз ин рӯ ҳукумат маҷбур буд, ки ба муросокори роҳ дода, пули ҳаман вилоятҳоро эътироф намояд.

Дар аҳди Сомониён алоқаҳои савдоии Осиёи Миёна, инчунин бо Кавказу давлати Руси Киевӣ ташкил шуда буд. Қоғуқовҳои бостоншиносие, ки дар харобаҳои шаҳрҳои соҳили Волга гузаронида шуданд, онди равиҳои тичорати ғарбу шарқ бисёр материалҳои нодир доданд. Аз ҷумла пулҳои сиёҳ ё фулуси бухороии сомонӣ ёфт шуданд, ки онҳо ба асри X тааллуқ доштанд. Ин алоқаҳо дар ибтидо ба сари кудрат омадани хонадони Сомониён барқарор шуда буданд.

Ривоҷи тичорат баробари сермолу ҷиз намудани бозорҳои дохилии он мамлакат, инчунин дар мустақкам шудани дустии ҳамкории байни халқҳои мухталиф саҳмгузор шуд. Он шароит фароҳам овард, ки муносибатҳои доду гирифтӣ байни Шимолу Ҷануб ва Шарқу Ғарб боз ҳам инкишоф ёфта, сабабгори ташаккули бозори ягона шавад.

§. 3. Усули андозситонӣ

Давлат бе таҳкурсии молиявӣ вучуд дошта наметавонад. Инро сарчашмаҳои қадима низ собит мекунанд. Муаллифони маъхазаҳои мухталиф онди ин масъала факту рақамҳои аниқро пешкаш намуданд. Сарчашмаи нависон Наршахӣ, Аҳмади Фазлон, Истаҳрӣ, Хурдодбех, Муқалласӣ ва дигарон дар бораи мавҷуд будани андоз ва усули ситонидани он изҳол менамоянд. Аксари қулли ин маъхазаҳо дар бораи ҳолати андозгундорин замони Сомониён низ баҳс мекунанд.

Яке аз манбаъҳои пурра намудани хазинаи давлати Сомониён низ хироч ба шумор мерафт. Онҳо танҳо бо роҳи ҷамъ намудани андозҳои вазнин тартиботи дохилии давлати хешро ба илҳом медароварданд.

Усули хирочҷамъкунӣ ихтироъи Сомониён набуд. Инро давлатдорони Сосонию хилофати араб мерос гирифта буданд. Сомониён танҳо онро тақмил дода, ба замонаи хеш мувофиқ гардониданд. Онҳо бо усули ба худ ҳосил ситонидани хироч империяи бузургро мутен хеш нигоҳ медоштанд.

Аммо дар атрофи микдори хирочи ҷамъмешудагӣ ҳар муаллиф ҳар ҳел фикрро пешкаш намудааст. Азбаски дар он замон (асрҳои IX—X) воҳиди ягонаи хирочҷамъкунӣ вучуд надошт, аз ин рӯ сарчашмаи нависон ба таври хеш микдори тахминии пулро нишон додаанд.

Яке аз муаллифони қадимаи ҳақиқатнигор Абӯбақри Наршаҳӣ мебошад, ки доир ба хирочи замони Сомониён аз шаҳри Бухоро ақидаи хешро иброз намудааст. Вай дар «Таърихи Бухоро» хотирнишон мекунад, ки даставвал хирочи Бухоро 200 ҳазор **PDF Compressor Free Version** «ғитрифӣ» боло меодад. (с. 33). Аммо вақте ки пули «ғитрифӣ» ба муомилот баромад, он гоҳ қурбӣ вай баланд шуда, каму беш қадри дирхам боло меравад. Акнун як дирҳами нуқрагӣ ба шаш «ғитрифӣ» баробар мешавад. Он гоҳ хирочи мулки Бухоро 1200 ҳазор дирҳами ғитрифиро ташкил медиҳад.

Чӣ хеле ки дар боло ёдовар шудем, охишта-охишта қурби дирҳами «ғитрифӣ»—дар бозорҳо боло рафт. Он ба андоз низ бетаъсир намонд. Аллақай дар замони ҳукмронии Насри II бини Аҳмад қурби «ғитрифӣ» боло шуд. Соли 921-ӯм 10 дирҳами нуқрагӣ ба ҳафт дирҳами «ғитрифӣ» баробар буд. Аз ин рӯ Сомониён кушиш менамуданд, ки хирочи мамлакатро аз рӯи дирхамҳои «ғитрифӣ» рӯенанд.

Азбаски дар асрҳои миёна ҳисобу китоби муайяни андоз вуҷуд надошт, ҳар як муаллифи қадима онди ба даст овардани хирочи ин ё он мулк ғайри рақамҳои тахминӣ хешро пешниҳод кардааст. Масалан, Наршаҳӣ менависад, ки вилояти Бухоро ба ҳазинаи марказии давлати Сомонӣ ба андозан 1168567, Ибни Хурдодбех ёд кардааст ба андозан 118 9200, Муқаддасӣ ба андозан 1166897 дирхам бо ченаки нуқраи тоза андоз ирсол мекарданд. Аз рақамҳо маълум, ки дар байни онҳо тафовути қалон нест. Аммо ба ҳақиқат рақамҳои нишондодан Наршаҳӣ хеле наздиканд. Зеро ӯ яке аз ҳамзамонони Аҳмад бини Исмоил, Насри II бини Аҳмад ва Нӯҳ бини Наср ба шумор мерафт. Вай бевосита бо даромаду баромади ҳазинаи аморати Сомониён шинос буд.

Мисли сарчашманависони дар боло ёд шуда, дар атрофи ҳаҷми хирочи умумии мулки Сомониён фикру мулоҳизаҳои олимонӣ пажӯҳишгари ин хонадон гуногун аст. Тадқиқотчиён В. Бартолд, Б. Гафуров, М. Шукуров, А. Раҳматуллоев ва дигарон ба маъхазҳои асрҳои IX—X тақия намуда, андозан умумии хирочи Сомониёро ба 45 миллион дирхам баробар намудаанд. Дар хусуси ҳаҷми андозан вилояту ноҳияҳои тобеи Сомониён низ фикру ақидаҳо гуногунанд.

Мо ҳаман рақамҳои дар поён нишондодамонро таҳлил намуда, бештар ба сарчашмаҳои дар замони Сомониён таълиф шуда тақия намудем. Зеро онҳо ба ҳақиқати ҳол хеле наздиканд.

Чӣ хеле ки дар боло гуфтем, то ташаққули пурраи мамлакатҳои Сомониён дар назди ҳилофат қудрати хонадони Тоҳирӣ боло буд. Бинобар ин ҳаман сарчашмаҳои асрҳои IX—X хирочи умумии мулкҳои Мовароунахру Хуросонро ба номи

Тоҳириён ёд мекунамд. Бештар дар ин хусус Ибни Хурдодбех, Мукаддасӣ маълумотҳо гирд овардаанд. Онҳо ёдовар шудаанд, ки таъхо мулки Суғд ба хазинаи хилофат ба воситаи давлати Тоҳириён 1089 ҳазор дирҳами муҳаммадӣ андоз ҷисол мекардааст. Аз ҷумла Самарқанд 328 ҳазор, айллати Бухоро 1189200 дирҳами ғитрифи хироҷ тадқиқот гузаронида, дар бораи андози дар солҳои 826—827 ба хазинаи хилофат дохил намудан Абдуллоҳ Тоҳирӣ бештар диққат додааст. Вай қайд менамояд, ки ҳамон сол мустамликадорон аз давлати Тоҳириён ба хазинаи хеш 44846 ҳазор дирҳам, 13 аспӣ зотӣ, 2 ҳазор сар ғусфанд, 2 ҳазор нафар ғулом, ба воҳиди 600 ҳазор дирҳам ҷизу чоран қимматбаҳо, 1187 тӯб матоъ, 1300 поран оҳан ва дигар ҷизҳо супориданд. Бино ба хабари сарчашмаҳо хироҷи солони Тоҳириён ҷамъ мекардагӣ ба 40—48 миллион дирҳам баробар буд.

Дар хусуси хироҷи давлати Сомониён маълумотҳо пароканда мебошанд. Сарчашмазависон факту рақамҳои муҳталиф овардаанд. Муҳаккики эронӣ Ғуломризо Инсофпур кӯшиши зиёде ба ҳарч дода, ҳақиқ намудааст, ки меъёри аниқи хироҷи оли Сомонро муайян кунанд. Вай дар асари хеш «Соҳтори давлат дар Эрон» ба мавзӯи дастзадан мо инв дҳл карда, факту рақамҳои инсбатан аниқро онди хироҷи давлати Сомониён тахлил намудааст.

Дар роҳи ҷамъ намудани хироҷ хизмати девони барид қалон аст. Намояндагони он дар шаҳру вилоятҳои мамлакат кӯшиш ба ҳарч дода хироҷро саривакт ба хазина ворид мекунамд. Зеро хироҷ шартӣ асосин арзи қудрат намудани давлат мебошад. Аз ин рӯ шоҳон, аз ҷумла амирони Сомонӣ тамоми кӯшишро ба ҳарч мелоданд, ки аз мулкҳои зердасти хеш саривакт андоз гиранд. Ҷӣ хеле, ки дар боло ёдовар шуда будем, Аҳмад бини Исмоил онди саривакт ба хазина дохил шудани хироҷи Рай, Гургону Табаристон кӯшишҳои зиёд менамуд. Зеро ин вилоятҳо мулки бойтарини ғарбин давлати Сомонӣ ба шӯмор мерафтанд. Аз ин рӯ, аз даст рафтани онҳоро Сомониён ба марг баробар мекарданд.

Мувофиқи гуфтан сарчашмаҳо ва нишондоди Инсофпур хироҷи солони аз мулкҳои хеш ҷамъ мекардагони Сомониён ҷунин буд: Самарқанд—750 ҳазор дирҳам, Арнабҷон—300 ҳазор дирҳам, Истаравшан—300 ҳазор дирҳам, Хучанд—300 ҳазор дирҳам, Хатлон—400 ҳазор дирҳам, Омул ва Зер—400 ҳазор дирҳам, Зам—300 ҳазор дирҳам, Гургон—300 ҳазор дирҳам, Марв—700 ҳазор дирҳам, Сараҳс—600 ҳазор дирҳам, Кеш—300 ҳазор дирҳам, Абевард—500 ҳазор дирҳам, Бодғис—300 ҳазор дирҳам, Гузгонон—600 ҳазор дирҳам, Толиқон—300 ҳазор

дирхам, Кахистон — 300 ҳазор дирхам, Нишопур — 300 ҳазор дирхам, Чағониён — 300 ҳазор дирхам, Аштихан ва Қашония — 300 ҳазор дирхам, Ҳисор — 300 ҳазор дирхам, Фушанг — 300 ҳазор дирхам, Элоҳ — 300 ҳазор дирхам, Фарғона — як миллион дирхам, Ганҷусто — 300 ҳазор дирхам, Мавруд — 300 ҳазор дирхам, Балху Хума — 3 миллион дирхам, Ҳирот — як миллион дирхам, Қубодиён — 200 ҳазор дирхам, Шумон — 300 ҳазор дирхам, Тирмиз — 300 ҳазор дирхам ва ғайра хироч чамъ мекардаанд.

Аммо ки ба қадри инсоф буд. Солхое низ мешуд, ки Сомониён дучори бӯхрони молику пулӣ мегаштанд. Он гоҳ маҷбур мешуданд, ки боз ба қисаи халқ даст зананд. Ҳаминро хотирнишон сохтан ба маврид аст, ки Сомониён дар соли охирини ҳукумрон Насри II (942) барои пурра намудани хазинаи давлатӣ аз халқ ду маротиба андоз чамъ намуданд. Ин вазъият дар солҳои аввали ҳукмронии Нӯҳ бини Наср (943—954) ва ворисонаш низ давом дошт.

Дар баробари хироч, инчунин аз қувваи халқ дар сохтмонҳои шаҳру деҳот, касру боргоҳҳои амирон, дарғоту каналҳо ва ғайра истифода мебарданд.

Маҷбуриятҳо дар замони Сомониён мухталиф буданд. Сарварон кӯшиш менамуданд, ки бо ҳар роҳ аз ҳисоби халқ хазинаро бой гардонанд. Аз ин рӯ онҳо маҷбуриятҳои зеринро қорӣ намуда буданд: хироч—аз замин, ки бо роҳи ҷанг ё сулҳ ба даст омадааст, гирифта мешуд. Баробари хироч, инчунин ушр низ қорӣ буд. Он навъи молиёте, ки аз даҳ як ситонида мешуд. Дар замони Сомониён зақот ё хирочи қорво хеле тараққӣ карда буд. Мулкдорон зақотро аз ҳисоби қорводорон, хусусан туркони бодиянишини мӯлу ҳолдор бештар меситониданд. Сомониён устодони ҳақиқии маъданистехсолкуни будани хешро собит намуданд. Аз ин рӯ барои ғанимати ҷангию истехсоли маъдан низ «хумс» ном андозро қорӣ карданд. Он низ яке аз воситаҳои қуллан бой гардонидани хазина буд.

Ислоҳ ва шариатпарастони он барои ингоҳ доштани обрӯ ва эътибори хеш аз мардуми ғайримусулмон ҷун ҷарима андоз мегирифтанд, ки он «ҷизия» ном дошт. Азбаски баҳрҳои Ҳазар (Каспий), Хоразм (Арал) ва рудҳои бузурги Сир, Зарафшон, Омӯ дар ҳудуди мулки Сомон буд, бинобар ин аз шахсоне, ки ин нишотҳои обиро убур мекарданд, бо номи «сибулбаҳр» андоз меоданд.

Дар замони Сомониён муассисаҳои динӣ дар пур намудани хазинаи давлатӣ мақоми хос доштанд. Зеро масҷиду мадрасаҳои асрҳои IX—X дар ихтиёри худ заминҳои мулкҳои зиёд доштанд. Аз онҳо низ ба тарзи «вақф» андоз гирифта мешуд.

Ҳамаи он воситаи ғораткунии омман васеи мардумон буд. Хирочу андохон вазини ҷорикардэи амирони Сомонӣ халқи мазлумро ҳонабардӯш мекард. Аз ин рӯ мазлумон ба он тоқат на **PDF Compressor Free Version** у истибодди шӯхон ба шӯриш меҳаст-таид.

§ 4. Чунбишҳои халқӣ

Аз навиштаҷоти мо ва васфи амирони Сомонӣ чунин бар меояд, ки гуё онҳо баробархукукии комили тамоми табақаҳои ҷамъиятро таъмин карда бошанд. Харғиз ин тавр не. Сомониён низ мисли пешгузаштагони хеш зиндагашонро аз ҳисоби халқи меҳнати созмон меоданд. Чӣ хеле, ки дар боло ёдовар шудем, ситонидани хирочи зиёд ба онҳо шаронт фароҳам меовард, ки ҳуб зиндагиро айшу ишрат намоянд. Аммо онро ба ҳисоб намегирифтанд, ки ҳамаи қудраташон аз паси халқ буд. Ба ин нигоҳ накарда оммаро бераҳмона истисмор менамуданд, ки он ба чунбиш ва нехзатҳои халқӣ меовард. Мо дар бобҳои мухталиф аз онҳо ёд кардем. Боз кӯшиш намудем, ки ба таври иловагӣ рафти ошубҳои зиддидавлатии Сомониро нишон диҳем.

Чунин чунбиш дар соли аввали (874) ба Бухоро пой ниҳодани Исмоил бини Аҳмад рух дод. Асосан ин шӯриш зидди ҳонадони Сомониён буд. Харчанд ки ҳокимони Бухоро ба таври рӯякӣ Сомониёро тарафдорӣ мекарданд, аммо дар асл зидди онҳо мубориза мебуданд. Бинобар ин ба ҷои ҳуб-истикбол намудани Исмоил, уро бо ҳуирезӣ пешвоз гирифтанд. Ҳокимони Бухоро худашон руйрост бар зидди Сомониён набаромада, дуздону рохзамоноро харида, онҳоро ба нехзат тела доданд. Дар ин ҳуус Абӯбакри Наршаҳӣ дар «Таърихи Бухоро» чунин навиштааст: «Ва яке аз дуздон халкero ба худ гирд карда буд ва аз авбошон ва риндони русто ҷаҳор ҳазор мард ҷамъ шуда буданд ва ҳама дар миёни Ромитан ва Барқад рох мезаданд ва наздик буд, ки қасди шаҳр кунанд» (с. 70).

Мумкин аст, ки халқ аз аҳволи вазнинаш ба шӯр омада, зидди тартиботи ҳокими нав ба шӯриш хеста бошад. Аз он ҳокими нав оғаҳ набуд. У барои нишон додани қурбӣ худ, онро ба хун огушта намуд. Саркардагони ҳаракат ҷазои сазовор гирифтанд....

Бисёр вақтҳо сомонидиҳандагони шӯришҳо худӣ намояндагони ҳонадони Сомонӣ мешуданд. Онҳо ҳангоми талоши мансаб кӯшиш ба ҳарч дода, аз қувваи омман халқ истифода мебуданд. Мо дар боло оиди кӯшишҳои бародари Исмоил Исҳоқ бини Аҳмад барои соҳиб шудан ба тоҷу тахти давлат, суҳан карда будем. Вай талош намуд, ки аз камтаҷрибагии бародаредааш

Ахмад бини Исмоил истифода бурда, бо роҳи шӯриш хоки-
янтро ба даст орад.

Барои **PDF Compressor Free Version** бародарони Наср низ мансабта-
лошӣ намураданд. Онҳо ханӯз дар солҳои аввали сари қудрат
омадани Насри II ҳамроҳи душманони хонадони Сомо-
ниён бар зидди ӯ ба муборизаи рӯйрост хеста буданд. Наср
бо ёрии наздиконаш пеши роҳи додаронашро гирифт. Ба ӯ му-
яссар шуд, ки баробари амак, инчунин онҳоро ҳаёс кунад. Хан-
гоми дар соли 930 ба Нишопур рафтани Наср додаронаш аз
ҳаёс гурехта, зидди ӯ шӯриш карданд. Аз он Наср огоҳ шуд ва
зуд ба пойтахт баргашт. Дар муддати кӯтоҳ шӯришро паҳш на-
муда, ба саркардагонаш қазои сазовор дод.

Дар мулкҳои алоҳидаи Сомониён ҳуруҷҳои халқӣ бар зидди
зулму истибдоди ҳокимон сар мезаданд. Яке аз чунин шӯриш-
ҳо солҳои 913—914 дар аҳди Аҳмаду писараш Насри II дар
мулкҳои ғарбии мамлакат сар зада буд. Шӯришгарон, ки асо-
сан мардуми шиамазҳаб буданд, барои ҳуқуқҳои ҳеш мубори-
за карданд. Онҳо талаб менамуданд, ки ҳокимони мулкҳо ав-
лоди набошанд. Ба вазифаи роҳбарӣ одамони доною қордон
пешбарӣ карда шаванд. Аз ин рӯ шӯришгарон волии Сомониён-
ро дар Табаристон аз мансаб ронданд...

Дар қатори ғушаву қанорҳо, инчунин ҳаракатҳои халқӣ дар
пойтахтҳои Сомониён низ сурат мегирифтанд. Мардум аз сие-
сати дохилии мулкдорон ба қиём омада, ба шӯриш даст меза-
занд. Яке аз чунин норозигӣҳо дар Ӯзбекистон ба сари тахт нишас-
тани Насри II рух дод. Дар замони падараш Аҳмад мардуми
шаҳри Бухоро ҳеле бенаво шуданд. Амир аз он бохабар буд,
аммо илloch намеёфт, ки пеши ҳаракатро гирад. Баъди сари вай
омма аз ноболигии Насри II истифода бурда, соли 916 ба шӯ-
риш бархест. Халқ дар ҳашм буд, ки мардум гуруснаву бараҳ-
на, аммо амирон машғули сохтани қасру боргоҳҳои бошукӯ-
ханд. Аз ин рӯ шӯришгарон вақти муносиб пайда, бисёр бино-
ҳои бохашамату бодабдабаро оташ заданд. Ҳокимон аз алаи-
гагирии шаҳру болоравии мавҷи шӯриш тарсида, чораҳои за-
рури андешиданд. Вазир хирадманди дарбор Чайхонӣ тадбири
фаврӣ дид, ки мавҷи шӯриш дигар шаҳрҳоро фаро нагирад.

Шӯришҳо дар натиҷаи рӯёнидани хироҷҳои вазнин сар ме-
заданд. Аммо бештар вақт дар зери никоби динӣ мегузаштанд.
Чӣ ҳеле ки дар боло гуфтем, шӯришҳо дар худ муборизаи бай-
ни шохҳои дини исломро ифода менамуданд. Дар замони Со-
мониён чунин шӯришҳо дар Бухоро, Синстон, Чағониён, Таба-
ристон, Деҳистон ва ғайра сар зада буданд.

Халқ ба мубоили ҳуҷаинон муборизаи рӯйрост карда на-
метавонист. Аз ин рӯ, роҳбарони ин ҳуҷазҳои аз ҳаракатҳои
динӣ бештар истифода намуда, халқро ба ҷониби худ ҷалб ме-

намуданд. Яке аз ҳаракатҳои маъмули асрҳои IX—X—ҳаракати қарматия ба шумор мерафт, ки мо онди он дар атрофи Ҷаълият Насри II суҳан карда, пас дар фасли дигар таърихи пайдоиш ва мексади онро шарҳ додем. Қарматӣҳои ҳаракати маздакро тавқият бахшида, бахри он кӯшишҳо ба ҳарч меоданд, ки бояд оммаи деҳқонон озод ва ҳаммаи аъзои қарматият баробархуқуқ бошанд. Ин таълимот ба онҳо имконият меод, ки бештар деҳқононро дар сафҳои хеш гирд оранд. Онҳо бо ин роҳ муқоризони зидди сохти феодалӣ будани хешро исбот менамуданд.

Давлати Сомонӣҳои нисбати ҳонадонҳои Тоҳирӣҳои Саффорӣҳои бештар арзи вуҷуд дошт. Онҳо аз таҷрибаи пешгузаштагонии худ истифода бурда, кӯшиш ба ҳарч доданд, ки аҳволи иҷтимоӣ-иқтисодии халқ нисбати ҳонадонҳои пешгузашта хуб бошад. Аз ин рӯ, дар оли Сомон зиддиятҳо кам ба қашм мерасад. Мо бо ин гуфтаи нестем, ки замони давлатдорони оли Сомон давраи гул-гулшуқубии сатҳи зиндагии халқ буд. Ҳаргиз ин тавр не. Сомонӣҳои низ мисли давлатҳои пешгузашта истисморгар буданд. Созмони даргоҳ, лашкар ва ғайра аз ҳисоби халқи захирақаш буд. Вале онҳо кӯшиш ба ҳарч меоданд, ки тартиботи хуби мулкдориро қорӣ намуда, пешии роҳи ҳамма гуна бетартибӣҳоро саривақт гиранд. Аз ин рӯ халқ қуръат намекард, ки вақту бевақт зидди ҳокимияти марказии қубиш кунад.

БОБИ 9

ЧАРАЕНХОИ ДИНИЮ ФАЛСАФИ ДАР АХДИ
СОМОНИЕН ВА БАЪДИ ОНХО

§ 1. Исмоилия

Истилои араб ва паҳн шудани дини ислом дар Осиёи Миёна сабабгори дар асрҳои VIII—IX паҳн шудани маслакҳои мусулмонӣ гардид. Чӣ хеле ки дар бобҳои гузашта ёдовар шуда будем, муборизаи байни хонадонҳои Аббосиёну Умавиҳо барои соҳиб гаштан ба тоҷу тахти хилофат ба пешрафти озоиштаи ҳаёт таъсири манфӣ расонд. Дар натиҷаи ғиёғариҳо ба Аббосиён, яъне тарафдорони амаки Муҳаммад—Аббос муяссар шуд, ки дар соли 750 аз болои рақибони ғоявии хеш—умавиҳо ғолиб омада, соҳиби хилофат гарданд. Дар мубориза бахри ҳокимият ба Аббосиён, инчунин имомати шиъа бо сардорони имомии шашум Ҷаъфарӣ Содик (702—765) барои ба сари қудрат омадани онҳо кумак расонд. Дар рафти муборизаҳо Ҷаъфар душманони зиёде пайдо кард. Ин зиддият ба ҳаракати дохили шиъа оварда расонд ва дар натиҷа аз шиъа равиёҳои зиёде пайдо шуданд. Яке аз он чараёнҳо мазҳаби исмоилиён мебошад. Хангоми дар қайди ҳаёт буданаш ҳуди Ҷаъфарӣ Содик писари калониаш Исмоилро валиаҳди тахти имомати шиъа таъин намуд. Аммо Исмоил қоидаҳои шариастро риоя накарда, ба тарафи душманони падараш гузашт. Аз ин Ҷаъфарӣ Содик дар ғазаб шуда, ба ҷои Исмоил писари хурди худ Мӯсо Қозимро (745—799) ворисе таъин кард. Ин рафтори имом ба шиъаҳо писанд наомад. Зеро ӯ қоидаҳои меросгузорию вайрон намуд. Мувофиқи расму русуми шиъаҳо тахти имомат танҳо ба писари калони мерос монда мешуд. Баъди вафоти Исмоил (762) шиъаҳо талаб намуданд, ки имомат дар ихтиёри пайравони ӯ монад. Аз ин рӯ, писари Исмоил Муҳаммадро имом эълон карданд. Ҷаъфарӣ Содик, аз имом таъин шудани наберааш норозӣ гашт.

Он гоҳ пайравони Исмоил аз ҷаҳонҷудо шуда, дар соли 765 бо номи Исмоилия мазҳаби алоҳида сомон доданд.

Харакати Исмоилия дар охири асри VIII пайдо шуда, тарафдорони Исмоилияро ба Исмоилиён мегуфтанд. Дар натиҷа ин ҳаракат мамлакатҳои араб, Осиёи Миёна ва Эронро фаро гирифт. Исмоилиҳо ҳам авлоди худро ба Али ва Фотима бурда, таъло ҳафт имомро эътироф мекарданд, ки ҳафтум ва охирии он Исмоил буд. Даставаал пайравони ҳаракати исмоилия тарғиботи ҷаҳонӣ мебуданд ва баъдтар ба таълимоти ошкоро гузаштанд. Аввалин тарғиботчин рӯйро ба исмоилиён Маймун бини Дайсон Аҳвоӣ ба шумор меравад. Пайравони ӯ дар Шарқ Фарби ҳилофат ба тарафдорони исмоилиён баромад мекарданд. Онҳо дар мулкҳои арабу шимоли Африқо тарафдорони зиёде пайдо карданд. Дар он мулкҳо давлати Исмоилиён бо номи Фотимӣ машҳур гашт. Исмоилиён, ки зидди ҳилофати Аббосӣ буданд, дар Осиёи Миёна ва Эрон низ тарафдорони зиёд пайдо карданд.

Исмоилиён таълимоти «Қуръон»-ро дар бораи офариниши олам инкор карда, ҷуно мегуфтанд, ки оламро Ақли Қулл яҷоъ бо Нафси Қулл офаридааст ва тамоми тақдироти олам ба ин ду ҷаҳони руҳӣ вобастааст. Исмоилиён шарикро мувофиқи таълимоти худ вобаста ба маъно ботинӣ «Қуръон» маънидо мекарданд. Ба ақидаи тарафдорони исмоилия он одамоне, ки таълимоти мазҳаби исмоилиро қомилан аз бар карда буданд, метавонистанд ба дин пайравӣ накунад. Аз ин рӯ, руҳонӣҳои ислом исмоилиёро «қофир» ҳисобиданд, онҳоро саҳа таъкиб мекарданд. Ба ин нигоҳ накарда ҳаракати исмоилия дар асрҳои X—XII аксар мамлакатҳои Шарқро фаро гирифт.

Дар охири асри XI ҳаракати Исмоилия ба ҷараёни реакционӣ мубаддал шуд. Исмоилизм ҷуно дигар мазҳабҳои динӣ ба бозичаи дастҳои гурӯҳи ҳурди феодалон табдил ёфта, воситаи истисмори ҳалқ гардид.

Мувофиқи таълимоти исмоилия ҳафт зинаи ҳастӣ вуҷуд дорад. Одам бо қувваи худ ба ҳақиқат расида наметавонад, вай ба таълими ақли қул эҳтиҷманд аст, ки ҳар вақт дар шакли нотик (пайғомбар) пайдо шуда, ба одамоне мувофиқи ақли идрокоти ҳақиқати руҳиро таълим медиҳад.

Шахси ба ҳалқҳои исмоилия дохилшаванда як навъ тайёрии муайянро аз сар мегузарад ва аз санҷиши ҷиддӣ мегузашт. Вай қасам ёд мекард, ки сирри асрори исмоилияро ошкор накунад, аз дараҷаи нишондоди қондан исмоилия берун намебарояд. Исмоилия таълим меод, ки ба ҳақиқат расидан бо роҳи ҳудумӯзӣ намешавад. Барои ба мақсад ноил гардидаи одам бояд ба ҳалқҳои ақли исмоилия дохил шуда, даст дар домани пир занад ва аз ӯ таълим гирад.

Исмоилиён расмиятҳои исломӣ: намоз, ҳаҷ, рӯза ва ғайра-ро сарзаниш карда, онҳоро ба таври худ тавзеҳ меоданд. Онҳо дар таълимоташон ҳагӯна доғмаҳои диниро рад карда, тасдиқ мекарданд, ки ҳар кас бояд чунин нуқтаи назарро интихоб наояд, ки ба ақли ӯ мувофиқат кунад.

Дар охири асри XI ва ибтидои асри XII нишонаҳои ба ҳаракати қасосгирӣ табдил ёфтани исмоилия назаррас буд. Бисёр шахсони аз мансабҳо маҳрумшуда ба ин ҳаракат майл намуда, гурӯҳҳои махфӣ худ, аз аъзоёни оддӣ, ки фидойи ном доштанд, истифода мебарданд. Яке аз саркардагони ин гурӯҳ Ҳасан Саббоҳ (солҳои шайхонаш 1090—1124) буд. Вай чун сарвари гурӯҳ дар наздикии шаҳри Қазвин шӯриш ташкил намуда, калъаи дастнараси Аламутро забт намуда, он ҷо ба маркази қатлӣ кушторӣ одамони бегуноҳ табдил дод. Исмоилиҳо баъди ташкили гурӯҳи фидойӣ ба кушторӣ рӯйрофт даст заданд. Ин буд, ки онҳо моҳи октябри соли 1092 вазирӣ донову маорифпарвари давлати Салҷуқиён Абӯалӣ Ҳасан ибни Алии Тӯсӣ машҳур ба Низомулмулкро куштанд.

Исмоилиҳо баъди ин куштор подшоҳонро низ тарсониданд. Онҳо Султон Санҷарро ҷунон тарс доданд, ки вай дигар ҷуръати сарбардоштан надошт.

Зоҳираи ин ҳаракат ба худ фикри баробарӣ ва поймол на-шудани ҳуқуқҳои табақаҳои мухталифи аҳолиро таҷассум ме-намуд. Аз ин рӯ, даставвал онро ғуломон, табақаҳои беамини аҳоли, тоифаҳои кӯчманчиёну бодиянишинон дастгирӣ мекарданд. Аз ибтидои пайдоиш то асри XI ин ҷараён ба муборизаи табақаҳои поёнии ҷамъият бар зидди феодалон, амалдорон, зулмгарон ва ғайра асос ёфта буд.

Дар замони ҳукмронии Салҷуқиён (1037—1193) таъкиби ислом оғоз ёфт. Аз ин рӯ, шохони ин хонадон бар зидди шарҳу басти озодонаи «Қуръон» баромада, озодфикриро маҳлуд ме-сохтанд. Ҳатто, муқобили инкишофи илмҳои тиб, риёзиёт, ҳайат ва ғайра буда, тарғиби онҳоро манъ намуда буданд.

Аз ин рӯ бисёр олимони машҳури динпарастӣ асримӣнагӣ таълимоти исмоилиёнро напсандида, онҳоро душманони рӯйро-рости дини ислом эълон намуданд.

Аммо бо вучуди таъкибҳои тарафдорони ҳаракати исмоили-ён амалиёти хешро давом доданд. Онҳо соли 1090 ташкилоти махфӣ фидоӣи исломро ташкил намуданд, ки он то соли 1256 вучуд дошт.

§ 2. Қарматия

Мо ҳангоми таҳлили таърихи сиёсии Сомониён онди ҳаракати қарматия ақидаҳои мухтасари ҳешро баён намуда будем. Чи хеле ки ёдовар шудем, ҳаракати қарматия дар ибтидои пайдоиши худ пайравони зиёде дошт. Сабаб дар он буд, ки вай мазлумон ва хонабардушонро химоя мекард. Аз ин рӯ, ба ин ҳаракат деҳқонони мазлум, қосибон, зиёниҳои тараккипарвар, аз қабилҳои Рӯдакӣ, Балъамӣ, Фирдавсӣ, Ибни Сино, Носири Хусрав ва ғайра пайравӣ мекарданд.

Асосгузори ҷараёни қарматия Ҳамдони Қармат ба шумор меравад, ки вай соли 868 ин ҳаракатро таъсис додааст. Даст-авад ин ҳаракат махфӣ буд. Баъди шӯриши гуломон дар Хуросон (873) тарафдорони ин ҷараён ба амалиёти рӯйрост гузаштанд. Ба шӯриши деҳқонон дар Ироқ бевосита худӣ Ҳамдон Қармат роҳбарӣ мекард. Ниҳоят соли 883 шӯриш аз тарафи хилофат пахш карда шуд. Ҳарчанд шӯриш пахш шуда бошад ҳам, аммо он пурра хотима наёфт. Сабаб дар он буд, ки деҳқонон ба умеди рӯзи нек шуда ин ҳаракатро идома медоданд.

Қарматиён низ мисли исмоилиён ба таълимоти ислом сарнамефуроваранд. Қарматиён таълим медоданд, ки Муҳаммад ибни Исмоил имоми ҳафтум аст. Онҳо имомҳои баъди ӯ баромадаро наменвисандиянд. Бинобар ин қарматиёноро сабъия (ҳафтум) меномидагӣ шуданд. Қарматиён дар таълимоти худ эътирофи қабристон, ҷойҳои муқаддас, аз ҷумла хонаи Қаббаро эътироф намекарданд. Онҳо ибодатҳои дини исломро риоя накарда, намази панҷвақтаро инкор менамуданд, рӯза намендоданд.

Аз ин рӯ намоинадогони ислом Қарматхоро ба бидъия айбдор менамуданд. Сабаб дар он буд, ки қарматҳо на танҳо ба муқобили халифон, балки бар зидди онҳое низ мубориза мебуданд, ки пешин роҳи таълимоташонро мегурифтанд.

Ҳаракати қарматия дар охири асри IX ва асри X нашъунмо кард. Чи хеле ки Абӯрайҳони Берунӣ навиштааст, қарматҳо баъди тасхири Осмӣи Мисра, дар солҳои 20-уми асри X таъсири ҳешро ба Ҳиндустон расонданд. Ба онҳо мӯяссар шуд, ки шаҳри Мултонӣ он чоро ба маркази ҳеш қарор диҳанд. Танҳо Султон Маҳмуди Ғазнавий тавонистааст, ки дар рафти юришҳои худ онҳоро аз мулки Ҳинд ронад. Пешвоёни қарматиён аз шӯришҳои ҳалқӣ, ҳаракатҳои кӯчмаҷиҳунӣ бодиянишинон истифода мебуданд.

Мо дар боло ёдовар шудем, ки дар замони ҳукмронии Насри II бини Аҳмад таъсири қарматиён дар давлати Сомониён назаррас шуд. Аз он улаҳои ислом ва гвардияи дарборӣ ба ҳарос

афтода хостанд, ки бо роҳи нобуд сохтани Насри II ба қарматия низ хотима гузоранд. Аммо ин ба онҳо муяссар нашуд. Танҳо писари Наср II, Ҳушмуш, ки намояндагони бонуфузи онҳоро дар симои Аҳмади Нахшабӣ қатл кунад.

Дар натиҷа ибтидои асри X ҳаракати қарматия мисли ҳаракати исмония ба худ шакли ғайриқарматияро гирифт. Қарматҳо охира-охира ба ташкилоти роҳзании мубаддал шуданд. Ҳамин буд, ки соли 924 отряди қарматҳо иборат аз 800 нафар савора ва як ҳазор нафар пиёдагард ба қорвони ҳоҷиён ҳамла намуда, 2200 нафар мард ва 300 нафар занро қатл карданд. Соли 930 бошад, қарматҳо бо сардории пешвои худ Абӯтоҳир ба Макка ҳуҷум намуда, шаҳро горагир карданд ва 30 ҳазор касро куштанд. Ҳатто, онҳо маъбуди Қаббаро мусодира карда буданд. Маъбуд танҳо дар замони ҳукмронии халифати фотиимии Миср (910—1256) ба Макка баргардонид шуд.

Вале муҳолифони қарматия бар зидди тарафдорони ин ҳаракат чораҳои амалӣ диданд. Дар натиҷа одамони маъруф, ки ба ин ҳаракат майл доштанд, ҷазо диданд. Ба ин аз таҳт фуруварда шудани Насри II (943), кӯр карда шудани Рӯдакӣ, аз дарбор ронда шудани вай, мусодира гаштани молу мулкҳои ба ӯ хамин бало гирифтанд шудани Балъамӣ, дертар қатл гардидаи Дақиқӣ, оворагариҳои Фирдавсию Абӯалӣ ибни Сино, Носири Хусрав ва ғайра мисол шуда метавонанд.

Умуман ба шахсоне, ки таълимоти қарматияро қабул намекарданд, ҷазохон саҳт раво дида мешуд. Бинобар ин бераҳмӣ қарматӣён нисбати фуқаҳои ислом қаҳрӯ газаби оммаро ба миён овард ва аз ин руҳи халқ онҳоро дигар дастгирӣ намекард. Баъди муборизаи рӯйро ба Сомониён хилофати Аббосӣ низ барои нест кардани қарматӣён қамар баст. Охира-охира пайравонаш дар охири асри XII пурра торумор карда шуданд.

§ 3. Тасаввуф (Сӯфия)

Тасаввуф низ мисли қарматӣён исмония ва қарматия таърихи кӯҳан дорад. Мувофиқи нишонҳои сарчашмаҳо оғози пайдоиши он ба асрҳои VI—IX мансуб мебошад. Тасаввуф дар ғайриқарматӣён ҳамаҷун қарматӣён зиддифеодалӣ ва ҳимоятгари табақаҳои поёнии ҷамъияти амал мекард. Оммаҳои васеи камбизоатони шаҳру деҳот ва равшанфикрон асоси аҳли тасаввуфро ташкил менамуданд. Дар аввали паҳншавии тасаввуф на танҳо аъзоён, балки пешвоён он низ аз аҳли ҳунар буданд. Бештар тарафдорони тасаввуф дар мамлакатҳои зерин тасарруфи хилофати араб буда зидд мешуданд. Зеро дар даврон аввали пайдоиши ҳамаи ин ҳаракат—ҳаракати зидди мустанлиқӣ буд.

Бинобар ин хилофати ғраб ва рӯхониёни ислом аз ҳаракати тасаввуф ҳавфи қалон доштанд. Аз ин рӯ кушиш менамуданд, ки бо ҳар роҳ пеши ин чараёнро гиранд. Барои тарсонидани ҷаҳми омма бисёр роҳбарони тасаввуф, аз ҷумлаи Боязиди Бастомӣ, Мачиддини Бағдодӣ, Мансури Халлоҷ, Шихобуддини Сухравардӣ, Иброҳим Машраби Намангонӣ ва дигарон ба қатл расонида шуданд. Аммо халифаҳои Аббосӣ бо ҷазодиҳӣ пеши роҳи тарафдорони ҳаракати тасаввуфро гирифта натавонистанд. Бинобар ин кушиш намуданд, ки ҳаракатро аз дарун бо ҳозиронд. Дар ин бобат файласуфи идеалист Муҳаммад Ғазалӣ (1058—1111) хизмати қалон кард. Вай дар «Кимёи саодат» ном асари хеш ҷавҳари назариявии тасаввуфро асоснок намуда, онро бо ислом омехта маънидор намуд.

Тасаввуф дар Осиёи Миёна, дар асри XI расмӣ гашт. Асосгузори он Юсуфи Ҳамадонӣ мебошад. Мувофиқи таълимоти Ҳамадонӣ шахсоне, ки тасаввуфро мепарастанд, бояд ҳалолкор ва покиза бошанд. Сӯфиёни машҳури Осиёи Миёна шоир Саодӣ, Аҳмади Ясаӣ, Ҳоҷа Абулҳолиқи Ғиждувонӣ—шогирдони Юсуфи Ҳамадонӣ ба шумор мерафтанд.

Дар ибтидои пайдоиши хеш ҳаракати тасаввуф ҳарчанд, ки ба зидди мустамликадорон инғаронида шуда буд, вале ҷиҳатҳои маърифӣ низ дошт. Ин чараён садди роҳи ҳаргуна тараққиёт низ мешуд. Охишта-охишта дар натиҷаи инкишофи шахрҳо, ҳунармандӣ ва тиҷорат ин ҳаракат низ равию ҳешро тағйир дод.

Дар асри XII бошад, ба ҳаракати тасаввуф чараёнҳои нави «хуфӣ» ва «ҷаҳри» пайваст шуданд. Асосгузори ҷаҳрия дар Осиёи Миёна Ҳоҷа Абулҳолиқи Ғиждувонӣ ва Ҳоҷа Баҳовуддини Накшбанд ба шумор мерафтанд. Нисбат ба «хуфӣ», ки одамонро ба гӯшанишинӣ ва дунёбегорӣ даъват мекард, «ҷаҳрия» ё накшбандия тарқи дунё қардан ва гӯшанишиниро тарафдорӣ намекард. Пешвоёни «ҷаҳрия» дар байни аҳолии туркзабон Осиёи Миёна Аҳмади Ясаӣ ва дар байни форсзабонан Насриддини Қубро ва Абдулқодир Гелонӣ ба шумор мерафтанд. Аммо чараёнҳои тасаввуф дар дасти амалдорон ва рӯхониён ҳамчун аслиҳаи истисмор хизмат мекарданд. Барои тақвияти фикри хеш бузургтарин шайхи тасаввуфи накшбандия—Ҳоҷа Аҳрори Валиро мисол меорем. Ӯ яке аз бонуфузтарин шахсони асри XV ба шумор мерафт. Ҳоҷа Аҳрор дар Моғороннахру Хуросон соҳиби замини зиёд буд. Вай ҳарчанд ки худро тарафдори ҳақ меҳисобид, вале дар асл оммаро бераҳмона истисмор менамуд. Ӯ хеле ки сарчашмаҳо ёдовар мешаванд Ҳоҷа Аҳрор дар Насаф 300 ҷуфти гов дошт. Танҳо аз галла ба ҳукумати теуриҳо ба сифати ушр (дахяк) 80 ҳазор мани Самарқанд (як ман ба 8 пут баробар) андоз меод. Дар мулкҳои ӯ бештар аз

сад ҳазор гуломон, ки онҳоро вай мурид меҳисобид, кор мекарданд.

Барои асри Хон Ашот ба қорҳои дохилии давлати Темуриён даҳолат мекард. Бо амри ӯ сиёсатмадор ва олими номӣ Мирзо Улугбек (1449) дар синни 55 солагӣ ба қатл расонида шуд. Синас пайравони тасаввуф шоир Хилолиро (1536) куштанд.

Дар асрҳои IX—XIУ тасаввуф ба ҷараёнҳои хурд мубаддал шуд. Ҳар як ҷараён бо номи пешвои ҳеш пеш мерафт. Масалан, ташкилотҳои тасаввуфӣ, ки бо номи роҳбаронашон машхуранд, ба тариқи зерин аст: 1. Тайфуриён — аз номи Боязиди Бастомӣ (835—874), ки номи аслиаш—Тайфур мебошад; 2. Чунайдиён—аз номи Чунайди Бағдоӣ (соли вафоташ 910); 3. Қодириён—аз номи Абдулқодири Гелонӣ (с. в. 1165—1166); 4. Кубриён—аз номи Шайх Начмиддини Кубро (с. в. 1221); 5. Сӯхравардиён—аз номи Шихобиддини Сӯхравардӣ (с. в. 1234); 6. Чистиён—аз номи Муиниддини Санҷарии Чистӣ (1142—1235); Нақшбандиён—аз номи Хоча Баҳовалдини Нақшбанд (с. в. 1388).

Ҷараёни тасаввуф дар худ ду равия—тарафдорони аристократия ва халқро татқассум менамуд. Тарафдорони халқ, ки аз ҳисоби табақаҳои поёнии аҳолии шаҳру деҳот баромада буданд, барои рӯзи нек мубориза мекарданд. Гурӯҳи ҷиртӣҳои тасаввуф мардумро ба зери алобу шиканҷа гирифта ба ғушанишинӣ, дунёбегорӣ талқин мекарданд.

Тасаввуф аз асри XI сар қарда таъсири ҳеширо ба адабиёти классикии тоҷикӣ форс нвз расонд. Ин буд, ки намоёндагони барҷастаи адабиёт Саной, Аттор, Ҷалолиддини Румӣ, Аҳмади Чомӣ, Бобо Кӯхӣ, Абуабдуллои Ансорӣ, Низомии Ганҷавӣ, Хусрави Дехлавӣ, Абдурахмони Чомӣ ва дигарон ба тасаввуф рӯ оварда буданд.

Чӣ ҳеле ки дар боло ёдовар шудем, намоёндагони барҷастаи тасаввуф Абуҳомид Муҳаммади Ғазалӣ буд, ки дар роҳи мустаҳкам намудани алоқаи тасаввуф бо ислом хизмати шоиста намуда, пешин роҳи ҷаллодӣ ва дунёбегорӣи суфӣро гирифтааст.

БОБИ 10

НАШЪУНАМОИ ИЛМ ДАР АСРҲОИ IX—X

§ 1. Илм то асри X

Аз бобҳои гузашта чунин бармеояд, ки арабҳо бо истилои Мовароуннахру Хуросон, Синстон ва давлати гардонидаи забони хеш ба пешрафти илму адаб наҷандон таъсир расониде тавонистанд. Бо вуҷуди таъкибу маънуниҳо забону адабиёти тоҷик бо раванди таърихия худ пеш рафт ва ташаккул ёфт. Дар давраи пайдо шудани хонадонҳои асвалии мустақили Тоҳириён (821—873), Сафориён (873—900) таъсири забони арабӣ калон буд. Подшоҳони ин хонадонҳо, алахусус Тоҳириён ба маъсалан миллӣ аҳамияти дуюмдараҷа дода, побанди забони арабӣ гаштанд. Дар замони тоҳириён қисми кулли асарҳо ба забони мустамликадорон навишта мешуд. Ин тақозои замона буд. Зеро Тоҳириён бо кӯмаку дастгирии бевоситаи арабҳо соҳибтоҷ гашта буданд. Бинобар ин фармонҳои халифониро ба таъхир наро мекарданд. Ғайр аз саркашию ба ҳалокат расидани сарсулолашон Тоҳир низ барои насаҳои минбаъдашон дарси ibrat намурад. Аз ин рӯ асарҳои дар замони Тоҳириён навиштаи олимону адибон бештар ба забони мустамликадорон эҷод мегаштанд. Ин анъана охишта-охишта аз байн бардошта шуд.

Замони ба сари қудрат омадани хонадони нисбатан ғайри тоҷикӣ—Сомониён (817—999) пеши роҳи саросар арабизабоншавии мардумро боз дошта, ба нобиғҳои илму адаб шароит фароҳам овард, ки асархояшонро озода ба забони модарӣ нишо намоянд. Зеро асосгузори хонадони Сомониён мадонистанд, ки ба тақия ба гузашта ва анъанаҳои неки халқи хеш ба муваффақият соҳиб шудан мумкин набуд.

Таъкили давлати Сомониён мардуми Мовароуннахру Хуросон ва Синстони аз зулми мустамликадорони араб, ҳуҷумҳои

горатгаронаи туркони бодиянишин эмин нигоҳ дошта, ба мубо-
ризаҳои дохили дарборӣ як дараҷа хотима гузошт. Ҳаёти осо-
ништаи ӯро дуҷониби (875—960) ҳукмронии Сомониён ба инки-
шофи иқтисодӣ, хоҷагии кишлоқ, тичорат, илму маданият
роҳи васеъ кушод. Баробари таъшиқоти давлати Сомониён
Шарқ манбаи асосии илму фарҳанг гардид. Шаҳрҳои машҳури
Осиёи Миёна ва Хуросон—Нишопур, Марв, Урганҷ, Бухоро,
Самарқанд, Балх ва ғайра марказҳои калони илмӣ-адабии он
давра гаштанд.

Бо таъаббуси маърифатпарварон Бухоро ба шаҳри илму
фарҳанг табдил ёфт. Дар Бухоро таъшиқоти шудани китобхонаи
подшоҳии «Савонех-ул-ҳикмат» (Ганҷинаи ҳикмат) аз тараф-
қияти илму фан дар асри IX дараҷа меёфт. Зеро дар ин китоб-
хона нодиртарин адабиёти ҷаҳонӣ гирд оварда шуда буд. Аз
ин рӯ бехтарин олимони давр кӯшиш менамуданд, ки аз ин
ганҷҳои бебаҳои хазинаи илму маърифати Сомониён баҳра ба-
ранд. Бинобар ин онҳо аз мамлакатҳои мухталиф ба Бухоро
омада, доираи илмӣ-адабии пойтахти Сомониёнро васеъ ме-
намуданд.

Баъди истилои араб ва ҷорӣ шудани дини ислом як гурӯҳи
олимону адибони даризабон дар мавзӯҳои дин, ҷуғрофия,
таърих ва адабиёт асарҳо таълиф намуда, аниқонаҳои миллиро
нигоҳ доштанд. Оини ин мавзӯҳо олимони мухталиф асарҳо
ёҷод намуданд. Яке аз асарҳои машҳури он давра «Динқард»
мебошад. Асари мазкур асосан аз нӯҳ ҷилд иборат буда, то рӯз-
ҳои мо ҳафт китоби он омада расидааст. Номин асосини ин асар
«Занд оқосия» буда, дар адабиёти паҳлави бо номи «Динқард»
шӯхрат ёфтааст. «Занд оқосия» ба қалами Отур Фарон Бағ
Фарухзод (Отур Фарон Бағ писари Фарухзод) мансуб буда,
ба асрҳои VIII—IX тааллуқ дорад.

Таҳлили китобҳои то мо расида собит менамоянд, ки мун-
дариҷаи «Динқард» ба ақидаи зардуштия, таърихи пайғамба-
рон, ҷаҳон, қавму қабилаҳои мухталиф бахшида шудааст. Ба-
робари ин шарҳи мухтасари «Авасто» дар он таҷассум ёфта-
аст. Қисмҳои алоҳидаи асар масъалаҳои дину фалсафаи халқ-
ҳои форсиҷаҳро дарбар мегиранд. «Динқард» эҳёбахши «Авас-
то» ба шумор меравад. Зеро дар он таърихи истилогарҳои Искан-
дари Мақдунӣ ва аз тарафи вай сӯзонандаи шудани нусхаи нодир
асари нотақрор нақл карда мешавад. Муаллифони «Динқард»
таъинишанд, ки таърихи аз нав эҳё шудани «Авасто»-ро дар
замони Шопури I ба қалам диҳанд. «Динқард»-ро муҳаққиқо-
ни минбаъда ҳамчун маъхаз истифода бурдаанд.

Қиммати «Динқард» дар он аст, ки вай онди таърих, ҷуғро-
фия, мардумшиносӣ, равияҳои динии замони Сомониён ва ҷаҳ-

тидон аз тарафи арабҳо истило шудани Эрону Хуросон маълумот мебахад.

PDF Compressor Free Version

Дар замонҳои мухталифи мардуми гетӣ тарҷима шудааст. Аз ҷумла падару писар Паштутан ва Дороб Синҷонӣ дар шаҳри Бомбеи Хиндустон оиро ба забони англисӣ тарҷумонид, пешкаши аҳли илм намуданд.

Азбаски арабҳо дар давраи болоравии сохти феодалӣ ва инкишофи дини зардуштӣ ба Эрону Осиёи Миёна сар дароварда буданд, аз ин рӯ дар қарнҳои VIII—IX бештар асарҳои эҷод мешуданд, ки характери динӣ дошта, муборизан ислому зардуштияро акс менамуданд. Яке аз онҳо асари машҳур «Бундаҳишӣ» мебошад, ки он онди дини зардуштӣ ва таъриху ҷуғрофияи Эрон, Хуросон, Мовароуннаҳр ва ғайра баҳс мекунад. Фасли 33 китоб ба таърих бахшида шудааст. Он таърихи қадимтарин, қадиман халқҳои Эронро то истилои араб дарбар мегирад. Дар боби 31 дар бораи дарёҳо, шаҳру маҳаллаҳо, кӯҳҳо суҳан мерявад.

Баъди истилои араб ва ҷорӣ шудани забони он тарҷуман асарҳои форсӣ-тоҷикӣ ба забони арабӣ ҳеле ривҷ ёфт. Наҳуст-тарҷимонҳо Ибни Мукаффаъ Чабалата бини Салим, Мухаммад бини Чаҳм-ал-Бармакӣ, Баҳромӣ Хиравини Маҷусӣ, Умар бини Тарҳонӣ Табарӣ, Навбаҳти Мунаҷҷим ва ҷанде дигарон машҳуру маълум буданд. Онҳо асарҳои зиёдеро онди таърих, ҷуғрофия, адабиёт, ҳикмат аз забони форсӣ-тоҷикӣ ба арабӣ тарҷима намуданд. Яке аз он асарҳои, ки аз забони форсӣ-дарӣ ба арабӣ тарҷума шудааст «Худойнома» мебошад. Он бо номҳои мухталифи «Шоҳнома», «Сайр-ул-мудк», «Таърих-ал-мудк-ал-фурс», «Сайрат-ал-фурс» ва ғайра ёд карда мешавад. Китобҳои дигар «Достони Искандар», «Китоб-ал-Сувар» (сурати подшоҳони Сосонӣ—27 марду ду зан), «Китоб-ал-саксекин» (дар бораи Рустамӣ достон), «Оиннома», «Ҷоҳнома», «Достони Рустам ва Исфаңдиёр», «Достони пирони Вис», «Достони Баҳромӣ Чубина», «Достони Доро ва бути заррин», «Китоби Маъдак» ва дигар асарҳо, ки онди таъриху адабиёт, ҷуғрофияю ҳикояю афсонаҳои мардуми Эрон, Хуросон ва Мовароуннаҳр нақл мекунанд.

Намояндагони бузурги илму адаби зерҳои VIII—IX дар замонҳои мустамликавӣ маҷбуран ба забони арабӣ асарҳо эҷод менамуданд. Аз ҷумла, Ибни Мукаффаъ (724—759), номи тоҷикӣ Рӯзбех, Ибни Хурдообех (820—912), ал-Хурсеимӣ (асри VIII), Сӯда ва дигарон бо эҷод намудани асарҳои баландмаъмури машҳур гашта буданд.

Мудки Хуросону Мовароуннаҳр ба ҷаҳониён нобиғаҳои ноҷаҳрони илму фарҳангро тақдир намудааст. Яке аз он аломаҳои бузурги асрҳои миёна Ибни Мукаффаъ мебошад, ки дар

олимони пешгузаштаи хешро омӯхта, аз худ мероси бой гузоштааст, ки он барои наслҳои оянда мактаби ҳаёти гашт. Вайро Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ, Абӯалӣ ибни Сино, Абӯнасро Форобӣ, **PDF Compressor Free Version** Булқосим Фирдавси ва дигарон, ки дар поён онди онҳо ҳарф мезанем, чун устоди хеш медонанд. Онҳо эҷодиёти адабии фалсафии уро сармашки ҷақидаҳои худ намудаанд.

Мо дар боби илму адаби Сомониён номи як зумра олимону адибони то асрҳои IX—X-ро ба забон овардем. Мумкин аст ҳонандагон эрод гиранд, ки онҳо ба мавзӯи дастадаи муаллиф дахл надоранд. Ин дуруст аст. Танҳо кӯшиш ба ҳарч додем, ки шуморо бо баъзе аз нобиғаҳои илму адаби то Сомониёни тоҷик шинос намоем. Зеро онҳо устодони ҳақиқии олимону адибони замони Сомониён ба шумор мерафтанд ва дар Мағрибу Машриқ овзодор буданд. Яке аз онҳо ибни Ҳайён Чобир аст, ки соли 721 дар Тус ба дунё омада, соли 815 дар Хуф аз олам даргузаштааст. Вай яке аз олимони машҳури кимёгари асрияти-нагини форсу тоҷик ба шумор мерафт. Дар Европа ӯ чун Гебер машҳур мебошад. Дар мактабҳои олии тиббии мамлакатҳои тараққиқкардан ҷаҳони имрӯза низ асарҳои ибни Ҳайён китоби дарсӣ мебошад.

Ибни Ҳайён дар ояндаи донишманди дорусозу доруфурӯш ӯ табиб ба дунё омадааст. Вай бо кӯмаки падар ба олами илм қадамҳои устувор гузошта, забонҳои арабии лотиниро хуб азбар намулдаст. Забондонӣ ба ӯ даст медиҳад, ки бо эҷодиёти Арасту, Афлотун, Букрет, Чолинус, Уклидус, инчунин олимони машҳури Мовароуннаҳр Хуросон онд ба кимё, тиб, астрономия, илми ҳисоб, оптика, фалсафа, қори ҳарбӣ ва ғайра шинос гашта, савияи донишширо бой гардонад. Сарчашмаҳо ёдовар мешаванд, ки олим умри тӯлонӣ дид, бо пастино баландии ҳаёт шинос будааст. Ба вай мӯяссар мегардад, ки зиёда аз 500 асар таълиф намояд. Аммо ба мурури замон ҳаман онҳо то рузҳои мо омада нарасидаанд. Танҳо 85 асари ибни Ҳайён маълум аст, ки машҳуртарини онҳо «Китоб-ус-сабъин» («Ҳафтод китоб»), «Китоб-ул-мизон» («Китоби тарозу»), «Китоб-ур-рахма» («Китоби шафқат») ва ғайра дар Шарқу Ғарб маълум буданд. Ибни Ҳайён дар таърихи кимёи башар падари назарияи истеҳсоли сулфуру симобин пайдоиши металлҳо ба шумор меравад. Уро имрӯз дар Шарқу Ғарб чун падари алхимия эътироф мекунанд.

Дар байни олимону адибони асри IX Абӯҳанифаи Диноварӣ (815—895) мақоми хоса дорад. Ӯ адиб ва олими забардасти замони қудратёбии оли Сомон ба шумор меравад. Дар қатори таърихи адабиёт, инчунин аз ҷанҳои ҷуғрофия, қонҷот, алҷабр, табиат ва ғайра бохабар буд. Аммо аз эҷодиёти табиатишино-

сино ҳисобдонии олим то ба мо осори хеле кам боқӣ мондааст. Асарҳои вай «Китоб-уш-шеър в-ашиуаро», «Китоб-ул-фасоҳат», аз ҷумлаи таълифоти адабии шоиранд. Олим онди омӯхтани олами наботот кӯшишҳои зиёде ба харҷ дода, асарҳоишро ба гиёҳҳо ва ҳайвонот бахшидааст. Ҳамаи эҷодиёти табиатшиносии Диноварӣ дар асари сечиллаи вай «Китоб ул-набот» ҷамъбаст шудааст. Танҳо асари ба забони арабӣ нишокардани олим ва нависанда тахти унвони «Китоб-ул-ахбор-иттивол», ки ба насри арабиасос бахшида шудааст, то мо пурра омада расидааст.

Замони ташаккули оли Сомон давраи болоравии ҳаёти илмӣ адабии Мовароуннаҳру Хуросон ба шумор мерафт. Дар ҳамаи давра илмҳои дақиқ рушду нумӯ менамуданд. Бехтарин табиатшиносон, мунаҷҷимон, ҳисобдонон ба олами ҳастӣ қадм ниҳода, номбардори халқи хеш гаштанд. Яке аз онҳо математик ва қонуншиноси форсу тоҷик **Абӯчаъфари Ҳозин** машҳур бо номи **Муҳаммад ибни Хусайн Хуросонӣ** мебошад, ки дар замони ҳукмронии Аҳмад бини Асад (818—864) умр ба сар бурда, асарҳои зиёде эҷод намудааст. У пеш аз ҳама онди тадқиқи илмҳои ҳисобу қонунот кӯшишҳо намудааст. Абӯрайҳони Берунӣ дар «Осор-ул-бақия» ва Ибниддин Тусӣ дар «Шакл-ул-қитъа» аз асарҳои ба қонунот бахшидаи Абӯчаъфари Ҳозин суҳан қардаанд. Аз осори математикии Ҳозин танҳо китоби вай «Шарҳ-ул-мақола-ал-ошира мин китоб Уқлидус» (шарҳи мақолаи даҳум аз китоби Евклид) боқӣ мондааст. Ҳозин ҷун олим дар Европа машҳур буд. Аз ин рӯ чанд нусхаи дастхати асари вай дар китобхонаҳои Берлин, Истамбул, Париж маҳфузанд. Ба эҷодиёти доманадори Ҳозин Умари Хайём низ баҳон сазовор додааст. Вай дар «Алҷабр ва ал-муқобила»-и хеш қайд намудааст, ки олим бори нахуст муодилаҳои кубии нави $x^3 - a = cx^2$ -ро бо ёрии бӯришҳои конусӣ ҳал намудааст.

Аз Ҳозин мероси бон илмӣ боқӣ мондааст. Аммо бо мурури замон онҳо то ба мо омада нарасиланд. Дар илми ҳисоб асарҳои вай тахти сарлавҳаи «Китоб зич ис-сафонк» (Китоби зичи сатҳҳо), «Китоб ул-масонид ил аладийя» (Китоби масъалаҳои ҳисоб) машҳуру маълуманд.

Оғози давлатдорӣи Сомониён, ки ибтидои асри IX-ро дар бар мегирад, дар роҳи ташаккули илми тоҷик мақоми хос дорад. Дар ин давра дар Мовароуннаҳру Хуросон нобигаҳои нотакрори илму адаб ба қамол расида, дар қатори забони модарӣ хеш, инчунин забони арабиро низ азбар намуда, дар роҳи эҷод қардани асарҳои баландмазмун ба қомеъҳои ноил гаштанд. Яке аз онҳо **Абулаббос ибни Муҳаммад ибни Қасир**, ки бо номи **Аҳмади Фарғонӣ** машҳур аст, дар пешрафти илми риёзиёт, қонунот ва ҷуғрофияи асрҳои миёна саҳми бузург дорад.

Вай дар замони ба итмом расидани хуирезиҳо ва ба зинда-
гии озошта рӯ овардани арабҳо дар Мовароуннахру Хуросон
умр ба сар бурдааст. Аз ин рӯ мустамликадорон дар симои ха-
л-и кушишҳо ба ҳарч доданд, ки бехтарин
нобиғаҳои замони дар пойтахти ҳеш гирд оварда, дар боло-
равини илмҳои дақиқ ҳисса гузоранд. Яке аз онҳо Аҳмади
Фарғонӣ буд. Ӯ дар Шарқ бо таҳаллуси «Ҳосиб» (математик)
ва дар Ғарб чун Алфраганус (Ал-Фарғонӣ) машҳур мебошад.

Аҳмади Фарғонӣ бештар чун мунаҷҷим машҳур шуда буд.
Вай дар асараш «Маҷҳол-ун-нучум» фикру ақидаҳои ҳешро он-
ди тадқиқи қонинот иброс намуд. Хангоми сохтани расадхона-
ҳои Бағдоду Димишқ аз дониши Аҳмад истифода бурданд. Ӯ
дар бораи қурашакл будани замин, ҳаракати он дар гирди меҳ-
вараш тадқиқотҳои доманадор гузаронид, яке аз аввалинҳо
шуда, онди гирифтани офтоб ва дониш дар ҳаракат будани за-
мин пешгӯӣ намуда буд. Аҳмад ин фикрҳои ҳешро соли 812 дар
расадхонаи Бағдод ҷамъбаст намуд. Дар асоси мушоҳидаҳои
шахси асарҳои зиёди илмӣ таълиф намуд, ки онҳо дар омӯх-
тани қонинот, математика, ҷуғрофия, кишоварзии обери мақо-
ми ҳос доранд. Машҳуртарин асарҳои вай «Китоб-ул-қомил фи-
л-устурлоб», «Фӣ санъат-ил-устурлоб», «Рисолат-ул-фусул мад-
ҳал фи-л-Маҷастӣ» («Рисола доир ба Маҷастӣ»), «Рисола фӣ
маърифат-ил-авқот-ил-латӣ якун-ул-қамару фиҳо ғавқ-ал-арзи
ав тахтаҳо» («Китоб онд ба маърифати Моҳ ва ҳаракати он»),
«Ҳисоб-ул-ақолим-ис-сабъа» («Ҳисоби ҳафт иқлим»), «Китоб-
ул-амал-ирруҳомот» («Китоб доир ба коркарди мармар») ва
ғайра мебошанд.

Аҳмади Фарғонӣ барои омӯхтани қонинот кӯшишҳои зиёдеро
ба ҳарч додааст. Вай баробари моҳ, офтоб, замин, янчунин он-
ди сайёраҳои мухталиф тадқиқоти илмӣ бурда, ҳаракати онҳо
ро муайян намудааст. Пажӯҳишҳои ӯ онди қонинот дар асари
қалонҳаҷми «Китоб-ул-ҳаракат-ус-самония ва ҷазомеъ-ун-нуч-
ум» («Китоби ҳаракати ҷирмҳои осмонӣ ва маҷмӯи ситораҳо») ҷамъбаст шудаанд.

Шӯҳрати Аҳмади Фарғонӣ чун олими дақиқшинос дар мам-
лакатҳои мухталифи дунё хеле баланд аст. Бинобар ин асар-
ҳои нодире нисбатҳои вай дар китобхонаҳои Париж, Оксфорд,
Лондон, Берлин, Кохира ва дигар шаҳрҳои овозадори ҷаҳон
маҳфузанд.

Арабҳо баъди ташаккули сохти мустамликавӣ барои боло-
равии илму фарҳанги ҳеш диққат доданд. Дар рафти истило-
гарии ҳеш диданд, ки мардуми таҳҷой нисбати онҳо бо маъри-
фату соҳибистеъдоданд. Бинобар ин кӯшишанд, ки аз заковати
маҳаллиён бираҳманд гарданд. Пеш аз ҳама шаҳрҳои қалони
ҳеш, аз ҷумла Бағдод, Димишқ ва ғайраро ба маркази илму

фарҳанг табдил диҳанд. Онҳо бо ин мақсад дар шахрҳои қалъони ҳеш китобхонаҳо кушода, подиртарин адабиёти илмӣю фарҳангиро дар бароварданд. Дар ин роҳи диққати доғишманду фозилонро ба худ ҷалб менамуданд. Кӯшишҳо ба ҳарч дода бехтарин олимону шоиронро ба дарбори ҳеш меҳонданд.

Яке аз он шахсони овозадори асри миёнагии тоҷикӣ форс **Абулқосим Ubaydulloh ibni Abdulloh** (820—912), ки бо номи Хурдодбех машҳур аст, қисми кулли умри ҳешро дар дарбори халиф Мӯътамид (870—892) сипарӣ намудааст. Хурдодбех зодан Хуросон аст. Вай баробари забони модарӣ, инчунин забони арабро хуб азбар намуда буд. То ба Бағдод омадан ӯ чун олими барқамол ва мутарҷими варзида ном баровард. Баъди ба забони модарӣ тарҷима намудани «Чугрофия»-и олими Юнон Клавдиус Птолемей шўҳрати Хурдодбех боло рафт. Вай аз эҷодиёти олимони варзидаи қаҳонӣ илҳом гирифта, солҳои 846—847 ба таълифи асари қалонҳаҷми чуғрофӣ ҳеш «Китоб-ул-масолик ва-л-мамолик» (Китоб онд ба роҳҳо ва мамлакатҳо) даст зад. Ойро бо усули «Сафарнома» навишт. Ин асар овозаи вайро ҳеле боло бурд. Ин буд, ки ибни Хурдодбех ба дарбори хилофати араб ба Бағдод даъват шуд. Сипас кӯшиш намуда, дар рафти солҳои 885—886 «Сафарнома»-ро аз нав қор кард. Ӯ дар асари ҳеш онд ба шакли сатҳи Замин маълумотҳои нав гирд овард. Таърихи ҳокимони қадими Шарқ (Хуросон, Мовароуннаҳр, Чин), инчунин роҳҳои тижорати Фарбӯ Шарқ (аз Ироқ то Осиёи Миёна, Закавказия, Хиндустон, ба Фарб аз Ироқ то Туркия ва Испания) ба мамлакатҳои ҷанубӣ муайян намуд. Хурдодбех харитан тижорати мулки форсу арабро ба Хиндустону мамлакатҳои дигари уқёнусҳои Хинду Ором қор карда баромад. Инчунин роҳҳои тижорати обии савдори ба давлати Рус кашф намуд. Вай дар рафти сафарҳои ҳеш онди қисрҳо, боргоҳҳо, қалъаҳо, кўҳҳо, баҳрҳо, дарёҳо маълумотҳои тоза гирд оварда, чунин асари муқаммалро нашр намуд.

Ибни Хурдодбех баробари чуғрофия, инчунин ба таърих низ бештар диққат дод. Ба қалами ӯ асарҳои «Китоб-ул-ахбор» ва «Китоб-ул-вузаро» («Китоби вазирон») таълиқдоранд, ки то замони мо нарасидаанд. Ин асарҳо ба таърихи халқу қабилҳои эронинажод, вазирону ҳокимони он эзмон бахшида шудаанд. Вай кӯшиш намуда тарҷиман ҳоли сиёсатмадорони асри IX ва ибтидои асри X-ро ба қалам додааст. Эҳтимол, ки дар асари ӯ шарҳи ҳоли намояндагонӣ аввалини ҳонадони Сомониёну Тоҳирӣ ва Сафориён бошад.

Яке аз ҳамзамонони Хурдодбех **Абубакри Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Исроҳ ибни Фақеҳ** мебошад, ки ба асарҳои илмӣю адабии ҳеш машҳурӣ оламиён гашта буд. Фақеҳ ҳаёти ҳудро ба омӯзиши чуғрофияи кишварҳо бахшида аст. Азбаски замона ба

забони ачинабиён асар эҷод намуданро хидоят мекард, бинобар ин олим дар баробари забони модарӣ, ба забони арабӣ низ китобҳои ҷаҳонӣ навиштааст. Яке аз асарҳои аввалини ҷуғрофии Фаҳеҳ «Китоб ул-аҷоиб» ва «Китоб ул-булдон» (Китоби кишварҳо) мебошад. Як қисми «Китоб ул-булдон» то мо омада расидааст, ки он аз панҷ қисм иборат аст. Асари эҷодкардаи Ибни Фаҳеҳ дар бораи олами набототу ҳайвонот, ҳаёти баҳар ва мардумшиносӣ маълумот медиҳад. Муаллиф онди шаҳру навоҳӣ, баҳру уқёнус, дарёю халиҷҳои мулки Чин, Хиндустон, Миср, Яман, Мағриб, Хабашистон, Байнаниаҳрайн, мамлакатҳои Осиёи Хурд ва ғайра маълумотҳо додааст.

Қисми дуюми «Китоб ул-булдон» ба ҳаёти мардуми Хуросону Мовароуннаҳр, Озарбойҷону Арманистон бахшида шудааст. Сайёҳ онди роҳҳои тиҷоратии Мовароуннаҳр нақл намуда, марзҳои муҳими савдоии аз Самарқанду Бухоро, Хучанду Канд, Фарғонаву Истравшан, Кешу Чағониён, Шодмону Хатлон, Тирмизу Балхихон мегузаштагиро аниқ намудааст. Баробари ин ба тасвири мардумшиносии халқҳои славяну турк диққати хоса додааст. Эҷодиёти ҷуғрофӣю мардумшиносии Ибни Фаҳеҳ роҳкушон эҷодиёти олимони минбаъда гашт.

Дар соҳаи тадқиқи забону адабиёт, таъриху фарҳанги халқҳои тоҷикӣ форс-олимони зиёде саҳм гузоштаанд. Яке аз онҳо Абӯмуҳаммад Абдуллоҳ ибни Муслим Марвазии Диноварӣ (828—889) мебошад. Вай дар ҷодаи тадқиқи таърихи халқҳои Мовароуннаҳру Хуросон хизмати арзанда намудааст. Асари бузургҳаҷми вай «Айн-ул-ахбор» (Сарчашмаи ахбор) мебошад, ки аз даҳ ҷилд иборат буда, ба масъалаҳои давлатдорӣ, муборизаҳои дохилии ҳонадонҳои ҳукмронии Хуросону Мовароуннаҳр дар асри IX бахшида шудааст. Диноварӣ ба таърихи муборизаи халқҳои Осиёи Миёна бар зидди ғрабҳо низ дахл намудааст.

Диноварӣ дар ҷодаи эҷод намудани асарҳои бадеӣ низ қувваозмӣ намудааст. Вай бо таҳаллуסי Ал-Кутайба асарҳои навиштааст. Маҳсули адабии ӯ дар «Адаб-ул-китоб» (Санъати нависандагӣ) ва «Аш-шеър ва-л-шуаро» ном асарҳои ғирдоварда шудааст.

Диноварӣ дар илми таърихшиносӣ асримиёнагии тоҷикчун устоди муаррихони минбаъда ёд мешавад.

Таҳлили муҳтасари илми тоҷик то асри X собит менамояд, ки ба пастии баландиҳои замона нигоҳ накарда, дар ӯ ҷодаи бузургон ба миён омаданд. Онҳо бо ақлу хирали хеш тавонистанд, ки дар пешрафти ҷамъият саҳми муносиб гузоранд. Қисми қуллӣ онҳо кӯшиш ба ҳарч доданд, ки мактаби хешро сомон диҳанд. Дар қомеъбашавии онҳо шаҳрҳои Бағдод, Бухоро,

Балх, Самарқанд, Хирот, Нишопур, Хучзид, Ҷоҷ ва ғайра мав-
кеи хоса доштанд. Маҳз дар ҳамин шаҳрҳои овозадор пояи ус-
тувори илму фарҳанги замони Сомониён ташаккул ёфт ва қар-
ни X дар таърихи халқҳои тоҷику форс ба асри тиллоӣ мубад-
дал шуд.

§ 2. Қомебиҳои илм дар аҳли Сомониён

Асри X дар таърихи халқҳои даризабон чун замони эҳён
хонадони Сомониён машҳуру маълум гашта, дар рушту қамол-
ли илм низ қои намоёнро нишол мекунад. Илми тоҷик бароба-
ри адабиёти классикиаш дар ҷаҳон овозадор шуд.

Олимони замони Сомонӣ асарҳои хешро бештар ба забони
арабӣ эҷод менамуданд. Ин сабаби хос дошт. Зеро бисёр му-
ҳаккикон барои он асарҳои худро ба забони арабӣ эҷод мекар-
данд, ки ба воситаи он забон ҷаҳидаи ҳамаи онҳо дар арсаи
байналхалқӣ машҳур мегашт. Ба забони бегона асар эҷод на-
мудан на танҳо барои тоҷикон, балки барои мардуми Европа
низ хос буд. Чуноне ки маълум аст, асарҳои зиёде аврупоиён
забони латиниро забони давлатии худ пиндошта, барои машҳу-
ри олам шудан ба он асар эҷод менамуданд.

Олимони замони Сомониён дар ҳаман соҳаҳои илм қувва
озмудаанд. Онҳо бешуморанд. Мо қўшиш менамоем, ки бузург-
тарини онҳоро дар ин китоб номбар кунем.

Абуҷаъфар Муҳаммад бини Ҷарири Табарӣ—таърихшиноси
барҷаистаи охири асри IX ва аввали асри X ба шумор меравад.
Зодгоҳи олим шаҳри Омуи Табаристон (838 ё 839) мебошад.
Ӯ дар шаҳрҳои Рай, Бағдод, Басра, Куфа, инчунин Сурияю Миср
шуда, бо илмҳои замонаш ошно гаштааст. Вай пас аз сафар-
ҳои тўлонӣ ва васеъ гаштани дараҷаи донишаш шаҳри Бағдод-
ро маркази охирати хеш (923) қарор дода, дар он ҷо асарҳои
беэавол эҷод намуд. Асари қалони вай «Таърих-и расул ва
ал-мудук» ном дорад. Муаллиф қўшишҳо ба ҳарч дода, дар
қатори нишони таърихи пайдоиши ҳаёт, инчунин таърихи исло-
му мулкҳои арабро низ ба қалам додааст. Асари Табарӣ инчунин
таърихи умумии замони Сомониёро дар бар мегирад. Он бо
амри Исмоил бини Аҳмад навишта шудааст. Баъдтар оиро
Абуалии Балъамӣ ба таври хеле мухтасар ба забони тоҷикӣ
тарҷума намудааст.

Абубақр Муҳаммад бини Ҷаъфар Наршахӣ—дар Наршах
ном деҳан атрофи Бухоро соли 899 таваллуд шуда, соли 959
вафот кардааст. Вай муаллифи асари барҷаистаи қарни X «Таъ-
рихи Бухоро» мебошад. Ҷи хеле ки дар сарсухани китоб ома-
дааст Наршахӣ оиро бо супориши амир Абумуҳаммад Нўх би-
ни Насри II дар солҳои 943—944 навиштааст. Ин китобро Абу-

наср Аҳмад бини Муҳаммад бини Наср ал-Кубзавӣ (соли 1128) аз арабӣ ба тоҷикӣ тарҷума намудааст. Дар ин хусус мутарҷим чунин арз кардааст: «Ба бештар мардум ба хондани китоби арабӣ рағба нест, дӯстон ай мар дархост карданд, ки ин китобро ба порсӣ тарҷума кун» (с. 8).

«Таърихи Бухоро»-и Наршаҳӣ нодиртарин асар дар бораи оли Смон аст. Зеро муаллиф дар замони давлатдории Насри II (914—943) ба камол расидааст. Вай шохиди воқеаҳои асосии ибтидои ҳукмронияи Исмоил, писару набераю абағони вай Аҳмад (907—914), Насри II, Нӯҳ (943—954), Абдумалик (954—961) ва дигарон мебошад. Ӯ тавонистааст, ки воқеоти ҳақиқиро онди ташаққулбӣ ва гул-гулшукуфӣи давлати Сомониён ба қалам диҳад. Наршаҳӣ инчунин ба сарчашмаҳои аввалин ру оварда, муборизаи мардуми Мовароуннаҳрро бар зидди арабҳо тасвир намудааст. Гайр аз ин хизмати муаллиф дар он зикр меёбад, ки ӯ тавонистааст таърихи пойтахти Сомониён—шаҳри Бухороро ба тафсил шарҳ диҳад.

Абӯалӣ Ҳусайн ибни Аҳмади Салломи—муаррихи машҳури миёнаи асри X ба шумор меравад. Салломи дар соли 955 «Ат-таърих фи ахбори вулоти Хуросон»-ро ба забони арабӣ навиштааст. Афсӯс, ки то замони мо аз эҷодиёти Салломи ҳеҷ кам боқӣ мондааст. Ба тавассути навиштаҷоти олимони ҳамзамонаш мо тавонистем, ки онди эҷодиёти муаррих баъзе маълумотҳо гирем.

Исмоили Сомонӣ барои рушди нумӯи давлат шуда бехтарин донишмандону арбобони соҳаи илму фарҳангро ба дарбори худ даъват менамуд. Аниқан давлатдории вайро наберааш Насри II идома дод. Чи ҳеҷ ки дар боло ёд шуд, ӯ нобилие соҳиби тоҷу тахт гашт. Аз ин рӯ пириин хирад, ки аз мактаби давлатдории бобоиш таълим гирифта буданд, ба таҷрибаи гузаштагон тақия намуда, оддмояи маъруфи замон, аз қабили Ҷайхонӣ, Балъамӣ ва Утбиро чун вазир ба дарбор хонданд. Дар замони Насри II звад Ҷайхонӣ (914—918) ва сипас Абулфазл Муҳаммад бини Убайдуллоҳ Балъамӣ (918—938) вазирони оли Сомон буданд. Бо ташаббуси онҳо гулчини маърифатпарварони асрҳои миёнаи Хуросону Мовароуннаҳр дар дарбори Сомониён гирд омаданд. Ба тавассути заковати Балъамӣ Бухоро ба маркази ҳақиқии илму фарҳанги классикии тоҷик табдил ёфта буд. Ӯ тавонист, ки бехтарин нобигаҳоро ҷамъ намояд. Маҳз ҷаҳду ҷаҳли Балъамӣ буд, ки сарлафтери адабиёти классикии форсу тоҷик Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ ба Бухоро омада, овозаи ҷаҳонӣ пайдо намуд. Балъамӣ чун муҳандис дар роҳи ободонию ҳурамин шаҳрҳои Бухорою Марв кӯшишҳо намудааст. Аз рӯи нақшаҳои вай бехтарин биноҳои пурдашамати ин шаҳрҳо қомат афрӯхтанд. Қори саркардан вайро писараи идома дод.

Абӯалӣ Муҳаммад ибни Муҳаммади Балъамӣ— (соли таваллудаш номаълум, 27. 03. 974 Бухоро). Вай писари Абдулфазл Балъамӣ вазири Насри II бини Аҳмад мебошад. Муҳаммад Балъамӣ, ки дар оилаи шахси бонуфуз ба камол расидааст, аз илмҳои замони хеш бохабар буд. Аз ин рӯ ӯ ба таърих бештар дида бохтааст. Мувофиқи гуфтаи Мирхонд Балъамӣ бо кӯмаки дӯсташ Алтегин дар аҳди Абдумалик бини Нӯҳ (954—961) ва Мансур бини Нӯҳ (961—976) вазири хонадони Сомониён будааст. Балъамӣ баробари шахси сиёсатмадор буданаш, инчунин ба илм ва хусусан тарҷума сарукор доштааст. Вай соли 963 асари машҳур—«Таърихи Табарӣ»-ро ба забони тоҷикӣ эҷодкореи тарҷума намудааст. Балъамӣ ба бисёр лаҳзаҳои ҳаёти ҳалқҳои форсзабон, аз ҷумла достони «Баҳроми Чӯбина» иловаҳо намудааст. Балъамӣ бо аз забони арабӣ тарҷума намудани асари қалонҳаҷми «Таърихи Табарӣ» номи хешро дар илму фарҳанги тоҷик абадӣ гардонд.

Абӯабдуллоҳ Муҳаммад ибни Юсуфи Хоразмӣ—дар нимаи дуюми асри X ҷун мирзон дарбори Сомониён ном бароварда буд. Ӯ зодан Балх буда, дар Нишопур ба камол расида, давран гул-гулшукуфӣ ҳаёташро дар дарбори Сомониён гузаронидааст. Вай ҷун мирзон вазири Сомониён Убайдуллоҳи Утбӣ дар қорҳои идора намудани давлат ширкат варзидааст. Абӯабдуллоҳи Хоразмӣ дар солҳои берун аз қори дарбор ба эҷод намудани асарҳои баландмазмунӣ таърихӣ, ҳуқуқшиносӣ, забоншиносӣ, давлатдорӣ даст зада, солҳои 976—991 китоби «Мифтоҳ-ул-улум»-ро навиштааст. Асари эҷодқардони ӯ аз 15 ҷузъ иборат буда, доир ба масъалаҳои таърих, ҷуғрофия, андоз, кишоварзӣ, идоракунии давлат, қиммат ва ғайра бахш мекунад.

Абӯнасор Муҳаммад ибни Тарҳон Форобӣ (873—Фороб—950—Димишқ)—олими машҳури фалсафаи шарқи наздику Миёна ба шумор меравад. Форобӣ дониши ибтидоиро дар зодгоҳаш гирифта, сипас барои тақмили дониш ба Бухоро ва Бағдод сафар мекунад. Форобӣ пас аз ҳатми таҳсил ба як қатор шаҳри мамлакатҳои Араб, аз ҷумлаи Димишқ, Халаб, Херрон, Миср ва ғайра сафар намуда, бо ҳаёти илмӣ он ҷойҳо ҷиёнош гаштааст. Форобӣ аз наздик бо мактаби файласуфони Юнони қадим шинос шуда, аксари асарҳои барҷастаи Арасту, Букрат, Афлотун ва ғайраро тафсир қардааст. Вай солҳои охири зиндагии хешро дар Димишқ ва Халаб ба таълиму таълиф бахшидааст. Ӯ тавре ки сарчашмаҳо ёдовар мешаванд Форобӣ олими сермаҳсули замони буда, аз ӯ бештар аз 160 асар бокӣ мондааст. Қисми зиёди асарҳои ӯ ба шарҳу эзоҳи асарҳои файласуфони қадима бахшида шудааст. Ӯ «Метафизика», «Этика», «Риторика», «Софистика»-и Арасту шарҳ додааст.

Дар баробари ин ҳуди олим асарҳои зиёди фалсафӣ эҷод

намудааст. Ба гуруҳи асарҳои бузургҳаҷми вай «Қалом фил-акл-ил-қабир», «Қитоб-фил-акл-и-сағир», «Қитоб-ул-мухтасар-ил-қабир фил-мантиқ», «Қитоб-ул-бурҳон», «Қалом-фил-ҷавҳар», «Рисола фи моҳияти нинафс», «Уюн-ул-масоил» ба масъалаҳои мантику фалсафа баҳшида шудаанд. Асарҳои дигараш «Қитоб фи усули илм-ит-табиа», «Қитоб ул-мадаҳл фил-ҳисоб», «Мақола фи вучуби саноат-ил-кимё вар-радд-ало мутилоҳ» дар бораи илмҳои табиатшиносӣ баҳс мекунанд. Фараби ба мавзӯҳои иҷтимоӣ сиёсӣ низ асарҳо баҳшидааст, ки ба он «Қитоб-ул-мадинат-ил-фозила», «Ас-сиёсат-ул-мудуния», «Рисолат-ул-ахлоқ», «Қитоб-ул-мусика-ал-қабир» дохил мебошанд, ки масъалаҳои иҷтимоӣ, мусиқӣ ва ғайраҳо дарбар мегиранд. Хулоса ӯ яке аз олимони бузургӯ шинохтани замони ҳеш ба шумор меравад.

Мисли дигар марказҳои илму фарҳанги замони Сомониён шаҳри Рай дар ташаккули болоравии маданияти классикӣ тоҷику форс саҳми муносиб гузошт. Аз ин шаҳри овозадор нобиғаҳои бузурги соҳаҳои мухтасари илму адаб ба дунё ҳафти қадам ниҳоданд. Яке аз кашшофони нотақор Абубақр Муҳаммад ибни Закарийя Розӣ (28, УП—865—25. X—925) мебошад. Вай чун олими пухтакор дар замони сариқудрат будани Исмоил, Аҳмад ва Насри II овозадор гашта буд. Исмоили Сомонӣ ҳатто дар идора намудани мулкҳои Фарбии империяи ҳеш аз маслиҳату фазилати ин марди донишманд истифода мебурд.

Абубақри Розӣ дар таърих чун табиби ҳозик ва файласуфи пурмаҳсул машҳур аст. Пеш аз ҳама вай бо асарҳои тиббии ҳеш дар байни аҳли илми Шарқу Фарб ном баровард. Азбаски ӯ табиби донишманд буд, бинобар ин амирони маҳаллӣ вайро ба дарбори ҳеш хонда, аз донишу заковаташ истифода мебуданд. Вай ҳамин хизматро дар дарбори амири хӯросонии Сомониён Абӯсолех бини Исмоил Мансур (915) ба ҷо оварда буд.

Розӣ олими сермаҳсул ба шумор мерафт. Вай дар ҷодаи тиб «Қитоб-ул-асрор», «Қитобу сирр-ил-асрор», «Аттибб-ур-руҳонӣ», «Аттибб-ул-фуқаро», «Қитоб ут-тибб-ил-Мансурӣ» ё «Алқонун-ул-Мансурӣ», «Аттибб-ул-мулкӣ» ва ғайра асарҳо эҷод кардааст. Ӯ танҳо онди илми тиб бештар аз 60 асари илмӣ офаридааст.

Вай дар асараш «Қитоб-ул-ҷадри в-ал-ҳасба» усули пешгирӣ-намудани касалии талқихӣ (гулбарорӣ), обила, сӯрхак ва ғайраҳо нишон дода, инчунин роҳҳои табобати онро низ зикр намудааст. Ин асари ҷовиди ӯ китоби рӯймизии табибони ҳади ҳақиқӣ. Он ба забонҳои лотинӣ, англисӣ, олмонӣ ва ғайра тарҷума шуда, тақрибан бештар аз чил маротиба ҷоп шудааст.

Абубақри Розӣ аз қабилани он олимони аст, ки вай дар асарҳои миёна нахустини шуда ба ҳам пайвааст шудани назарияю ама-

днро дар тибби қадима қор қарда баромадааст. Вай аввалин табибест, ки таърихи беморию қорӣ намуда, шогирдонро аз рӯи он таълим меод. Асарӣ машҳури вай «Қитоб-ул-хавӣ» ба ҳамин маъно бахшида шудааст. ӯ нахустин шуда назария ва амалияи илми қарроҳиро қор қарда баромадааст.

Илми тиб бо қиммат зиҷ алоқаманд аст. Аз ин рӯ Зақарийи Розӣ онди илми қиммат низ асарҳои безавол офаридааст. «Қитоб-ул-асрор» ва «Қитобу-сирр-ил-асрор» ба маъсалаҳои қиммат низ бахшида шудаанд. ӯ роҳҳои асосии истехсол ва тоза намудани оҳан, қислотҳои намак, намаки ошӣ, гугирд, шиша ва ғайраи ихтироъ намудааст.

Розӣ баробари табиби ҳозир буданиш, инчунин файласуфи машҳури замони ҳеш ба шумор меравад. ӯ дар асарҳои ноҳираш «Аттиб-ур-руҳонӣ», «Сирра-ул-фалсафия», «Қитоб-ул-лаззат» ва ғайра ба маъсалаҳои тарбияи ахлоқӣ, роҳи воситаҳои ба саодатмандӣ расидани одамӣро нишон додааст.

Роҳе, ки Розӣ қушод, барон табибону файласуфони минбаъда мактаби ҳаёт гардид. Аксари қудди онҳо ӯро устоди ҳеш шуморида, ба вай пайравӣ намуданд. Аз ҷумла, мактаби Зақарийи ибни Синоро ба бузургӣ овард.

Сомонӣи қушишҳо ба ҳарҷ доданд, ки дар қатори дигар илмҳо тиб таракқӣ қунад. Аз ин рӯ, олимони номиро ба дарбори ҳеш меҳонданд. Яке аз онҳо табиби овозадори тоҷик **Абу-бақр Рабӣ ибни Аҳмад Аҳвайнийи Бухорӣ** ба шумор мерафт. ки ба забони модарӣ онди тиб асарҳои зиёди илмӣ таълиф намудааст. Сарҷашмаҳо ёдовар мешаванд, ки устоди ҳақиқии ӯ Абулқосими Маконӣ ба шумор мерафтааст. Машҳуртарин асари Аҳвайний «Қитоби ҳидоят ул-мӯътаъаллимин» ба шумор меравад. Асари ӯ қадимтарин қитоб онди тиб ва муолиҷа мебошад. Қитоб аз ду қисм иборат буда, дар борон одам ва роҳҳои табобати қасалиҳои муҳталиф бахшида шудааст. Инчунин дар қисми дуюми қитоб номгӯи доруҳо онди қасалиҳои гуногун акси ҳешро ёфтаанд.

Худи Аҳвайний ёдовар шудааст, ки бештар аз сӣ соли умри ҳешро дар роҳи табобати қасалиҳои рӯҳӣ сипарӣ қард. Вай онди роҳҳои табобат ва пешгирии ин қасалии низ асарҳо эҷод намудааст. ӯ ташвиққунайдан усули табобатии Розӣ мебошад.

Ҳизмати бузургӣ Аҳвайний дар он зикр меёбад, ки аёнанаҳои тиббии Зақарийи Розиро давом дода, бевосита ба забони тоҷикӣ асарҳои илми эҷод намудааст.

Бисёр аз табибони замони Сомонӣи асарҳои ҳешро ба забони тоҷикӣ нишо меҳамуданд. Зеро ин забон нисбати арабӣ маълумтар буд. Аз ин рӯ, олимони соҳаи тибби асри **Х Ҳақими Майсарӣ** қушиш намуд, ки ба забони модарӣ қитобҳо таълиф намояд. Майсарӣ ба Розӣ ва Аҳвайний пайравӣ намуда, асар

хон зиёд эҷод намуда буд. Аимо аз сабаби нотинҷихон замона ҳаман сикхо то рӯзхон мо омада нарасидаанд. Танҳо «Донишнома»-и ӯ, ки солҳои 978—981 иншо гаштааст, то мо омада расидааст. Қаймати «Донишнома» дар он зикр меёбад, ки муаллиф оиро ба назм чун маснави тиббӣ ба қалам додааст. Маъхазнависон ҳафтирӯшон намудазанд, ки рисола дар замони ҳукмронии Нӯҳ (976—997) эҷод шудааст. Худи олим ёдовар мешавад, ки китобро ба ғорӣ эҷод намудааст.

Олими дорусози асри X **Абумансур Муваффақ бини Али Ҳирави** буд, ки дар соли 977 ба забони тоҷикӣ асари дорувори хеш «Ал-абнӣ-ан-хақонқ-ул-адвия». (Маълумот дар бораи хусусиятҳои дору)-ро навиштааст. Ӯ дар китоби хеш бештар аз 585 наъи доруро номбар кардааст.

Сарчашмаҳо ёдовар мешаванд, ки маҳз ҳамин олимону табибони ҳозиқ дар роҳи илмию ҷаҳонбинии илми Абӯалӣ ибни Сино роҳкушо гаштанд.

Бояд қайд кард, ки бисёр мутафаккирони асрҳои миёна фикрҳои озодидӯстӣ ва пешқадами худро дар зери пардаи фикрҳои тасаввуфӣ баён мекарданд, то ин ки аз таҳдиди подшоҳони золим ва рӯҳонӣҳои мутаассиб дар амон бошанд.

Абӯалӣ ибни Сино — соли 980 дар деҳаи Афшини наздики Рометани Бухоро дар оилаи амалдор таваллуд ёфтааст. Падари Абӯалӣ Абдуллоҳро дар замони ҳукмронии амир Нӯҳ бини Мансури Сомони (976—997) бо тавсияи девони қорҳои молиёт ба қарияи Рометан, ба вазифае таъин намуданд. Абдуллоҳ дар деҳаи Афшина ба Ситорабону ном духтаре хонадор шуд, ки аз ӯ олими бузургӣ асри миёна ибни Сино ба дунё омад. Аҳли оилаи Абдуллоҳ баъди сини панҷсолагиро пур кардани Сино ба шаҳри Бухоро кучид. Ибни Сино дар Бухоро хонда, ҳатто савод баровард. Вай доир ба дин, забону адабиёт, таърих, мусиқӣ ва дигар фанҳо маълумот гирифт. Дар сини даҳсолагинаш сарфу наҳв ва илми адабро хуб азбар кард. Синас назараш ӯро назди олим Маҳмуди Массоҳ, ки дар шаҳри Бухоро баққоли мекард, ба шогирдӣ дод. Баъди камолоти ӯ ба илми тиб дил бохт. Дар охир ба омӯзиши тиб шуруъ намуда, ин илмро низ ба ҳуби омӯхт. «Рӯз ба рӯз, дарҳои дониш ба руям боз мешуд. Он гоҳ рӯй ба илми тиб овардам ва ба мутолиаи китоби тиб пардохтам. Чун тиб чандон душвор набуд, дар андак замоне пояи маҳоратам дар ин фан ба андозае боло рафт, ки бисёре аз атиббон вақт барои омӯختани тиб назди ман зону мезаданд» — қайд кардааст ибни Сино дар «Рисолаи шарҳи ҳол»-и худ. Дар ҳақиқат ӯ ба омӯзиши илмҳои замонаш аз тахти дил машғул шуд. Чӣ хеле, ки сарчашмаҳо ва Абӯрайҳони Берунӣ ёдовар мешаванд, ибни Сино аллакай дар сини 17-солагии олими баркамол ба шумор мерафт.

Шўхрати ибни Сино баъди табобати амир Мансури Сомонӣ баланд шуд. Ба ивази хизмати хеш ӯ ба китобхонаи бои Сомониён роҳ ёфта, дониши худро хеле тақвиял дод. Чӣ хеле ки худӣ ӯ меғӯяд дар ҳаҷдаҳсолагиаш (соли 998) дониши вай ҳаман илмҳои замонашро фаро гирифта буд.

Марги падар ва аз по афтидани давлати Сомониён ба ҳаёти минбаъдан Абӯалӣ ибни Сино таъсири манфӣ расонд. Азбаски туркони қарахонию газнавий шаҳри Бухороро ғорат намуданд, аз ин рӯ пойтахти Сомониёро тарк намуда, роҳи Хоразмро пеш гирифт. Зеро шаҳри Урганҷ низ мисли Бухоро яке аз марказҳои адабию илмӣ Осиёи Миёна ба шумор мерафт. Аммо дере нагузашта Султон Маҳмуд ба Хоразм омад ва барои баланд намудани шўхрати пойтахти давлати хеш ба Абӯлфазл Ҳасан бини Мекол супориш дод, ки Шайхурраис ва дигар уламон пешқадамро ба Ғазнин барад. Овозан ба Ғазнин рафтаи ро фаҳмида, ибни Сино ва Абӯсаҳл Масеҳии табии ба таври маҳфӣ Урганҷро тарк намуданд. Азбаски Абӯсаҳл пир ва нотавон буд, дар роҳ аз ташнагӣ ҷон ба ҳақ супорид. Абӯалӣ бо машаққати зиёде ба Абевард ва пас ба Чурҷон расид. Дар ин ҷо Абӯубайди Чурҷонӣ ба Шайхурраис ҳамроҳ шуда, то охири умр хизмати устодро ба ҷо овард. Баъди дўстони нав пайдо кардан Шайхурраис ба қорхон табобат камар баст. Дўсти наваш Абӯмуҳаммади Шерозӣ хонае барои ӯ пайдо намуд. Вале дере нагузашта вай дар зерин таъкиби Султон Маҳмуд Чурҷонро низ тарк намуда, ба Рай рафт. Дар он ҷо ҳам Султон ӯро рӯз надод. Сипас ба Ҳамадон омада, дар хонаи яке аз дўстонаш ҷил рӯз зист кард ва ба табобати одамон машғул шуд. Ӯ пеш аз омаданиаш ба Ҳамадон китоби хеш «Ал-Қонун»-ро навишт. Соли 1023 ба Исфаҳон омада, асарҳои машҳураш «Китоб-ул-наҷот», «Ишорат ва тавзеҳот», «Донишнома» ва ғайраро ба итмом расонд.

Осори Абӯалӣ ибни Сино хеле бузург аст. Ба қалами вай бештар аз 400 асар тааллуқ дорад. Аммо то замони мо қисми пурраи асарҳои ӯ омада нарасидааст. Аз ҷумлаи асарҳои ибни Сино, «Китоб-ул-инсоф» аз бист ҷилд иборат буда, «Китоб-уш-шифо», «Китоб-ул-наҷот», «Ал-ҳаёт ва-л-маҳсул», «Ишорат ва тавзеҳот», «Донишнома», «Ал-Қонун фи-т-тиб» ва ғайра аҳамияти қалони илмӣ-тадқиқотӣ доранд.

Зиддияти байни ҳокимони маҳаллӣ ба ҳаёти ибни Сино бе таъсир намонданд. Аз ҷумлаи он муноқишаҳои байни ҳокимони Ҳамадону Исфаҳон мебошад. Хатто, ӯро мулдати қор моҳ дар яке аз қалъаҳои атрофи Ҳамадон ба ҳабе гирифтанд. Вай дар маҳкама қори илмиро идома дода, қисми мантиқии китоби «Шифо»-ро тамом кард. Абӯалӣ пас аз озод шудан аз ҳабе ҳамроҳи бародараш Маҳмуд ва шогирдаш Абӯубайди Чурҷонӣ ба

Исфакон боз гашта, то охир дар хизмати ҳокими он ҷо Ало-уд-Давла монд.

Хичрат, ҷудой аз Ватан ва таъкиби мансабдорони феодалӣ ба ҷисму ҷони Абуалӣ ибни Сино таъсири манфӣ расондад. Ӯ низ гирифтори бемории кулунҷ ва дигар касалҳо гашт. Беморӣ охишта-охишта ҷисму ҷони олимӣ бузургро фаро гирифт. Аммо ба ин нигоҳ накарда ӯ корро идома меод. Вай ҳамроҳи Ало-уд-Давла ба Ҳамадон сафар кард. Беморнаш дар роҳ авҷ гирифт. Дигар пеши роҳи аҷалро гирифта нашуд. Ин буд, ки Абуалӣ ибни Сино 18 юни соли 1037 дар шаҳри Ҳамадонӣ Эрон аз олам дар гузашт.

Ҳарчанд ки ӯ ҷавон аз олам ҷашм пӯшид, вале умри бобаракат дид. Асарҳои зиёди илмӣ офарида номи ҳешро дар таърих абадӣ гардонд. Хусусан хизмати ибни Сино дар соҳаи илмӣ-ишғол додани илмӣ тиббӣ асриминнатии тоҷик бузург аст.

Пешравӣ ва гул-гулшукуфӣ илмӣ тиб дар ин давра бо номи олимӣ забардастӣ тоҷик Абуалӣ ибни Сино зич вобаста аст.

Абуалӣ ибни Сино тамоми илмҳои замони худро аз худ намуда, онҳоро баланд бардошт.

Китоби муҳимми дар соҳаи тиб таълифнамудан ӯ «Ал-қонун фит-тиб», ки аз панҷ қисм иборат аст, асари энциклопедии соҳаи тиб ба шумор меравад. Дар давоми қарнҳои зиёд ин асар китоби рӯимизии табииён ва қорқунону олимони соҳаи тиббӣ мамӯлики Шарқ ва Ғарб буд. Дар «Ал-қонун» Абуалӣ ибни Сино назарияи умумии тиб, анатомия, физиология, ҷарроҳӣ, ташхиси касалиҳои вазнинро решадор, усули табобат, воситаҳои пешгирӣ ва доруворро қор қарда баромадааст. Ин асар дар Европа бештар аз 40 маротиба ба забонҳои гуногун нашр шудааст.

Абуалӣ ибни Сино бо вучуди олимӣ бузурги соҳаи тиб буданаш, натавонист, ки пеши роҳи аҷалро гирад. Дар ин хусус худӣ ӯ чунин гуфтааст:

Аз қаъри гили сиёҳ то авҷи Зухал,
Қардам ҳама мушқилоти гетиро хал.
Берун ҷаҳам зи қайди ҳар макру ҳиял,
Ҳар банд кушода шуд мағар банди аҷал.

Дар баробари кашфиётҳои тиббӣ, ҷиҷунии ибни Сино дар соҳаҳои дигари илм, аз ҷумла фалсафа низ қувва озмудааст. Абуалӣ ибни Сино масъалаи асосии фалсафаро дуалистона ҳал намудааст. Ӯ чун Арасту моҳияти табиатро қайд намуда, ҳақиқати ҷаҳони берунаро нишон меод. Вале ибни Сино ақсарияти масъалаҳои фалсафавиро материалистона ҳал мекард. Вай аллақай ҳаракат ва вақтро материалистона шарҳ дода, тасдиқ мекард, ки «вақтро танҳо бо ҳаракат тасаввур қардан

мумкин мебошад. Дар ҷое, ки ҳаракат нест, вақт ҳам нест». Ӯ вақтро ченаки ҳаракатҳои гуногун мешуморид. «Вақт,—мегуфт Абуалӣ ибни Сино—ҳақиқи ва доимӣ берун аз шуури мо вучуд дорад». Ӯ ҳаракатро ҳосияти ҷудонашавандаи материя мешуморид.

Сино дар асарҳои фалсафии худ «Китоб-уш-шифо» ва «Донишнома» ба омӯхтани табиат аҳамияти калон дод. Хусусиятҳои ягонагии тафаккури мантиқӣ ва таҷриба, ақл ва таҷриба-ро ҷимоя мекард. Вай танҳо ҳамон илмро таъсирнок медонист, ки дар он назария бо амалия мутобикат кунад.

Баъзе асарҳои Сино ба масъалаҳои мантиқ бахшида шудаанд. Хизмати Абуалӣ ибни Сино барои ба соҳаҳо ҷудо намудани илмҳо калон аст. Умуман, фалсафаи Сино барои ҳамон давраҳо аҳамияти прогрессивӣ дошт.

Абӯҷаъфар Муҳаммад ибни Мӯсо-ал-Хоразмӣ (780-и Хива, 850—Бағдод)—яке аз забардасттарин олимони соҳан риёзиёт, нучум ва ҷуғрофияи аввали асри IX ба шумор меравад. Фаъолияти илмӣ ал-Хоразмӣ дар академияи илмӣ Бағдод оғоз шудааст. Дар замони худ ӯ ба илми риёзиёти ҷаҳонӣ, усули ҳисобкунии ҳиндӣ ва асосҳои алҷабрро дахл намуда, бо ин восита дар илми риёзиёт як давраи навро кушод. Ин кашфиёти ал-Хоразмӣ ўро машҳури ҷаҳон гардонид. Яке аз таърихшиносони номӣ—Сартон нимаи якуми асри IX-ро—«замони ал-Хоразмӣ» номидааст.

Дар соҳан нучум ҳам ал-Хоразмӣ ҷадвалҳои пурқимате тартиб дода буд, ки онҳо асоси корҳои илмӣ бисёр мунаҷҷимони минбаъда гардид, аҳамияти худро то ба имрӯз гум накардаанд.

Ал-Хоразмӣ аз ҷавонӣ ба омӯзиши илмҳои замонаш пардохта, барои тақмил додани дониш аввал ба Хиндустон ва баъд ба шаҳри Бағдод рафтааст. Сабаб дар он ки дар замони ҳокимиятидорин аббосӣ Бағдод ба яке аз марказҳои калони илмӣ асри миёна табдил ёфта буд. Дар натиҷаи малакаи илмӣ пайдо кардан ал-Хоразмӣ ба эҷод намудани асарҳо камар баст. Яке аз китобҳои аввалини ӯ «Сурат-ул-арз» мебошад, ки он ба маҳалли ҷойгиршави шаҳрҳо, кӯҳҳо, дарёҳо, баҳру ҷазираҳо маълумоти зиёде медиҳад. Инчунин ал-Хоразмӣ ҷадвали арзу тӯли шаҳрҳоеро тартиб додааст, ки паси хатти истиқво (экватор) ҷой гирифтаанд. Дар ҳамин асар ӯ ҳаритаҳоеро ҷой намудааст, ки онҳо бо забони арабӣ ба табъ расида, дар илми ҷуғрофӣ қадимтарин ба шумор мераванд. Асари дигари ӯ «Зичи Хоразмӣ» ё бо номи «Зичи Маъмунӣ» машҳур аст.

Ал-Хоразмӣ ба масъалаи ситорашиноӣ бештар диққат додааст. Вай дар асари хеш «Амал-ул-устурлоб» онди ин масъала маълумотҳо медиҳад. Гайр аз ин Хоразмӣ яке аз асосгузо-

рони асбоби ситорашиносии «секстант» мебошад, ӯ онро дар расадхонаи «Шамсия»-и Маъмун дар Бағдод истифода бурдааст.

PDF Compressor Free Version

Ал-Хоразмӣ яке аз асосгузори илми алҷабри асримиёнагӣ низ мебошад. Вай дар асараш «Алҷабр ва-л-муқобила» ҳалли муодилаҳои квадратиро тадқиқ намуда, ба илми алгебра асос гузоштааст. Дар Ғарб номи ал-Хоразмӣ бо Алгоризм машҳур буда, аз асари ӯ «Либер Алгоризм» истифода мебаранд.

Муридону шогирдони ал-Хоразмӣ хеле зиёданд. Яке аз онҳо ҳисобдони машҳури Хуросонӣ **Абулвафо Муҳаммад бини Муҳаммади Бузҷонӣ** (940—998) мебошад. Вай пайваста бо забони модаринаш инчунин забони арабиро низ хуб медонист. Аз ин рӯ, қисми кулли ҳаёти хешро дар Бағдод сипари намуд. Вай бо олимони машҳури соҳан илми алҷабр аз наздик шиносӣ пайдо намуда, пас ба офаридани асарҳои баландмаъмуи математикӣ қарар бафт. Абулвафо ба ал-Хоразмӣ пайравӣ намуфта, дар роҳи ҳалли муодилаҳои квадратӣ бештар тадқиқот гузаронидаст. Ӯ қадвали синус ва тангенсро тартиб дода, ҳаман шаш хусусияти тригонометрияро тадқиқ намуд. Абулвафо бо олимони шинохтаи араб ҳамкории намуда, чун устои тригонометрияи асримиёнагӣ ном баровард.

Олими машҳури соҳан илми ҳисобу нучум **Абӯҳамид Устурлобии Сагонӣ** мебошад. Вай дар охири асри X умр ба сар бурда онди математика ва илми ситорашиносии асарҳои зиёде таълиф намудааст. Асари барҷастанӣ вай «Маҷмуи шохӣ» мебошад, ки аз 15 рисола иборат аст. Дар қатори Сагонӣ инчунин муаллифи асари математикӣ «Сад фасл» **Аҳмад бини Абдуҷалили Сачикӣ**, асарҳои ба нучуму тригонометрия бахшидаи **Абунаصري Арроқи Хоразмӣ** ва дигарон дар илми тадқиқи асрҳои миёна мақоми хос доштанд.

Тоҷикон дар асрҳои миёна дар тадқиқи қоянот ва омӯзиши сайёраҳо саҳми муносиб гузоштанд. Олимони замони Сомониён ба ин масъала аҳамияти аввалиндараҷа меоданд. Яке аз онҳо **Ҳомид ибни Хизр** мебошад, ки дар таърих бо номи **Абӯмаҳмуди Хучандӣ** машҳур гаштааст. Зодгоҳи ӯ шаҳри Хучанд мебошад. Аммо соҳи таваллудаш маълум нест. Сарчашмаҳо ёд мекунанд, ки Абӯмаҳмуд дар асри X ба дунё омада, давраи қамолёбии охири умрашро дар шаҳрҳои Бағдоду Рай гузарондааст. Азбаски ӯ таҳминан дар охири асри X аз олам дармегузарад, давраи қамолёбии эҷодиёташ ба замони ҳукмронии Мансур ва Нӯҳи Сомонӣ рост меояд. Аз сабаби он ки дар аҳли амирӣ онҳо давлати овозадори Сомонӣ рӯ ба талаффул мениҳад, мумкин аст, ки аз ҳамин сабаб Абӯмаҳмуди Хучандӣ Бухоро, Самарқанду Марвро тарк намуда, роҳи Бағдодро пеш гирифта бошад. Зеро пойтахти хилофат нисбати Хуросону Мавна-

роуннаҳр мулки ободу ватани озод буд. Ҳамин тинчиву оромӣ Абӯмахмудро ба он ҷо овард.

Абӯмахмуди Хучандӣ қисми кулли эҷодиёти хешро ба ихтироъ намудани асбобҳои ситорашиносӣ бахшидааст. Аз ин рӯ ихтирои секетант (суде) ва устурлоб ба ӯ тааллуқ дорад.

Абӯрайҳони Берунӣ дар асари хеш «Китобу таҳдиди ниҳоят-ил-масокин» («Геодезия») навиштааст, ки тадқиқотҳои Абӯмахмуди Хучандӣ дар устурлобу дигар олоти расадӣ ягонаанд. Ӯ баробари ситорашиносӣ, инчунин оиди математика низ асарҳои зиёде таълиф намудааст. Аммо ба мурури замон асарҳои математикӣ вай то мо омада нарасидаанд. Асарҳои доир ба ситорашиносӣ эҷод кардаш каму беш боқӣ мондаанд. Аз ҷумла ӯ «Фӣ иъмол-ил-олот ил-омма» («Тарзи истифодаи асбобҳои умумии ситорашиносӣ») боқӣ мондааст, ки нусхааш дар китобхонаи Оксфорд махфӯз аст. Инчунин китобҳои дигари вай «Рисола фӣ-тасхех-ил-майл ва арз-ил-балад» («Рисола дар тасхехи майл ва арзи кишвар») дар ганҷинаи Бейрут ва «Қонуи ул-ҳайъа» дар Қоҳира мебошанд.

Абӯмахмуди Хучандӣ бо эҷод намудани асбобҳои ситорашиносӣ номи хешро дар илми ҷаҳонӣ ҷовид сохт. Секетанти ӯ бо номи Секетанти Фаҳрӣ машҳур аст. Асбобҳои сохтаи вай дар расадхонаҳои олам—Мароға (асри XIII), Самарқанд, (асри XV), Чайпур (асри XVII) ва ғайра гузашта шудаанд. Олимони баъдина ба асбобҳои вай баҳои ҳақиқӣ додаанд. Аз ҷумла Ҷамшеди Қошоқӣ (асри XV) дар «Рисола дар шарҳи олоти расадӣ» ва Бирҷандӣ (асри XVI) дар «Шарҳи бист боби устурлоби Тӯсӣ» ном асарҳояшон ба Секетанти Фаҳрии Абӯмахмуди Хучандӣ баҳои баланд додаанд.

Хоразм низ мактаби асосии тәрбияи ҳисобдонону ситорашиносон ба шумор мерафт. Дар замонӣ Сомониён овозаи ин шаҳр хеле боло рафта буд. Дар ин ҷо яке аз ҳамзамонони Абӯмахмуди Хучандӣ **Абӯнасри Мансур** умр ба сар бурдааст. Сарчашмаҳо ӯро ҷун устои аввалини Абӯрайҳони Берунӣ ёд мекуянд. Ба қалами Мансур асарҳои зиёди математикӣ ситорашиносӣ тааллуқ доранд. Шоир, олим ва мутафаккири забардасти тоҷикӣ форс Умарӣ Хайём **Абӯнасри Мансурро** риёзидони бузургӣ замонаш номидаст. Аз гуфтаи Берунӣ ва Хайём бармеояд, ки Абӯнаср дар Хоразм соҳиби мактаби махсус буда, бехтарин нобиғаҳои илму фарҳанг, аз қабилӣ Абӯзлӣ ибн Сино, Абӯрайҳони Берунӣ, Абӯсаҳли Масеҳӣ, Абӯлхайри Ҳаммор ва дигаронро ҷамъ намуда, ба онҳо ҳамкорӣ намудааст. Вай ба илмҳои ҳисоб (тригонометрия, алгебра), ситорашиносӣ асарҳои зиёде бахшидааст. «Алмаҷастӣ аш-шоҳӣ» («Алмаҷастии шоҳӣ»), «Рисола фил-устурлоб» («Китоб доир ба устурлоб») аз қабилӣ асарҳои ҷовидонаи Абӯнаср Мансури Хо-

размӣ мебошанд. Ӯ инчунин асарҳои олимони Юнони қадимро ба забони тоҷикӣ шарҳ додааст.

PDF Compressor Free Version

Таъсири мактаби математикии ситорашиносии Хоразм ба шаҳрҳои дигар калон буд. Дар замони Сомониён чун **Абунасири Мансур**, инчунин **Абӯсаиди Санҷурӣ**, **Абӯсаиди Сичдӣ** (951—1024) ном бароварда буданд. Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Абдучалил машҳур бо номи **Абӯсаиди Санҷурӣ** ситорашиносу ҳисобдони асри X ба шумор меравад. Оиди қонунот ва илми ҳисоб асарҳои зиёде эҷод намудааст. Машҳуртарини онҳо «Чомеан шоҳӣ», «Таҳсил-ул-қавонин» («Тартиб додани қонунҳо»), «Зонҷот ул-қавониб» («Зичи ситораҳо»), «Таҳлили қавонин ил-ҳандаса ал-маҳдуда» («Ба вучуд овардани қонунҳои муайяни геометрии»), «Китоб фӣ-масоҳат ил-қура» («Китоб дар бораи масоҳати олам») ва ғайра мебошанд.

Аз **Абӯсаиди Сичдӣ** то рӯзҳои мо қариб ҳеҷ рисола омада расидааст, ки онҳо дар китобхонаҳои машҳури олам маҳфузанд. Асарҳои ӯ асосан ба илми ситорашиносии, геометрия бахшида шудаанд. Онҳо бештар масъалаҳои буриши қонусӣ, шаклсозии геометрии ва ситораҳои дарбар мегиранд. Дар байни онҳо «Рисола фӣ васф ил-қутуъ ил-маҳрутия» («Китоб дар васфи буришҳои қонусӣ»), «Китоб таркиб ил-афлок» («Асар роҷеъ ба таркиби фалакҳо»), «Китоб миҷозот ил-қавоқиб» («Китоб дар бораи миҷозии ситораҳо» ва ғайра асарҳои асосии **Абӯсаиди Сичдӣ** (Сичистонӣ) ба шумор мераванд. Асарҳои вай дар инкишофи илми ситорашиносию математикаи ҷаҳон ҳиссаи муносиб гузоштаанд.

Забардасттарин риёзиётдони асри X Абулвафо Муҳаммад ибни Муҳаммад ал-Ҷузҷонӣ Хуросонӣ (солҳои 940—998) дар соҳаи риёзиёт ва нучум якҷанд асар эҷод карда, асоси тригонометрияро мегузорад.

Олими машҳури хуросонӣ **Абулҳасан Алӣ ибни Аҳмад ал-Насавӣ** (охирӣ асри X—аввали асри XI) ба забони тоҷикӣ дар соҳаи риёзиёт асарҳои навишта буд.

Дар асрҳои миёна дар қатори илмҳои нучум, ҳисоб, кимё, инчунин ба омӯхтани ҷуғрофия бештар диққат дода мешуд. Дар ин ҷо олимони зиёде қувва санҷида, асарҳои безавол эҷод намудаанд.

Олимони Освён Миёна дар соҳаи ҷуғрофия низ ҳиссаи бузурге гузоштаанд. Яке аз ҷуғрофҳои асри IX, ки аслан аз Хуросон буд, **Аҳмад ибни Муҳаммад ибни ат-Тайб ас-Сараҳӣ** мебошад. Дар асарҳои ӯ доир ба баҳрҳо, обҳо, кӯҳҳо, роҳҳо, вилоят ва ғайраҳо маълумот дода мешуд.

Асарҳои ҷуғрофии **ал-Марвазӣ** ва **Саҳл ал-Балхӣ** (солҳои 850—934) низ ҷолиби диққатанд. Асарҳои ал-Балхӣ «Сурати иқлимҳо», «Намуди мамлакатҳо», «Таксимооти шаҳрҳо» хари-

та ва маълумотномаҳои муҳимро дар бар гирифта, асоси эҷодиёти ҷуғрофҳои арабизабон—Истаҳри, ибни Хавкал ва Муқаддасиро таҳсил доданд.

Яке аз олимони машҳури соҳан фалсафа, мунаҷҷим, ҷуғрофия, химоятгари олимони ва илми ҷуғрофия, вазири бемаърифати давлати Сомониён **Абӯабдуллоҳ Муҳаммад ибни Аҳмад ибни Наср ал-Ҷайҳонӣ** буд. Вай баробари кори давлатдорӣ, инчунин кӯшиш ба ҳарч дода асарҳои низ таълиф намудааст. У муаллифи «Китоб-ул-масолик ва л-мамолик» мебошад, ки он то замони мо пурра омада нарасидааст. Танҳо аз рӯи маъхазҳои маълум мешавад, ки вай оиди омӯзиши ҷуғрофияи Мағрибу Mashreq қори зиёдеро ба сомон расонидааст. Ҷайҳонӣ дар асарҳои худ тасвири шаҳрҳо, пойтахтҳо, баҳрҳо, уқёнусҳо, кӯҳҳо, роҳҳо, бешаю биёбонҳо, водӣҳо ва ғайраҳо тасвир намудааст. Хизмати олим дар тадқиқи мардумшиносии ҷаҳон низ қалон аст. Инчунин муаллиф тавонистааст, ки дар боран олами набототу ҳайвоноти ҷаҳон маълумотҳои нодир диҳад.

Замони Сомониён давраи болоравии илмҳои табиатшиносӣ мебошад. Бисёре аз олимони асрҳои миёна баробари тадқиқи илми кимё, ҷуғрофия, инчунин дар муайян намудани марзҳои давлатҳои ҷаҳонӣ саҳми муносиб мегузоштанд. Яке аз онҳо ибни **Русто ӯ Аҳмад ибни Умарӣ Исфаконӣ** ба шумор меравад, ки дар аҳди Исмоил (892—907) ва наберааш Насри II (914—943) умр ба сар бурда, онди ҷуғрофия ва астронимия асарҳои офаридааст. Вай соли 903 ба Хитоз (Арабистон) сафар намудааст. У доир ба космография асари бисёрҷилда эҷод кардааст. То рӯзҳои мо танҳо чилди ҳафтуми мунтахаботи вай таҳти унвони «Китоб ул-аълоқ ин-нафиса» («Ороиши нафиса»), ки соли 943 таълиф шудааст, дастрас мебошад. Ибни Русто дар асари ҳеш алъанаҳои астрономияи мантиқии ҷуғрофҳои асрҳои IX—X ибни Хурдодбех, ал-Фарғонӣ, Абумашъари Балхӣ ва дигаронро давом додааст. Муаллиф бештар ба шарҳи таърихӣ ҷуғрофӣ, мардумшиносӣ, тичорат ва иқтисодиёти халқҳои Эрон, Осиёи Миёна, Миср, Арабистони Ҷанубӣ, Байаннаҳрайн, Хиндустон, Туркия, мамлакатҳои онвақтан соҳили рудии Волга, Урал, Олтой ва ғайра диққати хоса додааст. Аз асарҳои ӯ онди давлатдорӣ оли Сомон низ маълумотхоро дарёфтан мумкин аст.

Дар омӯзиши илму фарҳанги тоҷикӣ форс, инчунин саҳми олимони мамлакатҳои бегона низ қалон мебошад. Дар ин доира хизмати Аҳмад ибни Аббос ибни Рашид ибни Ҳаммад, ки бо номи Аҳмади Фазлон машҳур аст, ҳеле қалон мебошад. Вай нависанда ва сайёҳи охири асри IX ва ибтидои асри X араб ба шумор меравад. У муаллифи «Саёҳатнома» мебошад, ки дар рафти солҳои 921—922 дар ҳаёти сафорати дипломатии ҳа-

лифи Аббосиён Муктадир (908—932) ба давлати Булғори сохили руи Волга сафар кардааст. Ин сафорат ба воситаи токи давлати Аббосиён ёфта буд. Сафорат, ки Ахмади Фазлон иштирокчи ва котиби он ба шумор мерафт, 21 июни соли 921 аз Бағдод ба роҳ баромада, 12 май соли 922 ба мулки Булғор расида буд. Мо онди он дар бобҳои гузашта ёдовар шудем. Мувофиқи «Сафарнома»-и Ахмади Фазлон сайёҳон аз шаҳрҳои Эронӣ Мовароуннаҳр (Хамдон, Рай, Нишопур, Марв, Бухоро, Самарқанд ва ғайра) гузаштаанд. Ахмади Фазлон мохи сентябри соли 921 дар Бухоро шуда, баробари ошноӣ бо шаҳр, инчунин бо шахсони масъулу маъмур вохӯрихо низ гузаронидааст. Худи ӯ бо назари дарбори Сомониён, олими машҳури ҷуғрофи тоҷик Ҷайҳонӣ мулоқот намудааст. Ахмади Фазлон дар ҷамъбасти сафарҳои хеш «Рисола» ё «Сайёҳатнома» навиштааст, ки он ба забони бисёр халқҳои ҷаҳон тарҷума ва таъбу нашр гаштааст.

Яке аз сарчашмаҳои нотақрор онди омӯзиши мараҳон мулки тоҷик—китоби муаллифи номатлуми асри X «Худуд-ул-олам» мебошад. Зеро ин асар дар таърихи тамаъдуни халқҳои Осмон Марказӣ мақоми хосае дорад. Ҳарчанд, ки муаллифи асар номатлум аст, аммо замони нишона гаштани он ба солҳои охири ҳуқуқонии намонидагони оли Сомон рост меояд. Он дар солҳои 982—983, яъне дар замони сари қудрат будани Мансур бини Нӯх (976—997) таълиф шудааст.

«Худуд-ул-олам» чун асари бебаҳо дар равшани сохтани тамоми ҷаҳаҳои ҳаёти халқи тоҷик хизмати босазое намудааст. Мухаккиқ хангоми таҳлили он онди паҳлӯҳои мухталифи ҳаёти молӣ, маънавӣ, кишоварзӣ, ҳунармандӣ, касибчиӣ, муомилоти молияи пулӣ, тижорат, иқтисоди шаҳру ноҳия, ҷилову кишоварзӣ, бонгарҳои зеризаминию кишоварзӣ ва ғайра маълумотҳои ғарибҳои меҳна.

«Худуд-ул-олам» барои забонишиносон низ маънави бебаҳост. Дар он забони насли асри X тоҷик таҷассум ёфтааст. Ин китоб на танҳо чун дастури муфид барои муаррихон, бостоншиносон, ҷуғрофон, балки барои пажӯҳишгарони дигар соҳаҳои илм низ хизमत кардааст ва ҳаққаи намуи. Оғро боду ҳавосиҷон, кӯҳканихо низ баҳри омӯхтани касби хеш чун сарчашма истифода мебаранд.

«Худуд-ул-олам» барои кӯҳканихо дастури муфид аст. Муаллифи кӯшиш намуи, марказҳои асосии маъданиҳои мухталифро номбар намудааст. Ғайр аз ин дар борон иқлим ва марказҳои обҳои маъданини қурраи башар низ маълумотҳои зиёда.

Таҳлили асар нишон меҳна, ки муаллифи он тамоми мамлакатҳоро сайр намуи, сипас ба нишон китоб камар баста-

аст. Зеро дар он онди мардумшиносӣ ва таърихи ҷаҳон низ су-
хан меравад.

ХарPDF Compressor Free VersionХуд, д-у-л-олам» бештар аз ҳазор
сол сипарӣ гаштааст, то имрӯз он аҳамияти хешро гум накар-
дааст. Он чун китоби рӯнмизии муҳаккикони илмҳои мухталиф
хизмат мекунад.

Машҳуртарин ҷуғрофи асри X тоҷику форс Абӯисҳоқ Истах-
рӣ ба шумор меравад. Сарчашмаҳо тахмин мекунанд, ки ӯ со-
ли 849 дар шаҳри овозадори Эрон—Истаҳр ба дунё омадааст.
Баъди бакамолрасӣ ба сайёҳати мулкҳои мухталиф барома-
дааст. Аз рӯи асари машҳури ӯ «Китоб-ул-масолик ва-л-мамо-
лик» маълум мешавад, ки Абӯисҳоқ ба кишварҳои шарқи наз-
дику миёна, аз ҷумла Хуросон, Форс, Мовароуннаҳр, нимҷази-
ран Арабистон, Сурия, Миср ва ғайра сафар кардааст. Дар
айёми камолоти илмӣ, дар рафти солҳои 930—933 асари ёдо-
вэршударо ба қалам додааст. Вай мамлакатҳои Шарқи исло-
миро дида, онҳоро ба биست минтақа тақсим намудааст. Муал-
лиф ба ҷуғрофияи Мовароуннаҳр бештар диққат медиҳад. Вай
ба ҳаёти Сугд, Хоразм, Хатлон, Фарғона, Истаравшан ва Ба-
дахшон баҳои хоса додааст. Истаҳрӣ ба ҳолати тичорат, хоҷа-
гӣ, бинокории шаҳрҳои Бухоро, Самарканд, Хучанд, Ҷш, Хул-
бук, Мунк, Тирмиз, Қабодиён, Чағониён ва ғайра баҳо дода,
дар қатори онҳо зиёда аз 120 маҳаллаи аҳолинишинро ба за-
бон меорад. Вай қайд менамояд, ки Мовароуннаҳр сараҳли-
тарин қарияи олам ба шумор мерафтааст. Аз ин рӯ Истаҳрӣ
ба сарчашмаҳо таъя намуда менависад, ки дар замони Нӯҳ
бини Асади Сомонӣ (818—842) дар Мовароуннаҳр сесад ҳазор
қария будааст.

Абӯисҳоқи Истаҳрӣ дар борзи маркази Мовароуннаҳр бу-
дани Самарканд дахл намуда, дар қисми аввали асари хеш
ба он баҳои хоса додааст. Вай Самарканди Бухороро чун шаҳр-
ҳои «фурғайзу веъмат ва мардумони нурсаховат тасвир кардааст.

Дар фуруварди сухан ҳаминро бояд хотирнишон сохт, ки
илми тоҷик дар асрҳои IX—X ба туфайли давлати Сомониён
дар ҷаҳон овозадор шуд. Олимони забардасти тоҷику форс дар
давлатҳои гуногун шуда, ганҷинаи маданияти ҷаҳонро бо асар-
ҳои нодири хеш боз ҳам бойтар намуданд. Онҳо дар баробари
таърих, фалсафа, математика, адабиёт, инчунин дар кашфи алҷабр,
кимё, табиат, тиб, астрономия ва ғайра саҳми муносиб гузош-
танд. Харчанд, ки замона тираву тор буд, шохҳои эҷодӣ му-
ҳаккикони тоҷик мекарданд, вале ба ин нигоҳ накарда илми
асриённагини тоҷику форс ба дараҷаи хеле баланд пеш рафт.
Ташаккули мактаби илмӣ шароити фароҳам овард, ки ришта-
ҳои дӯстии тоҷикон бо мардуми Шарқи Ҷарб боз ҳам мустақ-
кам пайваست гардад.

БОБИ 11

ТАШАККУЛИ АДАБИЁТИ ТОЧИК

§ 1. Адабиёти то Рӯдакӣ

Дар атрофи масъалаи ба кӣ тааллуқ доштани назми классикӣ баҳсу мунозираҳо давом дорад. Сарчашмаҳои таърихӣ ёдовар мешаванд, ки устоди аввалин каломи бадеъ мардуми тоҷику форс ба шумор мераванд. Аксари қулли сарчашмаҳо дар он ақидаанд, ки нахустин суханҳои назмӣ ба Бахроми Гӯр (яке аз шоҳони сулолаи Сосониён аст, ки соли 438 вафот кардааст) тааллуқ дорад. Аввалин гуфтаи Баҳром чунин аст:

Манам он пили замону он шери яла,

Баъди он ки давлатҳои мустақил қувват гирифтанд, он гоҳ равнақи назму наср ва илм сар шуд. Дар замони истилои араб бармакиёни озодфикр илҳомбахш ва ташкилотчи он гаштанд. Баъди онҳо оли Сомон ба рушди нумӯи сар кард, сипас Бухоро, Самарканд, Нишопур, Балх, Урганҷ, Хирот, Тирмиз ва ғайра ба марказҳои маърифат табдил ёфта, дар роҳи ташаккули илму фарҳанги асри миёнагии тоҷик саҳмгузор шуданд.

Маъхазҳо ба мавқеи китобхонаи давлати Сомониён дар болоравии илму адаб баҳои баланд медиҳанд. Зеро ин китобхона ҳамчун маркази муҳими сарчамъ намудани олимону мутафаккирон баромад кард. Он чун гирдоварандаи ганҷинаҳои бон маданияти қадима ба шумор мерафт.

Маҳз ҳамин маҳзани дониш, ки дар шаҳрҳои номбурда шӯъбаҳо дошт, шароит фароҳам овард, ки намунаҳои назму насри қадима ва ҳақиқатҳои илмӣ муҳаққиқон дастраси умум гардад.

Дар асрҳои VIII—IX дар пешрафти адабиёти форсу тоҷик

дигаргуниҳо назаррас буданд. Пеш аз ҳама адабиёти даҳони халқ инкишоф ёфт. Ба адабиёти қадиман мардуми ориёнаҷод асарҳои «Қорномаи Ардашери Попакон», «Достони Баҳроми Гӯр», «Пайваста ба Бахтакон» ва ғайра дохил мешаванд. Дар ин давра асарҳои зиёде аз забони паҳлавӣ ба дари гардонанда шуданд. Яке аз онҳо «Шоҳнома»-и Абӯмансури ба шумор меравад. Чунин, ки таърих исбот менамояд, далаҳои ҳақиқии оиро Дақиқно Фирдавси дар «Шоҳнома»-ҳои ҳеш истифода бурдаанд.

Арабҳо дар баробари оламқушӣ, нитунини шахрҳои қадимаро хароб сохтаанд. Бо дасти онҳо шахрҳои Варахша, Бухоро, Самарқанд, Панҷакент, Бунҷекат (Шахристон) ва ғайра оташ зада шуданд. Шоири нимаи дуюми асри VIII тоҷик Абӯлябиғи Аббос ибни Тархон аз харобаҳои пойтахти аввалини тоҷикон — Самарқанд чунин шикоят кardaаст:

Самарқанд — қадиманд,
Ба зинат ки афканд?
Аз Чоч та баҳӣ,
Ҳамеша та хаҳӣ.

Ба забони имрӯзаи мо он чунин маъно дорад:

Самарқанди ободон,
Ки туро бад-ин ҳол афканд?
Ту аз Чоч бехтарӣ,
Ҳамеша ту хубӣ.

Дар замони истилои арабҳо шоирони зиёди тоҷик буданд, ки ба забони сугдӣ шеърҳо эҷод намудаанд. Аммо замона имконият надод, ки эҷодиёти онҳо рӯи об баромала, то рӯзҳои мо омеда расад.

Бо вучуди ин ҳуҷму истибдоди мустамликадорони пеши роҳи инкишофи ташаккулиёни шеъри классикӣ тоҷикро боз дошта натавонист. Пайваста бо рафти замона дӯстдорони шеърҳои асарҳо эҷод мекарданд, ки онҳо аз забони арабӣ хеле дур буданд. Ханзаали Бодисӣ аз ҷумлаи онҳо мебошад. Ӯ яке аз шоирони машҳури тоҷику форси-забони нимаи якуми асри IX буд. Ба эҷодиёти ӯ Низоми Арӯзи Самарқандӣ баҳо додааст. Аз ӯ то мо танҳо 8 мисраъ боқӣ мондаасту ҳалос. Ӯ дар яке аз шеърҳои ошкониаш дар бораи ёр чунин гуфтааст:

Ерам сипанд агар чи ба оташ ҳаме фиғанд,
Аз баҳри ҷашм то нарасад мар варо ғазанд.

Уро сипанду оташ и-ояд-хаме бакор,
Бо рӯи ҳамчу оташу бо холи чу сипанд.
PDF Compressor Free Version

Махмули Варрок низ ҳамзамони Ханзала мебошад. Зодго-
ҳаш шаҳри Хирот аст. Аммо соли таваллудаш маълум нест.
Сарчашмаҳо хилоф мекунад, ки ӯ тахминан дар солҳои 835—
836 аз олам даргузаштааст. Аз ӯ чор мисраъ ба мо ёдгор мон-
дааст:

Нигорино, ба нақди ҷои-т надҳам,
Ғаронӣ, дар баҳо арзон-т надҳам,
Ғирифтастам ба ҷои домони васлат,
Ниҳам ҷои аз қафӯ домон-т надҳам.

Ҳокимияти амирони саффорӣ он қадар тӯлонӣ набуд. Бо ву-
ҷуди ин Яъкубу Амр дар дили мардум маскан пайдо намуданд.
Аз ин рӯ бисёр шоирон ба подшоҳони ин хонадон шеърӣ қасида-
ҳои хешро бахшидаанд. Яке аз онҳо Муҳаммад бини Васиф мебо-
шад, ки ӯро сарчашмаҳо чун яке аз асосгузорони шеърӣ қаллсикии
тоҷику форс ёд мекунад. Соли таваллуд ва вафоти Муҳаммад
бини Васиф маълум нест. Аммо муаллифи «Таърихи Сингон»
дар бораи ӯ маълумт дода, қайд менамояд, ки вай дар дар-
бори Яъқуб бини Лайс ба вазифаи дабири маъмури хизмат ме-
кардааст. Вақто ки Яъқуб дар ҷангҳои зиёди хилофат зафар-
ро мекунад, он гоҳ Васиф аз он рӯҳбаланд шуда, шеърӣ зерини
хешро ба ӯ мебахшад:

Эй амире, ки амирони ҷаҳон ҳосаву ом,
Бандаву ҷоқару мавлою сарбанду ғулом.
Азали ҳатте дар лавҳ, ки мулке бидиҳед,
Ба Абӣ Юсуфи Яъқуб бин-ул-Лайс Хумом.
Ба латом омад Занбилу лате хӯрда ба линг,
Латара шуд лашкари Занбилу ҳабо ғашт куном,
«Лиман-ул-мулк» бикандӣ ту, амиро ба яқин,
Бо «қалил-ул-фиат» к-ат зод дар он лашкар ком.
Амири Аммор-гуро ҳос в-аз-ӯ ғашт барӣ,
Теги ту қард мнёнҷӣ ба мнёнӣ даду дом.
Амири у назди ту омад, ки ту ҷун Нӯҳ бизӣ,
Дар оқор тани ӯ сари ӯ боби таом.

Ғазалсарои дигари замони Саффорӣён Бассомӣ Курд мебо-
шад. Зодгоҳ ва соли таваллуду вафоти ӯ маълум нест. Сарчаш-
маи навиҷон, аз ҷумла муаллифи «Таърихи Сингон» қайд ме-
намояд, ки вай ҳамасри Муҳаммад Васиф буда, дар дарбори
ӯ Саффор умр ба сар бурдааст. Аз ин рӯ Бассом шеърӣ худ-
ро ба подшоҳони ин хонадон бахшидааст:

Хар ки набуд ў ба дил муттахам,
 Бар асари даъвати ту кард наам.
 Амр аз Аммор бат-он шуд барӣ,
 К-ун хилоф овард то дучарам.
 Дид бало бар тану бар қони хеш,
 Гаши ба олам тани ў дар алам.
 Макка ҳарам кард арабро худой,
 Аҳли туро кард ҳарам дар Ачам.
 Хар ки дар омад ҳама боқӣ шуданд,
 Боз фано шуд, ки надид ин ҳарам.

Муҳаммад бини Муҳаллад яке аз шоирони асри IX ба шумор меравад. Вай ба Муҳаммад бини Васиф пайравӣ намудааст. Аз рӯи порчаҳои то ба мо расидан шеъраш маълум мегардад, ки ў шеърнависиро дар дарбори Саффорӣсӣ сар кардааст. Ба ин мисраъҳои зерин шаҳодат медиҳанд:

Чӯз ту назод Хавво ва Одам накишт,
 Шир ниҳодӣ ба дилу бар маништ.
 Муъҷизӣ пайғамбари Маккӣ туй,
 Ба кунӣшу ба манишу ба гавишт.
 Фаҳр кунад Аммор рӯзи бузург,
 К-ӯ ҳамоноам ман, ки Яъқуб кишт.

Дар китоби «Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ» дар қатори дигар шоирон Ҳаким Абӯ Ҳафсӣ Сӯғдӣ низ ёд карда шудааст. Як қисми сарчашмаҳо ўро давомдиҳандаи назми Баҳроми Гӯр ёд кардаанд. Қисми дигаре дар он ақидаанд, ки Абӯ Ҳафс эҷодиёти хешро ба забони модарнаш—сӯғдӣ сар кардааст. Гӯё ў тавлидгари аввалин шеъри сӯғдӣ бошад. Аммо пажухишгари машҳури адабиёти замони Рӯдакӣ Саид Нафисӣ гуфтаҳои сарчашмаҳоро, ки Абӯ Ҳафс дар асрҳои VII—IX умр ба сар бурдааст, рад намуда, исбот менамояд, ки ҳаёти вай дар охири асри X ва ибтидои асри XI синнари гаштааст. Муҳаққиқ асарҳои шоирро бо номҳои «Рисолаи Абӯ Ҳафс» ё «Фарҳанги Абӯ Ҳафс» ва ё «Нусхаи Абӯ Ҳафс» ёд кардааст. Аммо эҷодиёти ў ва тадқиқотҳои дигар собит менамоянд, ки Абӯ Ҳафс дар охири асри IX ва аввали асри X зиндагӣ намуда, аз эҷодиёти доманадори вай то мо танҳо ду байт расидааст:

Оҳуи кӯҳӣ дар дашт чи гуна давадо,
 Ё надорад ёр, бе ёр чи гуна равадо.

* * *

Бӯсу назарам чамол бошад бо ёр,
 Ин фатво (ман) гирифтаам аз гургар.

Замони Сомониёну Саффорӣён давран болоравин шеър-
шоирӣ буд. Дар дарбори Саффорӣён бештар шоироне зиндагӣ
кардаанд, ки онҳо зафару кориномаҳои шохворо тарзинум ме-
намунадаанд. Дар ин ҷо Фирӯз Машриқӣ мебошад, ки дар охи-
ри асри IX (896—897) аз олам даргузаштааст. Мисли дигарон
аз эҷодиёти вай то рузҳои мо ҳеҷ кам омада расидааст. Мум-
кин аст, ки эҷодиёти Фирӯз ҳеҷе доманадор бошад. Аммо ба
мурури замон то мо ҳамагӣ ҳашт мисраъи ӯ расидааст:

Мургест хаданг, эй аҷаб, дилӣ,
Мурге ки шикори ӯ ҳама чоно.
Дода пари хеш каргасаш ҳада,
То на бачааш барад ба меҳмоно.

Абӯ Салики Гургонӣ дар замони ҳукмронии Амр. бини Лайс
(879—900) умр ба сар бурдааст. Ӯ яке аз шоирони тоҷику фор-
си охири асри IX ва аввали асри X мебошад. Дар қатори та-
раннуми муборизаи шохон барои истиқлолият, инчунин Абӯ
Саликӣ панду ҳикмат низ гуфтааст:

Ҳуни ҳудро гар бирезӣ бар замин,
Бех, ки оби рӯй резӣ дар қавор.
Бутпарастидан бех аз мардумпараст,
Панд гиру қор банду гуш дор!

Масъудии Марвазӣ яке аз шоирони маснавинависе тоҷик
аст. Вай маснавию навишта, дар он таърихи қадиман халқҳои
эроннаждро то аҳли Сомониён ба назм даровардааст.

Нахустин Қаюмарс омад ба шохӣ,
Ғирифташ ба гетӣ—дарун подшохӣ,

Сипарӣ шуд нишони Хусравонӣ,
Ки номи хеш ронданд дар ҷаҳонӣ.

Аз тарафи арабҳо истило шудани Хуросону Мовароуннаҳр
дар болоравии ҳаёти илмӣю маданияи ин сарзаминҳо таъсири
манфии хешро расонд. Бисёре аз истеъдодмандон ба пинҳон-
корӣ гузаштанд. Зеро мустамликадорон дар ибтидои забтго-
риҳои хеш ба ваҳшиёнати рӯйрош даст зада, пешӣ роҳи озод-
фикронро ғирифта, ҳатто забони онҳоро манъ намуданд. Ам-
мо ин таъқиқориҳо пешӣ роҳи эҷодкоронро нағирифт. Қисме
аз онҳо ба пинҳонкорӣ, гуруҳе ба мӯросокорӣ рафта, дар боло-

равни илму адаби асри IX тоҷик сахми муносиб гузоштанд. Яке аз онҳо шоир Абулаббоси Марвазӣ мебошад, ки дар зинда нигоҳ дод. **PDF Compressor Free Version** Тоҷик сахмаш муносиб буд. Муаллифи китоби «Маҷмаъ-ул-фусаҳо» Ризоқулихони Хидоят Абулаббоси Марвазиро чун шоири дуҷуми форсзабони замони арабҳо нишон додааст. А. Марвазӣ чун яке аз наҷотдиҳандагони забони модарӣ хизмат намудааст. Сарчашмаҳо ёдовар шуданд, ки ӯ хангоми дар соли 809 ба шаҳри Марв омадани халифа Абулаббос Абдуллоҳ Маъмун (786—833) ба вай наздикӣ пайдо намуда, ба васфаш шеърҳо бахшидааст.

Харчаи ки Абулаббоси Марвазӣ шоири пурмахсули замони хеш башумор мерафт, аммо то мо эҷодиёти пурраи вай нарасидааст. Ба мурури замон қор байти зеринаш омада расидаасту бас:

Эй расонида ба давлат фарқи худ бар Фаркадайн!
Густаронида ба фазлу ҷуд дар олам ядайн.
Мар хилофатро ту шоиста, чу мардум дидаро,
Дини яздонро ту боиста, чу рӯхро ҳар ду айн.

Қас бад-ин минвол пеш аз ман чунин шеър нагуфт,
Мар забони порсиро ҳаст то ин навъ байн!
Лек аз он гуфтам ман ин мидхат туро, то ин луғат,
Гирад аз мадху савон ҳазрати ту зебу зайн.

Рабанҷани Бухорой яке аз шоирони овозадори ибтидои асри X ба шумор меравад. Низомии Арӯзии Самарқандӣ вайро дар катори аввалин шоирони дарбори Сомониён ном бурдааст. Сарчашмаҳо ӯро чун яке аз наздикони Рӯдакӣ мешуморанд. Вай эҷодиёти бой дошт. Вале то замони мо аз шеърҳои Рабанҷанӣ ҳамагӣ 12 мисраъ омада расидаасту ҳалос. Ба он марсияи ба марги Насри II бахшидаи ӯ шаҳодат медиҳад.

Подшоҳе гузашт хубнаҷод,
Подшоҳе нишаст фарруҳзод.
З-он гузашта замониён ғамгин,
З-ин нишаста ҷаҳониён дилшод.
Бингар анкиун ба ҷашми ақлу бигӯ!
Харҷи бармо зи эзид омад, дод.
Гар ҷароғе зи пешӣ мо бардошт,
Боз шамъе ба ҷои ӯ бинҳод.
В-ар зӯҳал наҳеи хеш пайдо кард,
Муштарӣ низ доди хеш бидод.

Хамин тавр эҷодкорони назми асрҳои VIII—IX барои Рӯдакӣ ҳамзамонаш илҳомбахш гашта, дар роҳи ба поян баланд расидани назми классикии асри X таҳкурсии мустаҳкам гузоштанд.

§ 2. Адабиёти асри X

Асри X дар таърихи классикии ҳалқи тоҷик бо хатти заррин сабт шудааст. Зеро ин аср замони ташаккули давлати устувору ҳалқияти тоҷик, ривчи иқтисодиёту кишоварзӣ, тиҷорату маданият ба шумор мерафт. Маҳз дар ҳамин давра адабиёти классикии тоҷик ба поян баланди худ баромад. Ба гуфайлии адибону олимони ҳамин давра номи тоҷик дар замири ҷаҳониён маскан пайдо намуд. Илму адабиёти классикии мо дӯстию ҳамкориҳои мардуми тоҷику эронро, ки аз як сарчашма баромадаанд, боз ҳам кавитар сохт. Адабиёти баъди асри X тоҷику эронӣ бо ҳам омезиш карда, назму насри ягонро ташаккул дода, бо жанрҳои нав онро бой гардониданд.

Аксари қуллӣ амирони Сомонӣ шахсони бемаърифат буданд. Онҳо кушиш менамуданд, ки ба дарбор бехтарин олимони шоирон, насриависони замони ҷамъ намоянд. Худашон ҷун ташаббускорони маҷлисҳои хонишҳои илмию адабии дарбор баромад мекарданд. «Онҳо (амирони Сомонӣ—А. М.),—ёд кардааст Муқаддасӣ,—аз байни шохон феълан, зоҳиран ва боэҳтиром нисбат ба илму уламо бехтаринанд... Онҳо аҳли илму маҷбур намесохтанд, ки замин бӯсанд, тамоми моҳи рамазон ҳар беғох дар ҳузури подшоҳ маҳфил орошта мешуд. Мувоҳисаро вай (амир) бо масъалае оғоз мекард, ҳозирон дар атрофи он масъала гуфтугузоро мекарданд». Шоирон шеър мехонанду олимони аз навигариҳои илму фарҳанг ҳарф мезаданд. Ин гуфтаҳо бори дигар тасдиқ мекунанд, ки амирони Сомонӣ ба равиши илму адаб аҳамияти аввалиндараҷа меодиданд. Онҳо аз ғозидон дарси адабу адолатпарастиро меомӯхтанд. Бо ин кор дар пешрафти адабиёти классикии ҳиссаи муносиби хешро гузоштанд.

Дар ташаккули шеърҳои шоирони тоҷик таъсири муҳити Бухоро хеле бузург буд. Баъди он ки Бухоро пойтахти дуҷуми тоҷикон шуд (соли 892) бехтарин суҳанварон, мунаҷҷимон, олимони табииён дар ин шаҳр гирд омаданд. Дар асри таъсири онҳо подшоҳон, вазирон, мирзоён, ҳокимони маҳалҳо ва фарзандони онҳо ба илму адабиёт бештар рӯ оварданд. Сарчашмаҳои ёдовар мешаванд, ки дар асри X дар дарбори Сомониён олимону адибони зиёди тоҷикзабону арабзабон гирд омада буданд. Аз ҷумла таъриқнавис Абумансур Абумалик ибни Муҳаммад ибни Исмоил ас-Саолабӣ (солҳои 961—1038) дар асари хеш «Ятимат-уд-даҳр» онди доирани адабии асри X ва ибтидои асри XI

маълумот додааст. Ҷ кайд менамояд, ки дар замони Сомониён 119 шоир дар Мовароуннахру Хуросон асар эҷод кардаанд. Аз ҷумлаи онҳо, чор нафар амирон, ҳашт нафар вазирон, 28 нафар музоффи ҳокимон, қозибён ва 31 нафар заминдорони қалон буданд.

Сабаби асосии ба илму адаб рӯ овардани амалдоронро дар он мебинем, ки дар пойтахт барои илмомузии шаронти хеле хуб муҳайё буд. Китобхонаи бузурги Сомониён «Савонех-ул-хикмат» (Ҳазинаи илму маърифат) барои табақаҳои болои ҷамъият хизмат мекард. Адабиёти нодири ин китобхона таиҳо барои одамони бонуфуз дастрас буд. Абуалӣ ибни Сино, ки табиби номӣ ва фарзанди шахси доро ба шумор мерафт, даставвал ба ин ҳазинаи доиш роҳ наёфт. Баъди табобати подшоҳ ба ӯ руҳсат доданд, ки дар китобхона илм омузад. Абуалӣ ибни Сино дар тарҷимаи ҳоли ҳеш дар ин китобхона буданаширо ҷуний ёдовар шудааст: «Ман ба иморате дохил шудам, ки хонаҳои зиёде дошт. Дар ҳар як хона сандуқҳои пур аз китобро бар болои якдигар ниҳода буданд. Дар як хона китобҳои араби ва девонҳои шуаро ва дар хонаи дигар китобҳои дин ва фикр ва ҳамчунон дар ҳар хона шомили китобҳо дар соҳае буд. Ман феҳрасти китобҳои муаллифони қадимро хостор шудам ва он китобҳо, ки ниёзманди онҳо будам хостам ва онҳо китобҳои дидам, ки ҳатто, номи он бар бисёр қасос маҷхул (номаълум) буд ва аз он пас ҷуний ҷамъномаи китобҳо дар ҳеҷ ҷой надидам». Дар ҳақиқат нодиртарину ноёфттарин адабиёти ҷаҳон дар китобхонаи Сомониён махфӯз буд. Аз ин рӯ китобҳо бештар диққати аҳли қаламро ба худ ҷалб менамуд.

Асри X дар таърихи адабиёти тоҷик ҷӣ аз ҷиҳати миқдори шоирон ва ҷӣ аз ҷиҳати сифати асарҳои манзум мавқеъ ва мақом махсусро ишғол менамояд. Шаронти мувофиқи сиёсий-иқтисодӣ дар давраи таърихӣ барои гул-гулшӯкуфни адабиёти тоҷик имкониятҳои бузурге фароҳам овард. Байр аз ин бисёр ҳокимону вазирон ба монанди Тоҳир ибни Фазли Ҷағонӣ, Амир Абумузаффарӣ Ҷағонӣ, Ҷайхонӣ, Абулфазли Балъамӣ, Абуалӣ Балъамӣ, Абуноброҳим Исмоил (Мунтақир), ки таъби шоирӣ доштанд, дар пешрафти адабиёт ҳиссаи муайяне гузоштанд.

Амирони сомонӣ барои ривожу раванқи забон ва адабиёти классикӣ тоҷик қушиш мекарданд. Онҳо шоиронро ба зери ҳимоя гирифта, ба достонсарой, ҷамъ намуздани осори қадима ва ба тарҷимаи китобҳо аз забони арабӣ ба забони модарӣ ва умуман таҷдиди маданияти гузашта диққати махсус меоданд. Пойтахти Сомониён шаҳри Бухоро ба маркази сиёсӣ, адабӣ, илмӣ ва фарҳангӣ табдил ёфта буд.

Баробари Бухоро, адабиёт дар шаҳрҳои Марв, Балх, Самар-

қанд, Хирот, Чоч, Чағониён, Нишопур ва ғайра низ пеш ме-
рафт.

Ташаккули оли Сомон барои васеъшавии доираи адабӣ роҳ
кушод. Ҳамин буд, ки дар катори доираи адабии расмин дар-
борӣ, инчунин ҷамъомадҳои аҳли қалам дар хонаҳои шоирони
овоздор, дар назди масҷиду мадрасаҳо низ сурат мегирифт.
Ба доираи адабии расмин Маликушӯаро роҳбарӣ мекард. Дар
қадом сол таъсис дода шудани вазифаи Маликушӯаро маълум
нест. Баъзе аз тазкираҳо ёдовар мешаванд, ки вазифаи Мали-
кушӯаро дар замони Абӯнаسر бини Аҳмади Сомонӣ, дар Самар-
қанд ташкил шуда, дар солҳои ҳукмронии бародараш Исмоил
ба Бухоро кӯчида, дар пойтахти дуҷуми тоҷикон ташаккул ёф-
та бошад. Давраи Маликушӯаро дарбори Сомониён таъин
гаштани Рӯдакӣ низ ба охири асри IX ва аввали асри X таъ-
луқ дорад.

Дар асарҳои шоирони дарбор ҳодиса ва воқеаҳои сиёсӣ
ҳарбӣ, ишқу муҳаббат, ахлоқ ситиши амирону хирад, нақу-
корӣ, зебони табиат ва ширинҳои зиндагӣ сароида мешуда-
анд. Дар эҷодиёти онҳо асосан масъалаҳои ҳаёти инъикос ме-
ёфтанд. Шаклҳои маъмулии назми асри X тоҷик аз қасида, мас-
навий, ғазал, рубой, қитъа ва монанди онҳо иборат буданд.

Дар байни шоирони асри X сардафтари адабиёти тоҷик
форс, шоири бузург—устод **Абӯабдуллоҳ Ҷаъфар бини Муҳам-
мади Рӯдакӣ** ҷои аз ҳама намоёнтарро ишғол менамояд.

Истеъдоди баланди шоирӣ, мусиканавозӣ ва овози форам
Рӯдакиро ханӯз дар айёми ҷавонӣ ба машҳур гардонида буданд.
Овози ӯ то ба дарбори амирони Сомонӣ расид. Абӯабдуллоҳ
Ҷаъфар Муҳаммади Рӯдакӣ соли 858 дар деҳани Панҷрудӣ но-
хияи Панҷакент таваллуд шудааст. Ӯ дар онлаи марди бофа-
зилат ба дунё омада, дар деҳан хеш соҳибӣ маълумот гашта-
аст. Дар байни пажӯҳишгарони таъриху адабиёти тоҷик
форс ӯро эҷодгари шоири бахсу мунзираҳо даром дошт. Аммо ҷа-
воби ҳақиқиро мо аз муаллифи «Китоб-ул-ансоби»-и Самъонӣ, ки
дар Самарқанд зиндагӣ карда, соли 1167 дар он ҷо ҳок шуда-
аст, ғирифта метавонем. Ӯ тасдиқ менамояд, ки мадфани Рӯ-
дакӣ дар қисми шимолӣ деҳани Панҷруд ҷойгир будааст.

Дар ҳусуси давраи бачагӣ ва ҷавонии Рӯдакӣ маълумотҳо
хеле каманд. Тазкиранавис Авфӣ (асри XII—XIII) дар китоби
хӯд «Лубоб-ул-албоб» навиштааст, ки Рӯдакӣ истеъдоди мо-
дарзод дошта, дар ҷавонӣ «Қуръон»-ро аз ёд намулдааст. Ин аз
қувваи ҳофизии баланди ӯ дарк медиҳад.

Рӯдакӣ баробари шеър, инчунин дар сӯруду мусикӣ низ
овоздор буд. Сарчашмаҳо тахмин мекунанд, ки устоди муси-
кӣ ӯ Абулаббоси Бахтиёр ба шумор меравад. Аз ин рӯ ӯ дар
замони ҳукмронии Абӯнаسر бини Аҳмади Сомонӣ (864—892)

дар Самарканд зиндагӣ ва таҳсил карда, соҳиби илму маърифати баланд шудааст. Мумкин аст, ки овозаи истеъдоди баланди шоириву муסיқидонӣ ўро ба Бухоро оварда бошад. Аз ин чост, ки Рӯдакӣ қисми зиёди умрашро дар Бухоро, дар дарбори амир Насри II сипарӣ намудааст.

Давраи ба дарбори Сомониён омадани Рӯдакӣ мумкин аст, ки ба солҳои вазирии Абулфазли Балъами рост ояд. Ҳарчанд ки шўҳрати ибтидоии ў аз Самарканд оғоз ёфта бошад ҳам, эътирофи умумро ў дар Бухоро пайдо кард. Вайро дар Мовароуннахру Хуросон, Эрону Аҷам чун Маликушуарои дарбори Сомониён мешинохтанд. Ба хизмати Сомониён ҷавон омада, пир гаштани ў шоҳиди хизмати дурударозаш мебошад.

Рӯдакӣ на танҳо шоири шаҳир, балки донишманди илму фарҳанги замонаш буд. Вай чун мутафаккири забардаст дар касидаи «Шикоят аз пири»-и худ чунин гуфтааст:

...Чахон ҳамеша чу чашмест гирдгардон аст,
Ҳамеша то бувад, онӣ-ш гирдгардон буд.
Ҳамон, ки дармон бошад, ба ҷои дард шавад,
Ва боз дард ҳамон, ҷаъз нахуст дармон буд.
Кухан кунад ба замоне ҳамон кучо нав буд,
Ва нав кунад ба замоне ҳамон, ки ҳулқон буд.
Басо шикастабиёбон, ки боғи хуррам буд,
Ва боғи хуррам гашт, он кучо биёбон буд...

Дар ин мисраъҳо фикри амики диалектикӣ гуфта шудааст, ки ҳеҷ чиз доимӣ нест, нав кӯҳна мегардад ва кӯҳна сабабгори пайдоиши чизӣ нав мешавад.

Эҷодиёти Рӯдакӣ хеле доманадор буда, мутаассифона то рӯзҳои мо қисми ками он омада расидааст.

Рӯдакӣ ғайр аз касида, рубоӣ, ғазал, қитъа, якҷанд маснавӣ аз қабилӣ: «Қалила ва Димна», «Давронӣ офтоб», «Синд-боднома» барои асарҳои низ навиштааст.

Рӯдакӣ дар асарҳои худ ҳаёдушӣ, инсонпарварӣ, зебоӣҳои табиат, ақлу хирад, мардонагӣ ва наққориро тараним намудааст.

Дар шароити иҷтимоӣ-сиёсии ҳамон давра Рӯдакӣ хушбахтии инсонро дар азҳуд намудани илму маърифат меид. Ў бо-варӣ дошт, ки оқибат ақлу хирад ғалаба мекунад.

Чӣ хеле ки гуфтем қисми зиёди ҳаёти дарбории Рӯдакӣ ба замони амирӣ Насри II биш Аҳмад рост меояд. Ў дар сафарҳои ғўлоӣ амирро ҳамроҳи мекард. Адиби асри XII Низомии Арӯзии Самаркандӣ дар «Чаҳор мақола»-и ҳеш ёдовар шудааст, ки амир Насри II ба саёҳати Марву Хирот рафта, зебоӣ ва табиати мафтункунандан Бодғис ўро писанд омад.

Аз ин ҷост, ки амир чор соли ҳаёти хешро дар он ҷо сипарӣ намуд. Ин сафари тӯлонии подшоҳ ҳамсафаронашро дилгир ме-созад. Онҳо аз обду ва нуфузи дар назди амир доштаи Рудаки истифода бурда, аз вай хоҳиш намудаанд, ки барои ба Бухоро баргаштан подшоҳро розӣ кунад. Рудаки таклифи дӯстонаро пазируфт. Аммо намедонист, ки онро ҷӣ тавр манзурӣ подшоҳ гардонад. Азбаски вай дар базмҳо ҳаммаслаки амир буд, бинобар ин кушиш ба харҷ дод, ки дили ӯро бо назми оӣ тасхир кунад. Бинобар ин ӯ қасидаи «Мадҳи Бухоро»-ро эҷод намуда, онро ба оҳанг дароварда, ба амир хонд:

Бӯи ҷӯи Мӯлиён ояд ҳама,
Еди ёри меҳрубон ояд ҳама.
Реги Омую дуруштиҳои ӯ,
Зери поям парииён ояд ҳама.
Оби Ҷайхун бо ҳама пахноварӣ,
Хинги моро то миён ояд ҳама.
Эй Бухоро, шод бошу шод зӣ,
Шоҳ наздат меҳмон ояд ҳама.
Мир моҳ асту Бухоро осмон,
Моҳ сӯи осмон ояд ҳама.
Мир сарв асту Бухоро бӯстон,
Сарв сӯи бӯстон ояд ҳама.

Ин қасидаи баландмазмун амирро писанд омад. Вай бо фароғат онро гӯш карда, сипас ба муаллиф ҷавоби мусбат дод.

Насри II баъди шунидани қасида фавран ихтиёри Бухоро кард.

Рудаки шоири ҳассос буд. Вай дар ҳамаи ҷабҳаҳои ҳаёт шеърӣ қасида сарондааст. Сахтгирӣ ва дилсахтиҳои ёри бека ғорро ӯ чунин тасвир намудааст:

Омад бари мэн—Кӣ?—Ёр—Кай?—Вакти саҳар.
Тарсида зи кӣ?—Зи ҳасм.—Ҳасмаш кӣ?—Падар.
Додам-ш ду буса.—Бар кучо?—Бар лаби тар.
Лаб буд?—На.—Чӣ буд?—Ақиқ.—Чун буд?—Чу шакар!

Ишк дар фаҳмиши Рӯдаки на танҳо аз ҳиссиёти динӣ, балки аз ақду ҳуши инсонӣ ҳам боло аст. Вай на танҳо баҳри ҳаёти инсонӣ, пайғомбари зебӣ, балки «худӣ» ҳусн аст:

Ҷамани ақдро ҳазони ағар,
Гулшани ишкро баҳор тӯӣ.
Ишкро гар пайambarӣ, лекин
Ҳусро офаридагӯр тӯӣ.

Тасвири табиат ва фаслҳои сол дар эҷодиёти шоир макоми
хоса доранд. У чун рассом табииати зеборо дар шеърҳои ӯ
намудааст:

PDF Compressor Free Version

Он абр бин, ки гиряд чун марди сӯғвор
В-он раъд бин, ки нолад чун ошики кайб.
Хуршед ро зи абр диҳад рӯй гоҳ-гоҳ
Чунон хисорие, ки гузар дорад аз рақиб.

Рӯдакӣ шоири ватандӯст ва соҳиби завқи баланди зебой
буд. Вай хиссиёти бепароئي механпарастиҳои хешро нисбати Бухоро
ро чунин баён кардааст:

Хар бод, ки аз сӯи Бухоро ба ман ояд,
Бо бӯи гулу мушку насими суман ояд.
Ба хар зану хар мард кучо барвазад он бод,
Гӯй магар он бод ҳаме аз Хутан ояд.
Не, не, зи Хутан бод чунин хуш навазад ҳеҷ,
К-он бод ҳаме аз бари маъшуки ман ояд.

Дар эҷодиёти Рӯдакӣ панду ҳикматҳои намояндро иншод
мекунад. Қиммати асосии панду ҳикматҳои ӯ дар он зикр меё-
бад, ки онҳо бевосита аз ҳаёти ғарбӣ шуда, одамонро ба ин-
сондӯстӣ, меҳнатқаринӣ, омӯхтани таҷрибаи зиндагии пешгу-
заштагон ҳидоят мекунад:

Бирав зи таҷрибаи рӯзгор баҳра бигир,
Ки баҳри дафъи хавонис торо ба кор ояд.

Бо илму маърифат будан натиҷаи олии ҳаёти инсонӣ аст.
Агар одам аз фарҳанг баҳра бурда бошад, ӯндан нек ӯро ин-
тизор мешавад. Оиди ин шоир чунин гуфтааст:

Ҳеҷ ғайе нест аз фарҳанг бех,
То тавонӣ, рӯй бар ин ғайе нех.

Дар талқин ба фарҳангомӯзӣ инчунин Рӯдакӣ таълим ме-
диҳад, ки бояд ҳар як шахс, аз ҷумла ҷавонон дониш омӯзанд.
Зеро дониш мушқилкушоӣ ҳаман роҳҳои зиндагӣ аст. Агар до-
ниш мукамал бошад, инсон ҳеҷ гоҳ аз роҳи он бениҳз нахо-
ҳад монд.

Оиди ғарбӣ дониш шоир гуфтааст:

То ҷаҳон буд аз сари одам фароз,
Кас набуд аз роҳи дониш бениҳз.
Мардумони бохирад андар замон,

Роҳи донишро ба ҳаргуна забон.
Гирд қарданду гиромӣ доштад.
То ба санг андар ҳаме бигоштад.
Дил чароғи равшан аст,
В-аз ҳаме бад бар тани-ту ҷавшан аст.

Рӯдакӣ дар замони бөлоравии оли Сомон умр ба сар бурд ва шеър эҷод намуд. Ин дудмон ба вай имконият дод, ки ба пояи баланди назми замона барояд. Ӯ мачбур буд, ки мувофиқи талаби замона қадам занад ва васфу тараннуми давлатдоронро намояд. Азбаски шаъну шарафи ӯ дар дарбори Сомонӣ хеле баланд буд, бинобар ин душманонаш бухл варзида, ӯро маломат менамуданд.

Рӯдакӣ дар замони ҳукмиронии Насри II бини Аҳмад ба обрӯ ва нуфузи бузург соҳиб гашт. Вай дар дарбори оли Сомон зиндагӣ карда, ҳислатҳои инсондустӣ, ҳақиқатгӯӣ, ҳимоятгари бенавоён будани ҳешро аз худ дур накард. Ин ҳислатҳо ба сифлаҳо, нотавонбинии дарбор, аз ҷумла-шоириҳои беҳунару нодон писанд наомад. Вазифаи Маликушуароро иҷро кардани ӯ ба Абузироан Ҷурҷонӣ писанд нашуд. Аз ин ру баъди як соли аз тахт рафтани дӯсти Рӯдакӣ Абулфазли Балъамӣ (938) ба шоир бухтон зада, ба ҷашмаш мил кашид, ӯро кӯр карданд. Солҳои охири умр ӯ ба азоби машаққат гирифтор гашт. Вай бо кӯмаки дӯстон баъди аз дарбор роида шудан ба зодгоҳаш баргашта, солҳои 940 ё 941 дар Панҷруд вафот кард.

Баъди Рӯдакӣ як муддат Абузироан Ҷурҷонӣ вазифаи Маликушуароро ба ӯҳда дошт. Ӯ нисбат ба Рӯдакӣ душман буд. Аз эҷодиёти бепоёну сарвати донишу иззату икромӣ ӯ рашк бурда, чунин мисраъҳо ба Рӯдакӣ «туҳфа» кардааст:

Агар ба давлат бо Рӯдакӣ на ҳамсонам,
Аҷаб макун, суҳан аз Рӯдакӣ на кам донам.
Агар ба кӯрии ҷашм ӯ биефт гетиро,
Зи баҳри гетӣ ман кӯр буда натавонам.
Ҳазор як з-он к-ӯ ёфт аз атои мулк,
Ба ман диҳӣ, суҳан ояд ҳазор ҷандонам.

Абузироан Рӯдакиро молиқараст гуфта, таъна задааст, ки ба-рои бонгарӣ шуда ӯ аз ҷашм маҳрум шуда бошад. Аммо бо вуҷуди дарборро тарк намудани Рӯдакӣ обрӯю эътибори вай дар байни аҳли ҳонадони подшоҳ ва ёру дӯстон ҷовид монд. Ӯ чун қофиласолори назми классикӣ тоҷик дар дили ҳазорон дӯстдорони назм маскан гузошт.

Рӯдакӣ бо назми баландпоя номи ҳешро дар таърих ҷовидон сохт. Вай чун устоди наслҳои оянда абадӣ монд. Ҷумла

шоирони баъди вай ўро устои хеш шуморидаанд. Дар ин ҳу-
суе шоири охири асри X ва ибтидои асри XI Қисоии Марвазӣ
чунин гуфтааст:

PDF Compressor Free Version

Рудакӣ устои шоирони ҷаҳон буд,
Садяк аз ӯ туй, Қисоӣ, яргист.

Шоирони дарбори Ғазнавиён Унсурию Фарруҳӣ Рӯдакиро
устои ҳақиқии хеш шуморида, дар ҳаққи ӯ чунин байтҳоро
ҳада намудаанд:

Ғазали рӯдакивор некӯ бувад,
Ғазалҳои ман рӯдакивор нест.

* * *

Доим аз мутрибони хеш ба базм,
Ғазали шоирони хеш талаб.
Шоиронат чу Рӯдакиву Шаҳид,
Мутрибонат чу Саркашу Саркаб.

Абдурахмони Ҷомӣ низ худро аз шогирдону пайравони Рӯ-
дакӣ доништа, ба эҷодиёти бои ӯ баҳо додааст. Вай қайд мена-
мояд, ки сарвати ноёфти Рӯдакӣ шеърӣ уст. Номӣ вай бо шеър-
раш ҷовидон ғашт:

Рӯдакӣ он ки дур ҳамесуфтӣ,
Мадҳи Сомониён ҳамегуфтӣ.
Силаи назмҳо ҳамчу дураш,
Буд дар бораи ҷорсад уштураш.
Чун шутур аз рабоб берун ронд,
Бар замин ғайри шеър ҳеҷ намонд.
Номӣ онро, ки мебаранд имрӯз,
Ҳаст аз он шеърӣ анҷуманафрӯз.

Абуабдуллоҳ Рӯдакӣ ба сахтии замонӣ даврон нигоҳ накар-
да, пайравону шогирдонро ба камол расонд. Дар асри X ҳам-
сафони Рӯдакӣ Шаҳиди Балхӣ, Абӯшуқри Балхӣ, Абӯтоҳири
Ҳусравонӣ, Ҳаббозӣ Нишопурӣ, Маърифӣ Балхӣ, Шокири
Бухорӣ, Турки Қиштӣ, Истиғнои Нишопурӣ, Абумуайяди Бал-
хӣ, Равнакии Бухорӣ, Дақиқӣ, Робеаи Балхӣ, Қисоии Марва-
зӣ ва дигарон дар ғанҷинаи адабиёти тоҷик сахми бузург гу-
зоштанд. Мо ба таври хеле мухтасар шуморо бо эҷодиёти баъ-
зе аз онҳо шинос мекунем. Аз рӯи тазкираи Ас-Саъдӣ «Яти-
мат-уд-даҳр» Рӯдакӣ 119 ҳамсафу шогирд доштааст. Аз саба-

би душвории давр то ба мо эҷодиёти аксари онҳо нарасидааст. Дар китобе, ки бахшида ба 1100-солагии шоир тахти унвони «Ашъори ҳамасроии Рӯдакӣ» нашр шудааст, аз эҷодиёти 28 нафараи мисол оварда мешавад. Яке аз онҳо шоир ва олим **Абулҳасан Шаҳид ибни Ҳусайн Варроки Ҷаҳудонаки Балхӣ** мебошад. Вай забардасттарин эҷодкори асри X ба шумор меравад. Падари Шаҳид аз деҳан Ҷаҳудонаки атрофи Балх буда, худӣ у дар ин шаҳр ба дунё омадааст. Шаҳид қисми зиёди умри хешро дар шаҳри Бухоро гузаронида, баробари файласуфи бузург буданаш, инчунин шеърӣ бисёре навиштааст. Аммо то замони мо порчаҳои парешон аз эҷодиёти ӯ омада расидааст. Мувофиқи баъзе маълумот аз Шаҳиди Балхӣ 168 мисраъ боқӣ мондаасту ҳалос. Соли таваллуди Шаҳид маълум нест. Вале аз рӯи марсиаи ба вафоташ бахшидаи дӯсташ Рӯдакӣ маълум мешавад, ки ӯ соли 937 аз ҷаҳон даргузаштааст. Аз Шаҳид қасида, китъа, рубоӣ, дубайтаҳо боқӣ мондааст, ки онҳо ба панд, насиҳат, тарбия, ишқ, васфи табиат, шикоят, замона ва ғайра бахшида шудаанд. Дар қасидаҳои хеш мисли дигар эҷодкорони замони феодалӣ ӯ васфи ҳокимон қардааст.

Хунук ин Офтобу Зухраву Мох,
Қи набошанд ҷовидона табоҳ,
Ҳама бар як ниҳоди хеш даванд,
Қи нагарданд ҳаргиз аз як роҳ,
Рост гӯӣ, ситорагон маънаанд,
Чашмаи офтоб—шоҳаншоҳ.
Ба наҳонанда нониҳ машғул,
Ё ба тадбири дину ҳарбу силоҳ,
Дӯстонанд пеш-руёруй
Як ба дигар ҳамекунанд нигоҳ.

Аз рӯи гуфтаи муяллифи «Ал-фехрист» Ибн-и-Надим Шаҳид бо ҳамроҳии файласуфи машҳури асри IX—X Муҳаммад Закариёи Розӣ рисолаҳои илмӣ низ эҷод қардааст.

Абушақури Балхӣ мутафаккир ва шоири забардасти асри X мебошад. Аз ватани худ—шаҳри Балх қай ба Бухоро омадани шоир маълум нест. Бояд хотирнишон сохт, ки дар замони Насри II бини Аҳмад (914—943) Бухоро шукӯҳ ёфта, ба маркази тамаддуни Мовароуннаҳр табдил ёфт. Мумкин аст, ки ҳамин овоза Абушақурро аз Балх ба Бухоро оварда бошад. Вай дар як муддати кӯтоҳ дар Бухоро мавқеъ пайдо карда, дар доираи адабии Сомониён ном баровард. Абушақур маҳз дар Бухоро чун шоири овозадори тоҷик машҳур гашт.

Нисбати дигар ҳамзамононаш эҷодиёти Абушақур то мо омада расидааст. Асари бузурги вай «Офариннома» мебошад,

ки мувофиқи нишондоди «Лубоб-ул-албоб» дар рафти солҳои 947—948 эҷод шудааст. Аммо баъзе сарчашмаҳо хидоят меку-
нанд, ки Абӯшакур асари номбурдари солҳои 944—945 огоз
карда, солҳои 947—948 ба итмом расонидааст.

Абӯшакур мисли дигар шоирони дарбор қисми кулли эҷо-
диёти хешро ба мадҳу санои шохон бахшидааст. Вай «Офарини-
нома»-и хешро ба Нӯҳ бини Наср (943—954) мансуб дода, чу-
нин навиштааст:

...Худованди мо Нӯҳи фаррухнажод,
Ки бар шахриёрон бигустурд дод.
Сабук некзан сӯи чокар давид,
Бараҳна ба андоми ман дармаҳид.
Саранҷом огози ин нома кард,
Ќавон буд чун сию сесола мард...

Қисми зиёди эҷодиёти Абӯшакури Балхиро панду насихат
ташкил мекунад:

Хирадманд-гӯял, ки таъйиду фар,
Ба дониш ба мардум расад, на ба зар.
Чу доно шавад марди бахшандакаф,
Мар ёро расад бар ҳақиқат шароф.

Абӯшакур қайд мекунад, ки инсон аз дониш пурниёз мегар-
дад, на аз пулу мол:

...Биёмӯз ҳарчанд битвониё,
Мягар хештан шод гардониё

Рӯдакӣ илҳомбахши адабиёти асри X-и тоҷик ғанит. У чун қо-
филасолор барои инкшофи минбаъдан ҷараёни адабии асри X-и
тоҷик роҳкушо шуд. Вайро ҳазорон назмдӯстон пайравӣ наму-
нданд. Аммо ба сабаби настию бланзикон замона лиғвори ҳа-
ман онҳо ба рӯи об набаромад. Сабаб, дар он буд, ки замона
барои наشري ҷакидан онҳо шароит надод. Ин буд, ки бисёре аз
нобиғаҳо зерӣ парда монданд. Яке аз онҳо Рафеуддини Нишо-
пурӣ мебошад. Вай дар сарчашмаҳои адабии замони Сомониён
чун шоири ғазалсарои нимаи дуюми асри X ва ибтидои асри XI
ёдовар мешавад. Аммо то рӯзҳои мо аз ҷакидаҳои ҳамаи вай
хеле кам боқӣ мондааст. Таваассути муҳаққиқон ҳамагӣ чор
мисраи ӯ ба мо расидааст:

Зи сунбуле, ки узорат бар аргувон афканд,
Ҳазор сӯз дар ин ҷони натавон афканд.

Бигӯ ки тири чафо бар кӣ рост хоҳӣ кард,
Ки абруи ту ҳаме боз дар камон афканд?

PDF Compressor Free Version

Соли 1958 шабни 1100-солагини устои назми классикии мо Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ баргузор шуд. Ба ин муносибат оиди замони қофиласолор асарҳои хеле зиёди баландмазмун дар Тоҷикистону берун аз ҳудуди он нашр шуданд. Яке аз онҳо «Ашъори ҳамсарони Рӯдакӣ» мебошад, ки он тахти таҳрири академик Абдулғанӣ Мирзоев ба таърифи расидааст. Мураттибон тавонистанд, ки порчаҳоро аз эҷодиёти адибони то Рӯдакӣ ва баъди онро (то Фирдавси) гирд оранд.

Дар ин мунтахаботи ҷашнвора дар қатори дигарон оиди эҷодиёти ҳаким **Абутоҳир Ат-тайиб бини Муҳаммад Ал-Хусравонӣ**, ки яке аз шахсиятҳои машҳури асри X мебошад, маълумот дода шудааст. Аммо онд ба ҷараёни зиндагии ӯ дар сарчашмаҳои адабию таърихӣ гувоҳи пурра нестанд. Муаллифи «Маҷмаъ-ул-фусаҳо» ӯро аз мардумони Хуросон ёд кардааст. Аммо дар бораи дар кучо таваллуд шудани шоир маълумоти дақиқ нест.

Аз байтҳои шоир бар меояд, ки ӯ дар ҷавонӣ саёҳатро дӯст медоштааст. Аз байти зеринаш маълум, ки ӯ ба Хиндустон сафар намудааст. Зеро дар аксари байтҳои номи руди Гангро ба забон меорад:

То чун баҳори Ганг шуд аз рӯи ӯ ҷаҳон,
Ду ҷашми Хусравонӣ чун руди Ганг шуд.

Дар замоне, ки соҳзари Рӯдакӣ дар арши олам буд, бисёр адибону фозилон ӯро пайравӣ намуда, шеърҳои дoston ва асарҳои бе-завол офаридаанд. Яке аз онҳо шоири овозадори асри X тоҷик, зодаи Мовароуннаҳр **Абулаббоси Аббосӣ** мебошад, ки соли таваллуду вафоташ ноаён аст. Танҳо ба шарафи 1100-солагини Рӯдакӣ номи баъзе аз ҳамзамононаш зинда гашт, ки яке аз онҳо Аббосӣ мебошад. Вай низ пайравӣ Рӯдакӣ буда, аз рӯи сабки ӯ шеър гуфтааст. Дар байни онҳо байтҳои лирикӣ ва порчаҳои этикӣ дучор меоянд, ки насфи ёр, шикоятӣ замона, ҳаҷву мадҳ ва баъди воқеаро дарбар гирифтаанд. Онҳо ҷунон ҳам бо эҷодиёти Рӯдакӣ шабоҳат доранд, ки баъзе аз луғатшиносон ба иштибоҳ абёти ин ду шоирро ба якдигар нисбат додаанд. Аз Аббосӣ 66 байти пароканда боқӣ мондааст, ки баъзе аз намунаашро пешкаш менамоем:

Гар кунун бори маро марг ҳаме хушк кунад,
Бими он аст маро ласк нахоҳад задано.

* * *

Зи хону мону каробат ба гурбат афтодам,
PDF Compressor Free Version баргу ангиштол.

* * *

Табоёғ гар сутуни ту, сутуниро ҳам бипӯсад бун.
Напӯсад он сутун ҳаргиз, к-аш аз тоат зани коза.

* * *

Ман яке зоғ будам хушк ба Фаргона шудам
Мӯрд гаштам тару шуд қомати ман норуно.

* * *

Ниход рӯй бар ҳазрат чунон ки рӯбахи пир
Ба тими вожгарон ояд аз дари тимос.

* * *

Яке мард вайро бибояд нахуст,
Кӣ гӯяд нахошидаҳоро дуруст.

* * *

Бугзин малико, бугзин малико,
Покаст таби ту ба сони малако.

Сипехри Бухорой яке аз шоирони овозадори солҳои аввали ба сари қудрат омадани Сомониён ба шумор меравад. Аз ин рӯ тартибдандагони «Аншои ҳамасони Рӯдакӣ» ӯро аз ҳам-замонону ҳамсӯҳбатони Абулмуъййи Балхӣ ва Абӯ Масоли Бухорой мелонанд. Аммо аз аншои ӯ на танҳо чор мисраъ боқӣ мондаасту ҳалос:

Шоҳзон мӯрд баррафта бубину баргзон,
Баршиқаста халқа андар халқа чун зудфайи ёр.
Бӯстонафрӯз тобон дар миёни бӯстон,
Ҳамчу ҳунолуда дар хайҷо сиини шаҳриёр.

Мухаккиқони Рӯдакинома қайд кардаанд, ки онд ба Ҷӯлобӣ (Обӣ) Бухорой дар сарчашмаҳои адабӣ—таъкираҳо ҳеч гуна маълумоте дода нашудааст. Фақат дар «Луғати Фурс»-и Асадӣ

намунаи ашъори шоир дарҷ гардидааст. Саид Нафисӣ, ки муҳаққиқи замони Сомонӣ аст, ўро ба шоирони асри X мансуб медонад. Аз ашъори ӯ ба ҳамагӣ ҳашт мисраъ боқӣ мондааст, ки ба мавзӯҳои муҳталифи ҳаёт бахшида шудаанд:

Чун панди фурумоё сӯи чуза гироя,
Шоҳини ситанба ба тазарвои кунад оҳанг.

* * *

Инак раҳӣ ба мижгон роҳи дари ту рафта,
Наздики ту на нома, на тез ҳеч суфта.

* * *

Баҳори хуррам наздик омад аз дурӣ,
Ба шодкомӣ наздик шав, на мандурӣ.

* * *

Парда дили ман ба дасти ишқ забун аст,
Саҳт забунӣ, ки қони ман-ш забун аст.

Равнақии Бухорой низ аз ҳамзамонони Ҷулӯбӣ аст. Вай низ дар замони оли Сомон зиндагӣ кардааст. Ба сабаби пастию баландии ҳаёт ашъори ӯ то замони мо омада нарасидааст. Дар китоби «Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ» танҳо ҳашт мисраъ аз ӯ қайд шудааст. Аз мисраъҳои поён бар меояд, ки бештар шоҳону амирони замони хешро васф намудааст.

Ҷонест теги шох, кӣ дид инчунин шигифт,
Ҷоне к-аз ӯ бувад тану қони ҳама хароб.
Арзон ба ҷон ганҷар дар ҷирми ӯ падид,
Ҷонҳои душманон-ш чу зарра дар офтоб.

Бухоро баробари маркази давлату дин буданаш, инчунин дар ниҳишофи ҷаҳонбинии аҳли илму алаб мавқеи муҳим дошт. Маҳз бо ташаббуси амирону вазирони Сомонӣ дар ин шаҳр бехтарини суҳансароён гирд меомаданд. Онҳо дар бодоривни ҳаёти адабӣ низ таъсири мусбати хешро расонидаанд. **Шокири Бухорой** аз аумран он шоироне буд, ки дар зери таъсири Рӯдакию ҳамзамононаш шеър эҷод менамуд. Харчанд ки ашъори ӯ ба парокандааст, аммо ба таҷассути сарчашмаҳо як қисми он то мо омада расидааст. Шеърҳои ӯ бештар ба ҳаёти замона, одаму одамгарӣ, дӯстӣ, ишқ ва костагии зиндагӣ бахшида шудаанд.

Сард аст рӯзгору дил аз меҳр сард не,
Май солхӯрда бояд, мо солхӯрда не.
Аз сад ҳазор дӯст яке дӯст дӯст не,
Б-аз сад ҳазор мард яке мард, мард не.

Дар қатори Бухорову Самарқанд, инчунин шаҳрҳои Марву Нишопур, Хироту Тирмиз, Балху Фирӯзкӯҳ ва ғайра дар ташаққули илму адабиёти классикии тоҷик макоми хоса доштанд. Дар ин шаҳрҳо низ нобигаҳон илму фарҳанг ба камол расида, дар болоравии овозаи ҷаҳони маърифатпарварони тоҷик саҳми муносиби хешро гузоштанд. Марв дар қатори дигар нобигаҳо дар ташаққули ҷаҳонбинии адабии **Тайёни Марғазӣ, Абӯнаصري Марғазӣ, Саффори Марғазӣ** саҳми муносиб гузоштааст. Аз байни ёдшудагон ашъори Тайёни то мо дар ҳаҷми 102 мисраъ боқӣ мондааст. Чанд намунаи он:

Ҷаҳон ҷои бақо нест, ба осонӣ бигзор,
Ба айвон ҷӣ барӣ ранҷу ба ҳоку ба стованд.

* * *

Ҳар сари моҳ осмонро тоҷи торақ мешавад,
Чун ба сурат шакли феъли марқабаш дорад ҳилол.

* * *

Хӯрда муҳолифони ту ҳуни дилау чигар,
Кутн мувофикони ту яздодиву асал.

Дар қатори **Шаҳиду Робеа**, инчунин **Маъруфӣ, Бадешӣ** аз мутафаккирони Балх мебошанд. Онҳо низ дар рушду нумӯи фарҳангии оли Сомон саҳми муносиб гузошта буданд. **Абуабдуллоҳ Муҳаммад бини Ҳасан Маъруфӣ** Балхӣ аз шокирони овозадори асри X тоҷик ба шумор меравад. Вай дар замони салтанати **Абдумалик бини Нӯҳ** (954—961) ба доираи адабии дарбори Сомониён шарик буд. Соли таваллуд ва вафоти Маъруфӣ маълум нест. Аз эҷодиёташ бар меояд, ки ӯ давомдихандан қори Рӯдакӣ будааст. Аз вай 92 мисраъ шеър боқӣ мондааст:

Ҳама кибру лофе ба дасти тухӣ,
Ба нони қасон зиндгӣ солу моҳ:
Бидидам ман он хонаи мӯхташам—
На наҳ дидам он ҷову на пешгоҳ.
Яке зег дидам фиканда дар ӯ
Намадпорае туркмонӣ сиёҳ.

Абӯмуҳаммад Балъ бини Маҳмули Балхӣ аз шоирони нимаи дуюми асри X ба шумор меравад. Сарчашмаҳо ёловар шу-
даанд, ки Балъи Балхӣ аз шоирони мулки Ҷағонӣбнӣ оди Со-
монӣ ба шумор меравад. Инак, намунае аз ашъори ӯ:

Чи пӯшӣ ҷавшани тафлат, ки рӯзе
Ту бошӣ тири меҳнатро нишонд.
Амал бо умрат—андар, на ба меҳр
Нигаҳ кун, то кучо гардад замона
Чаро бода наёри мохруё?
Ки бе май сабр натиов бар қаҳақ—бар,
Бидеҳ бода ба ёли мохруё
Ки бе вай сабр натиов дар ҳалақ—бар,
Ба наргис наугарӣ то чун шукуфтаст,
Чун рӯи чом бар заррин табақ—бар.

Аз гуфтаҳои Хусравонӣ маълум мешавад, ки ӯ дар пири раи-
ҷи бешумор дидааст. Аз ин рӯ ҷавониро неъматӣ номида-
аст:

Ҷавонӣ ба беҳудагӣ ёд дорам,
Дареги ҷавонӣ, дареги ҷавонӣ!

Ашъори Хусравонӣ гуногунизмун аст. Вай баробари иҷти-
монӣту тибб, инчунин онди ишқу садоқат низ шеър эҷод карда-
аст, ки порчаеро аз яке аз қисдаҳоиш пешкаш менамоем:

Фигон э-он дирантат ба хангоми сулҳ,
Фигон э-он шитобат ба хангоми ҷанг.
Дирангам ба роҳат ҳама э-он шитоб,
Шитобам ба мурдан ҳама э-он диранг,
Набуздааст ишқи ту беҳаҷр ҳеҷ,
Ба ҷаҳлигар-андар задастанд ҷанг.
Наҳангест хичрому дарбест ишқ,
Ба дарё бувад ҷовилнома наҳанг.
Рухат дид натиомам аз оби ҷашм,
Сухан гуфт натиомам аз бас гаранг.
Рӯхи туст хуршедлу хуршед ҳок,
Лаби туст ёкуту ёкут санг.
На чун Хусравонӣ, на чун ту, буту,
Буту барҳаман дид мушқую Ганг.

Дар қатори Хусравонӣ **Абулҳало Шустарӣ** яке аз шоирони
машҳури замонаш ба шумор мерафт. Аммо ба мурури замона

аз эҷодиёти доманадори вай то мо ҳамагӣ 19 мисраъ боқӣ мондааст. Мо бо он тавассути пажӯҳиши Саид Нафисӣ ошно гаштем. Нарзиш аз ӯро дар парокандаи Абулҷаъро манзуран шу-мо менамоем:

Биёвар он, ки гувоҳӣ диҳад зи
 ҷом, ки: «Ман
 Чаҳор гавҳарам андар чаҳор ҷой
 мудом—
 Зумуррад андар тоқам, ақиқам андар
 ғужб,
 Сухайлам андар хум, офтобам
 андар ҷом».

Нисбати Абулғало аз шоири ҳамзамони Рӯдакӣ Тоҳири Чағонӣ мероси бой боқӣ мондааст. Соли таваллудӣ Тоҳир маълум нест. Давраи ташаккулёбии мероси адабии ӯ ба замони ҳукмронии Мансур (961—976) ва Нух (976—997) рост меояд. Аз рӯи ҳуҷҷатҳои таърихӣ маълум, ки Тоҳир яке аз мансабдорони оли Сомон буд. Вай ба маъмурии ҳеш виғаҳ накарда, ба илму адаб рӯ овардааст. Сарчашмаҳо қайд намудаанд, ки ӯ роҳбари доираи адабии Чағониниёни давлати Сомониён ба шумор мерафтааст. Шоирони номии тоҷик Мунҷики Тирмизӣ, Дақики, Маъруфӣ, Лабибӣ ва дигарон аз ғаълони доираи адабии Чағонинён буданд, ки ба он Тоҳири Чағонӣ сарпарастӣ мекард.

Тохири Чағони чун дигарон дар васфи маъшука шеър сурудааст:

Луъбате сабзчехри таигдахон,
 Бифазояд нишоти пиру чавон.
 Мучари сар чу з-он бараҳна кунӣ,
 Хашм гирад, каф афканад зи дахон.
 В-ар бихоҳӣ варо, ки бӯса кунӣ
 Ё бихандад, тӯро кунад гирён.

Абубакр Муҳаммад бини Али Ал-Хусравӣ Ал-Сарахсӣ, ки бо номи Хусравӣ машҳур аст, аз шонрони охири асри X ба шумор меравад. Ашъори вай бештар ба панду ҳикмат бахшида шудааст. Сарчашмаҳо дар бораи ҷараёни зиндагии ӯ маълумот надидаанд. Нисбати дигарон аз Хусравӣ мероси зиёди адабӣ боқӣ мондааст. Мисли ҳамзамононаш қисми зиёди эҷодиёташро ба ишк бахшидааст:

Чунон донй кам хостор нест,
Ё шахри маро чўз ту ёр нест.

Чунон донӣ, эй мохрӯй дӯст,
 Нигорин, ки чуз аз ту нигор нест.
 Маҷозорон ҳазор ҳаст,
 Ва гуфтам, ки мар ниро авар нест.
 Диле додам бинмудамат саҳеҳ,
 Ва гуфтам, ки мар ниро авар нест.
 Ба ман бозаш доди чунон ҳалак,
 Мусалсал, ки бар у пуд(у) тор нест.
 Ҳамегуям бартар шав аз дилам,
 Туро бо дили ман ҳеч кор нест.

Дар камолёбии адибону фозилони аҳди Сомониён дар қатори Бухорою Балх, Самарканду Хирот, инчунин саҳми Ҷағонӣён калон аст. Мо дар боран созмон ёфтани доираи адабии ин мулк тахти сарпарастии **Тоҳири Ҷағонӣ** ёдовар шудем. Яке аз шоирони пурмаҳсули ин доираи адаби **Абулҳасан Али ибни Муҳаммад Мунҷики Тирмизӣ** ба шумор меравад. Мисли дигар ҳамашон соли таваллуду вафоташ маълум нест. Сарчашмаҳо ҳидоят мекунанд, ки ӯ дар нимаи дуюми асри X зиндагӣ кардааст. Ҳаёт ва фаъолияти адабии ӯ собит менамояд, ки дар замони Сомониён, баробари Бухорою Самарканд, инчунин дар вилоятҳои алоҳидаи ин давлат низ донраҳои адаби амал мекардаанд. Аз эҷодиёти Мунҷик бар меояд, ки ӯ зиндагии хоксорона гузаронида аст.

Мунҷик шоири баркамолӣ асри X ба шумор меравад. Эҷодиёти ӯ барои адибони минбаъда ҳамчун дарси ибрат хизмат кардааст. Беҳуда нест, ки адиби забардасти асри XI тоҷик **Носири Хусрав** (1004—1080) дар «Сафарнома»-и хеш ба эҷодиёти Мунҷики Тирмизӣ баҳои баланд дода, қайд намудааст, ки шоир соҳиби девони шеърҳо будааст. Аммо то замони мо аз эҷодиёти доманадори Мунҷик 517 мисраъ ӯмада расидаасту ҳалос. Асосан вай ғазалҳоиро ба мадҳу санои амирони ҷағонӣ, ишқу муҳаббат, панд, тавсифи ёр ва табиат бахшидааст.

Бештар қасидаҳои Мунҷик дар насфи амири Ҷағонӣён Абумузаффар мебошанд. Азбаски шоир дастнигари дарбори вай буд, бинобар ин дар қасидаҳоиш уро чун амири саховатманд, нисонпарвар, шӯҷоатманд, ҷобук, ғолиб мадҳу санои хондааст. Аммо аз тасвири исёнкорҳои Абумузаффар бар зидди хонадони Сомониён, ки ӯ зердасти онҳо буд, худдорӣ намудааст. Яке аз он мадҳияҳои дар насфи амир эҷодкардаи ӯ чунин аст:

Иисии ӯ нақашам то ҷаноби он малике.
 Ки Буқубайс ба шохини ҳилми ӯ—мискол—
 Абумузаффари шохӣ ҷаҳон, кучо бибурад,
 Ба тез дашнаи озодагӣ гулӯи суол.

Мунчик дар баробари мадху санои ҳокимон, инчунин оиди ишқ ва тавсифи зебони ёр низ шеър эҷод намудааст. Бештар шеърҳои ишқии ӯ дар шакли ғазал эҷод шудаанд. Яке аз шеърҳои ишқии ӯ чунин аст:

Зулфайни баршикаставу қадди санавбарӣ,
Зери ду зулфи чаъдаш дар хатти анбарӣ.
Ду лаб—акиқ зери ақиқаш ду раста дур,
Наргис ду чашму зери ду наргис—гули тарӣ.
Чашму ду зулфу ду лаб—ҳар се мушаъбданд
В-аз якдигар гирифта ҳама сеҳру дилбарӣ.
Хулди барин шудааст, ниғаҳ кун, ба кӯху дашт,
Сад гуна гул шукуфта ба ҳар сӯ, ки бингарӣ.
Гӯй, ки Муштарист ба ҳар наргисе—дарун,
Рахшанда ҳамчу ду руҳи маъшуки саътарӣ.
Сурху сапеду зарду бунафшу қабуд (у) лаъл,
Наврӯз карда бар гули садбарг заргарӣ.
Хира шавад ду чашми ту, чун бингари бад-ӯ,
Ҳар сӯ, ки рӯ ниҳӣ, надихад дил, ки бугзарӣ.

Яке аз пайравони Мунчикӣ Абулфатҳ Алӣ бини Муҳаммад бини Хусайн бини Юсуф бини Абдулазиз Котиб Бӯстӣ (971—1010) мебошад, ки аз шоирони машҳури охири асри X ба шумор меравад. Вай ба забонҳои тоҷикию арабӣ шеър гуфтааст. Девони арабии ӯ ба шакли пурра то замони мо омада расидааст. Девони вайро дар асри XIII шоир Бадриддини Ҷоҷармӣ ба забони тоҷикӣ тарҷума намудааст. Абулфатҳи Бӯстӣ асосан сарояндаи сулҳу дӯстӣ ба шумор меравад. Аз шеърҳои тоҷикӣ-форсии ӯ он чизе ки то кунун ба даст даромадааст, даҳ мисраъ мебошад, ки намунаи онро дар поён овардем:

Яке насихати ман гӯш дору фармон кун,
Ки аз насихат суд кунед, ки фармон кард.
Ҳама ба сулҳ гирою ҳама мадуро кун,
Ки аз мадуро кардан сӯтӯх гардад мард.
Агарчи қувват дорию илдати бисёр,
Ба гирди сулҳ гирою ба гирди ҷанг магард.
На ҳар ки дорад шамшер, ҳарб бояд рафт,
На ҳар як дорад позаҳр, заҳр бояд х(в)ард.

Ҳамзамони Бӯстӣ шоири охири асри X Камарии Ҷурҷонӣ мебошад. Мувофиқи шаҳодати сарчашмаҳо ӯ дар Мозандарон ба дунё омадааст. Аммо соли таваллуду вафоти вай маълум нест. Аз осори ӯ то мо 60 мисраъ шеър боқӣ мондаасту халос.

Робеаи Баалхӣ. Яке аз зваалин шоираҳои асри X аст, ки дар замони Насри II бини Аҳмад ва Маликушшуаро будани Рӯдакӣ нест. Мувофиқи ахбори баъзе сарчашмаҳо чунин ҳулоса кардан мумкин аст, ки ӯ духтари ҳокими Балх Кааб-ул-Қаздорӣ буда, дар нимаи якуми асри X зиндагӣ кардааст. Азбаски дар ҷавони аз тарбияи падар бенасіб мегардад, бинобар ин вай дар назди бародараш Хорис, ки яке аз амалдорони Сомониён буд, ба камол мерасад. Вай маълумотро дар эодгоҳаш шаҳри Балх дар хонаи падар мегирад. Аз ҷавонӣ ба шеърӯ шоирӣ дил бохта аст. Робеа ба Бектош ном гулаом бародараш дил мебандад ва ба ӯ шеърҳо мебахшад.

Турк аз дарам даромад хандонак,
Он хубрӯй чобук меҳмонак.

Сарчашмаҳо нақл мекунанд, ки бародари Робеа Хорис бо Рӯдакӣ шинос будааст. Вакто, ки Рӯдакӣ ҳамроҳи Насри II чанд муддат дар Балх меҳмон буд, аз наздик бо эҷодиёти Робеа шинос шуда, як силсила шеърҳои ӯро ба Бухоро мебарад. Дар байни он ҷакилаҳо шеърҳои ошिकонаи Робеа низ буданд. Вай он байтҳоро ба маъшуқаш Бектош бахшида буд. Аз онҳо Хорис бохабар шуда нисбати Бектош рашиқ пайдо мекунад. Зеро дар шаронги он замон ошикии рӯиести марду зан гуноҳи азим ҳисоб мешуд. Аз ин рӯ Хорис барои шарманда нашудани ҳонаводаашон ҳост, ки пеши роҳи хоҳараширо гирад. Баъди ба Балх баргаштан Бектошро зиндон қард. Робеа аз бародараш илтиҷо намуд, ки Бектошро ҷавоб диҳад. Аммо Хорис якравӣ на-муда, ба наздиконаш амр дод, ки Робеаро қатл кунанд. Вайро ба гармоба бурда, ҳалок намуданд. Бектош аз марги маъшуқа огоҳ шуда, аз зиндон мегурезад. Баъд Хорисро кушта, худро низ ҳалок мегардонад. Дар боран эҷодиёти Робеа маъхазҳо хабар додаанд.

Фаридуллоҳи Атор дар «Илҳомнома»-и худ ёдовар шудааст, ки Робеа умри хеле кӯтоҳи бобарҷақт дидааст. Аз ӯ мероси кам боқӣ мондааст. Шояд мероси ӯ бой бошад. Вале ба мурури за-мона қисми камӣ шеърҳои ошиконаю пурмазмунӣ Робеа то ба мо омада расидааст:

Ишқи ӯ боз андӯш овардам ба банд,
Қушиши бисёр н-омад судманд.
Тавсавӣ кардам, нилокистам ҳаме,
Қ-аз қашидан саҳттар қардам қаманд.
Ишқ дарён қароканопадид,
Қай тавон қардан шино эй хушманд!

Ошиқи хоҳӣ, ки то поён барӣ,
Бас бибояд сохт бо ҳар напосанд.
PDF Compressor Free Version Орид хуб,
Заҳр бояд ҳурду пиндорид канд.

Кисоии Марвазӣ. Маҷиддин Абулҳасан Кисоӣ 27 марти соли 953 дар шаҳри Марв ба дунё омадааст. Худи шоир оиди рӯзи таваллудаш чунин навиштааст:

Ба сесаду чихилу як расид навбати сол,
Чаҳоршанбеу се рӯз боки аз шаввол.

У мили Рӯдакӣ аз шонрони бузургӣ нимаи дуҷони асри X ва нимаи аввали асри XI ба шумор меравад. Вай аз рӯи шакли маъмули шеъри классикӣ—қасида, қитъа, дубайтӣ, ғазал ва рубоӣ сурудааст.

Кисоӣ дар давраи пастравии қудрати оли Сомон ба дунё омада буд. Аз ин рӯ замони кӯдакиву бабалогатрасии вай бо суштавии қудрати хонадони сомониён рост меояд. У аз номадҳои кори амирони Сомонӣ хаста шуда, шоҳиди гирифтори зери сӯми аспӣ аҷнабиён гаштани мулкаш буд. Аз ин рӯ дар яке аз қасидаҳояш фаношавии умри ҷавонии хешро чунин ташбеҳ додааст:

...Дарег фарри ҷавонӣ, дарег умри латиф,
Дарег сурати некӯ, дарег ҳусну ҷамол.
Кучо шуд он ҳама хубӣ, кучо шуд он ҳама нишқ,
Кучо шуд он ҳама нерӯ, кучо шуд он ҳама ҳол?!
Сарам ба гунаи ширасту дил ба гунаи қир,
Рухам ба гунаи нил асту тан ба гунаи нол.
Нихеби марг биларзондам ҳаме шабу рӯз,
Чу кӯдакони баломӯзро нихеби дувол,
Гузоштем гузоштем будани ҳама буд,
Шудему шуд сухани мо фасонаи атфол.
Аё Кисоӣ, панҷоҳ ба ту панҷа гузорд,
Биканд боли тӯро захи панҷову ҷангол.
Ту гар ба молу амал беш аз ин надорӣ майл.
Чудо шав аз амалу гӯши вақти хеш бимол.

Аз ин мисраъҳо бар меояд, ки Кисоӣ ҳудро барвақт аз қору бори амали зиндагӣ ба қанор гирифтааст. Шояд, ки ба ӯ майли дишпарастнаш ва ба ҳаракати исмоилия рӯ оварданаш таъсир расонида бошанд.

Кисоӣ ба муқобили зулму истибдод баромада, беадолатии замониро танқид кардааст. Вай дуздони моликияти халқро ба палангу гург ташбеҳ дода, чунин гуфтааст:

...Гургу паланги гурусна мешу барра барад,
В-инҳо зиёъу мулки ятимон хамебаранд.
Инҳо, ки дасти хеш чу ташпил кардаанд,
Андар миёни халқ музаккии доваранд.
Бе ришва талху бемаза чун захру ханзаланд,
Бо ришва хубу ширин чун мағзу шаккаранд...

Мувофиқи маълумотҳои таърихӣ Кисони Марвазӣ дар соли 1049 ӯ дар синни 96 солагӣ аз олам даргузаштааст. Вай шеърҳои охири зиндагонашро ба васфи садоқат, вафодорӣ, зебӣ бахшидааст.

Нилӯфари кабӯд нигоҳ кун миёни об,
Чун теги обдодаву ёкути обдор.
Ҳамранги осмону ба кирдори осмон,
Зардиш дар миёна чу моҳи даҳу ҷаҳор.
Чун роҳибе ки ду руҳи ӯ солу моҳ зард,
В-аз матрафи кабӯд ридо кардаву эзор.

Абӯмансур Муҳаммад Аҳмади Дақиқӣ—шӯири бузургӣ асри X ба шумор меравад. Вай инчӣ мисли гузаштагонаш дар замони ҳукмронии ҳонадони Сомониён зиндагӣ кардааст. Дар таъкираҳо соли таваллудӣ ӯ ба солҳои 929—930 тахмин карда мешавад. Аммо зодгоҳи вай то кунун аниқ карда нашудааст. Сарчашмаҳо шаҳрҳои Самарқанд, Балх, Бухоро, Тӯсро ҷои таваллудӣ шӯири гуфтаанд. Дақиқӣ эҷодиёти хешро аз мулки Ҷағониён, ки марказаш шаҳри Тирмиз буд, оғоз намудааст. Дар замони ҳукмронии Нӯҳ бини Мансури Сомонӣ ӯ ба Бухоро даъват мешавад. Дақиқӣ шӯири ватанпарвар ва ҳақгӯ буд. Қувваҳои иртиҷоие, ки ба ҷашми Рӯдакӣ мил қашиданд, дзвлати Сомониро аз байн бурданд, қасди ҷони Дақиқӣ намуданд. Дақиқӣ соли 977 бо дасти қуломаш қушта мешавад. Вай шӯири бузургӣ қасидасарои асри X ба шумор мерафт. Қасидаю мадҳияҳои ӯ ба ҳокимони Ҷағонию подшоҳони Сомонӣ бахшида шуда буданд. Дар мадҳияҳои хеш ӯ ҳисси ватандӯстии дилерии ҳокимонро бедор мекард.

Малик он ёдгори оли Дорӣ,
Малик он қутби даври оли Сомон.
Агар бинад ба гоҳи кинаш ибليس,
Зи бими теги ӯ билазирад имон.
Ба пои лашқараш Нохиду Хурмуз,
Ба пеши лашқараш Мирриху Қайзон.

Дакиқӣ дар эҷод намудани шеърҳои ишқӣ низ қувва санҷидааст. Ҷакидаҳои ба ин мавзӯ бахшидаи ӯ бештар аз зебогӣи дилбар нақд мекунанд. Дар ин ҳусус чунин шеърӣ Дакиқӣ ибрат аст.

PDF Compressor Free Version

Париҷеҳра буте айёру дилбар,
Нигоре сарвқадду моҳманзар.
Сияҳҷашме, ки то рӯиш бидидам,
Сиришкам хун шудасту бар мушаччар.
Агар на дил ҳамеҳаҳӣ суғурдан,
Бад-он миғтони захролуд мангар.
Вағарна бар бало хоҳӣ гузастан,
Бар оташ бигзару бар дар-ш мағзар.
Ба сони оташи тез аст ишқаш,
Чунон чун ду руҳаш ҳамранги озар.
Ба сони сарви симин аст қаддаш,
Валекин бар сараш моҳи мунаввар.

Баробари ин Абӯмансури Дакиқӣ аввалин шоири шохнома-нависи классикии тоҷик ба шумор меравад. Дакиқӣ бо супориши амир Нӯҳи II ба навиштани «Шохнома» сар кард. Аммо душманони халқу давлати тоҷик ба ӯ имконият наододанд, ки асари бузургро ба итмом расонад:

Бирафт ӯву ин нома ногуфта монд,
Чунин бахти бедори ӯ хуфта монд.

«Шохнома»-и саркардаи Дакиқиро шоири бузургӣ асри X ва ибтидои асри XI Фирдавсӣ ба итмом расонд. Ӯ аз асари нотамоми Дакиқӣ 1000 байт истифода бурд.

Мунтасир. Дар боло ёдовар шудем, ки аз онлаи амирону ҳокимон низ як зумра адибону олимон ба қамол расидаанд. Яке аз онҳо Абӯиброҳим Исмоил бини Нӯҳи Сомонӣ бародари Абдумалик бини Нӯҳ бо лақаби Мунтасир (Фотех) дар байни аҳли адаб машҳур гашта буд. Мунтасир аз хонадони Сомониён охирии шахсе буд, ки барои нигоҳ доштани тахту тоҷи давлати овозадори тоҷик мубориза бурдааст. Ҳангоме, ки (999) Қарохониён шаҳри Бухороро забт намуда, аҳли хонадони Сомониёро бо сарвариаш подшоҳ Абдумалик бини Нӯҳ ба ҳабс гирифтанд. Мунтасир чунин байтро эҷод намуда буд:

Гӯянд маро чун салаби ҳуб насозӣ,
Маъвоғаи оростави фарши мулаванн?
Бо наъраи гурдон ҷӣ кунам лаҳии муганӣ

Бо пӯяи аспон чӣ кунам маҷлис гулшан?
 Чуши маю нуши лаби соки ба чӣ кор аст?
 Бояд бар айбаву чавшан,
 Асп асту силох аст маро базмгаҳу боғ,
 Тир асту камон аст маро долаву савсан.

Мунтасир ҳарчанд, ки муборизан шадиди зидди туркони ғоратгарро давом дод, аммо тарафдорони содиқи ҳешро наёфт. Дар натиҷаи аз нотифоқи хонадони Сомониён пароканда шудани давлат Мунтасир хеле озурдаҳол шуда, чунин гуфтааст:

Зи бими теги ҷаҳонгирӯ гурзи калъакушой,
 Ҷаҳон мусаххари ман шуд чу тан мусаххари рой.
 Гаҳе ба иззу ба давлат ҳама ништам шод,
 Гаҳе зи ҳирс ҳамафтаме зи ҷой ба ҷой.
 Басе тафохур кардам, ки ман касе ҳастам,
 Кунун баробар бинам ҳама амиру гадоӣ.

Мунтасир мисли ҳамаи одамони замонаш сабаби мағлубияти худ ва хонадони Сомониёро, ки халкро ба муборизан зидди аҷнабиён ҳезонида натавониста буданд, нафаҳмид. Аз ин рӯ ноомади кори ҳеш ва оли Сомонро кори худо шуморидааст.

То ту эй моҳ зери хок шудӣ,
 Хокро бар сипеҳр фазл омад.
 Дил ҷазаъ кард гуфтам эй дил сабр,
 Ин қазо аз худӣ эл омад.
 Одам аз хок буд хоки шуд,
 Хар ки э-у зод боғ асл омад.

Дар ин ҷо фикри Мунтасир мутлақо нодуруст мебошад. Зеро ӯ ва пайравонаш мисли бобояшон Исмоил лашкаркӯшу сиёсатманд набуданд. Онҳо ба умеди лашкари зархарид давлат идора мекарданд.

Шеърҳои Мунтасир пур аз дәрду алам аст. Аммо афеҷе, ки ашъори пурраи ӯ то ба мо нарасидааст. Аз порчаҳои овардаамон маълум мегардад, ки ӯ меҳнатпараст буд ва дәр роҳи озодии он ҷонашро нисор кард.

Вай ҳудро аз ноумедиҳо тасалло дода, кайд мекунад, ки харгоҳ ҷаҳонгир шавию амири бузург, охир мемурий, дар зери хок фарқи тую одами оддӣ наместонад:

Агар ду каллаи пӯсида баркашӣ зи ду гӯр,
 Сари амир ки донд зи каллаи кистроӣ?
 Ҳазор қалъа кушодам ба як ишорати даст,

Балхӣ, Бадеъи Балхӣ ва дигарон дар ташаккули назми классикии тоҷик калон аст.

Абулмуъййадӣ қаламгари асари сермаҳсули асри X ба шумор меравад, ки ӯ дар замони амири Нӯҳ бини Мансур (976—997) дар дарбори оли Сомон хизмат кардааст. Асари эҷодкардан вай «Аҷонб-ул-Булдон» (ё «Аҷонб-ул-Дунё») ба ин амири Сомонӣ бахшида шудааст. Сарчашмаҳо ёловар мешаванд, ки Абулмуъййадӣ Балхӣ мумкин аст дар аввалҳои ба дарбори Сомонӣ ба қалам гузоштани ӯ бо ӯстод Рӯдакӣ аз наздик шинос шуда, аз сӯҳбатҳои хосан вай баҳраманда гашта бошад. Дар қатори асари дар боло ёд кардаамон Абулмуъййадӣ Балхӣ бо 2 ду китоби дигар таълиф намуфта буд. Яке аз онҳо «Шоҳнома» буда, бо наср иншо шудааст. Қисми онро ҷун «Гаршоспнома» ба забон мебаранд. Достони ӯ «Юсуф ва Зулайхо» то мо нарасидааст. Аз эҷодиёти доманадори адиб ҳамагӣ 40 мисраъ мондаасту ҳалос. Яке аз намунаи шеърҳои Абулмуъййадӣ Балхӣ:

Ангуштро зи хуни дили ман занад хизоб,
Каффе к-аз ӯ балон тану ҷони хар қас аст.
Уинобу сим агар набувадмон, раво бувад,
Уиноб бар сабикаи симини ӯ бас аст.

Нисбати Абдулмуъййад шеърҳои Маъруфӣ Балхӣ то мо зиёда тар омада расидааст. Вай адиби дарбори Абдумалик бини Нӯҳ (954—961) ба шумор меравад. Аз навиштаҷоташ бар меояд, ки ӯ яке аз ҳамсӯҳбатони хоси Рӯдакӣ будааст. Дар ин ҳус ӯ чунин гуфтааст:

Аз Рӯдакӣ шундаам, султони шоирон
К:—«андар ҷаҳон ба қас магарав, ҷуз ба Фотимӣ»

Пайравони Рӯдакӣ ҳеле зиёд буданд. Яке аз онҳо адиби ҳамзамони қоғизасаро Башшорӣ Марғазӣ ба шумор меравад. Зодгоҳ ва соли таваллуду вафоти ӯ маълум нест. Мувофиқи санади сарчашмаҳо вай ба забонҳои форсӣ ва арабӣ шеър мегуфтааст. Ва дар радиои қасиди «Модари май»-и Рӯдакӣ қасида эҷод намудааст. Намунае аз қасиди Башшорӣ:

Разро худой аз кибали шодӣ офарид,
Шодию хурраи зи раз омад ҳама падид.
Аз ҷавҳари латоифи маҳз офарид раз,
Он, к-ӯ ҷаҳону халқи ҷаҳонро биефарид.
...Ангуру тоқи ӯ нигару васфи ӯ шунав,
Васфи тамом гуфт, зи ман боядат шунид.

PDF Compressor Free Version

давсӣ дар ҷавонӣ маъдумоти ҳаматарафа гирифта, аз итмҳои замони худ вокиф мегардад. Вай дар катори забонӣ модарӣ ва адабиётӣ арабӣ ва адабиёти арабро ҳам хуб медонист. Фирдавсӣ бехтарин давраи ҳаёти хешро ба эҷод намунаи «Шоҳнома» бахшидааст. Ӯ дар синни 35-солагӣ ба шаҳри Бухоро ва дигар марказҳои маданияи Хуросону Мовароуннаҳр сафар карда, силаб ба навиштани «Шоҳнома» камар баст. Чӣ тавре ки худӣ шоир мегӯяд, у дар роҳи эҷоди асари бузург тир шуд, вале қаламро ба қанор нагузошт:

Ман аз шасти шаш суст гаштам чу маст,
Ба ҷои инонам асо шуд ба даст.
Руҳи долагун гашт бар соии кох,
Чу кофур шуд ранги мӯи сиёх.
Зи лири ҳам овард болон рост,
Ҳам аз нартисон рӯшноӣ бикост.

«Шоҳнома» асари бузургӣ адабӣ-таърихӣ буда, ба мубори-
заи халқҳои форсиноҷод ба муқобили қувваи бадӣ бахшида
шудааст. Дар мисоли бадӣ образи Заҳҳокӣ морон ва дар мисо-
ли қувваи некӣ образи Қован оҳангар пешниҳод мегардад. Фир-
давсӣ ҳимоятгарони ватанро дар сими Рустам ва дигар қаҳра-
монони дostonхояш таҳлил намудааст. Инчунин ин асар муво-
ризаи мардуми эронзаминро бар зидди Искандари Мақдунӣ ва
арабҳо нишон медиҳад. Дар «Шоҳнома» бераҳму шафқат бу-
дани қалабуруни арабро чунин тасвир кардааст:

Аз Эрон киро ҳаста буд Яздигард,
Яқояк бар он дашт карданд гард.
Якero ду дасту ду гӯшу забон,
Бурида шуда чун тани беравон.
Якero зи таи дур карда ду китф,
Аз он ҳастагон мовд Нуъмон шигифт.
Якero ба мисмор қанда ду ҷашм,
Чу Манзар бидид он, баровард ҳашм.
Ғамӣ гашт Баҳром аз он қори саҳт,
Ба ҳоки падар гуфт:—«Эй шурбахт!».

Фирдавсӣ таърихӣ форсҳо ва халқҳои Осиёи Миёнаро му-
қаммал омӯхта, афсонаю ривоятҳои халқиро ҳам намуд ва дар
муддати 30—35 сол асари бузургӣ беҳамтон худ «Шоҳнома»-ро,
ки дорон 120 ҳазор байт мебошад, эҷод кард.

Фирдавсӣ баъди ба итмом расонидани «Шоҳнома» асари
худо ба назди Маҳмуди Ғазнавӣ бурд, то ки ӯ ба ин асар ба-
ҳо диҳад. Вале Султон Маҳмуд, ки мусулмони мутассиб буд, на

Фирдавси бузург ва на асари безаволи уро ба назари эътибор нагирифт.

PDF Compressor Free Version

Мазмун «Шоҳнома», ки қаҳрамононӣ мардуми эронинаждро дар бар мегирад, ба таъби Султон Маҳмуд хуш наомад. У то ҳатто ба Фирдавси хитоб карда буд, ки дар лашкари вай чунин Рустамхое, ки дар «Шоҳнома» тасвир ёфтаанд, кам нестанд. Фирдавси ба Султон Маҳмуд ҷавоб гардонндааст, ки ҳудо дигар монанди Рустам барои ҳудаш ғуломе наофариндааст. Аз ин ҷавоб Маҳмуд дар ғазаб шуда фармудааст, ки Фирдавси дастгир карда шавад. Вале кофтуковҳо беҳуда гузаштанд. Шоир пас аз оворагардиҳои зиёде ба ватанаш баргашта, соли 1020 нафот кард. Ҷасади уро дар боғи падараш дафи карланд. Зеро руҳониёни ҷохил уро ба кофрӣ гунаҳкор карда, дар қабристон мусулмонон роҳ надода буданд.

Дар «Шоҳнома»-и безаволи Фирдавси ҳаёти афсонавӣ ва таърихӣ ҳалқҳои эронинаждро тасвир намуда, ҳодисаҳои ба замонаи худ наздик ва алоқаманд кунондааст. Шоир ҳамчун шоҳиди зиндаи воқеаҳои қалонӣ таърихӣ ва задухӯрдҳои иҷтимоӣ гоҳ аз номи қаҳрамон ва гоҳ аз номи ҳудаш муносабатҳои нисбат ба он воқеаҳо баён кардааст.

Замони Фирдавси даврҳои буд, ки мавҷудияти давлати Сомониёро ҳуҷумҳои душманони хориҷӣ ва муборизаҳои байниҳудии дохилӣ дар зери ҳатер мегузоштанд. Дар чунин шароити ғояҳои ҳимояи ватан, садоқат ба он, муттаҳидшавӣ, қаҳрамонӣ ва далерӣ, ки дар «Шоҳнома» инъикос ёфтаанд, аҳамияти қалони ватанпарварӣ доштанд.

Абулқосими Фирдавси дар зйёми султони ва фаношавии давлати Сомониён умр ба сар бурдааст. Вай шоҳиди бевосита аз тарафи туркони қароқонӣ, ғазнавӣ, салҷуқӣ ва қарахитой пора шудани давлати бузурги тоҷикон мебошад. Аз ин рӯ на доштани лашкари миллӣ ва боинтизоми Сомониёро таъкид кардааст. Фирдавси аз муборизаҳои бебарори Абуиброҳим Исмоили Мунтасир (999—1005) барои азнавбаркароркунии давлати Сомонӣ бохабар буд. Азбаски Мунтасир лашкари озмудашудаи миллӣ надошт, бинобар ин бо ҷангиёни харидаи туркӣ қораш барор нагирифт. Шоир ҳаминро дар назар дошта, чунин гуфтааст:

Пароканда лашкар наояд ба қор,
Дусад марди ҷангӣ беҳ аз сад ҳазор.

Агар Сомониён ба умеди лашкари зарҳарид нашуда, сиёсиёни санҷидашудаю содики хешро мебоштанд, он гоҳ ба фаношавӣ намерафтанд.

Дар «Шоҳнома» ҳаёти ороишта ва меҳнати одамон дар нав-

бати аввал гузошта шудааст. «Шоҳнома» монанди асарҳои «Одиссей» ва «Иллиада» ғанҷи бебаҳои хазинаи тамаддуни ҷаҳонӣ мебошад.

Чӣ **PDF Compressor Free Version** боло маълум гардид, дар замони ҳукмронии Сомониён илм ва адабиёт тараққӣ карда, забони дарӣ-тоҷикӣ мавқеи забони арабиро маҳдуд намуд. Бо забони дарӣ-тоҷикӣ ва таҷво асарҳои назмӣ, балки насрӣ низ офарида шудаанд, ки онҳо асосан асарҳои илмӣ ва фалсафӣ мебошанд.

§ 3. Насри классикии тоҷик

Таҷқиқотҳои илмӣ собит менамоянд, ки баробари инкишофи назми классикии тоҷик, инчунин наср низ ба поён баланди рушди ҳеш расидааст. Асарҳои насрии тоҷик чун маҳния-ва ҳикоятҳои интишор мешуданд. Бо таъкил шудани давлати Сомониён забони тоҷикӣ ба мақоми асосии худ баромад ва аз ин рӯ адабон бештар бо забони модарӣ асарҳо эҷод менамуданд. Ин имконият дод, ки дар асарҳои IX—X адабиёти тоҷикӣ форс таъкид ёбад. Агар назми тоҷикӣ форс таърихи қўҳан дошта бошад, пас насри он маҳсули асри X мебошад. Намунаи барҷастаи он «Шоҳнома»-и Абӯмансурӣ аст, ки бо супориши сипаҳсолори Хуросон (солҳои 60-уми асри X), аз тарафи **Абӯмансур Мухаммад ибни Абдураззоқи Тўси** навишта шудааст. Ин асари насриро Фирдавсӣ дар «Шоҳнома», **Абурайҳони Берунӣ** дар асари ҳеш «Ал-осор-ул-бақия ва шинол-қурунидхония» (соли 1001) қайд кардаанд.

Абӯмансур Мухаммад ибни Абдураззоқ (соли таваллудаш номаълум, вафоташ соли 963), аз ҳодимони обрӯманди давлатии замони Сомониён ба шумор мерафт. Вай яке аз одамони бонуфузи Тўс буд. Дар рафти солҳои 947—951 вазифаи сипаҳсолории Хуросонро ба ӯҳа дошт. Давраи дуҷуми сипаҳсолории ӯ ба солҳои 951—963 рост меояд, ки он ҳеле ором гузашт. Абӯмансур баробари сипаҳмадорӣ, инчунин ба омӯхтани таърихи қўҳани қишварӣ ҳеш, афсонаву ривоятҳои бештар шавқ дошт. Дар натиҷа ӯ ба таври назрӣ тахти унвони «Шоҳномаи Абӯмансурӣ» асари беэволи ҳешро эҷод намуд.

Муаллифи дигари асари насрии тоҷикӣ-форсӣ **Абулмуъйяди Балхӣ** мебошад. Асари ӯ «Аҷоиб-ул-булдон» ном дошта, ба Нўҳ ибни Мансури Сомонӣ бахшидааст. Муаллифи «Таърихи Синотон» нақл кардааст, ки **Абулмуъйяди Балхӣ** «Шоҳнома» ва «Гаршоспнома» низ таълиф карда будааст.

«Гаршоспнома» асари **Асади Тўсӣ** буда, аз эҷодиёти даҳонаҳои ҳаққонӣ эроннаҷод сарчашма мегирад. Нахустин бор онро

Абулмуайяди Балхӣ ба рӯи коғаз овардааст, ки бо номи «Китоби Гаршасп» машҳур шудааст. Асади Тусӣ бошад, дар рафти солҳои 1065—1066 асари Абулмуайяди Балхиро дар пайравӣ ба Ҳасанӣ ба Ҷаъфарӣ аз нав кор кардааст. Дар он баробари ситонши қорнамонҳои паҳлавонон, пайғамбарон, инчунин ақидаҳои мухталифи фалсафии иҷтимоӣ ва ҷаҳлоқӣ низ акс ёфтаанд. Аммо аз настию баландии замона матни пурраи онҳо то ба мо нарасидаанд.

Дуру дароз ҳукмронӣ кардани арабҳо ба забони асарҳои оригинали таъсири манфӣ нарасонд. Эҷодкорони охири асри IX ва аввали асри X тамоми асарҳои хешро ба забони тоҷикӣ нишо намуданд. Китобҳои «Абумуслимнома», «Искандарнома», «Доробнома», «Самаки айёр» ва ғайра асарҳои бехтарини ба забони соддаю оммафаҳми тоҷикию форсӣ эҷодшудаи он давра мебошанд.

«Абумуслимнома» чун «Гаршаспнома» яке аз асарҳои аввалини насрии тоҷикӣ форсӣ ба шумор меравад. Ин достони рамзӣи реали буда, қаҳрамони асоснаш Абумуслими овозадори Хуросонӣ ба шумор меравад. Дар замони ҳукмронии Умайиён норозигии омма ба қиём расида буд. Аз ин рӯ халқ тахти сарпарастии Абумуслими шучоъ ба мубориза омода гашт. Аз ин ҳаракат ҷилофати Аббосиён, ки худро шинапараст эълон намуда буданд, устодкорона истифода бурданд. Онҳо Абумуслимиро шахси бозғанимонӣ ҳонадони пайғамбар эълон намуде, қувваю зақоқати вайро истифода намуданд. Абумуслим 9 июли соли 747 тахти байраки сиёҳи Аббосиён ба муборизаи ошқорон андишаву умедӣ бархост.

Абумуслим дар муддати ҳеле кӯтоҳ дар байни мардуми маҳаллӣ ва арабҳо обрӯ ва нуфузи хоса пайдо намуд. Сарчашмаҳои таълиқ менамоянд, ки одамоне зиёде ба таълимоти вай пайравӣ намуда, уро пуштибонӣ намуданд. Дар муддати ҳеле кӯтоҳ аҳолии Хирот, Фушанҷ, Марворуд, Толиқон, Марв, Нисо, Аберард, Тӯс, Нишопур, Сараҳе, Балх, Чағониён, Тахористон, Хатлон, Қеш, Насаф ва ғайра Абумуслимиро пайравӣ намуданд. Пайравони ӯ либоси сиёҳ ба бар карда, гурзу калтакҳоишро низ сиёҳ намуданд. Онҳо дар байни халқ ба унвони халиф Марвон ибни Муҳаммад лаънат меҳонданд ва аз тахт даст кашидани вайро талаб менамуданд. Абумуслим ҳамин тарик дар атрофи хеш бештар аз 100 ҳазор одамро ҷамъ намуд. Шӯҳрати вай ҳеле боло рафт. Арабҳо гурӯҳ-гурӯҳ шуда, ба дастаи ӯ шомил мешафтанд. Хусусан мардуми зиёде Яман худро ба шӯришгарон пайидаанд. Гуломон низ барои озодӣ шуда ба сафҳои шӯришгарон дохил мешуданд.

Халиф Марвон тамоми тадбирҳоро андешид, ки шӯришро лағш намояд. Бо ин ният қонмаҳои Хуросон Наср ибни Сай-

PDF Compressor Free Version

ёро ба муборизаи зидди Абӯмуслим равона кард, аммо ин кӯшиш бефоида баромад. Зеро рӯз то рӯз мавҷи шӯриш баланд шуда, пайравонаш меафзуданд. Абӯмуслимро бештар табақҳои бенавои қабилаҳои мухталифи араб дастгирӣ менамуданд. Ин буд, ки Наср ибни Сайёр соли 748 маҷбур шуд, ки пойтахти Хуросон шаҳри Марвро тарк намуда, ба тарафи Нишопур гурезад. Ҳокими Хуросон шикаст хӯрд. Пас халиф Марвон тадбири иловагӣ дида, ҳатто имом Иброҳими Аббосро дар пеши назари халқ қатл намуд, вале он суд надошт. Он гоҳ шӯришгарон дар Ироқ саҳт мубориза намуда, пойтахти хилофат шаҳри Димишқро гирифтанд.

Абӯмуслим баъди се набард дар соли 750 ба ғалабаи куллиноил гашт. Вай халиф Марвонро кушт ва бо ҳамин ба хилофати Умавиён хотима гузошт. Ӯ тавонист, ки Аббосиёро соҳибтаҳт намояд. Ба ивази ин хизмат Аббосиён ӯро ҳокими Хуросон таъин намуданд. Дар Осиёи Миёна бар зидди арабҳо ҷангиёни Чин баромаданд. Хилофат барои паҳш намудани ҳаракати ҷиниён Абӯмуслимро сафарбар кард. Вай соли 751 дар соҳили руди Таласи наздикии шаҳри Чамбул аз болои ҷинихо зафар ёфт. Абӯмуслим аз ғалабаҳои худ мағрур шуда, ба Аббосиён сар нафаровард. Он ба халифон, алаҳхусус халифи дуюм Абӯҷаъфари Мансур писанд набуд. Мансур аз паи куштори Абӯмуслим шуд. Абӯмуслим аз он огоҳи ёфта, ба тақлифҳои халиф гӯш намедод. Вале он дер давом накард. Мансур дар соли 755 бо фиребу найранг ӯро ба ҳарамсарои хеш хонда, сарашро аз тан ҷудо намуд. Бо ҳамин оташи муборизаи Абӯмуслим бар зидди мустамликадорон хомӯш гашт.

Куштори Абӯмуслим қаҳру ғазаби умумро ба миён овард. Дар Эронӣ Хуросону Мовароуннаҳр алаҳган шӯриши зидди хилофат хомӯш нагашт. Дӯстдорони Абӯмуслим ба номи ӯ ҷамъиятҳо созмон доданд. Эҷодкорон бошанд дар бораи қаҳрамонӣ лашкаркашиҳои ӯ асару дostonҳо эҷод намуданд. Машҳуртарини онҳо «Абӯмуслимнома» мебошад. Сарчашмаҳо «Абӯмуслимнома»-ро маҳсули эҷодии Абӯтоҳир бини Ҳусайн (Ҳасан) ибни Алӣ ибни Мӯсо ибни Исмоили Тасусӣ (Тарсусӣ) меҳисобанд. Дар ин дoston қорнамоиҳои қаҳрамони халқӣ Абӯмуслим ва пайравони вай, ки аз деҳқонон, қосибон, ҳунармандон иборат буданд васф карда мешавад.

Яке аз дostonҳои қадимтарини халқҳои тоҷику форс «Доробнома» мебошад, ки он ба қалами Муҳаммад ибни шайх Аҳмад ибни мавлоно Алӣ ибни ҳоҷи Муҳаммад машҳур ба лақаби Беғамӣ тааллуқ дорад.

Дoston дар бораи қорнамоиҳои шохони ҳаҳоманишиён Дориюши Қабир нақл мекунад. Он аз ҷандин дostonҳои мустақил иборат мебошад. Ҷӣ ҳеле ки маъҳазҳо ҳидоят мекунанд, яке

аз он дostonхо «Дорову бутн заррин» ном дорад. Кахрамонони асосин дoston Дороб ва фарзандони вай мебошанд. Фарзанди баруманди Дороб, Фирӯзшоҳ ба шумор меравад. Дар баъзе мамлакатҳо ин дoston бо номи «Фирӯз—шоҳнома» низ машхур аст. Ин дoston дар бораи кишваркушонҳои Фирӯзшоҳу Дороб нақл мекунанд.

Сарчашмазависон хидоят мекунанд, ки Дороб марди бефарзанд будааст. Вай ба духтари шоҳи Барбар хонадор мешавад. Аз ӯ писаре ба дунё меояд, ки уро Фирӯзшоҳ ном мекунанд. Фирӯзшоҳ ба балогат расида, дар хобаш ба духтари шоҳи Яман ошиқ мешавад. Сипас бо кӯмаки вазири падар озиими Яман мегардад. Аз ин шоҳи мулк огоҳ шуда, Фирӯзшоҳро ҳабс мекунанд. Вай бо ёрии посбонон аз ҳабсхона гурехта, зидди шоҳ ба ҷанг меҳезад. Сипас падар ба кӯмаки ӯ меояд. Хамин тавр онҳо кими зиёди мамлакатҳои арабро тасхир мекунанд. Пас корномаҳои Фирӯзшоҳ дар байни деҳу париян оғоз меёбад. Ин асар яке аз нодиртарин дostonҳои насри ибтидоии тоҷикӣ форс ба шумор меравад.

Нисбат ба назм кам эҷод шудани асарҳои насри сабаб дорад. Зеро дар ибтидои эҷоди асарҳо ба забонҳои қадимӣ дарӣ бештар ба назм диққат меоданд. Инро эҷодиёти шоирони то Рӯдакӣю Фирдавсӣ исбот намуданд. Аз ин рӯ дурдонаҳои насри классикин тоҷик кам бошад ҳам, аммо онҳо бо забони хеле оммафаҳм эҷод гаштаанд.

Дар охир бояд ҳаминро хотирнишон созем, ки асри X на ин ки замони болоравии давлатдорӣи тоҷик, балки давраи гул-гулшӯкуфӣи маданияти классикин он низ мебошад. Ба тӯфайли дар Бухоро ташкил шудани мактаби адабии тоҷик ва дар он ҷо гирд омадани бехтарин қофиласароёни назму насри классикин илқишоф ёфт. Адабиёту забони тоҷик, ки маҳз дар асри X қудлати баланди илқишофи худро дарёфтанд, дар роҳи бомаданияту маърифат гардонидани халқҳои ҳамсоя, алаҳусус туркони бодиянишин саҳми муносиб гузоштанд. Маҳз дар зери таъсири ҳамин забону адабиёт забони араби ба дараҷаи дуҷум гузошта, адибон минбаъд ба забони тоҷикӣ асарҳо эҷод намуданд. Назму насри классикин тоҷик боз як бори дигар раванӣ, зебой ва нафисии забони тоҷикиро собит намуданд, ки ҳатто мардумони бегона ошиқи он шуда, ба ҳамин забон асарҳо эҷод намуданд. Ширинии ин забону адабиётро боз дар он ҷустан мумкин буд, ки баъди барҳамхӯрии давлати Сомониён забони онҳо—забони тоҷикӣ то ибтидои асри XX барои халқҳои ғайритоҷикӣ ҷун забони давлатӣ хизмат кард.

БОБИ 12

БОЛОРАВИИ МАОРИФУ ФАРҲАНГ

§ 1. Мактабу мадраса

Сарчашмаҳо ва ҳафриётҳои бостонӣ шаҳодат медиҳанд, ки хат дар Осиёи Марказӣ таърихи ҳеле қадима дорад. Зеро пайдоиши хат ба мактабу таълимгоҳҳои ибтидоӣ роҳ кушод. Он имконият дод, ки муносибатҳои дипломатӣ ва доду гирифтӣ байни давлатҳои нахустин васеъ гардад. Маҳз пайдоиши хат диктати аҳли башарро ба мактаб зиёд намуд.

Сарчашмаҳо ҳамаҷунин гувоҳи таърихи куҳан доштани мактаб дар Мовароуннахру Хуросон мебошанд. Мувофиқи нишондодҳои «Авесто» падару модар ҷигарбанди хешро аз кӯдакӣ ба мактаб меоданд, то ин ки ӯ хатту савод омӯзад. Дар асоси таълимоти зардуштиён аз тифлӣ ба мактаб надовдани кӯдак гувоҳи азим ба шумор мерафт. Сарчашмаҳо гувоҳи медиҳанд, ки сӯғдийён аз синни панҷсолагӣ фарзандони хешро ба мактаб омода менамуданд. Баъди қамолёбии ӯро барои омӯхтани масъалаҳои тиҷорату сисъатмадорӣ ба мамлакатҳои хориҷа мефиристоданд.

Азбаски мо онди таърихи куҳан доштани мактаб маълумоти пурраи хаттӣ надорем, бинобар ин дар асоси навиштаҷотҳои пажӯҳишгарони таърихи дабистону мадрасаҳо ба ҳуҷҷаи меоём, ки ташкили таълимгирии кӯдакон дар аҳли ҳақоманишиҳо ҳеле пеш рафта будааст. Аз сарчашмаҳо бар меояд, ки дар замони ҳукмронии Дорон I (522—486) дар давлати Ҳақоманишиҳо 900 дабистон амал мекардаст. Ин далел шояди он аст, ки мактаб дар Мовароуннахру Хуросон таърихи қадима дорад. Инчунин сарчашмаҳо дар бораи мактабҳои аввалини Бухоро, Марв, Балх, Хирот, Самарқанд, Тирмиз ва ғайра аҳбон медиҳанд. Мувофиқи маълумотҳо мактаб даставаал дар хонаҳо ташкил ёфта, аз асрҳои V—VI милод сар карда, ба ташки-

ли дабистонҳои умуми қадам ниҳодаанд. Дар асоси ҳуҷҷатҳои бостонӣ маълум мешавад, ки дар мактабҳои тоисломӣ баробарӣ забону ҳониш, инчунин ба масъалаи омӯзиши забонҳои хориҷӣ ғамхӯрӣ намешудаанд. Ба ин ҳуҷҷатҳои ҳафриётҳои Панҷакенту Афросиёб шаҳодат медиҳанд. Зеро дар ин мавзёҳо алфавити пурраи ҳарфҳо ба забони сӯғдӣ ёфта шудаанд.

Мувофиқи гуфтаи сарҷашмаҳо мардуми форсизабон нисбати халқҳои дигар пештар соҳиби «Алифбо» гашта буданд. Аз ин руҳангони аз тарафи арабҳо истило шудани Хуросону Мовароуннаҳр мустамликадорон кӯшишҳо ба ҳарч доданд, ки аз усули ташкили мактабҳои маҳаллӣ истифода баранд. Ҳарчанд ки мо имрӯз онди нахустмактабҳо маълумоти кофӣ надорем, вале раванди худӣ ҳаёт собит менамояд, ки мардуми даризабон нисбати дигар халқҳои бештар пештар ба илму маърифат расидаанд. Зеро ҳоло дар асри VII адабиёти хаттӣ ин мардум амал мекард. Форсизабонҳо бо шеърҳои худ таъсири мусбӣ хешро ба болоравии илму адаби халқҳои дигар расонида буданд. Агар ҳамина тавр намебуд, он гоҳ шаҳрҳои Балх, Хирот, Бухоро, Самарқанд ҳоло то истилои арабҳо овозадор намегаштанд. Шаҳри Балх то Марваро нишол намудани арабҳо (651) ба маркази тамаддуни илмию адабии мардуми даризабон табдил ёфта буд. Мактабҳои ҳамина шаҳр буд, ки ҳоло дар замони Сосониён овозаи хонадони бармакиёни балхӣ ҳеле боло рафт. Дар ин ҳусус сарҷашмаҳои таърихӣ ҳикоят мекунанд. Оиҳоро академик В. В. Бартольд дар пажӯҳишҳояш тақвият мебахшад. Вай қайд менамояд, ки тавассути мактабҳои Балх хонадони бармакиёни шӯҳрат ёфт ва донишмандони он чун вазирони оқилу донои хилофати Аббосиён хизмат намуданд. Дар ҳақиқат агар мактаб дар замони истилои араб ва пеш аз он ташаккул нэмеефт он гоҳ намоёндогони барҷастаи илму адаб, алаҳхусус илмҳои табиатшиносӣ дар Марву Балху Хоразму Самарқанду Бухоро аз қучо пайдо мешуданд? Маҳз ҳамина мактабҳо буданд, ки дар онҳо баробарӣ асосҳои дину оин, инчунин аз илмҳои табиатшиносӣ, одоби ахлоқ низ дарс мегуфтанд. Ҳамаи ибро халифони араб медонистанд. Бехуда нест, ки халиф Мансур (754—775) ба мактаби маҳаллии Хуросону Мовароуннаҳр ҳусни тавачҷӯи ҳоса дошт. Аз ин руҳ бехтарини донишмандони маҳаллиро чун мушовир ва ҳатто ҳоким ба дарбори хеш даъват менамуд. Академик В. Бартольд ба сарҷашмаҳо тақия намулда, қайд кардааст, ки дар даврани халифони Маъмун (813—833) яке аз намоёндогони хонадони Сомониён ба сифати ҳокими шаҳри Искандария ба Минер фиристода мешавад. Ҳамина тавр Шарк барои баланд шудани сатҳи дониши илмию амалии мардуми сарзаминиаш ҳиссагузор шуд.

Халифони араб кӯшиш менамуданд, ки пойтахти хилофат

ба шаҳри гул-гулшукуфтаи илму адабиёт табдил ёбад. Бо им-
доди Маъмуи соли 832 дар шаҳри Бағдод мактаб таъсис ёфт,
ки аксари кулли устодонаш аз мустамликаҳо буданд. Аз ин на-
мояи **PDF Compressor Free Version** пурра намудани донишу заковати
хеш таҳсилро дар Бағдод давом дода, чун донандагони бехта-
рини фикҳ ба камол мерасиданд. Аввалин муаллимони дониш-
гоҳҳо мадрасаҳо дар Бағдод тайёр карда мешуданд. Баъди
он ки Самарканду Бухоро пойтахти Сомониён гаштанд, он ғоҳ
омузгорони ҷаҳонро дар ин шаҳрҳо ба камол расонида мешу-
данд. Онҳое, ки адабиёту забони араб дарс меоданд, таълим-
ро дар Бағдоду шаҳрҳои тобеъи хилофат мегирифтанд. Муал-
лимони илмҳои дақику табиатшиносӣ дар шаҳрҳои Бухоро, Са-
марканд, Марв ва мулки Хоразм ба камол мерасиданд.

Сарчашмаҳо ва муҳаккикони таърихи мактабу мадрасаи то-
ҷикӣ форс то кунун дар боран саволи дар кучо пайдо шудани
«Алифбо» ҷавоби ҳаққонӣ на додаанд. Аммо пайдоиши хатҳои
сугдӣ, бөхтарӣ ва хусусан дастхатҳои «Авасто» шояди он ме-
бошанд, ки «Алифбо» дар Хуросону Мовароуннаҳр таърихи ку-
ҳан дорад.

Пажӯҳишгар А. Мирбобоев оиди мактабу мадрасаи тадқиқо-
ти илмӣ намуда, қайд мекунад, ки ҳанӯз дар замони ҳукмро-
нии Сосониён (220—651) дар Хуросону Мовароуннаҳр мактабу
донишгоҳҳо буданд. Дар замони ҳукмронии Хусрави Анушер-
вон (солҳои 531—579) таълимгоҳе тахти унвони «Донишгоҳи
Ганди Шопур» амал мекард. Хусрави Анушервон донишгоҳи
номбурларо дар шаҳри Шохобод ташкил дод. Дар донишгоҳи
таъсисдодаи вай баробари ғанҳои дигар, инчунин аз илми тиб
низ дарс мегуфтанд. Ҳатто дар назди донишгоҳи наздикҳои
қабули беморону касалҳои доимоамалкунанда мавҷуд буда-
аст. Дар донишгоҳи таълим ба забони лотинӣ пеш меофтаст.
Дар ин донишгоҳи баробари устодони лотинзабону арабӣ, ин-
чунин муаллимони ҳиндунаҷод низ дарс мегуфтаанд. Дар за-
мони истилои арабҳо ва ҳукмронии халифони аввали аббосӣ
Абулаббос (750—754) ва Мансур (754—775) ба донишгоҳи
номбурла диққати махсус меоданд. Дар он ҷо дар катори мар-
думони дигар, инчунин фарзандони сарлашкарону ҳокимони
арабҳо низ таҳсили илм менамуданд. Дар замони халиф Хору-
наррашид (786—809) донишгоҳ ба Бағдод ҷӯшонда шуд.

Аммо дар Бағдод ба он наҷандон аҳамият доданд. Аз саба-
би хунуқназарӣ, баъди сарӣ Хорунррашид донишгоҳи барҳам
хурд.

Яке аз донишгоҳҳои машҳури қадимаи форсу тоҷик—уни-
верситети Хирон ба шумор мерафт. Агар донишгоҳи «Ганди Шо-
пур» табибони ҳозирро ба камол мерасонида бошад, пас дониш-
гоҳи Хиронро қайҳоншиносону риёзидонҳо, кимёгарон хатм ме-

намуданд. Дар ин доишгоҳ ба забони латинӣ фалсафаи Риму Юнон, математика, ситорашиносӣ ва ғайра таълим дода мешуд. Инчунин ба донишҷӯён аз фалсафаи Афлотун дарс мегуфтанд. Донишгоҳи Хирон дар замони истилои арабҳо низ амал мекард. Ойро бехтарин одмони асримиёнагии тоҷику форс, арабу юнони ва ғайра хатм намуданд. Машхуртарин дастпарварони он Собит ибни Қарах буд, ки дар илмҳои математикаю ситорашиносӣ ҳамто надошт. Ин донишгоҳ дар тарбияи табиии низ ном бароварда буд. Ойро як зумра пизишкони авлодӣ, аз ҷумлаи Ибни Ситон, писараш Иброҳим ибни Ситон, набераю аберааш Ҳидол ибни Иброҳим, Абӯисҳоки Сабъӣ ва дигарон хатм намуданд, ки дар қатори тиб, инчунин илмҳои математики, геометрия, нӯҷумро хуб азбар намуда буданд.

Ҳамин тавр донишгоҳҳои нахустин, ба монанди: Насибина, Ганди Шопур, Хирон ва ғайра дар ташаккули илму адаби қадиман тоҷику форс ва инкишофи мактабу мадраси он хизмати босазое намуданд.

Баъди аз тарафи арабҳо истилои шудани Осиёи Миёна дар ҳаёти мактабу мадраса тағйиротҳои кулӣ ба амал омаданд. Пеш аз ҳама ислом ба ҳаёти мактаб дохил шуд. Ба ҷои динҳои зардуштию буддӣ, ақбул ислом қандаю қонуни хешро ворид кард. Охиёта-охиёта ба ҷои алифбои суғай, алифбои арабӣ ҷорӣ шуд. Ҷӣ хеле ки А. Наршахӣ ёдовар мешавад, мактабҳо бештар дар назди масҷидҳо ташкил карда мешуданд. Вай қайд менамояд, ки масҷид қариб дар ҳар ин деҳа қалони Бухоро амал мекард. Дар деҳаҳои қалон, ки ба ғузарҳо тақсим мешуданд, ду-се масҷид мавҷуд буд ва бешак онҳо мактаб низ доштанд.

Ҳамин тавр, дар замони Сомониён мактаби миллии тоҷик ташаккул ёфт. Он имконияти метод, ки дар шаҳрҳои мадрасаҳои қушода шаванд.

Баъди истилои арабҳо ҳилофат ба ташкили мадрасаҳо дар Хуросону Мувоуинахр қамар бааст. Мувоуики сарҷашмаҳо яке аз аввалин мадрасаҳо дар Балх, яъне қисми шарқии ҳилофат қушода шудааст. Наршахӣ ёдовар мешавад, ки аввалин мадрасаи шаҳри Бухоро бо номи Фарҷек таъсис ёфта буд. Вале дар натиҷаи сӯхтори сахте, ки дар моҳҳои маю июни соли 937 дар Бухоро рух дод, он мадраса ҳокиётар гардид. Дар замони Сомониён маҳалли Ҷӯи Муълиёни Бухоро мақоми асосии илму адаб ва маориф ба шумор мерафт. Амрони Сомонӣ аз Исмоил сар карда, то Нӯҳи II ба ин масъала аҳамияти аввалиндараҷа методданд. Мактабҳои ин мавзё бевосита тахти назорати худӣ подшоҳон қарор доштанд.

Муқаддасӣ ёдовар шудааст, ки дар асрҳои миёна дар Мувоуинахр мадрасаҳои шахсӣ низ амал мекарданд. Ин мадраса-

хо пеш аз ҳама ба рӯҳониёни олимартаба тааллуқ доштанд. Дар замони Сомониён Абумансури Мотаридӣ ва Абулқосими Самарқандӣ соҳиби ҷунийн мадрасаҳо буданд.

СамаPDF Compressor:Free Version калонтарини асримиёнагии тоҷик мебошад. Ҳамзамон он маркази калони ғалмию фарҳангии низ буд. Чӣ хеле ки сарчашмаҳо собит менамоянд, дар асрҳои IX—X дар ин шаҳри азим зиёда аз 17 мадраса амал мекард. Дар мадрасаҳо номдортарини олимони замони дарс меғуфтанд. Устодони машҳури мадрасаҳои Самарқанд ба монанди: Абулқосим Ҳакими Самарқандӣ, Абумансур Муҳаммад Мотаридӣ Самарқандӣ, Абулфатҳ Саиди Самарқандӣ, Асриддин Фозеи Самарқандӣ, Ашраф ибни Муҳаммади Самарқандӣ ва дигарон аз илмҳои мухталифи замони дарс меғуфтанд.

Бисёре аз сарчашмаҳои асримиёнагии онди мактабу мадраса дахл намуда, қайд мекунанд, ки баробари олимони варзида, инчунин дар мадрасаҳо донишгоҳҳо амиронро вазирон ва ҳокимони бофазилати замони Сомониён аз ғалҳои мухталиф, аз ғалли, аз ғалли, аз ғалли ва ғайра дарс меғузафтанд. Исмоил, набераи Насри II, вазирон Балғамӣ, Чайхонӣ, Утбӣ ва дигарон ба шоғирдон дарс меомӯзониданд.

Амиронро вазирон кӯшиш ба ҳарч меоданд, ки шоғирдонро бо подиртарин адабиёти ғалмию дарсини замони таъмин бошанд. Бинобар ин китобхонаҳо ба адабиёти подир таъмин менамуданд. Шоғирдонро устодони мактабу донишгоҳҳои шаҳри Бухоро аз китобхонаи Сомониён «Савонех-ул-ҳикмат» («Ғалчинан наи ҳикмат») адабиёти хаттии хешро дарёфт менамуданд. Китобхона ба ташаббуси Исмоил дар пайравии китобхонаи номии шаҳри Марв дар замони Ядигурди III (632—651) ташкил гардид. Дар замони Насри II китобхона хеле шӯҳрат ёфт ва ба адабиёти навтарин бӯи гардид. Дар рағҳои он аз таърих, адабиёт, ғалли, ғалли, ғалли, нӯҷум, риёзиёт, тиб, ҷуғрофия, табиат ва ғайра китобҳо ба забонҳои тоҷикӣ, паҳлавӣ, лотинӣ, арабӣ ёфтани мумкин буд. Сомониён кӯшиш намуданд, ки баробари Бухоро, инчунин дар шаҳрҳои Самарқанд, Тирмиз, Марв, Балх, Хирот, Нишопур, Чоқ, Истаравшан, Хучанд ва ғайра ҷойҳои, ки соҳиби мактабу мадраса буданд, китобхонаҳо амал кунанд.

Муҳаккиқ В. Бартольд қайд мекунанд, ки дар ибтидои асри XI дар шаҳрҳои Ғазна, Марв, Нишопур ва ғайра мадрасаҳо китобхонаҳои зиёде будааст. Дар ин давра дар Хатлон зиёда аз 20 мадраса амал мекард. Шаҳри Марв низ ҷунийн миқдор мадраса дошт. Мадрасаҳои «Шараф ал-Мулк», «Амидиё», «Дуториё» ва ғайра аз қабилҳои донишқадаҳои машҳури охири асри X ва ибтидои асри XI шаҳри Марв буданд.

Ҳарчанд, ки ибтидои асри XI давраи таназзули соҳиби феодализм ва оғози муборизаҳо барои тақсими ҳудуди давлати Сомо-

ниён буд, аммо ба пешрафти илму адаб таъсири манфӣ нарасонд. Золимтарин шохони замон кӯшиш менамуданд, ки ба иякишофи мактабу маориф ҳиссагузор бошанд. Мо ниро дар симои Султон Маҳмуди Ғазнавӣ дида метавонем, ки дар аҳди ӯ мадрасаи «Сайри Султонӣ» яке аз марказҳои асосии илму маърифати аввали асри XI ба шумор мерафт.

Тадқиқи мухтасари ҳаёти мактабу мадраса нишон медиҳад, ки дар асрҳои миёна Мовароуннахру Хуросон яке аз марказҳои аввалини тамаддуни фарҳангии мардуми Шарқ ба шумор мерафтанд. Бо вучуди камии қостани замон асрҳои IX—X дар таърихи илмию фарҳангии тоҷик мақоми хос доштанд.

§ 2. Санъати мусикию овозхонии тоҷик

Дар боло мо доир ба таърихи ҳеле қухан доштани мусикии тоҷикӣ форс ақидан ибронӣ намуда будем. Аз рӯи тадқиқотҳо ба ҳуҷҷаҳе омидем, ки мусикии классикии тоҷик ҳамқадами мусикии пуробу рағби Шарқ мебошад. Мусикии тоҷик нбтидои хешро аз асрҳои V—VII оғоз намуда, бо номи асосгузори хеш Борбад алоқаманд аст. Ин мусикӣ дар замонҳои дар ҳайати давлати Сосониён будани Мовароуннахру Хуросон пурра ташта аст. Навозандагону сарояндагони касбии он давра—Нақисон Ҷангӣ, Ромтин, Сарқаб, Озодди Ҷангӣ, Бомшод, Гесӯи Навоғар, Сарқаш ва дигарон асосгузори суруду мусикии қадимии тоҷикӣ форс ба шумор мераванд.

Дар қатори онҳо овозхонону мусикидонону нағмасароёнӣ зиёде ба қамол расиданд. Қисми қулашон эҷодиёти хешро аз замонҳои Сосониён оғоз намуданд. Баъдтар арабҳо низ ба санъати овоздори тоҷикӣ форс рӯ оварданд. Ба сари қудрат омадани хонадонҳои тоҷикии тоҳирӣ, саффорӣ ва сомонӣ ин санъатро тақмил ба ташаккул дод.

Ҷӣ ҳеле ки қайд намудем, дар болоравии санъати мусикӣ, овозхонии тоҷик олимону шоирон ҳиссаи муносиб гузошта буданд. Саҳми Рӯдакӣ, Сино, Ҷоробӣ, Ҷирдавӣ, Дақиқӣ, Шаҳиди Балхӣ, Мунҷикии Тирмизӣ, Абулҳафси Сугдӣ ва ғайра дар ташаккули мусикии классикии тоҷик қалон буд. Аз ҷумла устод Рӯдакӣ асбоби мусикии «уд»-ро ихтироъ карда, ду оҳанги классикии «тарона» ва «уғфар»-ро офаридааст. Хизмати ҷанӣ Сино дар омӯзиши назарияи мусикӣ қалон аст. Ӯ ин қори хешро дар китоби «Рисолаи мусикӣ» асоснок намуд. Оиди назарияи мусикӣ дар асарҳои «Донишнома» ва «Қитоб-уш-шифо» бобҳои махсус ҷудо намуд. Абуалӣ ҷанӣ Сино ба ҷои мусикии яқоводди қадима, мусикии дуовозаро дар мусикии ҳалқӣ тақмил дода, баробари он асбобҳои сурнаю гижжакро ихтироъ кард.

Бо ташаббуси онҳо дар асрҳои IX—X оҳангҳои мусикӣ дастони, суруд, тарона, хуравони, ушшоқ, рост, бада, проқ, зе-
рафкан (Абӯсалих), сипохонӣ, наво, баста
ва ғайра тавлид ёфтаанд, ки онҳо асоси хешро дар асрҳои VI—
VII гузашта буданд. Дар ин чола хизмати мусикидонону овоз-
хонони зайл хеле бузург аст.

Пеш аз он ки дар борзи мусикию ҳофизии замони Сомони-
ён ҳарф занем, бояд каме ба таърихи ибтидогии мусикию
суруди классикӣ тоҷикӣ форс назар афканем. Дар ин чола му-
ҳаккиқони қадима аз нави ҳарф задаанд. То асри X онди таъ-
рихи мусикӣ ва сарояндагони бомаҳорати он давра сарчашма-
нависон Ал-Ҷоҳиз (775—818), ибни Хурдодбех (912), Маъсудӣ
(957), Ибни Мукаффаъ (721—757), Абӯзаъфарӣ Исфаҳонӣ
(897—967) ва дигарон маълумот додаанд. Олимони мусикидо-
ну мусикишинос тоҷик А. Рачабов, А. Низомов низ ба эҷодиё-
ти классикону сарчашманависон таъки намуда, аз таърихи пай-
доиши мусикӣ классикӣ тоҷикӣ нақшо намудаанд. Аз ҷумла
А. Рачабов онди асосгузори мусикӣ классикӣ тоҷикӣ Борбад
таъкиқоти доманадор намуда, эҷодиёти ӯ ва ҳамасроҳу шогир-
донашро рӯи об баровард. Дар асоси ривояту қиссаҳо ва нақл-
ли сарчашмаҳо небот гардид, ки Борбад асосгузори мусикӣ
замони ҳукмронии сулолаи Сосониён ба шумор меравад. Бор-
бад асосан аз деҳли Нусин ноҳияи Дарвоз буда, овони ҷавоноӣ
камолёбиношро дар шаҳри Мари гузаронида, бо таҳаллуси Мар-
вазӣ машҳур аст. Мувофиқи ривоятҳо бо кӯшишу ғайрати Бор-
бад сӣ матии (парда, тарона) мусикӣ классикӣ тоҷикӣ форс
эҷод шудааст. Лаҳиҳои эҷодкардан Борбад ба худ маъниву ма-
қоми хос доштанд. Ҳар яке он лаҳиҳо ба таъму шодии аҳли хо-
надонии сосониён бахшида шуда буданд. Масалан, лаҳи «Кул-
фи Румӣ» ба шарафи зафарӣ сосониён аз болои румӣ, «Меҳр-
гонӣ», «Сози Наврӯзӣ» ба истикболи ҷашиҳои миллати мардуми
даризабон эҷод гашта буданд.

Низомии Ганҷавӣ ба сӣ лаҳи мусикӣ Борбад чунин баҳо
додааст:

Даромад Борбад чун булбули маст,
Гирифта барбате чун об дар даст.
Зи сад дастон, ки ӯро буд дамеоз,
Гузида кард сӣ лаҳи хушовоз.
Ба хушлаҳи бад-он сӣ лаҳи чун нӯш,
Ғае дил додиму гоҳ бистодӣ хуш.

Оҳангҳои дар охири асри VI ва ибтдои асри VII бунёдкар-
дан Борбад то рӯзҳои мо бетағйир омада расидаанд. Асари сил-
силави вай «Хуравониёт», ки аз силсилаи «Чаковак», «Ну-

хуфт», «Хусравонӣ», «Чомадорон», «Зерафканд», «Наврӯзи Бузург», «Наврӯзи Хоро» ва ғайра иборатанд, то мо пурра омада расидаанд.

PDF Compressor Free Version

Борбад ҳамзамону ҳамасру шогирдони зиёде дошт, ки онҳо мисли вай дар роҳи бой ғаштани мусикии классикии тоҷику форс хизмати босазое намудаанд. Яке аз ҳамзамонони ӯ Бомшод мебошад, ки дар Табаристон ба дунё омада, бо эҷод намудани оҳанги нав номи хешро дар таърих ҷовидон сохтааст. Ӯ дар замони Сосониён умр ба сар бурдааст. Оҳангҳои дилчаспӣ «Бомшодӣ», «Найрез», «Ашкана», «Тези рост» ба ӯ тааллуқ доранд.

Борбадро пайравону ҳамзамони зиёде буд, ки онҳо дар бодравии санъати мусикию овозхонии тоҷик саҳми муносиб гузоштаанд. Ба ин навозанда ва ҳофизӣ мумтози тоҷику форс Нақисон Ҷангӣ мисол шуда метавонад. Вай низ мисли Борбад дар замони ҳукмронии Хусрави Парвез умр ба сар бурда, хизмати эшонро ба ҷо овардааст. Бино ба маълумоти маъхазҳои таърихӣ қисме аз силсилаи суруду оҳангҳои ба рӯзҳои сол эҷод шудан замони Хусрави Парвез ба Нақисон Ҷангӣ тааллуқ доранд.

То паҳн шудани ислом замон низ дар ҳаёти мусикию сурудҳои макоми ҳос доштаанд. Онҳо озодона баробари мардон дар маърақаҳо ширкат меварзиданд. Яке аз он замонӣ озодфикр, ки бо Борбаду Нақисон Ҷангӣ ҳамзамон буд—Ғасӯи Навоғар мебошад, ки хизматаш дар илқишҳои санъати ибтидоии мусикию суруди тоҷику форс бузург аст. Вай баробари ҳофизаи хушсалиқа буданаш, инчунин дар ҷангнавозӣ бемисл буд.

Абӯнбодӣ Мубад (688—743) овозхону мусикашиносӣ охири асри VII ва ибтидои асри VIII ба шумор меравад. Вай ҳофиз, машшоқ, ва оҳангсози машҳури классикии тоҷику форс мебошад. Вақто ки арабҳо тамоми давлати Сосониро тасхир намуданд, бахтарии олимон, шоирон, ромишгаронро ба мулки хеш бурданд. Дар байни онҳо Абӯнбодӣ Мубад буд, ки парвози баланди мусикию овози форамаш уро ба Макка бурд. Санъати ширадорӣ сазохонӣ вайро дар бисёр шаҳрҳои Ғарбу Шарқ машҳур намуд. Мубад бо устодони шинохтан санъати замонаш Нашити Форсӣ, Ибни Чомей ва дигарон вохӯрда, истеъдоди хешро сайқал дод. Ӯ ҷун марди доно ба мактаби мусикии Макка асос гузошт.

Ҳамзамони Абӯнбодӣ Мубад Абӯусмон Санд ибни Мусачҷаҳ мебошад. Ӯ аз ғуломӣ то ба дараҷаи ҳофизу мусикашиносӣ варзидан тоҷик сабзда расид. Вай ҳамроҳи ғуломоне, ки Абдуллоҳ ибни Забир аз Ироқ оварда буд, дар таъмири хонаи Каъба ширкат варзид. Абӯусмон бо сурудхониву мусиканавозии хеш ба дили ҳокимон роҳ ёфт. Ин буд, ки вайро аз ғуломӣ озод намуда, боз ба Эрону Хуросон фириодаанд.

Абуусмон баъди тақмили эҷодиёташ боз ба Арабистон бармегардад. Вай дар шаҳри Мадина аввалин мадрасаи мусикиро меҷуянд. Дар он мадраса бехтарин мусикидонон ба камол мерасанд. Вале дере нагузашта бо игъои ӯламон мутаассиб мадрасаро барҳам медиҳанд. Харчанд, ки мадраса баста шуд, аммо шогирдони аввалини он дар тарғиби мусикии замона сахми хешро гузоштанд. Абуусмон нахустин шахсе буд, ки мусикии тоҷику форсро пешкаши мардуми Макка намуд. Вай исбот намуд, ки мардуми тоҷику форс нисбати мустамликадорон халқи бофарҳанганд.

Дар катори мусикидонону оҳангсозону сарояндагони дар боло ёдкардаамон, сахми падару писар Иброҳиму Исмоили Мавсилӣ дар болоравии сурудӣ мусикии асрҳои миёнаи тоҷику форс хеле калон аст. Овози форам, эҷди расо ва дониши амиқ Иброҳими Мавсилӣро ба мулки араб овард. Ӯ дар ибтидои сариқудрат омадани хилофати Аббосиён (750) соҳибшӯхрат шуда буд. Аз ин рӯ, халиф Хорунррашид ӯро ба Бағдод овард ва аз заковати вай халқи хешро баҳраманд намуд. Вай дар Бағдоду Куфа мактаби мусикии хешро таъсис дода, пайравони зиёде пайдо намуд. Ӯ оҳангсозӣ мумтоз буд. Мувофиқи гуфтаи сарчашмаҳо вай бештар аз 900 сурудӯ оҳанг тасниф кардааст.

Халифони аббосӣ кӯшиш ба ҳарч меоданд, ки пойтахташон—шаҳри Бағдодро ба маркази ҳақиқии илму фарҳанги асрҳои миёна табдил диҳанд. Аз ин рӯ баробари олимону адибон, инчунин бехтарин ромишгарону мусикадониро ба он ҷо меҳонданд. Пеш аз он дар бораи ҳар як овозхону мусикадон маълумот ҷамъ менамуданд. Ин буд, ки дар миёнаи асри VIII овоззан оҳангсоз, сарояндаи мумтоз, навозандаи беҳамто ва донишманди нотақрори мусикии тоҷику форс Залзали Розӣ хеле боло рафт. Вайро бо амри Хорунррашид ба Бағдод бурданд. Ӯ дар он ҷо ҳунари волои хешро сарфқал дода, ҳамроҳи Мавсилӣ ба мактаби мусикии Бағдод асос гузошт. Охиёта-охиёта шӯҳраташ баланд гашт. Дар замини мактаб—«Академиаи мусикии Бағдод»-ро созон дод.

Залзали Розӣ асосҳои мусикию сурудхониро дар зодгоҳи шаҳри Рай аз падар ва устодони варзидаи замони омӯхт. Вай дар он ҷо нозукии навохтани барбатро ёд гирифт. Ӯ сабки хуросонию мовароуннахиро тақмил дод. Баъди ба Бағдод омадан дӯстони зиёд пайдо намуд. Аз ҷумла Иброҳиму Исмоили Мавсилӣ, Юнуси Форс (Катиб) ва дигар аз ҳамсифону шогирдону пайравони ӯ буданд.

Залзали баробари машшоку мулриби хуб буданаш, инчунин худро дар илму мусикии санҷид. Вай бо кумаки дӯсташ Иброҳими Мавсилӣ китоби сурудхон мавсимно маросимиро тахти ун-

табро донишмандони зиёде хатм карданд. Баъзе маъхазҳо хидоят менамоянд, ки устод Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ яке аз аввалин шогирдонии мақтаби Абӯлаббоси Бахтиёр будааст. Аз ин рӯ Абӯлаббоси Бахтиёр устоди мусикии Рӯдакӣ ба шумор меравад.

Асрҳои IX—X навозандагону сарояндагони зиёдеро ба арсаи вучуд бароварданд, ки онҳо бо донишу ҳунари хеш машҳури олам гаштанд. Абӯамир ё Бӯамир аз қабилҳои онҳост. Вай аз шаҳри Рай аст. Дар санъати сарояндагӣ навозандагӣ ном бароварда буд. Абӯамир касби овозхонӣро навозандагиро аз падараш мерос гирифта, дар сурудани таронаҳои халқии Хуросонӣ машҳур гашт. Абӯамир чун асосгузори сабки хуросонӣ машҳур мебошад. Қори саркардаи вайро шогирдону пайравонаш Сити Заррин, Абӯбақри Рубобӣ, Мухаммади Рубобӣ, Алибеги Танбӯрӣ давом доданд.

Мухит дар ташаккули эҷодии шахс мақоми хос дорад. Аз он рӯзе, ки шаҳри Марв ба пойтахти Хуросонии (651) хилофати араб таъдил ёфт, он дар болоравии қамолҳои эҷодии олимону шоирон, мусикадонону сарояндагон, таъдбону ситорашинвосон нақши хешро гузошт. Дар ин шаҳри овозадор мардоне ба дунё омаданд, ки дар оянда машъалбардори шӯҳрати мулки худ шуданд. Яке аз онҳо Абӯнасер ба шумор меравад. Вай зодаи шаҳри Марв аст. Маълумоти асосиро дар зодгоҳаш мегирад. Баъди қамолҳои шавқу рағбати ӯ ба мусикӣ хеле баланд мебардад. Он гоҳ овозаи мақтаби мусикии Абӯлаббоси Бахтиёр хеле боло рафт. Аз ин рӯ Абӯнасер барои пурра омӯختани нозуқиҳои мусикӣ роҳи Бухороро пеш мегирад. Зехни теъд мусикидонии ба Абӯнасер имконият медиҳад, ки дар дарбори оли Сомон роҳ ёбад. Вай ба сармазони мусикии классикии тоҷикӣ форс, аз ҷумла Борбад пайравӣ намуда, як силсилаи сурудҳои ҷашниву маросимӣ эҷод менамояд. Ҳамаи тавр ӯ нозуқиҳои нами мусикиро азбар мекунад. Силас ба эҷод намудани асарҳои нави онди мусикӣ қамар мебандад. Аз сабаби пастии баландии ҳамаи асарҳои мусикии Абӯнасер то рӯзҳои мо омада нарасидаанд.

Сомониён ба дарбори худ беҳтарини машшоқону сарояндагиро гирд меоварданд. Дар охири асри IX ва аввали асри X овозаи Алибеги Танбӯрӣ, ки дар навохтану хондан ҳамроҳи набошт дар зодгоҳаш шаҳри Бухоро паҳн гашт. Вай дар навохтани танбӯри мовароунаҳри маҳорати баланд дошт. Алибегӣ ба эҷодиёни сарояндагӣ навозандагӣ Абӯамир пайравӣ намуда, шӯҳратро шуд.

Яке аз шогирдонии Абӯамир ва Алибеги Танбӯрӣ Абӯбақри Рубобӣ ба шумор мерафт. Вай дар охири салтанати оли Сомон

умр ба сар бурда, дар навохтани рубобу хондани сурудҳои дидошуб номдор буд. Баробари «рубобӣ», инчунин ӯ ба худ лақабҳои «Хуросониғу» ва «Мутриби Мовароуннахрӣ»-ро низ дошт **PDF Compressor Free Version**

Исмоили Сомонӣ санъатро хуб мепазируфт. Ханӯ дар замони сариқудрат будани бародараш Абӯнаسر (864—892) дар Самарқанд мактаби махсуси дарбории мусикидонону овозхонон, машшоқону мутрибон амал мекард. Онҳо базмҳои дарбориро мунаввар месохтанд. Яке аз он шахсони маъруфи соҳаи санъати замони ҳукмронии Абӯнасеру Исмоил—Абӯтаййиб Тохирӣ Бухороӣ ба шумор мерафт. Баъди вафоти Абӯнасер ва хунҷидани пойтахти Сомониён ба Бухоро (892) Абӯтаййиб Тохир асосгузори ва сарвари базмҳои дарбори Сомониён шуд. Вай таъвонист, ки асосҳои назария ва амалияи мусикии классикии тоҷикро қор карда барояд. Абӯтаййиб пеш аз тайёр намудани асарҳои сазовор онди мусикии классикӣ, бо эҷодиёти олимони ҷунони қадим—Арасту, Афлотун, Пифагор ва дигарон шинос шуд. Сипас асарҳои безаволи хешро, аз қабيلي «Китоб-ул-одоб-ул-ғиноъ», «Китоб-фи-нағма» («Китоб онд ба сурудҳо»)-ро дар бораи мусикӣ илшо намуд. Вай дар асарҳои хеш таърихи мусикию овозхонии замони сосониёнро таҳлил намуда, силсилаҳои «Хусравониён», «Форсиёт» ва ғайраро тақмил дод. Эҷодиёти Абӯтаййиб Тохир барои наслҳои минбаъда ҳамчун дарси иборат хизмат кард. Файласуф ва олими мусикидони тоҷик Форобӣ дар навиштани асари баландмазмунаш «Китоб-ул-мусикӣ-ул-қабир» аз эҷодиёти бои мусикии ӯ истифода бурд.

Абӯалӣ ибни Сино, ки мо дар бобҳои гузашта онди истеъдоди ғавқуллоддан вай инқил намудем, дар тарбия ва ба воқеаҳои олимону мусикадонони замони худ саҳми муносиб гузоштааст. Яке аз шогирдонҳои ҳамзамонии вай Абӯмансур Хусайн мебошад. Вай зодан Исфаҳон аст. Аммо дар давраи аз байн рафтани оли Сомон дар тахти сарнарастии ибни Сино эҷодиёти ӯ боло рафт. Ӯ доир ба фалсафаи асарҳои зиёде таълиф намуд, ки машхуртаринашон «Ал-иҳтисор мин-ат-табиъиёт-и-шифо», «Шарҳи Хай ибни Язкон» ба шумор меравад. Абӯмансур ба китоби устодаш ибни Сино «Рисолаи мусикӣ» таъия намула, асари хеш «Китоб-ул-кофӣ фӣ-л-мусикӣ»-ро эҷод намудааст. Чӣ хеле ки пажӯҳишгар А. Рачзбов навиштааст «Асар аз се фасл иборат аст: фасли аввал дар баёни нағма ва шарҳи ба миён омадани он, фаслҳои дуюму сеюм дар баёни иқоъ (зарбҳои мусикӣ) баҳе менамоянд».

Навозандагӣро ҳофизӣ бе асбобҳои сайқалёфтаи мусикӣ намешаванд. Аз ин рӯ ҳар як овозхону оҳангсози классикии тоҷикро форс дар эҷоди ин ё он асбоби мусикӣ саҳми муносиби хешро гузоштаанд. Чӣ хеле ки гуфтем ба мурури замон ҳар як ас-

боби мусикӣ такмил меёфт. Дар дигаргуншавии онҳо саҳми овозхонону мусикадонон калон мебошад. Масалан, сарчашмаҳои довар мешаванд, ки барои асбоби қадима буда, ҳар даври замони такмил ёфтааст. Гуё Форобӣ эҷодгари тори панҷуми он бошад. Баробари ин ҳофизону мусикидонон надару писар Иброҳиму Исҳоқӣ Мавсилӣ (асрҳои VIII—IX), Залзали Рӯзӣ (асри VIII), Исои Барбатӣ (асри X) ва дигар барбатро мукамал сохтаанд.

Асбобҳои дигари созу навои тоҷику форс, аз қабилӣ наӣ, сурнай, қарнай, қўшнай, шохнай, донра, танбур, дутор, гиж-жак, таби, шайпур, шохруд, чанг, рубоб ва ғайра мисли барбат таърихи куҳан доранд. Аксари қулли онҳо аз асрҳои VI—VII сар карда, то рӯзҳои мо вуҷуд доранд.

Ҳамин тавр санъати мусикию овозхонии тоҷик давраи тӯлонии таърихро аз сар гузаронида, дар мурури замонҳо таҷаккул ёфт. Дар асрҳои миёна, хусусан айёми давлатдорӣи Сомониён сарояндагон, оҳангсозон, мусикидонони мумтозро ба олами ҳастӣ овард. Мусикӣи классикӣи тоҷик дар аввал «Ду-воздаҳмаком» ва баъдтар «Шашмаком» ибтидои худро аз замони Сомониён гирифта, дар ҳудуди аъёнҳои қадимтарини мураттаб сохтани созу наворо таҷассум намуд ва онҳоро минбаъд такмил дод.

ХУЛОСА

PDF Compressor Free Version

Таҳлили муҳтасари таърихи пуробуранги Сомониён собит менамояд, ки халқи тоҷик дар асрҳои IX—X давлати бузурги феодалии хешро созонмод, дар болоравии ҳаёти илмӣ фарҳангӣ, иқтисодиву сиёсӣ гетӣ нақши нотақрор гузоштааст.

Давлати Сомониён давраи болоравӣ ва ташаккули сохти феодалиро дар Осиёи Марказӣ дар худ таҷассум мекард. Зеро, ки ҳеҷ, ки дар бобҳои аввал ёдовар шудем, Сомониён бо пешгирӣ намудани сиёсати иртиқонӣ мустамликадорон тавонистанд, ки ба халқи хеш ва қавмҳои дар қаламрави Мовароуннахр Хуросон буда умри дубора бахшанд. Онҳо муддати тӯлонӣ бо мустамликадорон муросо намуда, пойдевори мустаҳками давлати худро гузошта, сипас барои гулгулукуфӣ он ҷадал намуданд. Дар ин роҳ Исмоил ҷонбозиҳо намуда, ҷунҷимоятгари халқу наҷотдиҳандаи илму фарҳанги он баромад кард. Муборизаҳои Исмоил бо ҳилофати араб, аз тарафи ӯ сарқӯб шудани Амр бини Лайс мисоли равшани он аст. Вай ягона амире буд, ки ҳасурӣ, дилерӣ зоҳир намуда, худро шохсутуни мулк эълон карда, пешин роҳи ваҳшонияти душманро гирифт. Ӯ ин қорро бо роҳи ҷангу силоҳ не, балки бо суҳани нармау дидори гарм анҷом меод. Исмоил ҷунҷимоятмадору меҳанпараст тавонист, ки устуворӣ ва дастнорасии марзҳои оли Сомонро таъмин намояд.

Қори саркардаи вайро наберааш Насри II идома дод. Наср, ҳарчанд, ки дар замони давлатдорӣ бобояш умр ба сар набурда бошад ҳам, аммо бо қўмақи дўстону ҳамқорони Исмоил аз мактаби давлатдорӣ ӯ огоҳ шуд ва ба орзуҳои вай ҷоман амал пўшонд.

Душманони халқу Ватан пиндоштанд, ки ин оли овозадор ба зудӣ бош меҳурод. Аммо тирашон ҳок ҳўрд. Насрро дўстону ҳамқорони Исмоил—нобиғаҳои нотақрори илму фарҳанг, ки сиёсатмадорони номӣ буданд, ба ҳимояи хеш гирифта, қўшиш ба ҳарҷ доданд, ки замони ҳукмронии Исмоилро аз нав эҳё гардонанд. Ҳамин тавр ҳам шуд. Насрро муҳити дарбор мактаби ҷидди сиёсатмадорӣ гашт. Вай тахти сарпарастии вазирони оқилу доно ва дигар уламоҳои бофазилати дарбор қамол ёфт. Ҷи ҳеҷ ки қайд намудем, қўшишҳои аввалини ӯ дар роҳи устувории давлат бобарақат буданд. Вай тавонист, ки вориси ҳақиқии мактаби давлатдорӣ бобояш буданро собит намояд. Аллақай хангоми бистеҳлағӣ (926) озодона фармонҳои боадлатро онди давлатдорӣ интишор менамуд. Мисли бобояш марди сиёсатмадор ва ҳеҷ оддию шикастанафс буд. Вай тавонист, ки давлати созмондодаи бобоклонҳои ба пояи баланди таъриқӣ барорад. Аммо замонасозон, душманони миллат, хусу-

сан туркони бодиянишин ба решаи устувори давлати Сомониён теша заданд, ки он дар замони ворисони Исмоилу Насри II охишта-охишта ру ба таназзул ниҳод. Сабабҳои онро дар боби сеюм ё **PDF Compressor Free Version** Абӯиброҳим Мунтасир онди аз нав таҷдид намудани давлат бебарор баромаданд.

Он сабаби ноўхлабарои, надоштани лашкари милаӣ, побанди ғуломон шудани хонадони овозадор буд, ки империяи бузурги бештар аз 180 сол арзи вучуддошта пош хӯрду кучиён соҳиби мулку шаҳрҳои ободу зебо гаштанд. Бо ба сари қудрат омадани онҳо усули давлатдорӣ ва маданияти мардуми Мовароуннаҳр Хуросон коста шуд.

Аммо аксари қулли муҳаққиқон ба воқеоти таърихӣ баҳон ҳаққонӣ надода, қайд менамоянд, ки ғӯё баробари расман аз байн рафтани давлати Сомонӣ номи тоҷик низ барҳам хурда бошад. Харғиз ин тавр не. Ойхое, ки дар ин ақидаанд, ҳато мекуянд. Бо ивазшавии ном мазмун дигар нашудааст. Харчанд давлат қабой туркӣ пӯшид, аммо дар он ҷаннини модарӣ боқӣ монд. Азбаски давлатдорони нав бемаърифат буданд, забони адабии хешро надоштанд, кӯшиш намуданд, ки забони тоҷикиро азбар карда, ҷун забони давлатӣ эътироф намоянд. Он то солҳои 20-уми асри XX забони умумии Осиёи Марказӣ буд.

Яке аз масъалаҳои муҳими давлатдорӣ Сомониён муайян намудани марзу буми он мебошад. Дар ин ҷода баҳсу мунозирҳо мавҷуданд. Намояндагони ҳар як ҳалқу қабиле, ки дар қаламрави он умр ба сар бурдаанд, худро пайравони бевоситаи Сомониён дониста, тамоми қомеъӣ ва марказҳои илмӣ фарҳангиро ба ҳалқи худ мансуб медиҳанд. Аммо ин мутазакко ҳадо аст. Вақани он ҳалқу қабилҳои даъвогар беруи аз ҳудуди Сомониён буд. Онҳо танҳо хизмати ин хонадонро адо менамуданд.

Сарчашмаҳои нишон медиҳанд, ки Сомониён мардуми пурсаховатанд. Онҳо ҷун кишоварзони мохир ном бароварда буданд. Бо маҳсулоти хушсифати деҳқонӣ на ин ки худ бадики мардумони кишварҳои ҳамҷаворро низ таъмин менамуданд. Инчунин ба бодиянишинон усули кишоварзиро омӯзониданд.

Баробари ин дар ихроҷи маъдан, қорқарди он ва инкишофи ҳунармандию қосибчиғӣ, савдон доҳилию ҳориҷӣ таҷрибаи қофӣ доштанд.

Таърих гувоҳ аст, ки тоҷик ҳалқи соҳиби илму фарҳанги қадима мебошад. Ин ҳалқ ба ҷаҳониён аломаҳои бузурги соҳаҳои муҳталифи илму адабро додааст. Маҳз илму адаб буд, ки дар асри X овозан тоҷик ба арши олам баромад. Имрӯз тоҷикон бо номҳои номиғаҳои нотақрори илму адаби асрҳои миёнаи хеш—Абуабдуллоҳ Рӯдакӣ, Абӯвали ибни Сино, Абӯҷаъфар ал-Ҳораз-

мӣ, Абӯрайҳони Беруӣ, Абӯмахмуди Хучандӣ, Закариёи Розӣ ва дигарон ифтихор доранд. Зеро онҳо ливобардорони қонунҳои илмӣ, фарҳанги асри X ва ибтидои асри XI ба шумор мераванд.

Албаски илму адаби асрҳои IX—X шаъну шарафи тоҷикро хеле боло бурданд, бинобар ин муаллиф сайъ намуда, ки ба таҳлили ин масъалаҳо диққати хоса диҳад. Чӣ хеле ки дидед дар китоб ва ин ки назму насри ба ҳама маълум мавриди таҳлил қарор гирифта аст, балки муаллиф қадл намуда бештар номи симоҳои нави илму фарҳангро рӯи об овардааст. Қисми кулли эҷодиёти адибону олимони то замони Рӯдакӣ ва баъди ӯ бори нахуст ба рӯи коғаз баромадаанд.

Тоҷик ҳалки бомаърифат аст. Аммо қисми кулламаи аз сарчашмаи маданияту маърифати хеш—мактабу маориф бехабарем. Намедонем, ки мактаби мо кай арзи вучуд намуд. Мо ба таври мухтасар кӯшиш намудем шуморо бо сарчашмаи мактабу маорифи аҳли Сомониён шинос намоем.

Баробари мактабу маориф санъати мусиқию овозхонии ҳалки тоҷик дар асрҳои миёна шӯҳрати ҷаҳонӣ пайдо намуда буд. Санъат нисбати дигар намудҳои фарҳанг хеле бармаҳал ташаккул ёфт. Он ҳоло дар замони Ҳайтолиёну Сосониён нашъунамо мекард. Аз адабиёт пештар арзи вучуд дошт. Ба он Борбади нотақроқ асос гузошт ва дар аҳли Сомониён он ба авҷи хеш расид. Дар ҳамин давра «Дувоздаҳ мақом» хуб ташаккул ёфта, оламгир гашт. Маҳз дарбори оли Сомон маркази ҳақиқии боз ҳам гул-гулшукӯфии санъати овозхонӣю мусиқии тоҷик шуд. Шумо пай бурдед, ки ба туфайли шохони фарҳангдӯсти ин хонадон зумраи қалони овозхонону созандагону навоандагон пайдо шуданд, ки онҳо аламбардори номи тоҷик гаштанд.

Ҳарчанд ки онди ин дудмони бузург асарҳои зиёд офарем, он кам аст. Мо кӯшиши зиёд ба ҳарч додем, ки шуморо бо ҳамин паҳлӯҳои ҳаёти ин оли овозадор шинос намоем, аммо ҳаҷми қор ба он даст надиҳад. Мо доир ба илмишифӣ илми тибб, қонуну қонунгузорӣ, муносибатҳои байналмилалӣ ва як зумра масъалаҳои муҳим ба таври васеъ нақл карда натавонистем. Онҳоро танҳо номбар кардему ҳалос.

Албатта, мо бо ин исбот қардаш нестем, ки ба ҳамин масъалаҳои ба рӯзнома гузаштамон ҷавоби қотеъ дода бошем. Ҳаргиз ин тавр не! Ҳар як асар аз қамбудии нуқсонҳо ҳолӣ нест. Аз ин рӯ қори мо низ онҳоро дорост. Чӣ хеле ки дар аввалсухан гуфтем, мо фикру дархостҳои хонандагони арҷмандро онди ин ё он мавзӯ ба иҷобат гирифта, дар нашрҳои тақрири маводи маъмур кӯшиш менамоем, ки саволҳои бечавобмондари

сзхех гардонида, таърихи пуробу тоби оли Сомонро боз ҳам раигинтар намоем.

Ҳаминаро қайд кардани ҳастем, ки дар рафти нишо шудани китоби мазкур ва омодагири ба ҷашни 1100-солагии оли Сомон асару мақолаҳои нодир нашр шуданд. Ба ин асарҳои академик А. Мухторов «Амирон ва вазирони Сомонӣ», профессор С. Абдуллоев «Амир Исмоили Сомонӣ», Р. Ғоибов «Исмоили Сомонӣ—марди хираду сиёсат», «Сомониён дар оинаи таърих», академик М. Шукуров, «Хуросон аст ин ҷо», «Сомониён ва эҳёи тамаддуни форсии тоҷикӣ» (мачмӯи мақолаҳо) ва дигарон мисол шуда метавонанд. Муаллифони асарҳои номбурда қушнӣ ба ҳарч дода, ба баъзе аз паҳлӯҳои нопадидаи таърихи оли Сомон рушнӣ андохтаанд.

Дар фуруварди охирисухан ҳаминаро қайд кардани ҳастем, ки дар кори омодагирии асари мазкур ба таъъу нашр ашхоси зиёде кӯмак расониданд. Муаллиф аз фурсат истифода бурда ба олимони ҷавону ояндадор С. Муллоҷонов, С. Одинаев, қадамкашон Ф. Хусейнов, Г. Мавлоназарова, ки дар нишони китоб кӯмаки хешро расонданд, арзи сипос менамояд.

НАСЛНОМАИ СОМОНИЁН

1. Бахроми Чӯбин
2. Шодил бини Баҳром
3. Тамғосб бини Шодил
4. Нӯш бини Тамғосб
5. Ҳомитон бини Нӯш
6. Сомсиҳудот (Аршак) бини Ҳомитон
7. Асад бини Сомсиҳудот
8. Нӯҳ бини Асад—818—842
9. Аҳмад бини Асад—818—864
10. Яхё бини Асад—818—854
11. Илёс бини Асад—818—855.
12. Абӯнасор бини Аҳмад—864—892
13. Исмоил бини Аҳмад—892—907
14. Аҳмад бини Исмоил—907—914
15. Наср бини Аҳмад—914—943
16. Нӯҳ бини Наср—943—954
17. Абдумалик бини Нӯҳ—954—961
18. Мансур бини Нӯҳ—961—976
19. Нӯҳ бини Мансур—976—997
20. Мансур бини Нӯҳи II—997—999
21. Абдумалики II бини Нӯҳи II—999...
22. Абӯиброҳим Исмоил бини Нӯҳи II (Мунтасир 999—1005)

АДАБИЁҶ ВА САРЧАШМАҶО

1. САРЧАШМАҶО

PDF Compressor Free Version

Абубакри Наршахӣ—Таърихи Бухоро.
Аҳмади Фазлон—Сафарнома.
Худуд-ул-олам мин-ал-Маширик на-л-Марғиб.
Абдуллоҳ Мукаддасӣ.—Аҳсан-ут-тақосим фӣ маърифат-ул-ақо-
лим.
Таърихи Сиистон.
Маҳмуди Гардезӣ—Зайн-ул-аҳбор.
Низомулмулк—Сиясатнома.
Абӯисҳоки Истаҳрӣ—Китоб-ул-Масолик ва-л-мамолик.
Муҳаммад Ҳусайни Байҳақӣ—Таърихи Байҳақӣ.
Муҳаммад Ғазалӣ—Насихат-ул-мулк.
Мучма-л-ут-таворих ва-л-кисас.
Низомии Арузии Самарқандӣ—Чаҳор мақола.
Абӯлҳасан Байҳақӣ—Таърихи Байҳақ.
Баҳоуддин Исфаҳиёр—Таърихи Табаристон.
Минҳочӣ Сироч—Табақоти Носирӣ.
Хамдуллоҳи Мустафӣ—Таърихи гузида.
Носируддин Қирмонӣ—Насоим-ул-асҳор мин латоим-ул-аҳбор.
Муҳаммад Шабонқорай—Маҷмаъ-ул-ансоб.
Мирхонд—Равзат-ус-Сафо.
Сайфулдин Укайلى—Осор-ул-вузаро.
Ғиёсиддин Хондамир—Ҳабиб-ус-сияр.
Ғиёсиддин Хондамир—Дастур-ул-вузаро.
Ғиёсиддин Хондамир—Масоир-ул-мулк.
Қозӣ Аҳмади Қашонӣ—Таърихи вогористон.

II. АДАБИЁТ

Абдуллоев С. Амир Исмоили Сомонӣ.—Хуҷанд, 1998.
Ашғори ҳамасрони Рӯдакӣ—Сталинобод, 1958.
Бартольд В. В. Бармакиды Соч. Т. VI, 1966.
Бартольд В. В. Таджики. Соч. Т. II, Ч. 1., 1963.
Бартольд В. В. История Туркестана. Соч. II, Ч. 1, 1963.
Бартольд В. В. История культурной жизни Туркестана. Соч. Т. II, Ч. 1, 1963.
Мирзоев А. Рӯдакӣ, Ҳаёт ва фазолият.—Душанбе, 1968.
Мирзозода Х. Таърихи адабиёти тоҷик. Ч. 1—2, — Душанбе, 1987, 89.
Инофилпур Ғ. Сохти давлат дар Эрон.—Техрон, 1975.
Муҳторов А. Амирон ва вазирони Сомонӣ.—Душанбе, 1998.
Нафисӣ С. Аҳвол ва осори Абӯабдуллоҳ Ҷаъфар ибни Муҳам-

- мад Рӯдакии Самарқандӣ (дар се ҷилд).—Техрон, 1930—1940.
 Неъматов Н. Давлати Сомониён.—Душанбе, 1989.
 Шукӯро Б. Давлати Сомонӣ. Таърихи халқи тоҷик.—Душанбе, 1975.
 Шукӯров М. Хуросон аст ин ҷо.—Душанбе, 1997.
 Сомониён ва эҳён тамаддуни форсии тоҷикӣ.—Душанбе, 1998.
 Сомониён дар оннаи таърих.—Хучанд, 1998.
 Яъқубов Ю. Тоҷикон.—Душанбе, 1996.
 Ғафуров Б. Таърихи мухтасари халқи тоҷик.—Сталинобод, 1947.
 Ғафуров Б. Тоҷикон, Ҷилди I.—Душанбе, 1985.
 Ғонбов Ғ. Исмоили Сомонӣ—марди хираду сиёсат.—Душанбе, 1998.
 Хиравӣ Ҷ. Ирон дар замони Сомониён.—Душанбе, 1998.

МУНДАРИҶА

Сарсухан	3
БОБИ I. Аз таърихи омӯхта шудани оли Сомон	9
БОБИ II. Поёнбӯии зулми мустамлакавӣ ва ба сари қудрат омадани хонадонҳои маҳаллӣ	20
Пурзӯршавии муборизаи дохилӣ	—
Бармакиён	22
Тоҳириён	25
Саффорӣён	27
БОБИ III. Рӯзгори оли Сомон	34
Фикру мулоҳизаҳо дар атрофи пайдоиш ва ташаккули оли Сомон	—
Оғози салтанати Сомониён	38
Талошҳои Исмоил барои тамаркузи ҳокимият	43
Исмоил ва шукӯҳи оли Сомон	54
Сирати Исмоил	63
Насри II ва аҷди оли Сомон	68
Рӯ ба инқироз ниҳодани оли Сомон	80
Сомониён ва ислом	88
Кӯшишҳои Мунтасир барои аз нав барқарор намудани давлатдорӣ	93
Сомонӣ	97
Соҳтҳои оли Сомон	104
Созмони лашкар	104
Сабабҳои шикасту фурӯрезии оли Сомон	104
БОБИ IV. Ба ҷиҳати ташаккули халқии тоҷик	114
Мақом ва насаби тоҷик	114
Пайдоиш ва инкишофи забони классикии тоҷик	118
БОБИ V. Марҳуми мулки Сомон	123
Худуди сарзамини тоҷикон	123
Пойтахтҳои Сомониён	139
Шаҳрсозӣ ва шаҳрдорӣ	146

БОБИ VI. Тараққиёти кишоварзӣ	
Пешрафти хоҷагии кишлоқ ва обёри	153
Мулк ва мулкдорони Сомониён	162
БОБИ VII. Иқтисодии саноати ҳули ва ҳунармандӣ	
Истеҳсоли маъдан	167
Ҳунармандӣ ва касибчиӣ	173
БОБИ VIII. Муносибатҳои молиқу пулӣ	
Пул ва гардиши он	182
Тичорат	186
Усули андозестонӣ	192
Ҷуғибиҳои ҳалқӣ	196
БОБИ IX. Ҷараёниҳои динию фалсафии дар аҳли Сомониён ва баъди онҳо	199
Имонлиқ	199
Қарматия	203
Тасаввуф	206
БОБИ X. Навиҷунамон илм дар асрҳои IX—X	
Илм то асри X	20
Қомебиҳои илм дар аҳли Сомониён	21
БОБИ XI. Ташаккули адабиёти тоҷик	
Адабиёти то Рӯдакӣ	23
Адабиёти асри X	23
Насри аҳли Сомониён	26
БОБИ XII. Болоравии маорифу фарҳанг	
Мактаб ва мадраса	265
Санаъати мусиқию овозгонии тоҷик	274
Ҳуҷоса	282

СОМОНИЁН: ЗАМОН ВА МАКОН

Муҳаррир С. Муллоҷонов.
Муҳаррири техникӣ А. Хомидов

Ба матбаа 7.04.1999 с. супурда шуд. Ба ҳолаш 19.07.1999 с. ил
зо шуд. Аҳдози қоғаз 60X84¹/₈. Ҷоси барҷаста. Ҳуруфоти адаб
Қоғози офсетии № 1. Ҷуғи наъриро аҳсоӣ 18. Ҷуғи ҷоси
шартӣ 16,74. Аҳди наър 1000. Сунориши 1187.

Наъраш шартномаӣ.

Наъриёти «Сурушан», 734025, Ҳисбони Рӯдакӣ, 37, ш. Душанбе.

Матбааи аҳвали Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон 734025.
Ҳисбони Рӯдакӣ, 37, ш. Душанбе.